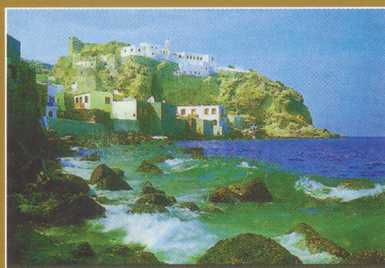

Επιστημονικό Συμπόσιο
στη Νίσυρο

Τα Δωδεκάνησα στη Φραγκοκρατία και Ιταλοκρατία

Ιστορία, Θρησκεία, Παιδεία, Τέχνη, Πολιτισμός

ΕΚΔΟΣΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΝΙΣΥΡΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

ΑΘΗΝΑ 2001

Χορηγός Εκδόσεως:
ΔΗΜΟΣ ΝΙΣΥΡΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ
ΣΤΗ ΝΙΣΥΡΟ

ΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ
ΣΤΗ ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ
ΚΑΙ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑ

✎ **ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΙΣΥΡΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ**

(3ης Σεπτεμβρίου 25 - Αθήνα)

✎ **ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ**

Καρίπειον Μελαθρον - Θεσσαλονίκη

ΑΘΗΝΑ 2001

**ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΝΙΣΥΡΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ**

Κ. ΧΑΡΤΟΦΥΛΗΣ	Πρόεδρος
Ν. ΓΙΑΝΝΙΟΣ	Αντιπρόεδρος
Σ. ΚΕΝΤΡΗΣ	Γεν. Γραμματέας
Ι. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ	Ταμίας
Χ. ΚΑΡΟΥΣΟΣ	Μέλος
Σ. ΜΑΞΟΥΤΟΓΛΟΥ	»
ΟΔ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΗΣ	»

**ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ
ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ**

(Ολυμπιάδος 35β-Φ. Δραγούμη Θεσσαλονίκη)

Α. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ	Πρόεδρος
Α. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ	Αντιπρόεδρος
Θ. ΜΩΨΙΔΗΣ	Γεν. Γραμματέας
Γ. ΚΑΡΙΠΗΣ	Μέλος
Π. ΑΓΓΕΛΑΚΗΣ	»

Εποπτεία - Επιμέλεια:
ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΝΙΣΥΡΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

Συνεργασία:
ΙΔΡΥΜΑ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΥ
ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΥ

Εκτύπωση:
Τυπογραφείο: ΝΙΚΗΤΑ Κ. ΚΑΡΑΛΗ
Γερανίου 7 Αθήνα • Τηλ. - Fax: 52.33.965

Περιεχόμενα

	σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ Εκδόσεως	9
ΜΗΝΥΜΑΤΑ - ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ	
– Προσλαλιά του Αθαν. Αγγελοπούλου	27
– Μηνύματα του Οικουμενικού Πατριάρχου Βαρθολομαίου	31
– Μήνυμα του Μητροπολίτου Ρόδου Αποστόλου	33
– Χαιρετισμός του Επισκόπου Τράλλεων	34
– Ευχές του Γεν. Προξένου της Ιταλίας στην Αθήνα	35
– Χαιρετισμός του Πρωτάνεως του Α.Π.Θ. Αντωνίου Μέντη	35
– Χαιρετισμός του Παύλου Σακελλαρίδη	36
– Από την Κοινότητα Ζούζουλης Καστοριάς	36
– Ευχές του Βουλευτή Αρ. Παυλίδη	37
– Ευχές του Δημάρχου Ρόδου Γ. Γιαννόπουλου	37
– Μήνυμα της Εταιρείας Νισουριακών Μελετών	38
– Προσφώνηση του Γεωργίου Κουμέντου	39
– Κήρυξη εργασιών Συμποσίου υπό του Δημάρχου Νισύρου Βασ. Πάχου	41
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ	
– Αθαν. Καραθανάσης : Περί την απελευθέρωση της Δωδεκανήσου	45
– Στάθης Ν. Κεκριδής : Ο Εμμαν. Γρηγορόπουλος και η σχέση του με τα Δωδεκάνησα	53
– Βασίλης Μιχόπουλος : Η νήσος Ρόδος στις παραμονές της Ιταλοκρατίας	67
– Μιλτιάδης Λογοθέτης : Ο ρόλος του τύπου των Δωδεκανησίων της διασποράς κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας	79
– Φιλίππια Θωμοπούλου : Δωδεκανησιακές Οργανώσεις στην Αθήνα κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας	85
– Ζήσης Μπέλλος : Ο Δωδεκανήσιος Υπολοχαγός Αλέξανδρος Διάκος, πρώτος νεκρός στην Πίνδο το 1940	111

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

- **Αντώνης Βουδούρης:** Η εξέλιξη του όρου «Εκκλησία Δωδεκανήσου» 123
- **Γεώργιος Πρίντζιπας:** Ο Κρυπτοχριστιανισμός στα Δωδεκάνησα 131
- **Αρχιμ. Αμφιλόχιος Τσούκος:** Το έργο και η προσφορά του Μητροπολίτου Ρόδου Αποστόλου κατά την Ιταλογερμανική Κατοχή 145
- **Αντύπας Νικηταράς:** Η υποδειγματική αντίσταση του Αγίου Γέροντος Αμφιλοχίου της Πάτμου κατά την Ιταλοκρατία 151
- **Αθανάσιος Αγγελόπουλος:** Κώδειξ Γενικός της Αγιωτάτης Μητροπόλεως Ρόδου 159

ΠΑΙΔΕΙΑ

- **Σταύρος Ι. Κέντρης:** Η παιδεία στα Δωδεκάνησα την εποχή της Φραγκοκρατίας 173
- **Βασίλειος Θ. Σταυρίδης:** Η Εκκλησία της Δωδεκανήσου και η Ιερά Θεολογική Σχολή Χάλκης 181
- **Ιωάννης Στ. Κέντρης:** Η εκπαίδευση κατά την εποχή της Ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα 211
- **Δημήτριος Ν. Κασαπίδης:** Πληροφορίες για τα πρώτα χρόνια της Ιταλοκρατίας 221

ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

- **Ηλίας Κόλλιας:** Πρωτομαϊστορες, Μουράτορες και Μηχανικοί των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου 253
- **Ιωάννης Βολανάκης:** Ο Ναός του Αγίου Σπυριδωνος στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου 273
- **Θεολόγος Αλιπράντης:** Ταφικά μνημεία της Ρόδου επί Ιταλοκρατίας 327
- **Ασπασία Μαστρογιάννη:** Η τέχνη στη Ρόδο και Νίσυρο διαχρονικά και ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στους νεότερους χρόνους 341

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ

Η ανά χείρας έκδοσή μας συνδέεται με δύο γεγονότα, που αποτελούν σημαντικούς σταθμούς στην πνευματική ζωή της Νισύρου:

- την ίδρυση της Εταιρείας Νισυριακών Μελετών, και
- την πραγματοποίηση στη Νίσυρο του Επιστημονικού Συμποσίου του Ιδρύματος Εθνικού και Θρησκευτικού Προβληματισμού, με θέμα «Τα Δωδεκάνησα στη Φραγκοκρατία και Ιταλοκρατία».

Το αδιάπρωτο ενδιαφέρον και η άδοξη αγάπη των Νισυρίων προς την πατρίδα τους προκάλεσαν ανησυχία και αγωνία για τη διάσωση της πολιτιστικής τους κληρονομιάς. Αρχαιολογικά ευρήματα και έργα τέχνης του νησιού μας είχαν μεταφερθεί και κοσμούν μέχρι σήμερα Μουσεία τόσο της Ελλάδος, όσο και άλλων χωρών (Μουσείο Βερολίνου, Γλυπτοθήκη Βερολίνου, Μουσείο Victoria and Albert του Λονδίνου, Μουσείο Κωνσταντινουπόλεως κ.ά.). Πανάρχαια εθίμα είχαν αρχίσει σιγά-σιγά να υφίστανται τις συνέπειες του χρόνου και να εκπορίζονται από τον εμπορευματοποιημένο σύγχρονο τρόπο ζωής, ενώ η μουσική μας παράδοση χόρο με το χρόνο αλλοιωνόταν από τις αναπόφευκτες ξενόφερτες επιδράσεις.

Με αυτά τα δεδομένα, είκοσι τέσσερις καλοί συμπατριώτες μας της Αθήνας και του Πειραιά, μετά από μελέτη του θέματος και πολλή σκέψη, κατέληξαν στο συμπέρασμα ότι το τόσο σοβαρό θέμα της διαφυλάξεως, συντηρήσεως και προβολής κάθε στοιχείου της πολιτιστικής κληρονομιάς του νησιού μας θα έπρεπε να αποτελέσει σκοπό ενός νέου ειδικού Συλλόγου, γιατί οι υφιστάμενοι τότε Σύλλογοι επιτελούσαν μεν άφογα τα καθήκοντά τους, ήταν όμως ήδη βεβαρυσμένοι με πολλές άλλες υποχρεώσεις και δεν ήταν σωστό να επωμισθούν και αυτή την ευθύνη. Έτσι, στις 11 Νοεμβρίου του 1961 ίδρυσαν την Εταιρεία Νισυριακών Μελετών, το Καταστατικό της οποίας εγκρίθηκε από το αρμόδιο Πρωτοδικείο Αθηνών το 1962, οπότε και άρχισε να υφίσταται και νομικά, ως Σωματείο μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα.

Σαράντα χρόνια πέρασαν από τότε και η Εταιρεία – χάρις στη φιλοπατρία, το αδιάπρωτο ενδιαφέρον, το ζήλο και την ανεκτίμητη προσφορά όλων όσων διετέλεσαν μέλη του Διοικητικού της Συμβουλίου, αλλά και όλων των άλλων Νισυρίων και φίλων της Νισύρου, οι οποίοι την στήριξαν ηθικά και υλικά – κατόρθωσε, με το αξιοζήλευτο έργο της να έχει μια έντονη δημιουργική παρουσία στο πνευματικό γίγνεσθαι όχι μόνο της Δωδεκανήσου αλλά και της Ελλάδος ολόκληρης, με τους 15 τόμους των ΝΙΣΥΡΙΑΚΩΝ και τους άλλους 7 τόμους αυτοτελών εκδόσεών της, που βρίσκονται στις σημαντικότερες βιβλιοθήκες της Ελλάδος αλλά και του κόσμου γενικότερα.

Παραλλήλως προς τα ανωτέρω, αξιοσημείωτη είναι η δραστηριότητά της

και προς τους άλλους τομείς που εντάσσονται μέσα στα πλαίσια του σκοπού της, δραστηριότητα που αναγνωρίστηκε πανηγυρικά και με τη βράβευσή της από την Ακαδημία Αθηνών.

Αναμφιβόλως, η πραγματοποίηση του Συμποσίου του Ιδρύματος Εθνικού και Θρησκευτικού Προβληματισμού στη Νίσυρο αποτελεί ένα από τα κορυφαία γεγονότα που έγιναν ποτέ στο νησί μας, γι' αυτό και οι συμπατριώτες μας αγκάλιασαν με θέρμη αυτή την πρωτοβουλία του Προέδρου του, Καθηγητού κ. Αθ. Αγγελόπουλου.

Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό και με την επιστημονική κατάρτιση όσων συμμετείχαν και με τα ιδιαίτερης σημασίας θέματα που αναπτύχθηκαν, συνετέλεσε ώστε το Συμπόσιο να σημειώσει πολύ μεγάλη επιτυχία. Επιβεβαίωση αυτής της διαπιστώσεως αποτελεί και το γεγονός ότι το Ίδρυμα αποφάσισε τη δημιουργία Παραρτήματός του στη Νίσυρο.

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας, επιθυμώντας να συνδέσει την επέτειο των 40 χρόνων από την ίδρυσή της με μια έκδοση αναλόγου κύρους και επιστημονικής καταξίωσης, δε δυσκολεύτηκε να επιλέξει, για το σκοπό αυτό, την έκδοση σε τόμο των εισηγήσεων που έγιναν στο Συμπόσιο.

Με τον τρόπο αυτό παρέχεται η δυνατότητα σ' ένα ευρύτερο κύκλο ενδιαφερομένων να έχουν ευχερή πρόσβαση σε τόσο ενδιαφέρουσες πηγές, που αναφέρονται σε μια σημαντική περίοδο της ιστορίας μας.

Η έκδοση αυτή δεν θα ήταν δυνατή χωρίς την πρόθυμη συγκατάθεση του Προέδρου και των λοιπών μελών του Συμβουλίου του Ιδρύματος, οι οποίοι έθεσαν στη διάθεσή μας όλες τις εισηγήσεις του Συμποσίου και την πείρα τους από παρόμοιες εκδόσεις. Γι' αυτό τους εκφράζουμε τις θερμές ευχαριστίες μας.

Θερμές ευχαριστίες οφείλονται επίσης και στο Δήμο Νισύρου για την άξια επαίνου απόφασή του να καταστεί χορηγός, καλύπτοντας τη δαπάνη της εκδόσεως.

Με τη συνείδησή μας ήρεμη, ότι επιτελούμε το χρέος μας, με σεβασμό στη μνήμη των ιδρυτικών μελών που βρίσκονται ήδη στην αιωνιότητα, και με την αγάπη και την τιμή που αρμόζει στα επτά ιδρυτικά μέλη που έχουμε τη χαρά να έχουμε κοντά μας (πολύτιμους συμβούλους και καθοδηγητές), τους διαβεβαιώνουμε ότι ο σπόρος που έσπειραν πριν 40 χρόνια βρήκε γόνιμο έδαφος και ακούραστους καλλιεργητές και παράγει συνεχώς πλούσιους εύγευστους πνευματικούς καρπούς, προβάλλοντας την ιστορία και τον πολιτισμό της αγαπημένης μας Νισύρου.

Αθήναι, Άνοιξη του 2001

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΔΙΑΜ. ΧΑΡΤΟΦΥΛΗΣ

Πρόεδρος της Εταιρείας Νισυριακών Μελετών

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

*Σύνεδροι στην πλατεία του Μανδρακίου.
Στο μέσον ο Σεβ. Μητροπολίτης Ρόδου ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ*

Μερική άποψη του ακροατηρίου

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Τα Δωδεκάνησα
κατά την Φραγκοκρατία
και την Ιταλοκρατία

Ιστορία, Θρησκεία, Παιδεία,
Τέχνη, Πολιτισμός

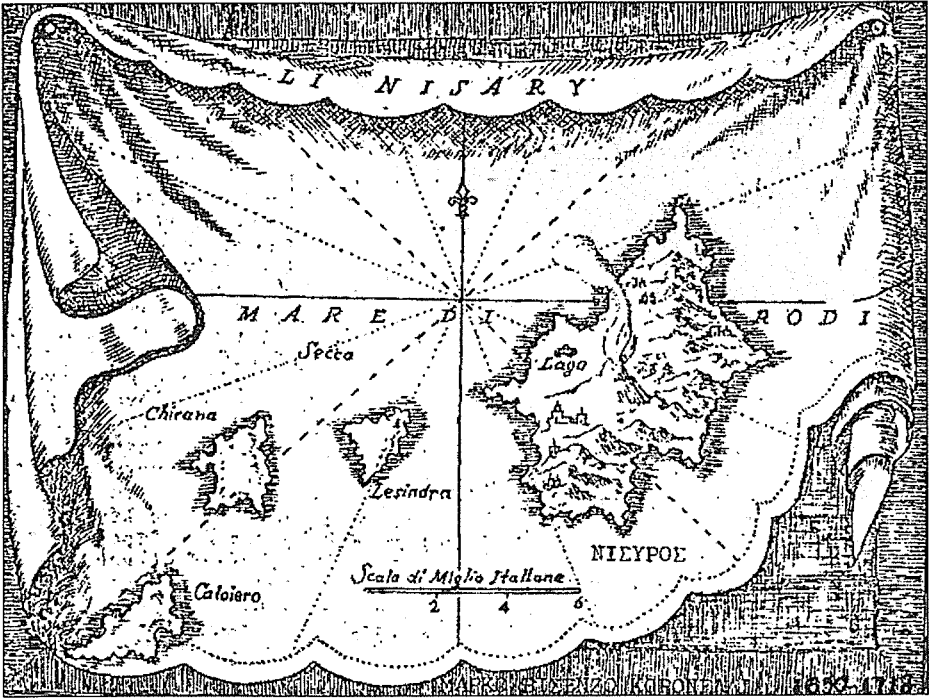

ΜΑΝΔΡΑΚΙ ΝΙΣΥΡΟΥ

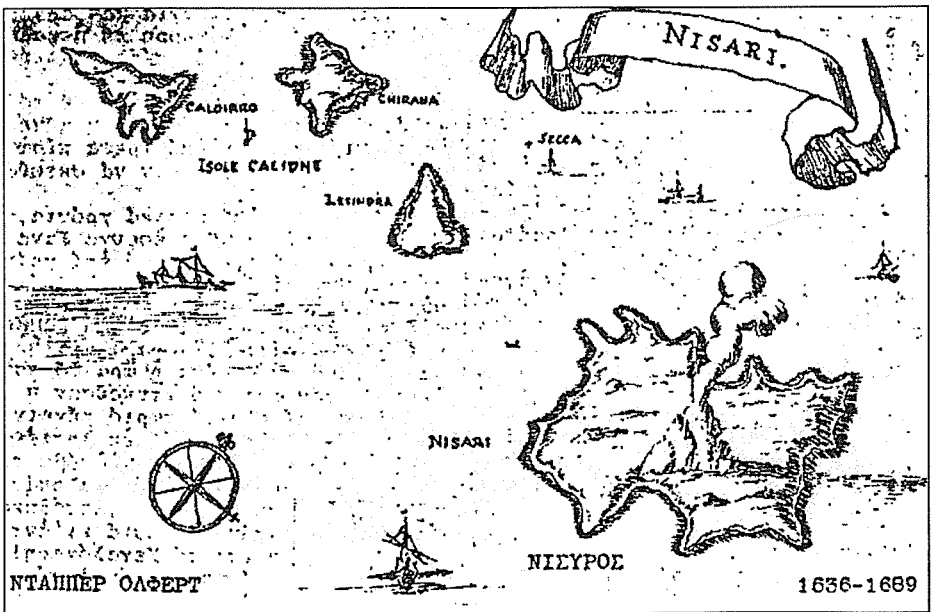
6-8 ΙΟΥΝΙΟΥ 1995

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΑΙΘΟΥΣΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

«ΖΩΣΙΜΟΠΟΥΛΕΙΟΝ»

Μεσαιωνικοί χάρτες της Νισύρου

ΤΙΜΗΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

- Σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Ρόδου *Απόστολος*
- Θεοφιλέστατος Επίσκοπος Τράλλεων *Ισίδωρος*, Πατριαρχικός Έξαρχος της Ιεράς Νήσου Πάτμου.
- Υπουργός Εσωτερικών *Κ. Σκανδαλίδης*
- Νομάρχης Δωδεκανήσου *Ι. Παρασκευάς*
- *Παύλος Σακελλαρίδης*, Καθηγητής Πανεπιστημίου, Ακαδημαϊκός, Γ. Γραμματέας Ακαδημίας Αθηνών
- *Αγαπητός Τσοπανάκης*, Καθηγητής Πανεπιστημίου, Ακαδημαϊκός

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ - ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

- *Αθανάσιος Αγγελόπουλος*, Καθηγητής Παν/μίου, Πρόεδρος
- *Αθανάσιος Καραθανάσης*, Καθηγητής Παν/μίου, Αντιπρόεδρος
- *Νικόλαος Δόβας*, Αν. Διευθυντής ΙΕΘΠ, Γ. Γραμματέας
- *Βασίλειος Πάχος*, Δήμαρχος Μανδρακίου Νισύρου, Μέλος
- *Ελευθέριος Φαίδρος*, Διευθύνων Σύμβουλος ΛΑΒΑ, Μέλος
- *Ιωάννης Κέντρης*, Θεολόγος, Ειδικός Γραμματέας

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑΣ

- *π. Ιωάννης Μηνάς*, Αρχιερατικός Επίτροπος Νισύρου
- *π. Στέφανος Καλλιστής*, Εφημέριος Μανδρακίου Νισύρου-Προϊστάμενος Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής
- *Γεώργιος Σακκαλής*, Αντιδήμαρχος Μανδρακίου Νισύρου
- *Γιάννης Κουλάκης*, Πρόεδρος Δημοτικού Συμβουλίου
- *Βαγγέλης Ιντζές*, Δημοτικός Σύμβουλος Μανδρακίου Νισύρου
- *Ηλίας Διακομιχάλης*, Δημοτικός Σύμβουλος Μανδρακίου Νισύρου
- *Μαρία Μηνά*, Πρόεδρος Κοινότητας Νικειών
- *Δημήτριος Καραγιάννης*, Πρόεδρος Κοινότητας Εμπορειού-Πάλων
- *Γεώργιος Σακελλαρίδης*, Πρόεδρος Μορφωτικού-Πολιτιστικού-Εξωραϊστικού Συλλόγου Νισύρου (ΜΠΕΣΝ)
- *Αλεξάνδρα Μουσή*, Καθηγήτρια Φιλολογος
- *Λευτέρης Χριστοφοράκης*, Προϊστάμενος Ορχυείου Γναλί (ΛΑΒΑ Α.Ε.)
- *Αντώνιος Χαρτοφύλης*, Επίτροπος Μοναστηριακής Επιτροπής Παναγίας Σπηλιανής

*Το πανηγύρι του Συνεδρίου στο προαύλιο.
Στο βάθος (στα κάγκελα) η θαυματουργή εικόνα της Παναγίας της Σπηλιανής στη θέση της.*

ΝΙΣΥΡΟΣ - ΤΟΠΟΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Η Νίσυρος, νησί των Δωδεκανήσων, βρίσκεται στα νοτιοδυτικά της Κω, από την οποία απέχει 30 περίπου ναυτικά μίλια.

*Ο πληθυσμός της φθάνει σήμερα τους 1.000 περίπου κατοίκους, στο **Μανδράκι**, που είναι η πρωτεύουσα, και στα χωριά **Νικειά**, **Εμπορειός** και **Πάλοι**.*

Το νησί είναι καλυμμένο από πλούσια καταπράσινη βλάστηση, παρά την παντελή έλλειψη νερού, διαθέτει δε σπουδαία φυσικά και τεχνικά αξιοθέατα και αξιόλογα αρχαιολογικά μνημεία.

*Στο μέσον του νησιού βρίσκεται το Ηφαίστειο «**Πολυβώτης**», ενώ το Μοναστήρι της **Παναγίας της Σπηλιανής**, στην κορυφή υψηλού ηφαιστειογενούς βράχου, αποτελεί πόλο έλξης των τουριστών και των χιλιάδων προσκυνητών που συρρέουν στο πανηγύρι το Δεκαπενταύγουστο.*

Διοικητικά αποτελεί το δεύτερο νησί της επαρχίας Κω, ενώ εκκλησιαστικά υπάγεται στην Ιερά Μητρόπολη Ρόδου, επαρχία του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Τρίτη 6 Ιουνίου 1995

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

ώρα 5.30 μ.μ.

- Λιπάνευση της ιεράς εικόνας της **Παναγίας της Σπηλιανής** από την Ιερά Μονή της, στον Μητροπολιτικό ναό Μανδρακίου της **Παναγίας Ποταμήςσας**.
- Δοξολογία επί τη ενάρξει των εκδηλώσεων του Επιστημονικού Συμποσίου υπό του Σεβ. Μητροπολίτου Ρόδου κ.κ. **Αποστόλου**.
- Συνοδεία Ιεράς Εικόνας, συνέδρων και λαού, μετάβαση στην προτομή του ήρωος **Ε. Χατζνευαγγέλου** (κατάθεση στεφάνου) και κατάληξη στο «ΖΩΣΙΜΟΠΟΥΛΕΙΟΝ».

Συνεδρία Α': ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ

ώρα 7.00 μ.μ.

- Προσλαλιά του Προέδρου της Επιστημονικής Οργανωτικής Επιτροπής Καθηγητού **Αθανασίου Αγγελοπούλου**.
- Μήνυμα της Α.Θ. Παναγιώτητος του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. **Βαρθολομαίου**
- Προσφωνήσεις - Χαιρετισμοί
- Κήρυξη ενάρξεως εργασιών του Συμποσίου υπό του Δημάρχου Μανδρακίου Νισύρου **Βασιλείου Πάχου**.

Τρίτη 6 Ιουνίου 1995

Συνεδρία Β': ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ώρα 7.30 μ.μ.

Προεδρείο: Καθηγητής - Ακαδημαϊκός **Π. Σακελλαρίδης**,

Καθηγητής **Αθ. Αγγελόπουλος**

- 7.30–7.45 **Αθ. Καραθανάσης**, Καθηγητής Παν/μίου, *Περί την απελευθέρωσιν των Δωδεκανήσων.*
- 7.45–8.00 **Ευ. Κεκριδής**, Λέκτωρ Παν/μίου, Ο Μανουήλ Παλαιολόγος και η σχέση του με τα Δωδεκάνησα, κατά την Φραγκοκρατία (1490-1512)
- 8.00–8.15 **Βασ. Μιχόπουλος**, Θεολόγος, *Η Ρόδος στις παραμονές της Ιταλοκρατίας, επί τη βάσει αγγλικών πηγών (1860-1908).*
- 8.15–8.30 **Μιλτ. Λογοθέτης**, Δρ Οικονομολόγος, *Ο ρόλος του Τύπου των Δωδεκανησίων της Διασποράς κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας (1916-1946).*
- 8.30–8.45 **Φιλ. Θωμοπούλου**, Θεολόγος-Ιστορικός, *Δωδεκανησιακοί Σύλλογοι στην Αθήνα και στον Πειραιά. Συμβολή τους στη δωδεκανησιακή υπόθεση.*
- 8.45–9.00 **Ζησ. Μπέλλος**, Ms Θεολογίας - Ιστορικός, *Ο δωδεκανήσιος υπολοχαγός Αλέξανδρος Διάκος, πρώτος αξιωματικός νεκρός στην Πίνδο.*
- 9.00–9.30
- Συζήτηση
 - Ανακοινώσεις
 - Παραδοσιακοί χοροί από το συγκρότημα του Μορφωτικού - Πολιτιστικού - Εξωραϊστικού Συλλόγου Νισύρου (ΜΠΕΣΝ)

Τετάρτη 7 Ιουνίου 1995

Συνεδρία Γ': ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ - ΘΡΗΣΚΕΙΑ

ώρα 9.00 π.μ.

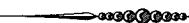
Προεδρείο: Καθηγητής **Βασ. Σταυρίδης**

Καθηγητής **Αθ. Παλιούρας**

- 9.00–9.15 **Γ. Στογιόγλου**, Καθηγητής Παν/μίου, *Ο Πατριαρχικός Έξαρχος Θεσσαλονίκης Ναθαναήλ, Μητροπολίτης Ρόδου.*
- 9.15–9.30 **Αντ. Βουδούρης**, Ms Θεολογίας - Ιστορικός, *Η εξέλιξη του όρου «Εκκλησία Δωδεκανησίων». Με βάση τους Κώδικες του Πατριαρχικού Αρχιεπισκοπείου.*
- 9.30–9.45 **Ηλ. Νικολάου**, Δρ. Φ., *Νεομάρτυρες της Δωδεκανήσου. Ορθόδοξος μαρτυρία και κοινωνικός περίγυρος.*
- 9.45–10.00 **Γ. Πρίντζιπας**, Ιστορικός, *Το φαινόμενο του κρυπτοχριστιανισμού στα Δωδεκάνησα.*
- 10.00–10.15 **π. Αμφιλόχιος Τσούκος**, Ηγούμενος Ι.Μ. Ταξίαρχου Μιχαήλ Θαρρείου, *Το έργο και η προσφορά του Μητροπολίτου Ρόδου Αποστόλου Τρύφωνος κατά την περίοδο της ιταλο-γερμανο-αγγλικής κατοχής στα Δωδεκάνησα.*
- 10.15–10.30 **π. Αντύπας Νικηταράς**, Θεολόγος, *Ο άγιος γέροντας της Πάτμου Αρχιμανδρίτης Αμφιλόχιος Μακρής και η παρουσία και δράση του στα Δωδεκάνησα κατά την Ιταλοκρατία.*
- 10.30–10.45 **Αθ. Αγγελόπουλος**, Καθηγητής Παν/μίου, *Κώδειξ γενικός της Αγιοτάτης Μητροπόλεως Ρόδου. Έτει Σωτηρίω ÷αωλγ'.*
- 10.45–11.15 Συζήτηση

Δ ι ά λ ε ι μ μ α

Τετάρτη 7 Ιουνίου 1995

Συνεδρία Δ': ΠΑΙΔΕΙΑ

ώρα 12.00 μεσ.

Προεδρείο: π. Αμφιλόχιος Τσούκος

Καθηγητής Γ. Στογιόγλου

- 12.00-12.15 **Στ. Κέντρης**, Θεολόγος, *Η παιδεία στα Δωδεκάνησα κατά την Φραγκοκρατία.*
- 12.15-12.30 **Βασ. Σταυρίδης**, Καθηγητής Θεολογικής Σχολής Χάλκης, *Η Εκκλησία Δωδεκανήσων και η Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης.*
- 12.30-12.45 **Ιω. Κέντρης**, Θεολόγος, *Η παιδεία στα Δωδεκάνησα κατά την Ιταλοκρατία.*
- 12.45-1.00 **Γ. Βεργωτής**, Δρ Θ., Ειδικός Πάρεδρος Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, *Η εκπαιδευτική πολιτική των Ιταλών στα Δωδεκάνησα (1912-1943).*
- 1.00-1.15 **Δημ. Κασαπίδης**, Ιστορικός, *Πληροφορίες για τα πρώτα χρόνια της Ιταλοκρατίας με βάση τα αρχεία της Σχολής Αγίου Ιωάννου Ρόδου.*
- 1.15-1.45 Συζήτηση
- 4.00-5.00 Προβολή ντοκυμανταίρ για τη Νίσυρο της **Τώνιας Μαρκετάκη**

Τετάρτη 7 Ιουνίου 1995

Συνεδρία Ε': ΤΕΧΝΗ - ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ώρα 6.00 μ.μ.

Προεδρείο: Καθηγητής-Ακαδημαϊκός Αγ. Τσοπανάκης

Καθηγητής Αθ. Καραθανάσης

- 6.00-6.15 **Αθ. Παλιούρας**, Καθηγητής Παν/μίου, *Καλλιτεχνική επικοινωνία Κρήτης και Δωδεκανήσου στην περίοδο της Βενετοκρατίας. Από την αρχαιολογική έρευνα και τις βυζαντινές εικόνες.*
- 6.30-6.45 **Ηλ. Κόλιας**, Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, *Πρωτομαϊστορες, μουράτορες και μηχανικοί της μεσαιωνικής οχύρωσης της Ρόδου.*
- 6.30-6.45 **Ιω. Βολανάκης**, Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, *Ο μεσαιωνικός ναός του Αγίου Σπυριδώνος στην παλαιά πόλη της Ρόδου. Αρχιτεκτονική, τοιχογραφίες.*
- 6.45-7.00 **Θ. Αλιπράντης**, Αν. Καθηγητής Παν/μίου, *Ταφικά μνημεία της πόλεως Ρόδου επί Ιταλοκρατίας 1912-1946.*
- 7.00-7.15 **Βασ. Χατζηβασιλείου**, Δικηγόρος-Ιστορικός, *Στόχοι και αποτελέσματα αρχαιολογικών επεμβάσεων στην Κω κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας.*
- 7.15-7.30 **Ασπ. Μαστρογιάννη**, Ζωγράφος, *Η τέχνη στη Ρόδο και στη Νίσυρο διαχρονικά και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της στους νεωτέρους χρόνους.*
- 7.30-8.00 Συζήτηση

Τετάρτη 7 Ιουνίου 1995

Συνεδρία ΣΤ': ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ώρα 8.00 μ.μ.

Προεδρείο: **Βασ. Πάχος**, Δήμαρχος Μανδρακίου Νισύρου

Ελ. Φαίδρος, Δ/νων Σύμβουλος ΛΑΒΑ Α.Ε.

Εξαγωγή συμπερασμάτων από τον Αντιπρόεδρο της Επιστημονικής Οργανωτικής Επιτροπής, Καθηγητή του Α.Π.Θ. κ. **Αθανάσιο Καραθανάση**.

Πέρασ Συνεδριών

Δεξίωση Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ρόδου **Αποστόλου**
(απονομή αναμνηστικών Συμποσίου)

Πέμπτη 8 Ιουνίου 1995

Επισκέψεις και ξεναγήσεις στα μνημεία και αξιοθέατα της Νισύρου
(μόνο για τους εισηγητές και τους Οργανωτές):

- α.** Επίσκεψη στην Ι. Μονή Παναγίας Σπηλιανής
(Μικρός Παρακλητικός Κανών)
- β.** Ξεναγήσεις στο Ηφαίστειο και στα παραδοσιακά χωριά της Νισύρου και στο ορυχείο της ΛΑΒΑ Α.Ε. του νησιού Γυαλί

Πέρασ εκδηλώσεων Συμποσίου

Οξός Ιεράς Μονής Παναγίας Σπηλιανής

ΜΗΝΥΜΑΤΑ - ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΙ

*Ο Σεβασμιώτατος Ρόδου ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ
μετά των μελών του Προεδρείου*

**ΠΡΟΣΛΑΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ
ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ**

Καθηγητού του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

*Στο βήμα
ο κ. Αθ. Αγγελόπουλος*

Λεβασμιώτατε,

Με πολλή συγκίνηση καλωσορίζω, εν τω μέσω ημών, την κατ' εξαίρεση παρουσία στην αίθουσα του Συνεδρίου μας της θαυματουργού εικόνας της Παναγίας της Σπηλιανής, της προστάτιδος του νησιού και όλων μας.

Την παρακαλούμε να μας βοηθήσει στο έργο των ημερών αυτών και να είναι πάντα μαζί μας εις «παν έργον αγαθόν και εύαρεστον».

Επίσης καλωσορίζω όλους Σας και ευχαριστώ Σας εκ μέρους της Τιμητικής Επιτροπής, της Επιστημονικής - Οργανωτικής Επιτροπής και της Επιτοπίου Επιτροπής Συνεργασίας, με βαθιά αισθήματα τιμής και ευγνωμοσύνης για την προσέλευσή Σας από όλη την Ελλάδα και την Βασιλίδα των Πόλεων, την Κωνσταντινούπολη, εδώ στο Μανδράκι Νισύρου.

** * **

Το κεντρικό μήνυμα της εδώ παρουσίας μας είναι ένα και βασικό. Βρισκόμαστε στην εσχατιά αυτή της ελληνικής επικράτειας, στα Δωδεκάνησα, στο Αιγαίο, γιατί εδώ από αιώνων και μέχρι σήμερα είναι ριζωμένες και θάλλουσες στην διαχρονική συνέχειά τους οι ιστορικές απαρχές και οι τρόποι ζωής του αρχαίου, βυζαντινού, νεωτέρου και σημερινού, Ελληνικού Γένους μας, της Ρωμιοσύνης.

Τις αρχές αυτές έχουμε ιδιαίτερο χρέος να ανιχνεύουμε και ερευνούμε αντικειμενικά, να τις μελετούμε και να τις καθιστούμε προσιτές πρώτα στους εαυτούς μας και στους δικούς μας και έπειτα στους οιοσδήποτε τρίτους για διατράνωση της αλήθειας.

Γιατί πάντοτε εμφωλεύει ο κίνδυνος των ιστορικών πλαστογραφήσεων, που εξυπηρετούν άνομα και παράνομα διεθνή συμφέροντα. Και μάλιστα και για περιόδους όχι μόνο φωτεινές αλλά και σκοτεινές, όπως αυτές που είναι το αντικείμενο του επιστημονικού συμποσίου μας.

* * *

Είμαστε πολύ ευτυχείς ότι εμείς οι Μακεδόνες από την Θεσσαλονίκη βρήκαμε τρόπους επιστημονικής συνεργασίας με αδελφούς και συναδέλφους μας από τα Δωδεκάνησα και ιδίως από τη Νίσυρο. Αυτούς τους τρόπους-διαύλους οφείλουμε στον Δήμο Μανδρακίου, στους τέως και νυν Δημάρχους, Ηλία Διακομιχάλη και Βασίλειο Πάχο, και στον Διευθύνοντα Σύμβουλο τη ΛΑΒΑ Ελευθέριο Φαίδρο. Τους αξίζουν θερμά συγχαρητήρια και ευχαριστήρια.

Μακεδονία και Δωδεκάνησος έχουν την ίδια και την αυτή σημασία και αξία για την Ελλάδα, για την Ευρώπη, για τον απανταχού της γης Ελληνισμό πάντοτε, αλλά κατ' εξοχήν στη σημερινή ελληνική ευρωπαϊκή και ασιατική διεθνή συγκυρία, όπως όλοι πολύ καλά γνωρίζουμε.

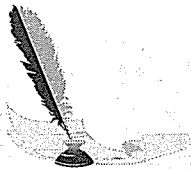
Γι' αυτό, αξίζει να επισημάνουμε ιδιαίτερα τη γεφύρωση αυτή μεταξύ Μακεδονίας και Δωδεκανήσου και κυρίως μεταξύ Θεσσαλονίκης και Νισύρου, χάρις και, προς τις δικές μας σημερινές εκδηλώσεις, στους προμνημονευθέντες κυρίους και φορείς, που με την διορατικότητα, δραστηριότητα και αγάπη τους για τον τόπο αυτό έρχονται αρωγοί σκοπών επιστημονικών, ερευνητικών και ιστορικών μεγάλης και γενικότερης σημασίας, που άπτονται της γεωστρατηγικής καταστάσεως της περιοχής μας αυτής.

* * *

Ευχόμαστε, τέτοιες και παρόμοιες και άλλες γεφυρώσεις, παραγωγικές και καρποφόρες για την ιστορία και το παρόν, με όλα τα παρεμφερή άλυστα ή προς επίλυση προβλήματα του λαού, να αποτελούν μόνιμο επιτελικό στόχο των καθ' οιονδήποτε τρόπο αρμοδίων. Σεις και μεις το αποδεικνύουμε στα μέτρα του δυνατού σήμερα.

ΜΗΝΥΜΑΤΑ
ΤΗΣ Α.Θ.Π. ΤΟΥ ΟΙΚΟΥΜΕΝΙΚΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΟΥ
ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΥ Α΄

*Ο Οικουμενικός Πατριάρχης
ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ Α΄*

ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ ΤΗΣ ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

Τῷ Ἐντιμοτάτῳ κυρίῳ Ἀθανασίῳ Ἀγγελοπούλῳ, Ἄρχοντι Ἀκτουαρίῳ τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀγίας τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, Καθηγητῆ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καὶ τοῖς μετέχουσι ἐν τῷ Ἐπιστημονικῷ Συμποσίῳ ἐπὶ τοῦ θέματος «Ἱστορία, Θρησκεία, Τέχνη καὶ Πολιτισμός κατὰ τὴν περίοδον Φραγκοκρατίας καὶ Ἰταλοκρατίας ἐν Νισύρῳ», τέκνοις τῆς ἡμῶν μετριότητος ἐν Κυρίῳ ἀγαπητοῖς, χάριν καὶ εἰρήνην παρὰ Θεοῦ.

Ἀσμένως ἀναποκρινομένη εἰς εὐλαβῶς ἐκφρασθεῖσαν πρόσκλησιν τῆς ὑμετέρας ἀγαπητῆς Ἐντιμολογιότητος, ἡ ἡμετέρα Μετριότης εὐλογοῦμεν πατρικῶς ἀπὸ τῆς Μητρὸς Ἐκκλησίας τὸ ὑμέτερον ἐπιστημονικὸν συνέδριον, συχαίροντες ἐπὶ τῇ συγκλήσει αὐτοῦ καὶ εὐχόμενοι πλήρη ἐπιτυχίαν ἐν τῇ διεξαγωγῇ τῶν ἐργασιῶν αὐτοῦ.

Πολιτισμός, Τέχνη καὶ Ἱστορία ὑπῆρξαν, ὡς γνωστόν, πάντοτε καὶ παραμένουσι στενῶς μετὰ τῆς Θρησκείας συνδεδεμένοι πραγματικότητες, ἐν ἀμοιβαίᾳ σχέσει καὶ ἀλληλεξαρτήσει διατελοῦσαι. Τοῦτο καθίσταται σαφέστερον ἐν τῇ ἐναλλαγῇ ἑνὸς ἢ περισσοτέρων τῶν ὡς ἄνω συντελεστῶν τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἥτις ἐπηρεάζει ἀναλόγως καὶ τοὺς λοιπούς. Αἱ δύο χρονικαὶ περίοδοι, αἵτινες ἀποτελοῦσι καὶ τὸ εἰδικώτερον ἀντικείμενον τοῦ συνεδρίου ὑμῶν, παρέχουσιν ἀναμφισβητήτως πλούσιον καὶ ἄκρως ἐνδιαφέρον ὑλικὸν διὰ τὴν εἰς βάθος μελέτην τῶν σχέσεων τούτων.

Χαίρομεν ἰδιαιτέρως, διότι τὸ συνέδριον ὑμῶν πραγματοποιεῖται εἰς νῆσον, ἐκκλησιαστικῶς εἰς τὸ καθ' ἡμᾶς Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ὑπαγομένην. Ἡ Νίσυρος, ἀπόθραυσμα τῆς κατὰ τοὺς ἀρχαίους μυθοπλάστας οὔσα, προσφέρεται θαυμασίως διὰ τὴν θεματικὴν τοῦ συνεδρίου ὑμῶν, δεδομένης οὔσης τῆς ἡφαιστειώδους καταστάσεως τόσον εἰς τὴν διαμόρφωσιν τοῦ ἐδάφους τῆς νήσου, ὅσον καὶ εἰς τὴν τρέχουσαν ἱστορικὴν, θρησκευτικὴν καὶ πολιτισμικὴν πραγματικότητα τῆς σημερινῆς ἀνθρωπότητος καὶ εἰς τὰς τάσεις τῆς συγχρόνου Τέχνης.

Σὺν τῇ εὐχῇ ὅπως τὸ συνέδριον ὑμῶν ἀναδείξῃ τὰς σταθερὰς ἐκείνας τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ πολιτισμικοῦ βίου, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐδραζόμενος δύναται ὁ ἄνθρωπος, ἵνα πορευθῆται σταθερῶς ἐν τῇ διακυμάνσει τῆς ἱστορίας καὶ ἀντιδρᾷ δημιουργικῶς εἰς τὰς ἐκάστοτε προκλήσεις αὐτῆς, εὐλογοῦμεν πάντας τοὺς συνέδρους ἐν ἀγάπῃ πατρικῇ, εὐχόμενοι πλούσιον τον φωτισμὸν τοῦ Θεοῦ ἐν τοῖς ἔργοις ὑμῶν καὶ ἐπικαλούμεθα ἐφ' ἡμᾶς τὴν χάριν καὶ τὸ ἄπειρον Αὐτοῦ ἔλεος.

† Ὁ Κωνσταντινουπόλεως

Διάπυρος πρὸς Θεὸν εὐχέτης Βαρθολομαῖος

Ἄκριβές ἀντίγραφον

† Ὁ Φιλαδελφείας Μελίτων

ΙΕΡΑ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ ΡΟΔΟΥ

Πρὸς τὸν Ἐλλογιμώτατον

κ. Ἀθανάσιον Ἀγγελόπουλον

Καθηγητὴν Θεολογικῆς Σχολῆς

Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου

Θεσσαλονίκης - Εἰς Θεσσαλονίκην

Ἀγαπητέ μας κ. Καθηγητά,
Χριστὸς Ἀνέστη.

Μετὰ πολλῆς καρᾶς ἐπληροφόρηθιμεν τὴν διεξαγωγὴν Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου κατὰ τὸ προσεχές θέρος ὑπὸ τὴν προεδρίαν τῆς Ὑμετέρας περισπουδάστου Ἐλλογιμότητος εἰς τὴν νῆσον Νίσυρον.

Τὸ γεγονός τοῦτο περιποιεῖ ὄλων ἰδιαιτέραν τιμὴν διὰ τὴν Ἱεράν Μητρόπολιν Ρόδου, καθότι ἡ εὐάνδρος καὶ ἀριστοτόκος νῆσος Νίσυρος πνευματικῶς ὑπάγεται εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς Ἱεράν Μητρόπολιν, ὃ δὲ λαὸς φιλοπρόδοτος, πιστὸς καὶ ἀφωσιωμένος εἰς τὴν Ἐκκλησίαν του, εἰς τὰ ἥθη καὶ τὰ ἔθιμά του, ἀγωνίζεται τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν τῆς προόδου καὶ τῆς πνευματικῆς ἀνατάσεώς του.

Τὸ παρὸν ἐπιστημονικὸν συμπόσιον, τοῦ ὁποίου καὶ ἡμεῖς σὺν Θεῷ θὰ παρακολουθήσωμεν ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὰς ἐργασίας αὐτοῦ καὶ θὰ ἔχωμεν τὴν ὑπίσπιν τιμὴν νὰ συναντήσωμεν ἀξίους συνεργάτας σας, εἴμεθα βέβαιοι ὅτι θὰ συμβάλῃ ἔτι περισσότερον εἰς τὴν πρόδον καὶ ἀνάπτυξιν τοῦ εὐλογημένου Νισυριακοῦ λαοῦ.

Καὶ αὐθις χαίροντες διὰ τοῦτο τὸ γεγονός καὶ ἐπικαλούμενοι τὴν μεσιτείαν τῆς Ἐφόρου καὶ Προστάτιδος τῆς νήσου Παναγίας τῆς Σπηλιανῆς ἐπὶ πάντας, εὐχόμεθα τὰ κράτιστα παρὰ τοῦ Ἀναστάτος Ἰησοῦ.

Μετ' εὐκῶν ἐγκαρδίων

*Ὁ Μητροπολίτης Ρόδου κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ
εἰς τὸ βήμα*

† Ὁ Ρόδου Ἀπόστολος

**ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ
ΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΤΡΑΛΛΕΩΝ**

*Πρὸς τὸν Ἐλλογιμώτατον κ. Ἀθανάσιον Ἀγγελόπουλον
Καθηγητὴν Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
Εἰς Θεσσαλονίκην*

Ἐλλογιμώτατε καὶ φίλιτατε κ. Καθηγητά,

Καθηκόντως ἐπικοινωνῶ μετὰ τῆς Ὑμετέρας φιλιότητος διὰ νὰ ἐκφράσω τὰ διακατέχοντα τὴν ψυχὴν μου συναισθήματα ἐπὶ τῇ ευγενεῖ προ-
σκλήσει Αὐτῆς ὅπως συμμετάσχῳ εἰς διοργανούμενον ὑπ' Αὐτῆς
Ἐπιστημονικὸν Συμπόσιον ἐν Νισύρῳ.

Ὡσαύτως θερμοτάτας ἐκφράζω εὐχαριστίας διὰ τὴν πρωτοβουλίαν Ὑμῶν
ὅπως συγκαταλεγῶ εἰς τὴν τιμητικὴν Ἐπιτροπὴν τοῦ ἐν λόγῳ Συμποσίου.

Δυστυχῶς, λόγοι ἀνεξάρτητοι τῆς θελήσεώς μου καὶ συγκεκριμένως πρό-
σκλησις τῆς Α.Θ. Παναγιότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ ἡμῶν Πατριάρχου κ.κ.
Βαρθολομαίου, ἵνα κατ' ἐκείνας τὰς ἡμέρας εὐρίσκομαι μετὰ τῆς διοργα-
νωτικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ἑορτασμοῦ τῆς 1900ετηρίδος τῆς Ἀποκαλύψεως, εἰς
τὸ Σεπτὸν Κέντρον, καθιστοῦν τελείως ἀδύνατον τὴν συμμετοχὴν μου ἐν τῷ
περισπουδάστῳ διοργανουμένῳ, ὑπὸ τῆς πεπνυμένης Ἐλλογιμότητος Ὑμῶν,
Συνεδρίῳ.

Εὐχόμενος ὅπως στεφθῇ τοῦτο ὑπὸ πλήρους ἐπιτυχίας, ἐπικαλοῦμαι ἐφ'
Ὑμῶν τὴν εὐλογίαν τοῦ Ἁγίου Θεοῦ διὰ πρεσβειῶν τοῦ προστάτου καὶ πολι-
ούχου ἡμῶν Εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου καὶ διατελῶ μετὰ πλείστης τιμῆς καὶ θερ-
μῶν εὐχῶν.

Ἐν τῇ κατὰ Πάτριον Ἱερᾷ, Βασιλικῇ, Σταυροπηγιακῇ καὶ Πατριαρχικῇ Μονῇ
Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου καὶ Εὐαγγελιστοῦ, τῇ 1η Ἰουνίου 1995.

**Ὁ Τράλλεων Ἰσίδωρος
Καθηγούμενος καὶ Πατριαρχικὸς Ἐξάρχος Πάτρου**

ΕΥΧΕΣ ΤΟΥ ΓΕΝ. ΠΡΟΞΕΝΟΥ ΤΗΣ ΙΤΑΛΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

Με την ευκαιρία της έναρξης των εργασιών του Σεμιναρίου για τα Δωδεκάνησα στο Μανδράκι Νισύρου στις 6 Ιουνίου 1995, εκφράζω τις θερμότερες ευχές μου για την επιτυχία του Επιστημονικού Συμποσίου για ένα τόσο ενδιαφέρον και σπουδαίο θέμα, με τη λύπη ότι δεν μπορώ να συμμετάσχω λόγω υποχρεώσεων εργασίας.

*Ο Γενικός Πρόξενος της Ιταλίας
Giovanni Pirello*

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΥΤΑΝΕΩΣ ΤΟΥ Α.Π. ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΑΝΤ. ΜΑΝΤΗ

Με ειλικρινή ικανοποίηση χαιρετώ την σύγκληση του παρόντος Συνεδρίου για την Φραγκοκρατία και Ιταλοκρατία στην Δωδεκάνησο. Χαίρομαι ιδιαίτερω που καθηγητές του Πανεπιστημίου μας σε συνεργασία με άλλα ιδρύματα της πόλεώς μας και με άλλους επιστήμονες και ιδιαίτερω Δωδεκανησίους που μετέχουν στο Συνέδριο αυτό, προκειμένου να αναδείξουν την τόσο ενδιαφέρουσα αυτήν ιστορική περίοδο της νότιας, νησιωτικής μάλιστα, ελληνικής εσχαιάς.

Ας προσέξουμε αυτήν τη σύμπτωση, όπου Μακεδόνες και Δωδεκανήσιοι, ακρίτες με ένα λόγο του Ελληνισμού, συνέρχονται σε μία επιστημονική συνάντηση για να δώσουν μια νέα εικόνα των αγώνων του Δωδεκανησιακού λαού στην ιστορική του πορεία, έναν αγώνα όπου τα Δωδεκάνησα αμύνθηκαν, πολέμησαν, έδωσαν και πήραν στην αναγκαστική (και υποτελή δυστυχώς) σχέση τους με τους Φράγκους και τους Ιταλούς μετά το 1912.

Μέσα, όμως, από τον αγώνα αυτόν των Δωδεκανησίων σφυρηλατήθηκαν η εθνική συνείδησή τους, η πίστη τους στην Ορθοδοξία, το αγωνιστικό τους φρόνημα, αλλά και οι τέχνες, η παιδεία, τα γράμματα, ο πολιτισμός, παράγοντες που ενίσχυσαν, έτι περισσότερο, τη συνείδησή τους αυτή ως το τέλος των περιπετειών τους, το 1946, οπότε τα Δωδεκάνησα ενώθηκαν με την Ελλάδα.

Επιθυμώ, τέλος, να εκφράσω τα πιο θερμά συγχαρητήριά μου σε όλους τους εμπλεκόμενους φορείς: Τον Τομέα Ιστορίας του Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, το Ίδρυμα Εθνικού και Θρησκευτικού Προβληματισμού της Θεσσαλονίκης, το Υπουργείο Πολιτισμού, τον Δήμο Νισύρου, την Εταιρεία ΛΑΒΑ (θυγατρική της ΑΓΕΤ) που είχαν την πρωτοβουλία για τη σύγκληση αυτού του σημαντικού συνεδρίου, στο οποίο ως Πρύτανης του Α.Π.Θ. εύχομαι την καλή επιτυχία.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΔΗ

*Προς τον Δήμαρχο Μανδρακίου κ. Βασίλη Πάχο
και τον Καθηγητή κ. Αθανάσιο Αγγελόπουλο*

Σας ευχαριστώ θερμώς για τη συμμετοχή μου στην τιμητική επιτροπή του Επιστημονικού Συμποσίου στη Νίσυρο με αντικείμενο «**Τα Δωδεκάνησα κατά την Φραγκοκρατία και Ιταλοκρατία: Ιστορία, Θρησκεία, Παιδεία, Τέχνη και Πολιτισμός**». Δυστυχώς δεν μπορώ να παραστώ στις εργασίες του Συμποσίου και λυπάμαι πάρα πολύ γι' αυτό.

Από το αναλυτικό πρόγραμμα του Συμποσίου διαπίστωσα, αφενός το σημαντικό ιστορικό περιεχόμενό του και αφετέρου τους αξιόλογους επιστήμονες συμπατριώτες μας και φίλους της Νισύρου που συμμετέχουν σ' αυτό. Το γεγονός αυτό επαυξάνει τη λύπη μου για την απουσία μου.

Θέλω ακόμη να τονίσω τον αξιόλογο τρόπο της παρουσίασης του Συμποσίου, που είναι ταυτόσημος με την επιστημονική και ιστορική σημασία του. Γι' αυτό θα ήθελα να συγχαρώ ιδιαίτερα τους φίλους μου, μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου, που ασφαλώς επωμίσθησαν όλη την ευθύνη της οργάνωσης του Συμποσίου και ακόμα τους άλλους συμπατριώτες μας που βοήθησαν στην προσπάθεια αυτή

Ελπίζω ότι σύντομα θα τυπωθεί το πλήρες κείμενο του Συμποσίου, γεγονός που θα μας επιτρέψει να γνωρίσουμε περισσότερα από όσα ξέρουμε για την ιστορία της Νισύρου και ευρύτερα της Δωδεκανήσου στην εποχή που αναφέρεται το αντικείμενο του Συμποσίου.

Και πάλι σας ευχαριστώ θερμότατα για την προσπάθειά σας και σας ευχαριστώ ιδιαίτερα για την τιμητική σε εμένα προσφορά σας.

Παύλος Σακελλαρίδης

Γεν. Γραμματέας Ακαδημίας Αθηνών

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΖΟΥΖΟΥΛΗΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Κύριοι Σύεδροι. Από την Κοινότητα Ζούζουλης της Καστοριάς, με τα αιματοβαμμένα χώματα και το κενοτάφιο του Αλεξάνδρου Διάκου, ερχόμαστε να τιμήσουμε με τον χαιρετισμό μας τον ήρωα του '40, του άξιου τέκνου της Χάλκης και να συνδέσουμε τη σκέψη μας στη δική σας πρωτοβουλία. Τιμή και δόξα στο παλληκάρι.

Η Κοινότητά μας είναι μικρή, αλλά τιμούμε το δικό σας παιδί σαν δικό μας νεκρό με την καρδιά του γενναίου Έλληνα Αξιωματικού. Αυτό μας φέρνει κοντά σας.

Ο Πρόεδρος της Κοινότητας

Ευαγγέλου Ιωάννης

ΕΥΧΕΣ ΤΟΥ ΒΟΥΛΕΥΤΗ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

ΑΡ. ΠΑΥΛΙΔΗ

Κον Βασίλειον Πάχον

Δήμαρχον Μανδρακίου Νισύρου

Φίλε κ. Δήμαρχε,

Ευχαριστώ πολύ και σένα και τους άλλους φορείς συνεργασίας για την πρόσκληση να παραστώ στο επιστημονικό Συμπόσιό σας.

Δυστυχώς, ανειλημμένη προ πολλού χρόνου υποχρέωση να παραστώ στις εκδηλώσεις για την επέτειο του ολοκαυτώματος της Κάσου, δεν μου το επιτρέπει, παρά τη ζωνηρή επιθυμία μου.

Σας συγγαίρω ωστόσο και για το θέμα του Συμποσίου που παρουσιάζει τεράστιο επιστημονικό ενδιαφέρον και για το ότι επιλέξατε την όμορφη Νίσυρο για την πραγματοποίησή του, σας εύχομαι καλή επιτυχία και αναμένω με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τα συμπεράσματά του.

ΕΥΧΕΣ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΡΟΔΟΥ Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ

Προς τον Δήμαρχο Μανδρακίου Νισύρου κ. Βασίλειο Πάχο

Αγαπητέ κ. Δήμαρχε.

Παρακαλώ να μεταφέρετε στον Πρόεδρο και τα μέλη της οργανωτικής Επιτροπής του Συμποσίου «**Τα Δωδεκάνησα κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας και Ιταλοκρατίας**», που ξεκινά αύριο στην περιοχή σας, τις θερμότερες ευχές μου για κάθε επιτυχία στις εργασίες του, καθώς και τη λύπη μου, που λόγοι ανωτέρας βίας μου στερούν τη δυνατότητα να συμμετάσχω.

Τόσο τα ονόματα της Πανεπιστημιακής Οργανωτικής Επιτροπής του Συμποσίου και το ίδιο το θέμα αποτελούν εγγύηση για μια πολύ ενδιαφέρουσα συνάντηση, την οποία και λόγω της ιδιότητάς μου του Δημάρχου Ρόδου αλλά και λόγω της επαγγελματικής μου ιδιότητας του αρχιτέκτονα, ειλικρινά θα ήθελα πολύ να παρακολουθήσω, έχοντας τη βεβαιότητα ότι η συζήτηση και οι σχετικές εισηγήσεις θα ικανοποιήσουν κάθε Δωδεκανήσιο που ενδιαφέρεται για την ιστορία και τον πολιτισμό του τόπου του.

Για μια ακόμα φορά ζητώ την κατανόησή σας για την απουσία μου και εύχομαι καλή επιτυχία.

Με εκτίμηση

Γ. Γιαννόπουλος

Δήμαρχος Ροδίων

ΜΗΝΥΜΑ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΝΙΣΥΡΙΑΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ

*Προς τον Πρόεδρο του Επιστημονικού Συμποσίου στη Νίσυρο
Καθηγητή κ. Αθανάσιον Αγγελόπουλον*

Η Εταιρεία Νισυριακών Μελετών με πολλή χαρά χαιρετίζει τις εργασίες του Επιστημονικού Συμποσίου στη Νίσυρο από 6-8 Ιουνίου 1995 κι εύχεται στους συμποσιακούς επισκέπτες ευχάριστη διαμονή στο νησί της πορφύρας.

Η θεματική του Συμποσίου, που αφορά στην Ιστορία, Θρησκεία, Παιδεία, Τέχνη και Πολιτισμό της Δωδεκανήσου κατά την περίοδο της Φραγκοκρατίας και της Ιταλοκρατίας, ικανοποιεί διαφέροντα επιστημονικά και τα μέλη της Εταιρείας μας – το κατ' εξοχήν Πνευματικό Νισυριακό Σωματείο – νιώθουν υπερήφανα για τους εκλεκτούς συμποσιαστές, που θα ακουστούν οι εισηγήσεις τους το πρώτον στη Νίσυρο.

Η συνεργασία πνευματικών ανθρώπων από τη Μακεδονία και τη Δωδεκάνησο καθιστά τη Νίσυρο γέφυρα γνωριμίας και παρουσίασης πολιτιστικών προϊόντων του ενιαίου ελληνικού χώρου και ενώνει πνευματικά τους ανθρώπους των δύο γεωγραφικών διαμερισμάτων. Το γεγονός αυτό περιποιεί τιμή σ' όλους τους Νισύριους που κατάγονται από το νησί του Ποσειδώνα.

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρείας Νισυριακών Μελετών συγχαίρει τους φορείς συνεργασίας για την πραγμάτωση του Επιστημονικού Συμποσίου στη Νίσυρο, εύχεται τελεσφόρηση των εργασιών του, επαινεί όσους συνέβαλαν στην ευθύβολη αυτή πρωτοβουλία και όλους εκείνους που θα συμβάλουν στην επιτυχία του ευχαριστεί.

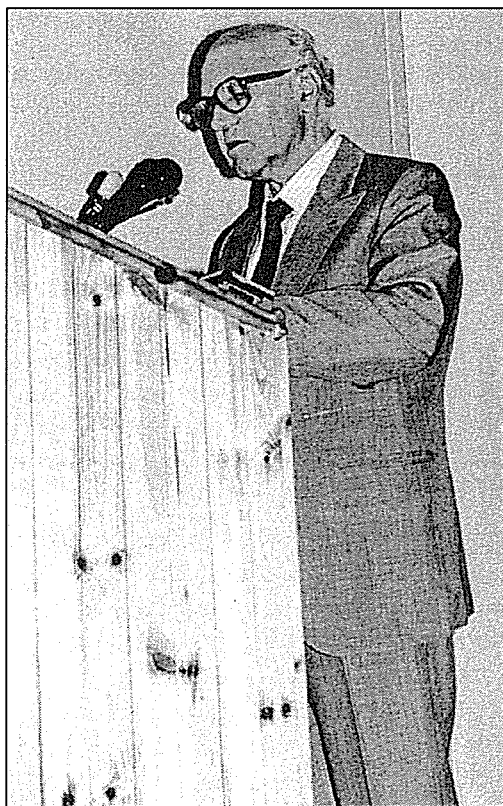
*Για το Δ.Σ.
Νικήτας Κομμέντος
Αντιπρόεδρος*

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΟΥΜΕΝΤΟΥ

τέως Προέδρου Παννισυριακού Συλλόγου Ρόδου «Η ΠΟΡΦΥΡΙΣ»

Γεν. Γραμματέα Ομίλου Αρχαιοφίλων Νισύρου

*Ο κ. Γεώργιος Κουμέντος
εις το βήμα*

*Σεβασμιώτατε Άγιε Ρόδου κ.κ. Απόστολε
Σεβαστά και αξιότιμα Μέλη της Τιμητικής Επιτροπής
Αξιότιμε πρόεδρε καθηγητά κ. Αθ. Αγγελόπουλε και έντιμα Μέλη
της Επιστημονικής και Οργανωτικής Επιτροπής
Κύριοι Σύεδροι
και ακροατές του Συμποσίου.*

Εκπροσωπώντας ένα μεγάλο κομμάτι των Νισυρίων της Διασποράς, που πανάξια διαβιώνουν και ενεργοποιούνται στην πρωτεύουσα της Δωδεκανήσου, τη Ρόδο, δρώττομαι της ευκαιρίας να σας απευθύνω θερμό και εγκάρδιο χαιρετισμό. Συγχρόνως όμως και ένα μεγάλο ευχαριστώ, γιατί τη μικρή σε έκταση και μεγάλη σε ιστορία Νίσυρο ξεχωρίσατε και καταστήσατε τόπο διεξαγωγής αυτού του Επιστημονικού Συμποσίου.

Πενήντα χρόνια ελεύθερου βίου (1945-1995) και υπό την πνευματικήν αιγίδα, ευλογίαν και πρόνοιαν της Α.Θ. Παναγιώτητος του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου, εξέχοντες πνευματικοί φορείς και άνθρωποι του Τόπου συνεργάζονται με την Τοπική μας Αυτοδιοίκηση και συντονίζονται με το Ίδρυμα Εθνικού και Θρησκευτικού Προβληματισμού, για να στηθεί αυτό το ηθικοπνευματικό εγκαλλώπισμα, που σήμερα με πανηγυρικό τρόπο κάμνει έναρξη των εργασιών του.

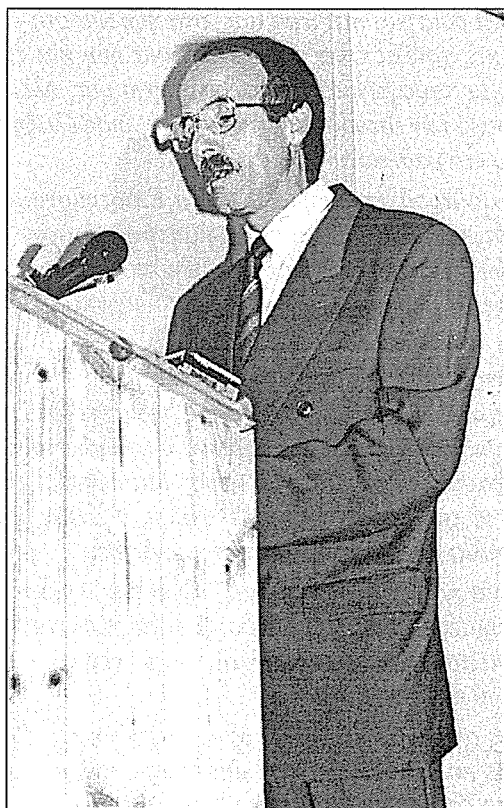
Μια δωδεκαμελής Επιτροπή Συνεργασίας με επιλεγμένα ηθικά στελέχη του τοπικού Νισυριακού γίνεσθαι και υπό την καθοδήγηση της Παναγίας της Σπηλιανής και του γενναίου μαχητή της Χριστιανικής μας πίστεως νεομάρτυρα Αγίου Νικήτα, του Νισυρίου, πασχίζει να στηρίξει και να υποστηρίξει όλες τις φάσεις διεξαγωγής του Συμποσίου, που θα ερευνήσει σπουδαίες και κρίσιμες πτυχές της ιστορίας, της θρησκείας, της παιδείας, της τέχνης και του πολιτισμού κατά τα χρόνια της Φραγκοκρατίας και της Ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα, που σήμερα έχουν τόση μεγάλη ανάγκη της εθνικής τους θωράκισης, αφού βρίσκονται στο στόχαστρο ανιστορήτων γειτόνων μας.

Ευχόμεθα λοιπόν πάσαν επιτυχίαν εις το αξιολογώτατο τούτο πνευματικό Συμπόσιο και συγχαίρουμε τους εμπνευστές και διοργανωτές του.

ΚΗΡΥΞΗ ΕΝΑΡΞΕΩΣ ΕΡΓΑΣΙΩΝ
ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

ΥΠΟ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ ΜΑΝΔΡΑΚΙΟΥ ΝΙΣΥΡΟΥ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΠΑΧΟΥ

Ο κ. Β. Πάχος κηρύσσει την έναρξη

Σεβασμιώτατε, κυρίες και κύριοι.

Ο λαός της Νισύρου, με όλο το Δημοτικό Συμβούλιο Μανδρακίου και τις αρχές του νησιού, αισθάνεται σήμερα πολύ ευτυχής. Γιατί στο νησί μας λαμβάνει χώρα το Επιστημονικό Συμπόσιο για τα Δωδεκάνησα, που είναι οπωσδήποτε για τον τόπο μας ένα πολύ αξιόλογο πολιτιστικό γεγονός.

Είμαστε τα Δωδεκάνησα, όπως και όλη η νησιώτικη αιγαιακή Ελλάδα, νευραλγικό τμήμα του Ελληνισμού και της Ορθοδοξίας προς Ανατολάς. Όχι δε μόνο εσχαιτά του ελληνικού και χριστιανικού πολιτισμού, αλλά και του παλιού και νέου ευρωπαϊκού γίγνεσθαι.

Έχουμε, ως εκ τούτου, υποχρέωση να αποδίδουμε σημασία στον πολιτισμό και στην ιστορία μας· στα όσια και στα ιερά μας· στα ήθη και στα έθιμά μας, τα αιγαιοπελαγίτικα ελληνικά, χριστιανικά και ευρωπαϊκά ήθη και έθιμά μας. Αυτό θα γίνεται με τα τίμια και παραγωγικά καθημερινά έργα μας, αλλά και με την έρευνα από τους ειδικότερους των ιστορικών ριζών μας, η διαφύλαξη και ανάπτυξη των οποίων είναι ανύστακτο καθήκον όλων μας.

Αυτό το τελευταίο προάγεται σήμερα με το Επιστημονικό Συμπόσιο για την ιστορία, τη θρησκεία, την παιδεία, την τέχνη και τον πολιτισμό στα Δωδεκάνησα, σε δύο περιπετειώδεις περιόδους των νησιών, στην Φραγκοκρατία και στην Ιταλοκρατία, που τελεί υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριάρχου μας κ.κ. Βαρθολομαίου.

Είμαστε πολύ ευτυχείς ότι, σε άμεση συνεργασία με το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και το Ίδρυμα Εθνικού και Θρησκευτικού Προβληματισμού της ίδιας πόλεως, σε συνεργασία, δηλαδή, με τους διανοούμενους Μακεδόνες αδελφούς μας, που και αυτοί φυλάσσουν εκεί στην Μακεδονία, στη Βόρειο Ελλάδα, Θερμοπύλες, όπως κι εμείς εδώ στα Δωδεκάνησα, ο Δήμος έχει αναλάβει αυτή την ωραία πρωτοβουλία με τη συμπαράσταση της ΛΑΒΑ.

Ευχή και επιθυμία μας, όλου του Δήμου, όλων των συμπολιτών μας ανεξαιρέτως, είναι τέτοιες ωραίες πνευματικές, επιστημονικές και ερευνητικές προσπάθειες να έχουν όχι μόνο παρόν αλλά και μέλλον, για το γενικότερο καλό αλλά και το ειδικότερο του νησιού μας.

Με τις εγκάρδιες αυτές σκέψεις, εκτιμήσεις και θέσεις καλωσορίζω όλους σας στο ωραίο νησί μας και κηρύσσω, ως Δήμαρχος Μανδρακίου, την έναρξη των εργασιών του Συμποσίου, ευχόμενος πλήρη επιτυχία σ' αυτό, με ωραία αποτελέσματα στο παρόν και στο μέλλον.

Β. Πάχος

ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

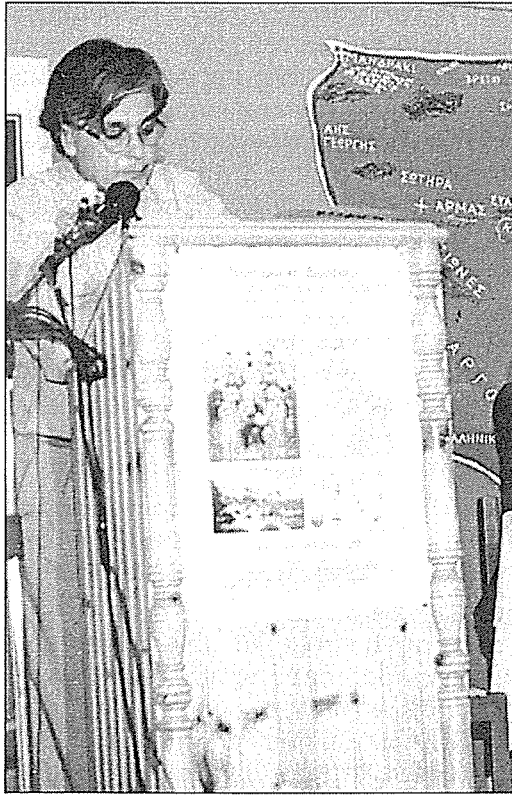

Ο Ρόδου κ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ, δεξιά του ο κ. Αγγελόπουλος, αριστερά του ο Δήμαρχος Β. Πάχος

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

Καθηγητής Πανεπιστημίου

ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΝ
ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ

*Ο κ. Αθανάσιος Καραθανάσης
στο βήμα*

Γνωρίζουμε όλοι πλέον στη χώρα μας για τους αγώνες της Κρήτης, της Μακεδονίας, της Θράκης και της Β. Ηπείρου, που διέγραψαν όντως δραματική πορεία στην ιστορική προοπτική τους για την ένωσή τους με την Ελλάδα, με την τελευταία να μην έχει πετύχει αυτό το όνειρό της, παρά τους αγώνες της. Και φυσικά παριστάμεθα μάρτυρες του κυπριακού προβλήματος. Δεν είναι όμως μικρότερη και η πορεία που διέγραψαν τα Δωδεκάνησα ωσότου ελευθερωθούν και ενωθούν με την Μητέρα Ελλάδα. Αυτή την αγωνιώδη πορεία των Δωδεκανήσων κατά το πρώτο τέταρτο του αιώνα μας θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε στην εισήγησή μας αυτή. Το χαρακτηριστικό στις δαιδαλώδεις συζητήσεις για τα Δωδεκάνησα είναι ότι η λύση του ζητήματός τους συνδέθηκε τόσο με την Κύπρο όσο και με την Β. Ήπειρο. Θα παρακολουθήσουμε λοιπόν το χρονικό αυτής της πορείας με την επισήμανση των κυριότερων φάσεών της. Αλλ' ας λάβουμε τα πράγματα από την αρχή, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά τον 20ό αιώνα.

Στις 29 Σεπτεμβρίου 1911 η Ιταλία κήρυξε τον πόλεμο κατά της Τουρκίας στην Τριπολίτιδα και την Κυρηναϊκή και μεταξύ 22 Απριλίου και 22 Μαΐου 1912 κατέλαβε τα Δωδεκάνησα, βεβαιώνοντας παράλληλα τις Μεγάλες Δυνάμεις ότι πρόκειται για προσωρινή κατάληψη με μόνο σκοπό να αναγκαστεί η Τουρκία να εγκαταλείψει την Τριπολίτιδα και την Κυρηναϊκή.

Στις 28 Οκτωβρίου 1912 υπεγράφη συμφωνία Τουρκίας - Ιταλίας κατά την οποία η Τουρκία παραχωρούσε τα Δωδεκάνησα στην Ιταλία, ενώ αυτή υποχρεωνόταν στην εκκένωση της Κυρηναϊκής.

Στις 17 Ιουνίου 1912, σε συνέδριό τους στην Πάτμο, οι Δωδεκανήσιοι αποφάσισαν την ανεξαρτησία τους και την ένωσή τους με την Ελλάδα. Μετά την απόρριψη της προτάσεως αυτής, οι Δωδεκανήσιοι ζήτησαν την ανεξαρτησία τους υπό διεθνή έλεγχο. Από εκείνη την περίοδο άρχισαν και οι συστηματικές διώξεις των Ελλήνων από τις ιταλικές Αρχές με την εισαγωγή της ιταλικής γλώσσας, την κατάργηση της τοπικής ελληνικής διοικήσεως, την απαγόρευση της σπογγαλιείας, την απαγόρευση της επιστροφής των Δωδεκανησίων μετά τρίμηνη απουσία κλπ. Αλλ' ούτε η Συνδιάσκε-

ψη του Λονδίνου, το 1913, έλυσε το πρόβλημα. Κατ' αυτήν, οι Ιταλοί προέβαλαν την συμφωνία της Λωζάννης με τους Τούρκους και τη σύνδεση του δωδεκανησιακού ζητήματος με την Βόρειο Ήπειρο. Είχε προηγηθεί επίσκεψη του Βενιζέλου στο Λονδίνο, τον Δεκέμβριο του 1912, κατά την οποία ο Lloyd George, ως και άλλοι βρεττανοί επίσημοι, τόνισαν στον Έλληνα πρωθυπουργό ότι τα Δωδεκάνησα ήταν ενδεχόμενο να επιστραφούν στην Τουρκία, εκτός αν η Ελλάδα οργάνωνε επανάσταση σε κάθε νησί και οι κάτοικοί του θα διεκήρυσσαν την ανεξαρτησία τους.

Οι Βρεττανοί υπολόγιζαν ότι η κατοχή των Δωδεκανήσων από τους Έλληνες συνέφερε στα σχέδιά τους, αφού με την Κύπρο και τα Δωδεκάνησα θα ήλεγχαν την Ανατολική Μεσόγειο και θα ανατρέπονταν τα ιταλικά σχέδια για κυριαρχία στην Μεσόγειο, ανατρεπόταν έτσι το ιταλικό δόγμα *Adriatico mare nostrum* και καθίστατο αναπόφευκτη η ιταλοελληνική σύγκρουση.

Η κατάσταση περιεπλάκη περισσότερο με την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και με την εμπλοκή της Ιταλίας και της Ελλάδας σ' αυτόν. Έτσι, για παράδειγμα, η Γερμανία υποσχέθηκε στην Ελλάδα την Β. Ήπειρο, το Μοναστήρι, τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο και αναβάθμιση του ρόλου της στη Μεσόγειο, προκειμένου να εισέλθει αυτή στον πόλεμο ως σύμμαχος της. Η Ιταλία ήταν, όμως, αυτή που κατόρθωσε, στις 26 Απριλίου 1915, να συνομολογήσει μυστική συνθήκη στο Λονδίνο με την Entente και με το 8ο άρθρο της να της αναγνωρισθεί οριστικώς η κυριαρχία της επί της Δωδεκανήσου· η ίδια συνθήκη υποσχόταν σ' αυτήν κυριαρχία στην Δαλματία και στην Ήπειρο. Αργότερα, το 1919, στο Παρίσι η Ελλάδα και η Σερβία αρνήθηκαν τέτοιου είδους παροχές (Δωδεκάνησα και Δαλματία). Και οι δύο χώρες, με τη στήριξη του Άγγλου πρωθυπουργού Λόυδ Τζώρτζ, θεωρούσαν καθόλου λογικές τις ιταλικές διεκδικήσεις, σε σχέση μάλιστα με την μικρή συνεισφορά της Ιταλίας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το 1915, οι Γάλλοι κατέλαβαν το Καστελλόριζο, άλλ' ο ναύαρχος Moreau, σε διακήρυξή του προς τους κατοίκους του, δήλωσε ότι πρόκειται για προσωρινή κατάληψη και ότι το νησί θα αποδοθεί ταχέως στους Έλληνες. Το επόμενο έτος, η Μ. Βρετανία, που είχε στο μεταξύ καταλάβει τη Λήμνο, δήλωσε ότι θα επιθυμούσε να καταλάβει ένα ή δύο από τα «ιταλοτουρκικά νησιά», όπως αποκαλούσε τα Δωδεκάνησα. Από την άλλη, η προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, διαπραγματευόμενη την διεθνή αναγνώρισή της, δήλωνε με τον Βενιζέλο ότι δεν είχε αντίρρηση να κρατήσει η Ιταλία την Αστυπάλαια.

Το 1918 οι ελληνοϊταλικές σχέσεις βελτιώθηκαν και ο Βενιζέλος πρότεινε στον Ιταλό πρέσβη στην Αθήνα Avezzana την παραχώρηση της Αστυπάλαιας στην Ιταλία, η οποία όμως θα παραχωρούσε στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα και την Β. Ήπειρο. Είχε μάλιστα προηγηθεί η διαβεβαίωση του Avezzana στον υπουργό Έξωτερικών Ν. Πολίτη, ότι η Ιταλία αναγνωρίζει την ελληνικότητα των Δωδεκανήσων και ότι δεν έχει δικαιώματα κατοχής

Γνωρίζουμε όλοι πλέον στη χώρα μας για τους αγώνες της Κρήτης, της Μακεδονίας, της Θράκης και της Β. Ηπείρου, που διέγραψαν όντως δραματική πορεία στην ιστορική προοπτική τους για την ένωσή τους με την Ελλάδα, με την τελευταία να μην έχει πετύχει αυτό το όνειρό της, παρά τους αγώνες της. Και φυσικά παριστάμεθα μάρτυρες του κυπριακού προβλήματος. Δεν είναι όμως μικρότερη και η πορεία που διέγραψαν τα Δωδεκάνησα ωσότου ελευθερωθούν και ενωθούν με την Μητέρα Ελλάδα. Αυτή την αγωνιώδη πορεία των Δωδεκανήσων κατά το πρώτο τέταρτο του αιώνα μας θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε στην εισήγησή μας αυτή. Το χαρακτηριστικό στις δαιδαλώδεις συζητήσεις για τα Δωδεκάνησα είναι ότι η λύση του ζητήματός τους συνδέθηκε τόσο με την Κύπρο όσο και με την Β. Ήπειρο. Θα παρακολουθήσουμε λοιπόν το χρονικό αυτής της πορείας με την επισήμανση των κυριότερων φάσεών της. Αλλ' ας λάβουμε τα πράγματα από την αρχή, τουλάχιστον σ' ό,τι αφορά τον 20ό αιώνα.

Στις 29 Σεπτεμβρίου 1911 η Ιταλία κήρυξε τον πόλεμο κατά της Τουρκίας στην Τριπολίτιδα και την Κυρηναϊκή και μεταξύ 22 Απριλίου και 22 Μαΐου 1912 κατέλαβε τα Δωδεκάνησα, βεβαιώνοντας παράλληλα τις Μεγάλες Δυνάμεις ότι πρόκειται για προσωρινή κατάληψη με μόνο σκοπό να αναγκαστεί η Τουρκία να εγκαταλείψει την Τριπολίτιδα και την Κυρηναϊκή.

Στις 28 Οκτωβρίου 1912 υπεγράφη συμφωνία Τουρκίας - Ιταλίας κατά την οποία η Τουρκία παραχωρούσε τα Δωδεκάνησα στην Ιταλία, ενώ αυτή υποχρεωνόταν στην εκκένωση της Κυρηναϊκής.

Στις 17 Ιουνίου 1912, σε συνέδριό τους στην Πάτμο, οι Δωδεκανήσιοι αποφάσισαν την ανεξαρτησία τους και την ένωσή τους με την Ελλάδα. Μετά την απόρριψη της προτάσεως αυτής, οι Δωδεκανήσιοι ζήτησαν την ανεξαρτησία τους υπό διεθνή έλεγχο. Από εκείνη την περίοδο άρχισαν και οι συστηματικές διώξεις των Ελλήνων από τις ιταλικές Αρχές με την εισαγωγή της ιταλικής γλώσσας, την κατάργηση της τοπικής ελληνικής διοικήσεως, την απαγόρευση της σπογγαλιείας, την απαγόρευση της επιστροφής των Δωδεκανησίων μετά τρίμηνη απουσία κλπ. Αλλ' ούτε η Συνδιάσκε-

ψη του Λονδίνου, το 1913, έλυσε το πρόβλημα. Κατ' αυτήν, οι Ιταλοί προέβαλαν την συμφωνία της Λωζάννης με τους Τούρκους και τη σύνδεση του δωδεκανησιακού ζητήματος με την Βόρειο Ήπειρο. Είχε προηγηθεί επίσκεψη του Βενιζέλου στο Λονδίνο, τον Δεκέμβριο του 1912, κατά την οποία ο Lloyd George, ως και άλλοι βρεττανοί επίσημοι, τόνισαν στον Έλληνα πρωθυπουργό ότι τα Δωδεκάνησα ήταν ενδεχόμενο να επιστραφούν στην Τουρκία, εκτός αν η Ελλάδα οργάνωνε επανάσταση σε κάθε νησί και οι κάτοικοί του θα διεκήρυσσαν την ανεξαρτησία τους.

Οι Βρεττανοί υπολόγιζαν ότι η κατοχή των Δωδεκανήσων από τους Έλληνες συνέφερε στα σχέδιά τους, αφού με την Κύπρο και τα Δωδεκάνησα θα ήλεγχαν την Ανατολική Μεσόγειο και θα ανατρέπονταν τα ιταλικά σχέδια για κυριαρχία στην Μεσόγειο, ανατρεπόμενα έτσι το ιταλικό δόγμα *Adriatico mare nostrum* και καθίστατο αναπόφευκτη η ιταλοελληνική σύγκρουση.

Η κατάσταση περιεπλάκη περισσότερο με την έναρξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και με την εμπλοκή της Ιταλίας και της Ελλάδας σ' αυτόν. Έτσι, για παράδειγμα, η Γερμανία υποσχέθηκε στην Ελλάδα την Β. Ήπειρο, το Μοναστήρι, τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο και αναβάθμιση του ρόλου της στη Μεσόγειο, προκειμένου να εισέλθει αυτή στον πόλεμο ως σύμμαχος της. Η Ιταλία ήταν, όμως, αυτή που κατόρθωσε, στις 26 Απριλίου 1915, να συνομολογήσει μυστική συνθήκη στο Λονδίνο με την Entente και με το 8ο άρθρο της να της αναγνωρισθεί οριστικώς η κυριαρχία της επί της Δωδεκανήσου· η ίδια συνθήκη υποσχόταν σ' αυτήν κυριαρχία στην Δαλματία και στην Ήπειρο. Αργότερα, το 1919, στο Παρίσι η Ελλάδα και η Σερβία αρνήθηκαν τέτοιου είδους παροχές (Δωδεκάνησα και Δαλματία). Και οι δύο χώρες, με τη στήριξη του Άγγλου πρωθυπουργού Λόυδ Τζώρτζ, θεωρούσαν καθόλου λογικές τις ιταλικές διεκδικήσεις, σε σχέση μάλιστα με την μικρή συνεισφορά της Ιταλίας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Το 1915, οι Γάλλοι κατέλαβαν το Καστελλόριζο, άλλ' ο ναύαρχος Moreau, σε διακήρυξή του προς τους κατοίκους του, δήλωσε ότι πρόκειται για προσωρινή κατάληψη και ότι το νησί θα αποδοθεί ταχέως στους Έλληνες. Το επόμενο έτος, η Μ. Βρετανία, που είχε στο μεταξύ καταλάβει τη Λήμνο, δήλωσε ότι θα επιθυμούσε να καταλάβει ένα ή δύο από τα «ιταλοτουρκικά νησιά», όπως αποκαλούσε τα Δωδεκάνησα. Από την άλλη, η προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, διαπραγματευόμενη την διεθνή αναγνώρισή της, δήλωνε με τον Βενιζέλο ότι δεν είχε αντίρρηση να κρατήσει η Ιταλία την Αστυπάλαια.

Το 1918 οι ελληνοϊταλικές σχέσεις βελτιώθηκαν και ο Βενιζέλος πρότεινε στον Ιταλό πρέσβη στην Αθήνα Avezzana την παραχώρηση της Αστυπάλαιας στην Ιταλία, η οποία όμως θα παραχωρούσε στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα και την Β. Ήπειρο. Είχε μάλιστα προηγηθεί η διαβεβαίωση του Avezzana στον υπουργό Έξωτερικών Ν. Πολίτη, ότι η Ιταλία αναγνωρίζει την ελληνικότητα των Δωδεκανήσων και ότι δεν έχει δικαιώματα κατοχής

επ' αυτών. Στις 14 Σεπτεμβρίου 1918, ο Έλληνας πρέσβυς στο Λονδίνο Δ. Κακλαμάνος πληροφορούσε το Foreign Office, ότι κατά τη Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στο Παρίσι η Ελλάδα θα απαιτούσε την προσάρτηση των Δωδεκανήσων και της Ανατολικής Θράκης ως καθαρά ελληνικές, πλην κατεχόμενες περιοχές. Ακόμη και Βρεττανοί παράγοντες, όπως ο Eyre Crew, έδειξαν ότι πίστευαν στο δίκαιο των ελληνικών διεκδικήσεων.

Τον Δεκέμβριο του 1918, ο Βενιζέλος και οι Ιταλοί Orlando και Sonino συνεζήτησαν το Δωδεκανησιακό ζήτημα και στις 19 Ιανουαρίου 1919, ημέρα της επισήμου ενάρξεως της Συνδιασκέψεως των Παρισίων, ο Sonino προέτεινε στον Έλληνα πρωθυπουργό το εξής μυστικό σχέδιο: Η Ιταλία να στηρίξει τις ελληνικές θέσεις επί των Δωδεκανήσων και της Σμύρνης, ενώ, ανταποδοτικώς, η Ελλάς να παραχωρήσει την παραλιακή σειρά της Β. Ηπείρου στην Ιταλία, με εξαίρεση την Κορυτσά που θα παραχωρούνταν στην Ελλάδα. Οι Ιταλοί ωστόσο, λίγο μετά υπανεχώρησαν από τις συμφωνηθείσες θέσεις, μολοντί ο Βενιζέλος θυσίαζε την Β. Ήπειρο προς όφελος της ελληνοϊταλικής συνεργασίας.

Την ίδια περίοδο, ο Βενιζέλος είχε συντάξει και σχετικό υπόμνημα (memorandum) υπό τον τίτλο «Greece at the Peace Conference», από 30 Δεκεμβρίου 1918, κατ' αίτηση του Αμερικανού προέδρου Wilson. Στο memorandum ο Βενιζέλος, μεταξύ των άλλων, ζητούσε την απόδοση των Δωδεκανήσων, με τους 102.000 Έλληνες, ήτοι το 90% περίπου (το υπόλοιπο 10% ήταν Τούρκοι με 11.000 του συνολικού πληθυσμού των), στην Ελλάδα, υποδεικνύοντας στην Ιταλία να αναλάβει σχετική πρωτοβουλία, άποψη που δέχθηκαν οι Βρεττανοί και οι Γάλλοι καθώς και η σχετική επιτροπή που είχε συσταθεί για την εισήγηση των θεμάτων, τα μέλη της οποίας πίστευαν ότι τα Δωδεκάνησα, όπως και όλα τα νησιά του Αιγαίου, κατοικούνταν από ελληνικούς πληθυσμούς. Μολαταύτα, στις 16 Μαρτίου 1919, οι Ιταλοί ανέτρεψαν την παραπάνω πρόταση της 19 Ιανουαρίου 1919 και προχώρησαν στην εγκατάσταση ναυτικής βάσεως στα Δωδεκάνησα με δικαιοδοσία ως τις μικρασιατικές ακτές. Και ενώ οι εργασίες της Συνδιασκέψεως των Παρισίων συνεχίζονταν, στα Δωδεκάνησα συγκροτήθηκε μεγαλειώδης συλλαλητήριο το Πάσχα (20 Απριλίου 1919), στο οποίο οι Δωδεκανήσιοι διεκήρυξαν την απόφασή τους να ενωθούν με την Ελλάδα. Ο Ιταλός διοικητής D' Elia απέδωσε τη συγκρότηση του συλλαλητηρίου σε ενέργειες του Μητροπολίτου Ρόδου Αποστόλου, ενώ οι συμμαχικοί ηγέτες (Wilson, Lloyd George και Clemenceau) ενημερώθηκαν για τα διαδραματισθέντα από επιστολή του Σκεύου Ζερβού, που ήταν ο επικεφαλής της δωδεκανησιακής αντιπροσωπείας στο Παρίσι. Σημειωτέον ότι κατά το συλλαλητήριο υπήρξαν δύο νεκροί, ένας ιερέας και μία γυναίκα, κατά τις συγκρούσεις των διαδηλωτών με τους Ιταλούς караμπινιέρους.

Στις 17 Ιουλίου 1919, ο Titoni, που αντικατέστησε τον Sonino, προέτεινε στον Βενιζέλο να στηρίξει μεν η Ιταλία τις ελληνικές διεκδικήσεις επί των Δωδεκανήσων, της Β. Ηπείρου, της Ανατ. Θράκης, της Μ. Ασίας, αλλ' η

Ελλάς να αποσύρει τις απαιτήσεις της επί της κοιλάδος του Μαιάνδρου, υποστηρίζοντας ταυτοχρόνως τη δημιουργία ιταλικού προτεκτοράτου στην Αλβανία και παραιτούμενη η Ελλάς των διεκδικήσεών της επί της Κω και της Ρόδου, οι οποίες θα απελάμβαναν μιας εκτεταμένης αυτονομίας. Όλα αυτά, όμως, ανετράπησαν ευθύς αμέσως, οπότε ο Sonino εμφανίσθηκε να στηρίζει τις βουλγαρικές, αλβανικές και τουρκικές απαιτήσεις επί της Ελλάδος.

Ο θαυμαστής του Βενιζέλου Tittoni, στις 21 Ιουλίου 1919, σημείωνε ότι η Ελλάς δεν θα έπρεπε να εγκαταλείψει τις απαιτήσεις της επί του Μαιάνδρου, ωστόσο η Β. Ήπειρος και η Θράκη ενώνονταν με την Ελλάδα, ενώ η Ιταλία θα παραχωρούσε την Κω και την Ρόδο στην Κοινωνία των Εθνών. Την επομένη το πρωί, όμως, απέσυρε την πρότασή του λέγοντας ότι η Ιταλία θα κρατούσε το νησί, όσον οι Βρετανοί θα κρατούσαν την Κύπρο. Στις 24 Ιουλίου 1919, υπό την πίεση των Ιταλών στρατιωτικών και ναυτικών εμπειρογνομόνων, ο Tittoni ζήτησε εκ νέου την πλήρη κυριαρχία επί της Ρόδου, ισχυριζόμενος ότι ουδέποτε δέχθηκε επισήμως να εγκαταλείψει την Ρόδο in the event της βρεττανικής παραχωρήσεως της Κύπρου στην Ελλάδα· η Ιταλία, κατ' αυτόν, ήταν ηθικώς μόνον υποχρεωμένη να παραχωρήσει την Ρόδο. Η Ιταλία επιθυμούσε επί πλέον την κατάληψη της Β. Ηπείρου, της Κέρκυρας και των στενών της.

Ο Βενιζέλος βρέθηκε σε δύσκολη θέση, διότι σε περίπτωση ναυαγίου των διαπραγματεύσεων η Ελλάς θα θυσίαζε σχεδόν την ένωση της Β. Ηπείρου, της Ανατολικής Θράκης, της Σμύρνης και της ενδοχώρας της καθώς και των Δωδεκανήσων (εξαιρέσει της Ρόδου). Αν πάλι συνέχιζε τις διαπραγματεύσεις, η Ελλάς όχι μόνο θα έχανε την Ρόδο, αλλά και μέρος της Ηπείρου· ταυτοχρόνως θα δυσαρεστούσε τους Αμερικανούς, που επιθυμούσαν να κρατήσουν την Ιταλία μακριά από την Ρόδο και την Μ. Ασία. Ακολούθησε, στις 29 Ιουλίου 1919, η υπογραφή δύο απλών εγγράφων (lignes de conduite περισσότερο) που θα αποτελούσαν οδηγό κατά τις συζητήσεις, σύμφωνα με τα οποία η Ελλάς θα στήριζε την ιταλική εντολή επί της Αυλώνας και της ενδοχώρας και της Κερκύρας. Η Ιταλία, πάλιν, από την πλευρά της θα στήριζε το υπόμνημα (memorandum της 30-12-1918) του Βενιζέλου, το αναφερόμενο στις ελληνικές διεκδικήσεις που αφορούσαν στην παραχώρηση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα, με εξαίρεση την Ρόδο, η οποία θα διατηρούσε όμως πλήρη αυτονομία· και ακόμα, η Ελλάδα θα αποζημίωνε την Ιταλία για τα δημόσια έργα (δρόμοι, λιμένες, δημόσια κτήρια, σχολεία κλπ.) που κατασκεύασε στην Ήπειρο και στην Ρόδο. Η Ελλάδα θα παραχωρούσε, επίσης, στην Ιταλία μια ελεύθερη ζώνη στους λιμένες των Αγίων Σαράντα και της Σμύρνης για πέντε χρόνια και, τέλος, καθεμιά από τις συμβαλλόμενες χώρες υποχρεωνόταν να σέβεται τα δικαιώματα των κατοίκων υπηκόων της άλλης χώρας. Ξεχωριστή συμφωνία προέβλεπε για την Ρόδο ελεύθερο ψήφισμα, εάν και εφόσον η Βρετανία θα παραχωρούσε την Κύπρο, αλλ' όχι προ της 29 Ιουλίου 1924.

Στις 10 Αυγούστου 1920, στις Σέβρες η Ιταλία υπέγραψε συμφωνία με την οποία παραιτείτο των δικαιωμάτων της επί των Δωδεκανήσων και δεχόταν την εντός διμήνου παραχώρηση ευρείας τοπικής αυτονομίας στην Ρόδο και ότι μετά δεκαπενταετία, αν η Αγγλία παραχωρούσε στην Ελλάδα την Κύπρο, η Ιταλία υποχρεωνόταν να αφήσει ελεύθερο τον πληθυσμό της Ρόδου να αποφασίσει για την τύχη του. Η μικρασιατική τραγωδία, όμως, οδήγησε στην καταγγελία, εκ μέρους της Ιταλίας, της συμφωνίας Τιτόνι-Βενιζέλου και της συνθήκης των Σεβρών (8 Σεπτεμβρίου 1922). Η Ιταλία πέτυχε ακόμη, με ξεχωριστή συνθήκη ειρήνης (30 Ιανουαρίου και 24 Ιουλίου 1923), την πλήρη αναγνώριση από την Τουρκία της ιταλικής κυριαρχίας στα Δωδεκάνησα. Και πάλιν, τότε, προκλήθηκε η βρετανική αντίδραση, μέσω του Curzon, που ειδοποίησε τους Ιταλούς ότι το ζήτημα της Δωδεκανήσου δεν μπορούσε να λυθεί μονομερώς, αλλά μόνον με τη γενική διευθέτηση των θεμάτων. Το θέμα, λοιπόν, έπρεπε να παραπεμφθεί στο Συνέδριο της Ειρήνης στη Λωζάννη.

Δυστυχώς όμως για τους Δωδεκανησίους, στην ιταλική πολιτική σκηνή εμφανίστηκε ο Μουσσολίνι, που ενσωμάτωσε τα Δωδεκάνησα στην Ιταλία και ζήτησε από τον Curzon τη δημιουργία ιταλοαγγλικού μετώπου έναντι του Κεμάλ. Λίγο αργότερα ζήτησε και τη στήριξη της Γαλλίας και της Αγγλίας στο θέμα των Δωδεκανήσων, επιμένοντας στη μυστική συμφωνία του Λονδίνου του 1915 και πετυχαίνοντας μάλιστα, να μη θεωρηθεί στην Λωζάννη το Δωδεκανησιακό ως διεθνές πρόβλημα. Η ιταλική πολιτική ήταν σαφής επί του θέματος αυτού: το θέμα δεν ήταν διεθνές και δεν υπήρχε περίπτωση διαλόγου με την Τουρκία. Η Ιταλία εκείνη την εποχή υποσχόταν μάλιστα βοήθεια στην Βουλγαρία για έξοδο της στο Αιγαίο.

Στις 29 Νοεμβρίου 1922 ο Curzon, που απέρριπτε τις θέσεις Μουσσολίνι, προέτεινε στον Ιταλό αντιπρόσωπο Garonpi σειρά παραχωρήσεων στην Αφρική, αλλά υπό την προϋπόθεση ότι η Ιταλία θα παραχωρούσε στην Ελλάδα τα Δωδεκάνησα, ή τουλάχιστον τα περισσότερα εξ αυτών. Οι Ιταλοί, ωστόσο, δεν έδειξαν κανένα ενδιαφέρον για την πρόταση αυτή, είχαν άλλωστε και την υποστήριξη του Γάλλου αντιπροσώπου Barrère, δεδομένου ότι ο Poincaré είχε υποσχεθεί υποστήριξη στον Μουσσολίνι, που δεσμευόταν να στηρίζει τα γαλλικά σχέδια για οικονομική διείσδυσή τους στην Τουρκία. Η ιταλογαλλική αυτή συμφωνία έγινε γνωστή στον Βενιζέλο, που υπέδειξε στην Ελληνική Επαναστατική Επιτροπή στην Αθήνα την ενίσχυση του στρατού «δια αντιμετώπισιν παντός απροόπτου» (19 Νοεμβρίου / 2 Δεκεμβρίου 1922). Στη συγκεκριμένη στιγμή παρενέβη και η Τουρκία, με τον αρχηγό της τουρκικής αντιπροσωπείας Ισμέτ Ινονού, που κινήθηκε για την μη παραχώρηση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα και για την διεκδίκηση εδαφών που η Τουρκία απώλεσε την περίοδο 1912-1919.

Στο μεταξύ συνεχίστηκε η ιταλική αδιαλλαξία στο θέμα της Δωδεκανήσου, όταν αυτό συζητήθηκε στις 4 Δεκεμβρίου 1922, ως παράμετρος, θα έλεγε κανείς, του ζητήματος των Στενών που ενδιέφερε την Αγγλία. Η θέση

του Βενιζέλου ήταν, για μια φορά ακόμη, σχεδόν δραματική, αφού έπρεπε να προστατεύσει το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τη Δυτ. Θράκη, πράγμα που σήμαινε ότι δεν έπρεπε να συγκρουσθεί με τους Ιταλούς. Ακολούθησαν ατελείωτες συζητήσεις, τις οποίες προκαλούσε η τουρκική αδιαλλαξία, οπότε οι σύμμαχοι παρουσίασαν στις 29 Ιανουαρίου 1923 ένα σχέδιο ειρήνης, απαιτώντας να υπογραφεί αμέσως, όπως και έγινε. Εκείνες μάλιστα τις ημέρες η ελληνική κυβέρνηση θύμιζε στον Poincaré τις θυσίες του ελληνικού λαού κατά τον Πόλεμο καθώς και το δράμα της Ανατολικής Θράκης και του Πόντου, ζητώντας εν τέλει την υποστήριξή του.

Τελικά, με το άρθρο 15 της συνθήκης της Λωζάννης, τα Δωδεκάνησα παραχωρούνταν στην Ιταλία. Το άρθρο αυτό προκάλεσε την αντίδραση του Βενιζέλου, που δήλωσε ότι η Ελλάς επιφυλάσσεται να επαναφέρει στο μέλλον το δωδεκανησιακό ζήτημα. Η δήλωση αυτή προκάλεσε την οργή του Μουσσολίνι, που απήτησε και την αγγλική υποστήριξη. Ο Curzon προέτεινε τότε τον διάλογο Βρετανίας - Ιταλίας για το καθεστώς των Δωδεκανήσων, ενώ οι Τούρκοι απήτησαν το Καστελλόριζο, επικαλούμενοι κατά πρώτον την νότα των Μ. Δυνάμεων της 13 Φεβρουαρίου 1914 και κατά δεύτερον υποβάλλοντας αντισχέδιον (8 Μαρτίου 1923) που προκάλεσε την ελληνική αντίδραση.

Η Ελλάδα ζήτησε, με τη σειρά της, την εφαρμογή της ελληνοϊταλικής συμφωνίας του 1919, που ικανοποιούσε τους Βρεττανούς, αφού περιορίζονταν, κάπως, τα ιταλικά συμφέροντα στην Ανατολική Μεσόγειο. Στη συνεδρία της 24 Απριλίου 1923, οι Τούρκοι απήτησαν το Καστελλόριζο δυνάμει της νότας των Μ. Δυνάμεων της 13 Φεβρουαρίου 1914, με την οποία, άλλωστε, είχαν κερδίσει την Ίμβρο και την Τένεδο, αλλά προβάλλοντας και την άποψη, ότι το Καστελλόριζο βρίσκεται εντός του τουρκικού εθνικού εδάφους, ενώ οι Ιταλοί αντέτειναν ότι βρισκόταν στα δικά τους σύνορα στην Δωδεκάνησο. Τελικά, με αγγλική παρέμβαση οι Τούρκοι κράτησαν το Καστελλόριζο.

Ο Βενιζέλος επεδίωξε, πάντως, να συμμετέχει και η Ελλάδα στις ιταλο-τουρκικές συζητήσεις για το καθεστώς των νησιών, γι' αυτό και ζήτησε από τον Curzon να συζητήσει η Βρετανία, εκ μέρους της Ελλάδος, στην Ρώμη το δωδεκανησιακό ζήτημα· επρόκειτο για μια κίνηση διαμορφωθείσα από την πίεση που ασκούσε στον Βενιζέλο η Επαναστατική Επιτροπή, που υπαινισσόταν ολιγωρία και υποχωρητικότητα του Κρητικού πολιτικού στο ζήτημα αυτό.

Η Επαναστατική Επιτροπή έστειλε τότε στη Ρώμη τον Υπουργό Εξωτερικών Απόστολο Αλεξανδρή, ο οποίος συνάντησε στις 24 Ιουνίου 1923 τον Μουσσολίνι. Αυτός, με την γνωστή αδιαλλαξία του και την υπεροψία του, αρνήθηκε να συζητήσει το δωδεκανησιακό ζήτημα. Διατηρήθηκε λοιπόν, προς μεγάλη λύπη των Δωδεκανησίων, το άρθρο 15 του συμμαχικού σχεδίου ειρήνης της 29 Ιανουαρίου 1923, που κατεκύρωνε στην Ιταλία τα Δωδεκάνησα και που υπεγράφη τελικά από τον Βενιζέλο στις 24 Ιουλίου 1923. Η

Ελλάς, απομονωμένη στην Λωζάννη μετά την μικρασιατική τραγωδία, δεν μπόρεσε να κάμει τίποτε περισσότερο και για τα Δωδεκάνησα, αλλ' έμεινε η ελπίδα.

Χρειάσθηκαν άλλα εικοσιτρία χρόνια Ιταλοκρατίας και μάλιστα στη σκληρή φασιστική μορφή της, ώσπου το όραμα των Δωδεκανησίων έγινε πραγματικότητα την 27η Ιουνίου 1946, οπότε η Δωδεκάνησος, μετά αιώνων δουλείας, προσαρτήθηκε στην Ελλάδα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Documents on British Foreign Policy, 1919-1939, ed. by E.L. Woodward and R. Butler, τ. 1-4.

Papers relating to the Foreign relations of the United States of America, ed. by the U.S. Department of State 1919, τ. 1-13, Washington, D.C., 1942-1947.

I documenti diplomatici italiani, 1918-1922, τ. 1, Roma 1955.

Conférence de la Paix, 1919-1920, Recueil des actes de la Conférence, Paris 1923.

E.K. Venizelos, *La Grèce devant le Congrès de la Paix*, Paris 1919.

Alastos D., *Venizelos*, London 1942.

Albrecht-Carrié R., *Italy and the Paris Peace Conference*, N. York 1938.

Andreades A., *Les effets économiques et sociaux de la Guerre en Grèce*, P.U.F., Vale University, 1928.

Baker R.S., *Woodrow Wilson and the Peace Settlement*, τ. 1-3, N. York 1922.

Dillon E.J., *The Peace Conference*, London 1920.

Driault E., Lheritier M., *Histoire diplomatique de la Grèce depuis 1821 à nos jours*, τ.1-5, Paris 1925-1926.

Giolitti G., *Quarant' anni di politica italiana*, τ.3, 1910-1928, Milano 1962.

House E.M., Seymour C., *What really happened at Paris: Th Story of the Peace Conference*, 1918-1919, N. York 1921.

Leon G.B., *Greece and the Great Powers, 1914-1917*, Thessaloniki 1974.

Marston F.S., *The Peace Conference of 1919, Organisation and Procedure*, Oxford 1944.

Petsalis-Diomidis, *Greece at the Paris Conference...*

Ρέντης Κ., *Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1919-1922*, Αθήναι 1924.

Scialoja V., Tittoni T., *L' Italia alla conferenza di Pace*, ed. A. Giannini, Roma 1921.

Βεντήρης Ι., *Η Ελλάδα του 1910-1920*, τ. 1-2, Αθήναι 1931.

ΣΤΑΘΗΣ Ν. ΚΕΚΡΙΔΗΣ

Επ. Καθηγητής Παν/μίου

Ο ΜΑΝΟΥΗΛ ΓΡΗΓΟΡΟΠΟΥΛΟΣ

ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΜΕ ΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

*Ο κ. Σ. Κεκριδής
στο βήμα*

Η παρούσα ανακοίνωση στηρίχθηκε εξ ολοκλήρου σε δημοσιευμένες πηγές, δηλαδή στα κείμενα των επιστολών της οικογενείας Γρηγοροπούλου, όπως δημοσιεύθηκαν από τον Emile Legrand¹ και χρονολογήθηκαν από τον Μ. Μανούσακα.² Μέρος της αλληλογραφίας αυτής πρωτοδημοσιεύθηκε από τον Abroise Firmin-Didot στο έργο του Alde Manuce et l' Hellenisme a Venise.³ Ο Legrand αναδημοσίευσε στην Bibliographie Hellénique 25 επιστολές, σε ειδικό κεφάλαιο με τίτλο Correspondance des Gregoropoulos.⁴

Η ιστορική έρευνα σπανίως έχει τη δυνατότητα αλλά και τη διάθεση να καταγράψει γεγονότα που διαδραματίζονται στο περιθώριο των «επισήμων» ιστορικών πεπραγμένων και τα οποία συνήθως αποτελούν την ύλη των εγχειριδίων της ιστορίας. Αυτή η επίσημη ιστορία σηματοδοτείται από την παρουσία και δράση των επιφανών προσωπικοτήτων.

Η οικογένεια των Γρηγορόπουλων δεν ανήκει στην κατηγορία των μεγάλων και επωνύμων, αν και ο νεώτερος από τους δύο αδελφούς, ο Ιωάννης, υπήρξε σημαντικός λόγιος και διδάσκαλος στη Βενετία, φίλος και συνεργάτης εξεχόντων πνευματικών ανθρώπων της εποχής εκείνης.⁵

Ο Alexandre Oleroff⁶ χαρακτηρίζει τους Γρηγορόπουλους ως «copistes renomés», σε αντίθεση με τον Legrand⁷ ο οποίος, νομίζω με υπερβολική αυστηρότητα, χαρακτηρίζει τους Γρηγορόπουλους ως «copistes a demi instruits» (ημιμαθείς αντιγραφείς).

Όπως παρατήρησε ο Legrand,⁸ πέρα από την ιστορική σημασία της αλληλογραφίας, αφού διασώζει ή επιβεβαιώνει σημαντικά γεγονότα του καιρού εκείνου,⁹ επιτρέπει ταυτόχρονα και τη διείσδυση στην ιδιωτική ζωή μιας τυπικής μεσοαστικής ελληνικής οικογένειας. Οι λεπτομέρειες όμως της οικογενειακής ιστορίας των Γρηγορόπουλων θα μπορούσαν, πέρα από το επιστημονικό ενδιαφέρον που προκαλούν, να αποτελέσουν και τον πυρήνα ενός σεναρίου για κινηματογραφική ταινία. Οι συμπεριφορές των μελών της οικογενείας, η αλληλεγγύη και η συνοχή τους, οι μετακινήσεις τους, οι ενασχολήσεις τους, οι οικονομικές συναλλαγές, τα ευχάριστα ή δυσάρεστα γεγονότα που συνέβαιναν στον στενό αλλά και στον ευρύτερο κοινωνικό περίγυρο, οι ανθρώπινες αδυναμίες όπως αναδύονται μέσα από την επιστολογραφία, προπάντων όμως οι συντονισμένες ενέργειες του

πατέρα και των δύο γιών για την αμνήστευση του πρεσβυτέρου γιού, του Μανουήλ, αποτελούν μια συγκλονιστική σελίδα της ιστορίας της πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου, που συνυφαίνεται εν μέρει και με την ιστορία της Δωδεκανήσου, ειδικότερα δε της Κάρπαθου.¹⁰

Ο Μανουήλ, ή Μανούσος Γρηγορόπουλος, φυσικός αυτοουργός φόνου στην Κρήτη, εξορίσθηκε στην Κάρπαθο.¹¹ Κατά τη διάρκεια της εξορίας του άρχισε να αλληλογραφεί με τον πατέρα του στην Κρήτη αλλά και με τον αδελφό του Ιωάννη, εξιλαστήριο θύμα της τραγωδίας, που είχε μεταναστεύσει στη Βενετία προκειμένου, εργαζόμενος εκεί, να εξασφαλίσει αμνηστευτικό έγγραφο (salvocondotti).¹² και χρήματα για να πληρωθεί η αποζημίωση. Είναι άγνωστο πόσες από τις επιστολές που έστειλε ο Μανουήλ έφτασαν στον προορισμό τους, παρά την σχετικά πυκνή ναυσιπλοΐα που υπήρχε μεταξύ των νησιών του Αιγαίου Πελάγους και της Βενετίας.¹³

Ο Μανουήλ αποτελεί κλασσικό παράδειγμα ανθρώπου που έζησε στο τέλος ενός και στην αρχή άλλου αιώνα, σε μεταβατική δηλαδή περίοδο με ταχύτατες κοινωνικές και οικονομικές αλλαγές.

Το ψυχολογικό κλίμα που διαμορφώθηκε την εποχή εκείνη, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως κλίμα αναμονής και ελπίδας. Οι Έλληνες δεν είχαν συμβιβασθεί ακόμη με την ιδέα της ολοκληρωτικής απωλείας. Ανανεώνονταν και αναπτερώνονταν οι ελπίδες, οσάκις διαδραματιζόνταν γεγονότα που αποτελούσαν προϋποθέσεις για ελευθερία. Ο πρώτος τουρκοβενετικός πόλεμος του 1463-1479 και ο δεύτερος 1499-1503,¹⁴ ενίσχυσαν την προσδοκία για απελευθέρωση των υποδούλων. Συναφής ήταν και η ελπίδα, κυρίως των ενωτικών λογίων, ότι ο Έλληνας καρδινάλιος Βησσαρίων θα διαδεχόταν στον παπικό θρόνο, το 1464, τον Πίο τον Β' ή το 1471 τον Παύλο τον Β'. Όταν η προσδοκία αυτή δεν εκπληρώθηκε, οδηγήθηκαν σε ακόμη μεγαλύτερες απογοητεύσεις. Οι διακυμάνσεις αυτές μεταξύ ζωηρών ελπίδων και απογοητεύσεων αποτυπώθηκαν από τον Μιχαήλ Αποστόλη σε επιστολή του, μετά την πρώτη αποτυχία του Βησσαρίωνα. **«Ω γαρ εύελπιστων, και τους άλλους έπειθον ραΐσειν (=Θα καλυτέρευαν) τα των Γραικών, τούδε αποτυχών, ουκ απεικότης λελύπημαι».**¹⁵ Επίσης το συνοικέσιο της Ζωής-Σοφίας Παλαιολογίνας και του Ιβάν Βασιλίεβιτς το 1472 ανανέωσε τις ελπίδες ή, καλύτερα, τις ψευδαισθήσεις για βοήθεια και απαλλαγή από τη δουλεία.¹⁶

Το ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου εκτυλίχθηκε η οικογενειακή τραγωδία μέχρι την κάθαρσή της ήταν η τελευταία δεκαετία του 15ου αιώνα. Η Κάρπαθος ήδη από το 1306, με ένα βραχύ διάλειμμα από το 1311 μέχρι το 1315 που διοικήθηκε από τους Ιππότες του Τάγματος των Ιωαννιτών της Ρόδου, βρισκόταν υπό την εξουσία της κρητικής δυναστείας των Κορνάρων,¹⁷ μέχρι την εμφάνιση των Τούρκων το 1537.

Η Κάρπαθος τότε είχε περίπου 500 κατοίκους. Ορεινή και άγονη, μεταξύ Ρόδου και Κρήτης, συμμερίσθηκε πολλές φορές την τύχη τους.¹⁸ Ο Μανουήλ, που έμεινε στο Ποσειδίο,¹⁹ την πρωτεύουσα στα ΝΑ του νησιού ήταν

πρεσβύτερος γιος του φιλοενωτικού ιερέα Γεωργίου Γρηγοροπούλου, που παράλληλα ασκούσε και το έργο του κωδικογράφου. Ο Μανουήλ, κωδικογράφος και ο ίδιος, εξορίσθηκε (bannum) στα τέλη του 1491 ή στις αρχές του 1492.²⁰ Στην Κάρπαθο πολύ σύντομα νυμφεύθηκε μια εντόπια, η οποία φαίνεται ότι του έδωσε ως προίκα ορισμένα κτήματα, αφού η βασική ενασχόλησή του κατά τη διάρκεια της ακούσιας παραμονής του στο νησί ήταν η γεωργία, ενώ παράλληλα θεράπευε και την καλλιγραφία και την παιδεία, διατηρώντας κατ' οίκον σχολείο στοιχειώδους εκπαιδευσεως.

Από τον πρώτο χρόνο της ζωής του στην Κάρπαθο ζητούσε από τον αδελφό του Ιωάννη να αντιγράψει και να του στείλει ένα Ψαλτήριο και ένα Εξομολογητάριο.²¹ Στο νησί υπήρχε σπανιότητα βιβλίων, όμως ήταν απαραίτητα για τους μαθητές του πρώτου αυτού, μετά την άλωση, στοιχειώδους σχολείου στην Κάρπαθο.²² Την εκπαιδευτική αυτή ενασχόληση επικαλούνταν στις επιστολές του για να αιτιολογήσει την αδυναμία να επισκεφθεί τους γονείς του στην Κρήτη. Εάν άφηνε για μερικές μέρες τα πέντε-έξι παιδιά, στα οποία παρέδιδε μαθήματα, ήταν πολύ πιθανό να έχανε και τα έσοδα.²³

Στην Κάρπαθο ήταν ανεπαρκής η παραγωγή λαδιού. Γιαυτό παράγγειλε από τον αδελφό του να αγοράσει και να του στείλει λάδι από την Κρήτη. Ζητούσε λάδι δεύτερης ποιότητας, προκειμένου να το χρησιμοποιεί στη λυχνία, ώστε να μπορεί τις πολύωρες νύκτες του χειμώνα να ασχολείται με το «εργόχειρο», δηλαδή την καλλιγραφία.²⁴

Τα οικονομικά των Καρπαθίων δεν φαίνεται να ήταν ανθηρά. Αυτό είχε ως συνέπεια αντιγραφές βιβλίων να μη αμείβονται γιατί δυστροπούσαν οι παραγγέλαντες. Άλλοτε πάλι ορισμένοι γονείς απέσυραν τα παιδιά τους από το σχολείο αφήνοντας απλήρωτο το δάσκαλο.²⁵ Η προσφυγή στον άρχοντα του νησιού ήταν συνήθως ατελέσφορη.

Έτσι τα μόνα σταθερά, αλλά λιγοστά εισοδήματά του προέρχονταν από τη γεωργία. Τα κύρια προϊόντα που παρήγαγε και που φαίνεται πως αποτελούσαν τη γενικότερη παραγωγή του νησιού, ήταν το σιτάρι, το βαμβάκι και το μέλι, με τα οποία μερικές φορές εφοδίαζε τους γονείς του στην Κρήτη, ενώ ζητούσε να του στείλουν μεγάλα αδράχτια για την κατεργασία του βαμβακιού.

Την άνοιξη του 1493 φιλοξένησε τον αδελφό του Ιωάννη επί 12 ημέρες. Μετά το τέλος της φιλοξενίας αναχώρησε για την Κρήτη. Στις 8 ημέρες ο Μανουήλ πληροφορήθηκε ότι το πλοίο, λόγω δυσμενών καιρικών συνθηκών, είχε ποδίσει σ' ένα βραχώδες ακρωτήριο. Ο Μανουήλ μετέβη πεζή διασχίζοντας μια απόσταση περίπου 20 μιλίων, «περιπατούντος μου δι' όλης της ημέρας από πρωί έως εσπέρας. Κακεί παραγενόμενος εύρον αυτόν και πάντας σκυθρωπάζοντας δια του καιρού το ανεύοδον, ου μόνον αλλά και αυτών τους άρτους πάντας εδαπάνησαν, ομοίως και ο εμός αδελφός».²⁶ Μη μπορώντας όμως να πράξει κάτι γι' αυτόν, επειδή ήταν ανώφελος ο εφοδιασμός του, τον συμβούλεψε να μείνει κοντά τους μέχρι να βελ-

τιωθεί ο καιρός. Αναγκαστικά λοιπόν παρατάθηκε η παραμονή του Ιωάννη στην Κάρπαθο. Όταν ήρθε η ώρα της αναχωρήσεως, ο Μανουήλ του έδωσε να μεταφέρει στους γονείς πρόβειο κρέας, ένα δισάκι αλάτι «και το κολοκύνθιον του γαμβρού ημών και εν ρωγίν (=δοχείο ελαίου) κενόν, και εν βαρέλιον κενόν».²⁷

Στον ιδιοκτήτη του πλοίου, προφανώς και καπετάνιο, ονόματι Φανούριο, έδωσε ως δάνειο τέσσερα σολδία και ζήτησε να λογαριασθούν στο αντίτιμο του ναύλου. Υποσχέθηκε ακόμη ότι τον Οκτώβριο θα έστελνε στους γονείς του σιτάρι και βαμβάκι. Εξ αιτίας σφοδρής θαλασσοταραχής χάθηκαν όλα όσα ως δώρα μετέφερε ο Ιωάννης στους γονείς του.

Ο πατέρας του ανησυχούσε για την επιβίωσή του, αφού στην Κάρπαθο δεν ήταν δυνατό να ασκήσει το βασικό επάγγελμά του. Στις ανησυχίες αυτές απάντησε στις 6 Οκτωβρίου 1494, βεβαιώνοντας ότι έχει όλα τα προς το ζην αναγκαία. «*Ουκ έγγραψα δε υμίν ότι ουχ υπάρχει μοι άρτος, ή ύδωρ, ή οίνος, ή τυρός, ή βούτυρος και όσα η νήσος αύτη κέκτηται*»²⁸ Τα μόνα που του έλειπαν ήσαν τα σύνεργα του εργοχείρου του, «*ήγουν ολίγα χαρτία και μελάνιν ή και κόνδυλα, ότι ου δύναμαι αλλοτρόπως ζήσαι ει μη δια της ημετέρας επιστήμης δι ης περώ*».²⁹ Αλλά και αυτά δεν είχε την οικονομική ευχέρεια να τα προμηθευθεί. Την αδυναμία αυτή αποτυπώνει επιγραμματικά σε επιστολή του προς τον αδελφό του Ιωάννη το 1493 (4 Νοεμβρίου): «*Ίσθι, αδελφέ μου, ότι, ει και είχα εν ή δύο υπέρπυρα, έπεμψα αυτά εις Ρόδον δια χάρτην*».³⁰

Ο Μανουήλ, παρόλο που έζησε στην Κάρπαθο επί δέκα χρόνια και απέκτησε τρία παιδιά, τον Γεώργιο, τον Ιωάννη και την Φωτεινή, δεν μπόρεσε να προσαρμοσθεί και να ενταχθεί κοινωνικά. Ίσως η μικρή κοινωνία των Καρπαθίων, γνωρίζοντας ότι επρόκειτο για εξόριστο που βαρυνόταν με ένα σοβαρό έγκλημα, να θεωρούσε ότι αυτό αποτελούσε σοβαρό εμπόδιο ανθρώπινης προσέγγισης και κοινωνικής συναναστροφής.³¹ Οι κάτοικοι της Καρπάθου δεν φαίνεται να απέτελεσαν κοινωνική ομάδα φιλική και φιλόξενη προς τον Μανουήλ. Γιαυτό απογοητευμένος εξέφραζε την αποστροφή του προς τους Καρπαθίους και την αδυναμία να συνεχίσει τη διαβίωσή του στο νησί. «*Ότι έκτον έτος σήμερον συνδιαζώ των ώδε μερόπων των διαβολικών τε και επιβούλων και ψευστών και των όντων εν παντί κακώ, και τα πλείω ου δύναμαι*».³²

Ειδικότερα στρέφεται εναντίον των πλοιοκτητών, οι οποίοι μετέρχονταν ποικίλα πονηρά τεχνάσματα προκειμένου να αποκομίσουν περισσότερα κέρδη από τη μεταφορά των διαφόρων ειδών. Απευθυνόμενος στον πατέρα του τον συμβούλευε να είναι προσεκτικός στην καταβολή των ναύλων, για τα είδη που κατά καιρούς αποστέλλει. Να μη δίνει όσα ζητούν, επειδή εισπράττουν κόμιστρα και από τον αποστολέα και από τον παραλήπτη. «*Άλλ' ουν εγώ έγνων τας πονηρίας αυτών*».

Η εκτόπιση μακριά από την πατρίδα του και τους οικείους αλλά και οι πολλές βιοτικές μέριμνες προκαλούσαν αφόρητη ψυχολογική πίεση στον

Μανουήλ και ενέτειναν τη μοναξιά και την απογοήτευσή του. Γι' αυτό έγραφε: «Φροντιστήριοι πολλών πραγμάτων γενόμενος και γυναικός και ανηλίκων βρεφών, και απορία μούσης, και ξενίας υπομονή και ατονία τοκέων».³³ Η απογοήτευση αυτή ενδέχεται να επιτεινόταν τεχνητά. Ήθελε να ασκήσει πίεση στους οικείους του, ιδιαίτερα στο νεώτερο αδελφό του, ώστε να εντείνουν τις φροντίδες για την αμνήστευσή του, διαδικασία που ήδη είχε αρχίσει, χωρίς όμως βάσιμες ελπίδες. Ταυτόχρονα έπρεπε να καταβληθεί και αποζημίωση στην οικογένεια του θύματος. Οι απαιτήσεις όμως των οικείων του φονευθέντος συνεχώς διογκώνονταν και οι Γρηγορόπουλοι αδυνατούσαν να καταβάλλουν το τίμημα των εβδομήντα χρυσίνων, ποσό πολύ μεγάλο και δυσβάστακτο για μια μεσοαστική οικογένεια. Γιαυτό συνεχώς διεκτραγωδούσαν την οικονομική κατάστασή τους και τα αδιέξοδα στα οποία είχαν περιέλθει οι κωδικογράφοι και το επάγγελμά τους. Ήταν η εποχή της αλματώδους διαδόσεως της τυπογραφίας και ήταν φυσικό να περιστέλλεται η χειρογραφία. Από τις επιστολές του Μανουήλ δεν φαίνεται ότι η ρήξη με το κοινωνικό περιβάλλον της Καρπάθου οφειλόταν στην φιλοενωτική προέλευσή του.

Την Κάρπαθο χαρακτήριζε «άκαρπον», γιατί η αγωνία των εδαφών της απέδιδε ανεπαρκείς σοδειές. «Θέρος εστί και ημάς βιάζεται, ει και την χείρα ου πληρούμεν οι θερίζοντες, ουδέ τον κόλπον οι συλλέγοντες τα δράγματα»³⁴ Άλλοτε πάλι τα ανεύοδα καιρικά φαινόμενα μείωναν ή και κατέστρεφαν την πτωχή παραγωγή. Το 1494 είχε σπείρει σιτάρι και ενώ φαινόταν ότι η καλλιέργεια πήγαινε πολύ καλά, ξαφνικά το Μ. Σάββατο έβρεξε πυρ ο Θεός και «ταύτα κατέκαυσεν». Το 1495 (16 Μαρτίου) έγραφε στον αδελφό του ότι την Κάρπαθο «αυχμηρίαί και ανωμαλίαί και αέρων μεταβολαί επί τρία έτη κατέλαβον, και λιμός ουκ ολίγος και σπανιότης των επισιτίων». Το 1500 διέθετε τέσσερα ζώα «δι ων εμποριζόμεθα την καθημερινήν τροφήν, α μοι αφείλατο το θεión».³⁵

Ως φυσική συνέπεια των αλληπαλλήλων κακοτυχιών του Μανουήλ εμφανιζόταν η αμηχανία του μπροστά στα γεγονότα, που τον οδηγούσε στην διατύπωση του αυτοσαρκασμού: «Η γαρ ημετέρα τύχη εσαιί οκνεί, καν πρώτης ηλικίας κακοδαιμόνου μου όντος πάντα ναυτία μοι γίνονται, και σε αίθε μη ωνήσαι την ελευθερίαν και λύτρωσιν».³⁶

Μέσα στον καταγισμό των κακοτυχιών του γράφει στον πατέρα του και τον παρακαλεί να προσεγγίσει τους άρχοντες αδελφούς Ανδρέα και Κορνήλιο Κορνάρους, στην Κρήτη και να παρακαλέσει για την απονομή χάριτος. «Και πορεύθητι εις αυτούς μετά παρρησίας και μετά σχήματος, ότι πάντες άνθρωποι σήμεραν παρρησίαν αιτώσι».³⁷ Ο πατέρας Γρηγορόπουλος είχε κάποιες δυνατότητες, πιθανόν λόγω του ιερατικού σχήματος αλλά και της φιλοενωτικής στάσεώς του. Ο Μανουήλ ζητεί να διαβιβάσει τους χαιρετισμούς του στον άρχοντα Ανδρέα Κορνάρο και να τον παρακαλέσει να μεσιτεύσει στον αδελφό του Κορνήλιο να εξετάσει την υπόθεσή του με «κρίσιν και δικαιοσύνην αληθή και αγάπην».³⁸ Δυστυχώς όμως δεν φαίνεται

να βρήκαν ανταπόκριση οι ενέργειες αυτές. Διαψεύσθηκαν ακόμη μια φορά οι ελπίδες ότι οι αρχές της Καρπάθου, κατανοώντας το πρόβλημά του, θα τον βοηθούσαν. «*Οτι ωφέλειαν μικράν ουκ είξαμεν παρά των την αρχήν της νήσου εχόντων, μάλλον τούμπαλιν παρά των βαναύσων*». ³⁹ Σε στιγμές ωμής ειλικρίνειας διατύπωνε την άποψη ότι «*το κρείττον ηγούμαι το βραχύ ζην και καλώς ζην, ή το μακρώς ζην και μη καλώς*». ⁴⁰ Σε άλλη επιστολή του ⁴¹ χαρακτήριζε την Κάρπαθο «*περιορισμένη και άσημο νήσο*», ενώ αλλού παραπονείται «*δια της νήσου το ανώμαλον και δυσκάθεκτον*». ⁴² Αν βέβαια λάβει κανείς υπόψη του ότι ο χαρακτηρισμός προέκυπτε από σύγκριση της Καρπάθου με τη Βενετία, «*πόλιν περιλαουμένην και πολύολβον*», μπορεί να αντιληφθεί ότι δεν την υποτιμούσε. Εξάλλου, για τον Μανουήλ ήταν τόπος εξορίας και δεν θα μπορούσε να θεωρείται ευχάριστος ώστε να εκφράζεται κολακευτικά γι' αυτόν.

Κατά τη διάρκεια της παραμονής του στην Κάρπαθο δύο φορές διέκοψε την εξορία και επισκέφθηκε, μάλλον μυστικά, τους γέροντες γονείς του στον Χάνδακα. Το 1499⁴³ και 1500, που οι διαπραγματεύσεις με τους οικείους του θύματος είχαν κορυφωθεί. Η μυστικότητα όμως του ταξιδιού είχε ως συνέπεια να παραμένει στην πατρίδα του απομονωμένος και άνεργος. Ήδη από το πρώτο ταξίδι στη γενέτειρα φαίνεται μετανοημένος αφ' ενός γιατί «*δράξασθαί τι μη ειδώς*», αφ' ετέρου γιατί στην Κάρπαθο «*έασα και τούργου ου εργαζόμην και γυναικός και παιδων*», ενώ οι Καρπάθιοι πήραν την ευκαιρία και «*παν κακόν διεπράξαντο προς τα ημέτερα πράγματα*». ⁴⁴ Δικαιολογεί όμως την επίσκεψη στην Κρήτη «*δια της ελευθερίας το αίτιον*» αλλά και «*ίνα μη δόξω φανείν οκνείν και ακηκοείν πατράσι*». Στο ταξίδι αυτό συνοδευόταν και από τον πρωτότοκο γιο του, τον Γεώργιο. ⁴⁵

Ο πατέρας του είχε πια απωλέσει κάθε ελπίδα ότι θα είχε κάποια οικονομική βοήθεια από το Βατικανό, όπως γινόταν τότε με τους ενωτικούς ιερείς της Κρήτης, ⁴⁶ τους οποίους ενίσχυε οικονομικά η Παπική Εκκλησία από τα εισοδήματα που διέθετε στην Κρήτη το «*Λατινικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως*». ⁴⁷ Προκειμένου όμως να ελευθερωθεί ο πρεσβύτερος γιος, αν και βρισκόταν σε κακή οικονομική κατάσταση, αναγκάστηκε να προσφέρει 4 δουκάτα ⁴⁸ και ένα αμπέλι που διέθετε, ενώ εκαλείτο απεγνωσμένα ο Ιωάννης να στείλει χρήματα από τη Βενετία.

Στη σειρά των κακοτυχιών ήλθε να προστεθεί και η απειλή του λοιμού. Το 1498 ξέσπασε λοιμός στη Βενετία και ο Μανουήλ έγραψε στον Ιωάννη και τον προσκάλεσε να μεταβεί στην Κάρπαθο για να αποφύγει τις συνέπειες. «*...λοιμός εστι προς υμάς αυτόθι, ήτοι θάνατος άωρος, το λεγόμενον θανατικόν...*» ⁴⁹ Δυστυχώς όμως ο λοιμός πολύ γρήγορα, τον Οκτώβριο του 1498, έφθασε και στη Ρόδο. «*Λοιμός εγένετο το καλούμενον θανατικόν εν τη νήσω Ρόδω*». Επί 20 μήνες, μέχρι τις 24 Ιουνίου 1500 που σταμάτησε αιφνίδια, απαγορεύθηκαν οι πλόες από την Κάρπαθο προς την Ρόδο και την Κρήτη. ⁵⁰

Το φθινόπωρο του 1501 δικαιώθηκε ο συντονισμένος αγώνας όλων των

μελών της οικογένειας Γρηγορόπουλου. Επέτυχε την έκδοση αμνηστευτικού εγγράφου, καταβάλλοντας τη σχετική αποζημίωση, με κόπους και έξοδα του αδελφού του Ιωάννη, οπότε ο Μανουήλ εγκατέλειψε την Κάρπαθο και επέστρεψε οικογενειακά στο Χάνδακα κοντά στους γέροντες και ταλαιπωρημένους γονείς. Εκεί συνέχισε να εργάζεται ως κωδικογράφος τουλάχιστον μέχρι το 1506. Μετά φαίνεται ότι εργάστηκε ως νοτάριος (συμβολαιογράφος) μέχρι το 1536.⁵¹

Νέα όμως απειλή εμφανίστηκε στον ιστορικό ορίζοντα και προκάλεσε το «προφητικό» ξέσπασμα του Μανουήλ: ο άθεος Ισμαήλ. «...ος επόρθησεν εν ταις ημέραις ημών τας αλλοίας πόλεις, αλλά και ημών κρατήση, ει Θεός ου μνησθεί ημών».⁵²

ΓΕΝΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Σχετικές με όσα αφορούν την ιστορία της Δωδεκανήσου στα τέλη του 15^{ου} και στις αρχές του 16^{ου} αι.

1. Ο Μανουήλ Γρηγορόπουλος, φυσικός αυτουργός φόνου στην πατρίδα του Κρήτη, παρέμεινε επί μία δεκαετία στην Κάρπαθο ως εξόριστος και στις επιστολές του παρέχει πληροφορίες για τα παραγόμενα στη νήσο προϊόντα, για την κοινωνική και οικονομική κατάσταση, την επικοινωνία με την Κρήτη κλπ. Μας πληροφορεί ακόμη ότι στα τέλη του 1498 ξέσπασε λοιμός «το λεγόμενον θανατικόν» στη Ρόδο, απειλώντας να διαδοθεί στα υπόλοιπα Δωδεκάνησα και στην Κρήτη. Μας δίνει επίσης μια αδρή εικόνα του τρόπου αντιμετώπισης της ασθένειας. Η Κάρπαθος προσβαλλόταν συχνά από θεομηνίες που κατέστρεφαν την πωχή γεωργική παραγωγή.

2. Παρά τις δυσκολίες προσαρμογής που αντιμετώπιζε, ιδιαίτερα τον πρώτο καιρό, υποχρεωμένος από τον βιοπορισμό του ιδίου και της οικογένειάς του, ασχολήθηκε με τη γεωργία, την καλλιγραφία και την παιδεία. Στον Μανουήλ οφείλεται η ίδρυση του πρώτου σχολείου στην Κάρπαθο, μετά την Άλωση. Ενός σχολείου άτυπου μεν, ουσιαστικού όμως για την τόνωση της ελληνικής παιδείας στη δυσχεύμερη εκείνη εποχή.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, t. 2ème, Paris 1885, σ.σ. 261-296. Στη συνέχεια συντομογραφείται: Legrand, ΒΗ. Η αλληλογραφία των Γρηγορόπουλων καλύπτει χρονικό διάστημα 9 ετών (1493-1501). Πυκνότερη είναι το 1497, 6 επιστολές, το 1501, 5 επιστολές και το 1498, 4 επιστολές. Περιλαμβάνει μια επιστολή του Ιωάννη Γρηγορόπουλου προς τον διδάσκαλό του Αριστόβουλο Αποστόλιο, που βρισκόταν τότε στο Χάνδακα, εννιά του πατέρα Γεωργίου Γρηγορόπουλου προς τον νεώτερο γιο του Ιωάννη, που βρισκόταν στη Βενετία, δέκα τρεις του Μανουήλ Γρηγορόπουλου προς τον αδελφό του Ιωάννη ή τον πατέρα του, και δύο του γαμπρού τους (συζύγου της αδελφής τους) Γεωργίου Καραντινού προς τον Ιωάννη.

2. Η αλληλογραφία των Γρηγοροπούλων χρονολογούμενη (1493-1501), Επετηρίς Μεσαιωνικού Αρχείου (=ΕΜΑ) 6 (1956) 156-209. Στη συνέχεια: ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Αλληλογραφία*.

3. Paris 1875, σσ. 499-543. Ο Firmin-Didot παρέθεσε και γαλλική μετάφραση των επιστολών, ενώ ο Legrand αρκέσθηκε σε μια σύντομη εισαγωγή, κυρίως με στοιχεία για την οικογένεια των Γρηγορόπουλων. Δυστυχώς όμως δεν ήταν πλήρως και ορθώς χρονολογημένη. Ο Μανούσακας το 1956 χρονολόγησε και σχολίασε τις επιστολές των Γρηγορόπουλων, ενώ λίγο αργότερα, το 1960, σε συνεργασία με τον Παρτινέλη, συμπλήρωσε και αναθεώρησε εν μέρει τις πρώτες εκτιμήσεις του.

4. Legrand, ΒΗ, τ. 2. σσ. 261-296, όπου επισημαίνεται η σπανιότητα αυτογράφων ελληνικών επιστολών του 15ου αι. Πρβλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Αλληλογραφία*, σ. 161.

5. Ο νεώτερος γιός, ο Ιωάννης, υπήρξε ένας από τους κορυφαίους κωδικογράφους του 15ου αιώνα και σημαντικός διορθωτής ελληνικών βιβλίων που τυπώνονταν στη Βενετία. Υπήρξε μαθητής του μεγάλου ελληνοιστή Αριστοβούλου Αποστολίου και στενός φίλος και συνεργάτης του Άλδου Μανούτιου, του Μάρκου Μουσούρου και άλλων λογίων της εποχής εκείνης. Είχε μεταναστεύσει στη Βενετία το 1494 χάριν του αδελφού του Μανουήλ, ο οποίος είχε διαπράξει ανθρωποκτονία και αναγκάστηκε να εκπατριωθεί στην Κάρπαθο. Ο Ιωάννης εργάστηκε στον εκδοτικό οίκο Ν. Βλαστού και Ζαχ. Καλλιέργη ή Καλλιέρη, συμπατριωτών του Κρητικών, και αργότερα στον οίκο του Άλδου Μανούτιου με τον οποίο, και τη σύμπραξη του Σκιπίωνα Καρτερομάχου, ίδρυσαν την «*Άλδαιο ή Νέα Ακαδημία*». Εκτός από κωδικογράφος χρημάτισε και διδάσκαλος των ελληνικών γραμμάτων, στην ανάπτυξη των οποίων συνέβαλε. Το 1499 (8 Ιουλίου) προέταξε επίγραμμα στην έκδοση του «*Μεγάλου Ετυμολογικού*» του Ζαχ. Καλλιέργη. Περισσότερα βλ. Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ - Χ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, *Η αλληλογραφία του Ιωάννου Γρηγορόπουλου μετά του Μ. Μουσούρου, Α. Αποστόλη, Ζ. Καλλιέργη και άλλων λογίων της Αναγεννήσεως χρονολογούμενη* (1484-1503), *ΕΜΑ* 10 (1960) 163-202. Συντομογραφείται: ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ - ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, *Αλληλογραφία Ιωάννου*. Πρβλ. επίσης Χ. Παρτινέλη, Έλληνες

κωδικογράφοι των χρόνων της Αναγεννήσεως, *ΕΜΑ* 8/9 (1958-59) 73-74.

6. *Scriptorium*, 4 (1950) 104-107.

7. ΒΗ, τ. 2, σ. 261.

8. ΒΗ, ό.π., σ. 261.

9. Π.χ. διασώζεται η χρονολογία του θανάτου του καλλιγράφου Ιωάννου Ρώσου (1498- επιστ. 13), τα ταξίδια μεταξύ Βενετίας και Ιταλίας, του Αριστοβούλου Αποστολίου (1497- επιστ. 7, 10, 11), η ανάρρηση στον επισκοπικό θρόνο της Μεθώνης του Ιωάννη Πλουσιαδινού (1497- επιστ. 7, 12, 13), ο λοιμός, «το λεγόμενο θανατικό» που προσέβαλε, στα τέλη του 1498, τη Ρόδο και απείλησε όλα τα Δωδεκάνησα και την Κρήτη κ.ά. Οι επιστολές αυτές παρουσιάζουν σημαντικό ενδιαφέρον και για την ιστορία της εκπαίδευσως, για μια εποχή που θεωρείται εκπαιδευτικά ως *porte saison*. Εν τούτοις φαίνεται ότι ούτε παντελής έλλειψη σχολείων υπήρχε (ο Μανουήλ υπήρξε διδάσκαλος στην Κάρπαθο κατά τη διάρκεια της εξορίας του) αλλά και οι γραμματικές γνώσεις των Γρηγορόπουλων δεν ήσαν ευκαταφρόνητες.

10. Γενικές πληροφορίες για τη νήσο Κάρπαθο βλ. ΜΕΕ, τ. 13, σσ. 891-894. Για την ετυμολογία του ονόματος «Κάρπαθος», βλ. Μ.Γ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΗ-ΝΟΥΑΡΟΥ, *Ιστορία της νήσου Καρπάθου (Δωδεκανήσου)*, τ. Α'-Δ', Αθήνα 1940-49, σ. 17 κ.ε. (ΝΟΥΑΡΟΥ, *Ιστορία*).

11. Φαίνεται ότι και την εποχή εκείνη οι ανθρωποκτονίες ήταν φαινόμενο σύνθητες στην Κρήτη. Περιέργως όμως αντιμετωπίζονταν με μεγάλη επιείκεια από τους άρχοντες. Εύρεία αναφορά περί των αμνηστεύσεων, βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, *Αλληλογραφία*, σ. 173, υποσ. 2. Ο Μανουήλ απαριθμεί γνωστούς στην οικογένεια Γρηγορόπουλων, που ενώ ήσαν ανθρωποκτόνοι τους δόθηκε χάρις. «*Αρκόλεως ο αποκτείνας τον Κωρίν, και έτερος ος απέκτεινε τον Διομέλανον, και άλλοι τινές μεθ'ων ει δυνατόν γεγενήσθαι με μη αναβάλης...*» έγραφε ο Μανουήλ στις 16 Μαρτίου 1495. Βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, ό.π. σσ. 172-173 και LEGRAND, ΒΗ, s. 287.

12. Στα βενετικά αρχεία διασώζονται ολόκληρες δεσμίδες με διάφορες αναφορές (*suppliche*) ατόμων ή οικογενειών, μεταξύ των οποίων πολλοί Έλληνες, που ζητούσαν την ικανοποίηση διαφόρων αιτημάτων και απονομής χάριτος. Οι αναφορές αυτές καταχωρίζονταν, μαζί με το σκεπτικό, σε ειδικά βιβλία απονεμομένων χαρτών (*libri Gratiarum*).

13. «*Κατά τον 16ο αι. υπολογίζεται ότι 15-20 καράβια κατέπλεαν εκεί (στη Βενετία) κάθε μήνα, δηλαδή ένα παρά μέρα, από την Κωνσταντινούπολη, την Αλεξάνδρεια, την Κρήτη και από τα άλλα ελληνικά νησιά*», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους* (=ΙΕΕ), τ. 10, σ. 77. Το ταξίδι από την Κρήτη μέχρι τη Βενετία διαρκούσε περίπου ένα μήνα. Βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ-ΠΑΤΡΙΝΕΛΗ, *Αλληλογραφία Ιωάννου*, ΕΜΑ 10 (1960) 177.

14. Περισσότερα βλ. στου ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1968, σ. 18 κ.ε.

15. Το κείμενο στου ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 25. Πρβλ. και Η. NOIRET, *Lettres inedites de Michel Apostolis*, Paris 1889, σ. 70.

16. Βλ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σσ. 58-62.

17. Ο αρχηγέτης τη δυναστείας Ανδρέας Κορνάρος κατέλαβε την Κάρπαθο και

Κάσο το 1306 και διοίκησε φεουδαρχικά. Στην εποχή που αναφερόμαστε, διοικητής της νήσου ήταν ο Ανδρέας Κορνάρος ο 9ος (1475-1520), γιός του Πέτρου του 4ου, που δολοφονήθηκε το 1475 από τον Πέτρο τον 3ο. Έδρα του ήταν ο Χάνδακας της Κρήτης. Ο Μανούσας, ό.π., σ. 168, αναφέρεται σε προσωρινή παραμονή. Ο Μανουήλ όμως, σε δύο επιστολές (σσ. 293 και 294) χρησιμοποιεί εκφράσεις που δείχνουν πως οι άρχοντες, ή τουλάχιστον ο Ανδρέας, βρίσκονταν στην Κρήτη.

18. Περισσότερα για την ιστορία της Καρπάθου βλ. ολόκληρο το έργο του ΝΟΥΑΡΟΥ, Ιστορία.

19. Το Ποσειδίο ή Ποσί (αρχ. Ποτίδαιον) είναι η σημαντικότερη πεδιάδα της Καρπάθου στις παρυφές της οποίας υπήρχε η πρωτεύουσα του νησιού (σημερινή: Πηγάδια) που είναι και το κυριότερο λιμάνι. Περισσότερα στοιχεία για την πρωτεύουσα και τους άλλους οικισμούς του νησιού, βλ. ΝΟΥΑΡΟΥ, Ιστορία, σ. 126 κ.ε.

20. Η εξορία, ως ποινή επιβαλλόμενη σε εγκλήματα φόνων, θεωρούνταν επεικής. Πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι η εξορία ή η φυλάκιση ακόμη και το κάτεργο ήταν ελαφρές ποινές σε σύγκριση με άλλες αυστηρές ή και σκληρές, όπως π.χ. ισόβια απομόνωση σε υπόγειο κελλί (rozzi), απαγχονισμός, ακρωτηριασμός δεξιού χεριού ή και των δύο, καρατόμηση, στραγγαλισμός ή πνιγμός. Βλ. ΣΠΥΡ. ΘΕΟΤΟΚΗ, *Εισαγωγή εις την έρευνα των μνημείων της ιστορίας του Ελληνισμού και ιδία της Κρήτης εν τω κρατικώ αρχείω του Βενετικού κράτους*. Εν Κερκύρα 1926, σ. 75, αριθ. 53. (Στη συνέχεια: ΘΕΟΤΟΚΗ, *Εισαγωγή*). Στο Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, σε ειδικό φάκελο (1923/B/59, 12) υπάρχουν έγγραφα σχετικά με τις ειδικές αποστολές του Θεοτόκη προς έρευνα των Βενετικών αρχείων.

21. LEGRAND, BH, σ. 295.

22. Δεν υπάρχει μαρτυρία λειτουργίας σχολείου στην Κάρπαθο πριν από τον Μανουήλ. Ο ΝΟΥΑΡΟΣ, Ιστορία, σ. 596, διαπιστώνοντας την έλλειψη πηγών για την ιστορία της παιδείας στην Κάρπαθο, σημειώνει σχετικά: «*Εάν περί πολλών αρχαίων της ιστορίας της Καρπάθου μετά δυσκολίας ανατρέχουμε εις τας ολίγας αρχαίας και νεωτέρας πηγάς, περί της εκπαίδευσως εν Καρπάθω εντελώς στερούμεθα τοιούτων...*». Έχοντας υπόψη του ένα προικοσύμφωνο του 1690 (20 Ιανουαρίου) παρατηρεί ότι ο γραφέας είχε ευχέρεια στο γράψιμο, επειδή το κείμενο είναι αρκετά κομψό. Ο Β. ΒΑΣΙΛΑΚΗΣ, *Η εκπαίδευση στην Κάρπαθο*, Αθήνα 1975, σ. 5, διακρίνει τρεις περιόδους στην ιστορία της εκπαίδευσης στην Κάρπαθο (Τουρκοκρατία - Ιταλοκρατία - Ενσωμάτωση) αγνοώντας την εκπαιδευτική δραστηριότητα στο νησί κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο. Παρατηρεί όμως κι αυτός ότι σε δικαιοπρακτικά έγγραφα των ετών 1675 και 1687 είναι εμφανής η γνώση γραμματικής και συντακτικού «αφού δεν παρέλειπαν ούτε τα σημεία της στίξης».

23. LEGRAND, BH, σ. 293.

24. LEGRAND, BH, σ. 277.

25. LEGRAND, BH, σ. 277. Παραδείγματα που αναφέρονται στις επιστολές του Μανουήλ είναι τα εξής: Ο Μανώλης ο Λέντεος, για λογαριασμό του οποίου έγραψε την Οκτώμηχο, δεν τον πλήρωσε. Προτίμησε τη φυγή Το ίδιο συνέβη με τον γαμπρό της κουνιάδας του, για λογαριασμό του οποίου αντέγραψε ένα χειρόγραφο. Παρά το γεγονός ότι τους εγκάλεσε ενώπιον του άρχοντα της νήσου Κορνάρου, δεν κατέστη δυνατό να εισπράξει τίποτε. Ένας άλλος Καρπάθιος, ονόματι Καστελλάνος, απέσυρε το γιο του από το σχολείο χωρίς να καταβάλει δίδακτρα.

26. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 275.

27. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 276.

28. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 293.

29. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 293.

30. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 277.

31. Αν και ο Μανούσκακας χαρακτηρίζει τις κρίσεις του Legrand για τον Γεώργιο Γρηγορόπουλο ως υπερβολικά αυστηρές, φαίνεται ότι και ο ίδιος με τη σειρά του κρίνει τον Μανουήλ με αυστηρότητα. Του αποδίδει «νευρική αδημονία και εγωιστική μεμφιμοιρία», ενώ τον θεωρεί ότι χωρίς να έχει «πολλήν συναίσθησιν της θέσεως και της ευθύνης του, προβάλλει συνεχώς αξιώσεις». ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Αλληλογραφία, σσ. 163-164.

32. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 280. Αυτά σημειώνονταν από τον Μανουήλ σε επιστολή του (11 Ιουνίου 1497) προς τον Ιωάννη, που βρισκόταν στη Βενετία.

33. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 283.

34. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 280.

35. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 290.

36. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 282.

37. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 293.

38. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 295. Από τους Κορνάρους ο Ανδρέας ήταν ο άρχοντας της Καρπάθου και ο Κορνήλιος της Κρήτης. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Αλληλογραφία, σ. 168 και 171.

39. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 287.

40. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 280.

41. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 287.

42. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 280.

43. Τον Μάιο του 1499 βρισκόταν στον Χάνδακα, αφού συνέταξε και το δωρητήριο Γραδενίγου. Βλ. Κ. ΣΑΘΑ, Μεσαιωνική φιλολογία, τ. 6, Βενετία 1877, σ. 654 κ.ε. Παρά τις πρώτες αμφισβητήσεις του περί ταυτοπροσωπίας του Κρητικού νοταρίου Μανουήλ Γρηγοροπούλου, ο ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Αλληλογραφία, σ. 163, στην επόμενη μελέτη του αναθεώρησε την εκδοχή αυτή.

44. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 291.

45. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 283.

46. Για το επίδομα των φιλοενωτικών ιερέων της Κρήτης από το «λατινικό πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως», βλ. Μ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Βενετικά έγγραφα αναφερόμενα εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Κρήτης του 14ου-16ου αιώνος (Πρωτοπαπάδες και πρωτοψάλται Χάνδακος), *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος (-ΔΙΕΕ)* 15 (1961) 149-233. Ο Βησσαρίων είχε καθιερώσει υποτροφίες για 16 ενωτικούς ιερείς, που θεωρήθηκαν ως προνομιούχοι και ως αυτόχρονα υποψήφιοι για να εκλεγούν πρωτοπαπάδες Χάνδακα, Σητείας, Χανίων και Ρεθύμνου. Στην πράξη όμως ήσαν 12 και επιδοτήθηκαν με ποσό 300 δουκάτων

που προέρχονταν από τα εισοδήματα των κτημάτων που διέθετε στην Κρήτη το «λατινικό πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως». Βλ. ΑΠ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΥ, ό.π., σ. 172. Πρβλ. και ΖΑΧ. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗ, *Το κληροδότσημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατουμένης Κρήτης (1439-17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1967 (διδασκατορική διατριβή). (Στη συνέχεια: ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, *Το κληροδότσημα*). Για τους πρωτοπαπάδες και πρωτοπάλτες Χάνδακα, βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, ΔΙΕΕ 15 (1961) 149-227.

47. Είναι γνωστό ότι μετά την ανάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Βυζαντινούς το 1261, ο Λατίνος Πατριάρχης κατέφυγε στη λατινική Εύβοια. Από τότε έμεινε μόνον ο τίτλος «Λατινικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως» (Patriarchatus Constantinopolitanus) με «τιτουλάριο» Πατριάρχη. Γιαυτό συνεχίζει να γίνεται χρήση του όρου σε βενετικά έγγραφα της εποχής στην οποία αναφερόμαστε, π.χ. ο Δόγης της Βενετίας Agostino Barbarigo σε συστατική επιστολή (25 Ιουνίου 1499) για τον Ιωσήφ Μεθώνης (Ιωάννη Πλουσιαδηνό) αναφέρεται στο λατινικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Όμοια έγγραφα παραθέτει ο ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, *Το Κληροδότσημα*, σσ. 240, 296, 297 κ.α. δεχόμενος την τυπική χρήση του όρου, ό.π., σ. 21, υποσ. 1.

48. *Δουκάτο*: χρυσό νόμισμα. Τον 13ο αι. ο δόγης Ιωάννης Δάνδολος το εισήγαγε στη Βενετία. Η προέλευσή του ήταν μάλλον βυζαντινή, από τον 11ο αι. Το *σολδίο* ήταν χάλκινο νόμισμα μικρής αξίας.

49. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 280.

50. Βλ. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Αλληλογραφία, σ. 188 και LEGRAND, ΒΗ σ. 281. Ιδιαιτέρο ενδιαφέρον παρουσιάζει το στιχούργημα του αυτοππου Εμμανουήλ Λιμενίτη ή Γεωργιά. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ, Αλληλογραφία, σ. 188. Ο Μανουήλ, γράφοντας στον Ιωάννη στις 18 Σεπτεμβρίου 1499. υπογραμμίζει την πλήρη απομόνωση της Καρπάθου λόγω του λοιμού της Ρόδου. «*Περιορισμένοι ήμεν της πατρίδος και Ρόδου, οι Κρήτες ημάς πτοούμενοι, ημείς δ' αν πάλιν τοις Ροδίοις*», LEGRAND, ΒΗ, σ. 282.

51. Μνεία του ονόματος του Μανουήλ σε κώδικες που έγραψε ο ίδιος στην Κρήτη, υπάρχουν κατά τα έτη 1502, 1503 και 1506. Στα βενετικά αρχεία περιλαμβάνεται μια δεσμίδα εγγράφων συμβολαιογραφικών πράξεων που συντάχθηκαν στην περίοδο 1508-1532, βλ. ΘΕΟΤΟΚΗ, *Εισαγωγή*, σ. 75. Στο έργο αυτό παρατίθεται πίνακας «των εν τω βενετικώ αρχείω 310 Κρητών συμβολαιογράφων», των οποίων πράξεις διασώζονταν στην Κρήτη (Χάνδακα) μέχρι την άλωση της από τους Τούρκους. Τότε μεταφέρθηκαν στη Βενετία. Στον πίνακα περιλαμβάνεται και ο Εμμαν. Γρηγορόπουλος, συμβολαιογράφος με έδρα τον Χάνδακα. Αυτόγραφο του Μανουήλ έχει διασωθεί στο υπ' αριθ. 1884 του Παρισινού κώδικα (f. 331): Τέλος δ' έλαχεν ήδε βίβλος συν Θεώ παρά Μανουήλ του Γρηγοροπούλου εν ζιαω, ηλίου κύκλος ια', σελήνης ιθ', ινδικτ. στ'.

51. Βλ. LEGRAND, ΒΗ, σ. 290.

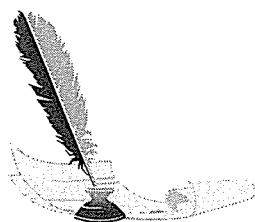

Άποψη Μανδρακιού Νισύρου

ΒΑΣΙΛΗΣ ΜΙΧΟΠΟΥΛΟΣ
Δρ. Εκκλησιαστικός Ιστορικός

Η ΝΗΣΟΣ ΡΟΔΟΣ
ΣΤΙΣ ΠΑΡΑΜΟΝΕΣ ΤΗΣ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΕΠΙ ΤΗ ΒΑΣΕΙ ΑΓΓΛΙΚΩΝ ΠΗΓΩΝ

1. Εισαγωγικά

Στην παρούσα ανακοίνωσή μας πρόκειται ν' ασχοληθούμε με τη διοικητική πληθυσμιακή και οικονομική κατάσταση των Δωδεκανήσων, αποδίδοντας συνάμα ιδιαίτερη βαρύτητα στα μεγαλύτερα από αυτά (Κω, Κάρπαθο, Σύμη, Κάλυμνο) με επίκεντρο τη Ρόδο και το λιμάνι της.

Τα ιστορικά στοιχεία τ' αντλήσαμε από τις επίσημες διπλωματικές αναφορές του Άγγλου Προξένου της Μεγάλης Βρετανίας στην περιοχή Δωδεκανήσου προς το Foreign Office.

Οι αναφορές αυτές είναι της χρονικής περιόδου 1861–1877, στη διάρκεια της οποίας τα Δωδεκάνησα ευρίσκοντο υπό την κατοχή της Τουρκίας και λίγες μόνο δεκαετίες από την περίοδο της Ιταλοκρατίας.

Το αρχειακό αυτό υλικό βρίσκεται στο «Ιστορικό Αρχείο της Εθνικής Τραπέζης», το οποίο εδρεύει στην Αθήνα, στην οδό Βασιλίσσης Σοφίας 112Α.

Προσεγγίζοντας εισαγωγικά το θέμα μας, οφείλουμε να τονίσουμε ότι οι Δωδεκάνησοι αγωνίστηκαν με ηρωισμό και επιμονή στην Επανάσταση του 1821 για την ανεξαρτησία και αποτέλεσαν τμήμα της Ελληνικής Πολιτείας.

Εν τούτοις, το 1830 τα Δωδεκάνησα αποδόθηκαν, μαζί με τη Σάμο, στους Τούρκους, ως αντάλλαγμα για την παραχώρηση της Εύβοιας στην Ελλάδα.

Έως τον 16ο αιώνα και πριν από την κατάκτησή τους από τους Τούρκους, τα νησιά ονομάζονταν Νότιες Σποράδες. Δωδεκάνησα ονομάστηκαν επί Τουρκοκρατίας, επειδή τα μεγαλύτερα νησιά του συμπλέγματος είναι δώδεκα (12).

2. Διοικητική κατάσταση της Ρόδου.

Τίθεται λοιπόν εξ αρχής και εύλογα το ερώτημα, ποιά ήταν η διοικητική κατάσταση της Ρόδου και των υπολοίπων νησιών της Δωδεκανήσου στις παραμονές της Ιταλοκρατίας.

Τα Δωδεκάνησα, όπως και άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είχαν εξασφαλίσει ορισμένα προνόμια και διευκολύνσεις αυτονομίας. Ο Άγγλος επιτετραμμένος σημείωσε χαρακτηριστικά στην εν έτει 1868 αναφορά του, πως «τα Δωδεκάνησα, Νότιες Σποράδες, είναι τώρα στην

πραγματικότητα, αν και όχι κατ' όνομα, ανεξάρτητα». Θεωρούσε δε ότι η όλη κατάσταση ήταν αποτέλεσμα της αποτυχημένης προσπάθειας του τότε Γενικού Κυβερνήτη να εντάξει και τις Νότιες Σποράδες στα πλαίσια των διοικητικών μεταρρυθμίσεων και επιθυμούσε να προωθήσει στον ευρύτερο χώρο των νήσων του Αιγαίου που ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Ο ίδιος ο Γενικός Κυβερνήτης επισκέφθηκε τη Ρόδο για το συγκεκριμένο ζήτημα και «ύστερα από μακρές συνομιλίες και διαπραγματεύσεις με τους νησιώτες αποφάσισε ν' αφήσει τα νησιά των Νοτίων Σποράδων στην ίδια ανυποταξία και ανεξαρτησία όπως και πριν», σημείωνε χαρακτηριστικά ο Άγγλος Πρόξενος.

Τα παραπάνω γεγονότα ακολούθησαν την απόφαση του Γενικού Διοικητού, όπως η έδρα της Διοίκησης να μη μεταφερθεί στη Ρόδο από τη Μυτιλήνη, παρά τα επίμονα αιτήματα των Δωδεκανησίων.

Το θέμα της μεταφοράς της έδρας του Γενικού Κυβερνήτη είχε τεθεί εξαιτίας των μεγάλων καταστροφών που είχαν πλήξει τη Μυτιλήνη με το σεισμό του 1867, Όμως, ως νέα έδρα της Διοικήσεως επελέγησαν τα Δαρδανέλλια «σβήνοντας τις ελπίδες της Ρόδου». Επιπροσθέτως ο Γενικός Διοικητής ενέταξε όλα τα νησιά των Νοτίων Σποράδων «υπό τη δικαιοδοσία του αναγορεύοντος στο βαθμό του Mutessatif, δηλαδή δεύτερης τάξης Κυβερνήτη, τον Καϊμακάμη της Ρόδου.

3. Καθεστώς του λιμανιού της Ρόδου.

Σύμφωνα με την αναφορά του Βρετανού διπλωμάτη του έτους 1877, «το εμπόριο της Ρόδου ήταν «διαμετακομιστικό» και όχι τοπικό εμπόριο, διότι το μεγαλύτερο μέρος των αγαθών που έφθαναν στη Ρόδο «προέρχονταν από τα γειτονικά παράλια της Ανατολής».

Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούσαν «κυρίως ατμόπλοια και άλλα μικρότερα πλεούμενα, τα οποία επισκέπτονταν το λιμάνι της Ρόδου για να λάβουν προμήθειες κι εμπορικές πληροφορίες». Στον τομέα της ατμοπλοϊκής συγκοινωνίας δραστηριοποιούνταν στο λιμάνι της Ρόδου αγγλικές, γαλλικές, αυστριακές, τουρκικές, αιγυπτιακές και ρωσικές εταιρείες.

Σημείωνε χαρακτηριστικά ο Άγγλος διπλωμάτης, σε σχέση με το λιμάνι της Ρόδου, ότι «περίπου 25 ατμόπλοια από διαφορετικές εταιρείες φθάνουν κάθε μήνα στο λιμάνι της Ρόδου, εκτός των μικρότερων πλοίων που διεξάγουν το παραλιακό εμπόριο».

Σε αρκετές αναφορές του Βρετανού επισήμου γινόταν λόγος για τις εμπορικές εξαγωγές φρούτων και λαχανικών από τη Ρόδο και την Κω όχι μόνο προς τις Νότιες Σποράδες (Δωδεκάνησα) αλλά και προς τα λιμάνια της Κωνσταντινουπόλεως, της Σμύρνης και της Αλεξάνδρειας.

Στην ετήσια αναφορά του 1871 ο Βρετανός Πρόξενος πρότεινε, ακόμη μια φορά, τη δημιουργία στη Ρόδο ενός ελεύθερου λιμανιού, όπου οι κάτοικοι των Δωδεκανήσων και της Ρόδου θα μπορούσαν να εξασφαλίζουν

«όλα τα αγαθά και τα πλεονεκτήματα τα οποία τώρα αναζητούν στο λιμάνι της Σύρου», το οποίο σημειωτέον ανήκε στην Ελλάδα.

Προέβλεπε μάλιστα, ότι έτσι τα έσοδα του λιμανιού της Ρόδου θα αύξαναν κατακόρυφα, «παρέχοντας στους κατοίκους των Νοτίων Σποράδων και της Ρόδου σημαντικούς οικονομικούς πόρους», που τόσο είχαν ανάγκη λόγω της γενικότερης οικονομικής δυσπραγίας, η οποία μαστίζε τα νησιά καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.

Ο Άγγλος αντιπρόσωπος, στην προσπάθειά του να πείσει τις τουρκικές αρχές αλλά και τη βρετανική διπλωματία για το αποτέλεσμα της προτάσεώς του, δε δίστασε να υπογραμμίσει ότι κατ' αυτόν τον τρόπο «θα πάψουν οι νησιώτες να εξαρτώνται από την Ελλάδα», ενώ ταυτόχρονα «κάτι τέτοιο θα τους έκανε να δουν με κάποια συμπάθεια την Οθωμανική διακυβέρνηση».

Αποκάλυπτε επίσης, ότι το σχέδιο υποβλήθηκε από τον ίδιο «στην πρεσβεία της Αυτού Μεγαλειότητας στην Κωνσταντινούπολη το έτος 1863» και επιπλέον ότι «έχει συζητηθεί ήδη με τούρκους αξιωματούχους στην Κωνσταντινούπολη και συνάντησε την αποδοχή τους».

Παρ' όλες όμως τις προσπάθειες και τις μεθοδεύσεις του βρετανού διπλωμάτη ο Γενικός Κυβερνήτης προτίμησε να χορηγήσει το προνόμιο και όλα τα οφέλη που αυτό συνεπαγόταν, στο λιμάνι της Χίου, με το αιτιολογικό ότι «το λιμάνι της Χίου είναι μεγαλύτερο και οι συναλλαγές του πιο εκτεταμένες» σε σύγκριση με το λιμάνι της νήσου Ρόδου.

Ο βρετανός αξιωματούχος στην αμέσως επόμενη αναφορά του έτους 1872 εξακολουθεί να υποστηρίζει την πρότασή του, επιχειρηματολογώντας ως εξής: «Μπορεί το λιμάνι της Χίου να είναι λίγο μεγαλύτερο, αλλά εδώ υπάρχει ένα δεύτερο λιμάνι από το οποίο η Χίος θ' αποστερήσει την ανάπτυξη».

Και συνέχιζε τονίζοντας ιδιαίτέρως, ότι το λιμάνι της Ρόδου μπορεί ν' αποδώσει πολλά με μια μικρή δαπάνη, «δεδομένου ότι σ' αυτό υπάρχει ήδη η υποδομή για τη δημιουργία ενός ναυπηγείου» σε αντιστάθμισμα αυτού της Σύρου. Δεν παρέλειπε δε να επισημάνει ότι «ακόμη και σήμερα οι κάτοικοι των Σποράδων επικοινωνούν σταθερά με τη Ρόδο και τη Σύρο, τις οποίες θεωρούν φυσικό τους χώρο κι αποφεύγουν τη μετάβασή τους στη Χίο, την οποία θεωρούν «μακρινή γι' αυτούς».

Διαπίστωσε, τέλος, ότι πρέπει να ληφθούν οπωσδήποτε κάποια δραστικά μέτρα, «προκειμένου ν' ανακουφισθούν οι κάτοικοι από τη φτώχεια που τους μαστίζει».

Οι προτάσεις του Άγγλου εκπροσώπου όμως, όχι μόνο δεν έμελλε να γίνουν δεκτές, αλλά τρία χρόνια αργότερα ο ίδιος έγραφε τα κάτωθι στην ετήσια αναφορά του:

«Μέχρι πρόσφατα τα νησιά των Σποράδων δεν υπέβαλλαν τους κανονικούς φορολογικούς δασμούς», έχοντας κάποιες ελαφρύνσεις. «Η κοινότητα του κάθε νησιού συγκέντρωνε στο δικό της λογαριασμό ένα φόρο 1 έως 2 τοις

εκατό από όλα τα εισαγόμενα και εξαγόμενα είδη». Τα κεφάλαια που συγκέντρωναν τα διέθεταν για τη «συντήρηση των λιμανιών, των σχολείων και για την αγορά φαρμάκων».

Τον Ιανουάριο του 1874 η Οθωμανική Κυβέρνηση διέταξε την εισαγωγή και εφαρμογή των κανονικών φορολογικών δασμών που ίσχυαν σ' όλη την Τουρκία και στα Δωδεκάνησα. «Η οδηγία αυτή θ' αποτελέσει ένα σοβαρό μειονέκτημα για το γενικό εμπόριο των νήσων» εκτιμούσε ο Άγγλος Πρόξενος.

Μία άλλη πρόταση του Άγγλου Διπλωμάτη, η οποία τελικώς υλοποιήθηκε, ήταν αυτή της συστάσεως Αγροτικής Τραπέζης στη νήσο Ρόδο. Στις επήσεις αναφορές του επανειλημμένως είχε θίξει το ζήτημα, υποστηρίζοντας ότι «με την ίδρυση Αγροτικής Τραπέζης θα μπορέσουν οι νησιώτες να βελτιώσουν την άσχημη οικονομική κατάστασή τους και επιπλέον θα τους βοηθήσει να πληρώσουν τους φόρους και τα χρέη τους, δανειζόμενοι χρήματα για τις ανάγκες τους με νόμιμες τιμές, χωρίς να καταφεύγουν σε ύποπτα πρόσωπα που τους δανείζουν χρήματα με τοκογλυφικές τιμές».

Ένα δεύτερο μεγάλο πλεονέκτημα ήταν ότι οι ντόπιοι θα έχουν τη δυνατότητα «να προμηθευτούν τις απαραίτητες και κατάλληλες ποσότητες των σπόρων για καλλιέργεια».

Τα παραπάνω μέτρα, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις του βρετανού επιτετραμένου, θα ανέκοπταν το μεταναστευτικό ρεύμα από τα νησιά προς τα ανατολικά παράλια στα οποία κατέφευγαν οι κάτοικοι των Νοτίων Σποράδων, «με την ελπίδα να βρουν μια επικερδή εργασία». Έτσι δεν θα έφθινε περαιτέρω ο αγροτικός πληθυσμός της Ρόδου, «που κάθε χρόνο μειωνόταν». Εξάλλου, έντονο ήταν το μεταναστευτικό ρεύμα στην Κάλυμνο, έχοντας μάλιστα διτπή κατεύθυνση οι μετανάστες. Ορισμένοι μετανάστευαν στα παράλια της Ανατολής με σκοπό να επιδοθούν οι ίδιοι στη γεωργία, άλλες πάλι οικογένειες της Καλύμνου κατέφευγαν στην Ελλάδα κι εργαζόνταν σε μεταλλεία.

Αξιοπρόσεκκτη επίσης ήταν η περίπτωση της Σύμης, της οποίας οι κάτοικοι, αντιμετωπίζοντας τα ίδια οικονομικά προβλήματα με τα υπόλοιπα νησιά των Νοτίων Σποράδων, «μπορεί να συζητούν για τη μετανάστευση αλλά δεν υπάρχουν ακόμη αναχωρήσεις», γραφόταν χαρακτηριστικά στις αγγλικές αναφορές. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι τη Σύμη την επισκέφθηκε ο Τούρκος Γενικός Διοικητής, ο οποίος πρότεινε και προσέφερε στους ντόπιους «γη στα παράλια της Ανατολής σε σχετικά χαμηλές τιμές». Μία προσφορά της οποίας «μέχρι τώρα δεν έχουν κάνει χρήση οι κάτοικοι της Σύμης», τόνιζε με σημασία ο Άγγλος Πρόξενος.

Και στην έκθεση του 1871 ο Άγγλος Πρόξενος αναφερόταν εκτεταμένως στα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι ψαράδες, επισημαίνοντας χαρακτηριστικά: «Αρκετές οικογένειες της Καλύμνου μέχρι πρότινος μετανάστευαν στην Ανατολή με σκοπό να επιδοθούν οι ίδιοι στη γεωργία και να ενεργήσουν στο μέλλον σύμφωνα με τις περιστάσεις».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το σημείο της έκθεσης του έτους 1869, στην οποία ο Πρόξενος ανέφερε τη «διακοπή της αλίευσης κοραλίων στα παράλια της Καρπάθου και της Ρόδου, τα οποία πλέον δεν βρίσκονταν σε επαρκείς ποσότητες ώστε να είναι εκμεταλλεύσιμες». Το αποτέλεσμα ήταν να μείνει άνεργος σημαντικός αριθμός νησιωτών μια και, όπως αναγραφόταν στις αναφορές, «ήταν η μοναδική εργασία στην οποία οι ντόπιοι ασχολούνταν σε αναλογία τρεις νησιώτες προς ένα ξένο».

Τρία χρόνια αργότερα, το έτος 1872, ο Βρετανός Πρόξενος ευχόταν, στην ετήσια αναφορά του, την έναρξη μιας στενής συνεργασίας της Ρόδου με τη Μεγάλη Βρετανία στον τομέα της εμπορίας του Ροδίτικου βαμβακιού, το οποίο είχε χαρακτηριστεί από τους εμπόρους του Μάντσεστερ ως το λευκότερο γνωστό χρώμα βαμβακιού. Σημείωνε δε το εξής ενδεικτικό: «Η συνεργασία αυτή, εάν σχεδιαστεί σε μεγάλη κλίμακα, μπορεί ν' αποτελέσει σημαντική πηγή πλούτου για τους Ροδίτες». Διέβλεπε επίσης, ότι στο μέλλον θα απέφερε σημαντικά κέρδη στη νήσο Ρόδο και στις Νότιες Σποράδες η εκμετάλλευση του ορυκτού πλούτου τους. Πρότεινε, μάλιστα, στην οθωμανική κυβέρνηση «να στείλει ένα αρμόδιο πρόσωπο να επιτηρεί τα ορυκτά προϊόντα των νησιών αυτών και των γειτονικών παραλίων, των οποίων οι πηγές είναι τώρα σχεδόν άγνωστες».

Και συνεχίζοντας ο Πρόξενος έγραφε: «Εάν αποδειχθεί ότι έχουν κάποια αξία, μπορούν να παρασχεθούν κάποιες διευκολύνσεις σ' αυτούς που θα θελήσουν ν' ασχοληθούν και να εργασθούν σ' αυτά», δηλ. στα μεταλλεία, και κατέληγε: «Έτσι η κυβέρνηση θα αναπτύξει ένα νέο κλάδο εργασίας ο οποίος μπορεί ν' αποτελέσει στο μέλλον φραγμό στη μετανάστευση, παρέχοντας εργασία στους ανέργους και ανειδίκευτους νησιώτες».

Εξίσου σημαντική για το μέλλον της Ρόδου ήταν, κατά τον Πρόξενο, «η εμφύτευση μεγάλου αριθμού ελαιοδένδρων που, λόγω της γενικότερης αγροτικής και γεωργικής ανεπάρκειας, σίγουρα θ' αποτελέσουν σε λίγα χρόνια την πηγή πλούτου του νησιού αυτού». Ενώ σε έκθεση του 1872 σημείωνε σχετικά με τη νήσο Κω, ότι ήδη οι κάτοικοί της «έχουν επιδοθεί από μόνοι τους στην καλλιέργεια αμπελιών και εξάγουν, εκτός από σταφίδες, σημαντικές ποσότητες σταφυλιών (35.000 cwt)». Αντίστοιχα για τη Ρόδο επισήμαινε ότι «δεν καλλιεργείται ούτε το 1/3 της καλλιεργήσιμης γης κάθε χρόνο».

Ως «εχθρός της γεωργικής παραγωγής» καταγραφόταν η ύπαρξη στα νησιά των Νοτίων Σποράδων και της Ρόδου κοπαδιών κατοικιών και προβάτων. Ως «βοηθοί των αγροτών» αναφέρονταν τα υποζύγια τους: «μουλάρια και ντόπιοι γάιδарοι πολύ δυνατοί αν και μικρού μεγέθους».

4. Πληθυσμιακά στοιχεία και ασχολίες κατοίκων.

Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Βρετανός Πρόξενος στην αναφορά του έτους 1872, ο πληθυσμός του συμπλέγματος των νήσων των Νοτίων Σποράδων είχε ως ακολούθως: Μουσουλμάνοι 12.000. Έλληνες

120.000. Ευρωπαίοι 500. Ιουδαίοι 3.500. Σύνολο 135.000 κάτοικοι. Ο δε πληθυσμός της Ρόδου ήταν περί τις 30.000 κατοίκους.

Μουσουλμάνοι διαμένουν μόνο στην Κω, στη Ρόδο και στο Καστελλόριζο. Στα νησιά της Ρόδου και της Κω οι Χριστιανοί παραγκωνίζουν τους Μουσουλμάνους στη γεωργία, με αποτέλεσμα οι δεύτεροι να συναθροίζονται σιγά-σιγά στις πόλεις και ν' ακολουθούν ένα τρόπο ζωής άμεσα εξαρτημένο από τη θάλασσα.

Γενικά, στις Σποράδες όλοι οι κάτοικοι είναι άνθρωποι της θάλασσας και μόνο στη Ρόδο, την Κω και την Κάρπαθο οι κάτοικοι ασχολούνται με τη γεωργία και με άλλους διαφορετικούς κλάδους εργασίας.

Η Ρόδος είναι ίσως το μόνο μέρος στην Τουρκία όπου υπάρχουν Ιουδαίοι βαρκάρηδες. Ο αριθμός των ανθρώπων που ασχολούνται με θαλάσσιες εργασίες (συμπεριλαμβάνονται και οι σπογγαλιείς) είναι γύρω στις 20.000 και αυτοί που ασχολούνται με τη γεωργία είναι γύρω στις 10.000. Το υπόλοιπο του άρρενος πληθυσμού επιδίδεται από μόνο του σε καταδυτικές εργασίες, ενώ άλλοι είναι ξυλουργοί, πακτωτές-παλαμιστές, κτίστες, λεππουργοί (λεπτές εργασίες ένωσης), τσαγκάρηδες και μαγαζάτορες.

Περίπου 1.000 άτομα από τους αγρότες της Ρόδου είναι επίσης και κτίστες, οι οποίοι μετά τη σπορά των αγρών τους μεταναστεύουν κάθε χρόνο στη Μικρά Ασία, αφήνοντας στις γυναίκες τους τη φροντίδα να συλλέγουν τις σοδειές.

Οι άνθρωποι της θάλασσας δεν λαμβάνουν κανένα μηνιαίο μισθό, πληρώνονται πάντοτε με μερίδια-μετοχές, εκτός από τους κωπηλάτες των σπογγαλιευτικών σκαφών οι οποίοι πληρώνονται από 2 λίρες.

Είναι αδύνατο να υπολογίσεις τα κέρδη των ανθρώπων της θάλασσας και των δυτών. Οι αποδοχές τους κυμαίνονται από 25 έως 50 λίρες το χρόνο.

Οι μισθοί των άλλων τάξεων έχουν ως ακολούθως:

<i>Κτίστες</i>	<i>20 έως 30</i>
<i>Λεππουργοί (λεπτές εργασίες ακριβού ξύλου)</i>	<i>26 » 40</i>
<i>Ξυλουργοί</i>	<i>30 » 50</i>
<i>Παλαμιστές (καλαφατιστές πλοίων)</i>	<i>40 » 46</i>
<i>Πακτωτές (ενοικιαστές χωραφιών)</i>	<i>40 » 46</i>
<i>Απλοί εργάτες</i>	<i>14 » 110</i>

Όσον αφορά στον πληθυσμό, αναφερόταν επίσης ότι «κανένα ληξιαρχικό βιβλίο γεννήσεων ή θανάτου δεν κρατιέται στη Ρόδο» και ότι «κατά τις γενικές πληροφορίες, οι γεννήσεις υπερτερούν των θανάτων κατά πολύ».

Σημειώτέον όμως το εξής φαινόμενο σε σχέση με τον πληθυσμό της Ρόδου ότι «ο αριθμός των γυναικών είναι σημαντικά μεγαλύτερος από αυτό των ανδρών». Αυτό οφειλόταν στο γεγονός της «ετήσιας μετανάστευσης των νέων ανδρών που πήγαιναν στην Ανατολή με την ελπίδα να βρουν καλύ-

τερες συνθήκες εργασίας και πολλοί εξ αυτών εγκαθίσταντο μονίμως εκεί».

Σε αναφορά του 1866, ο Άγγλος απεσταλμένος απέδιδε τη φτώχεια που χαρακτήριζε τη Ρόδο και γενικότερα τα Δωδεκάνησα, «στην ίδια τη φύση των Ροδίων», για τους οποίους λέγει ότι «είναι οκνηροί». Συγχρόνως στρεφόταν κατά της ορθόδοξης Εκκλησίας, διότι «ενεθάρρυνε τη νωθρότητα των κατοίκων με τις πολυάριθμες γιορτές που είχαν θεσπιστεί από τον ελληνικό Κλήρο». Ενώ σημείωνε ότι οι Ρόδιοι «εκτός από τις Κυριακές κρατούν ακόμη εκατό αργίες το χρόνο».

Επίσης προσέθετε στην έκθεσή του ότι «ήσαν αρκετοί αυτοί που παραμένουν χωρίς εργασία για μεγάλα χρονικά διαστήματα, ξοδεύοντας ταυτόχρονα στο ποτό τα μικρά τους κέρδη».

Ως μέτρα για την αντιμετώπιση των παραπάνω προβλημάτων πρότεινε: α) Την άμεση μείωση των αργιών και β) την ίδρυση μιάς τράπεζας από την οποία οι χωρικοί θα μπορούν να δανείζονται χρήματα για την εξυπηρέτηση των αναγκών τους. Μία από τις σπουδαιότερες ασχολίες των κατοίκων των Δωδεκανήσων ήταν η σπογγαλιεία.

Ο Βρετανός Πρόξενος, σε έκθεσή του το 1873, μας πληροφορεί ότι «περίπου 600 πλοία, από τα οποία 115 με καταδυτικές συσκευές ανήκουν στη Ρόδο και στα νησιά των Σποράδων, έχουν απασχοληθεί φέτος στην σπογγαλιεία».

Και στην έκθεση του 1875, ο Άγγλος επίσημος σημείωνε ότι «ο τελικός αριθμός των σπογγαλιευτικών σκαφών (περιλαμβανομένων επίσης εκείνων με συσκευές καταδύσεως) που ανήκουν στη Ρόδο και τις Σποράδες, είναι περίπου 700 και απασχολούν 6.000 άνδρες».

Και συνέχιζε ο Βρετανός επίσημος γράφοντας: «Στη διάρκεια του έτους 1874 μόνον 512 πλοία είχαν επιδοθεί σ' αυτό το είδος ψαρέματος, από τα οποία 96 με καταδυτικές συσκευές».

5. Υγειονομική περίθαλψη

Σύμφωνα με έκθεση του έτους 1867, ανηγέρθη και ήταν σχεδόν τελειωμένο στη νήσο Ρόδο νοσοκομείο «με δωρεές (πολιτών) και με τη βοήθεια που δόθηκε από τη Διοίκηση». Επιπλέον ορίσθηκε και ένας χειρουργός από τη Διοίκηση».

Ο χειρουργός «είχε την υποχρέωση να παρακολουθεί ελεύθερα από αντίτιμο και στα δικά τους σπίτια όλους τους απόρους που μπορούσαν να χρειαστούν τις υπηρεσίες του».

Στην έκθεση του επόμενου έτους (1868) τονίζοταν: «Ένας γιατρός συμφώνησε να έρθει σ' αυτό από την Κωνσταντινούπολη αλλά το νοσοκομείο δεν έχει ακόμη λειτουργήσει». Γι' αυτό και «ο γιατρός υποχρεώνεται να παρακολουθεί και να εξετάζει όλους τους ασθενείς στα δικά τους οικήματα όπως έκανε και παλιότερα, μέχρις ότου το κτίριο το νοσοκομείου να ανεγερθεί».

Σημειωνόταν ακόμη ότι για την αμοιβή του ιατρού «προσετέθησαν 12.000

riastres στον ετήσιο προϋπολογισμό του νησιού για να καταβάλλεται ο μισθός του».

Ο Άγγλος επίσημος υπογράμμισε ότι «το νοσοκομείο αποτελεί απόδειξη πως μπορούν να πεισθούν άνθρωποι διαφορετικών θρησκειών να κτίσουν από κοινού ένα νοσοκομείο».

Και ακόμη περισσότερο, κατά τον Πρόξενο, ήταν το «να δεχθούν να τους παρακολουθούν (στο νοσοκομείο) όχι άνθρωποι των δικών τους πιστεύω αλλά διαφορετικής θρησκείας».

Όμως, στην έκθεση του επόμενου έτους 1869 ο Πρόξενος έκανε λόγο για «υπέρμετρη καθυστέρηση στην έναρξη λειτουργίας του νοσοκομείου».

6. Συγκοινωνίες - Επικοινωνίες

Ο Βρετανός εκπρόσωπος έγραφε σε αναφορά του έτους 1869 ότι «στη Ρόδο δεν υπάρχουν σιδηρόδρομοι ούτε κανάλια. Οι δρόμοι και οι υπάρχουσες γέφυρες δεν επισκευάζονται». Τόνιζε ακόμη ότι «μερικές από τις γέφυρες βρίσκονται σε τόσο επικίνδυνη κατάσταση που αυτοί που περνούν διακινδυνεύουν τις ίδιες τους τις ζωές».

Σχετικά με τους δρόμους των νήσων των Νοτίων Σποράδων, σε έκθεση του 1873 σημειωνόταν ότι «οι δρόμοι των νησιών αυτών συνεχίζουν να είναι σε πολύ κακή κατάσταση. Δεν έχουν παρθεί καθόλου μέτρα για τη διόρθωση των δρόμων αυτών».

Σύμφωνα με αναφορά του ίδιου του έτους 1869, «σε αρκετά καλή κατάσταση βρισκόταν το τηλεγραφικό δίκτυο της Ρόδου και των Νοτίων Σποράδων». Ανέφερε ακόμη ότι «το 1859 η Messrs Newall and Co του Λονδίνου είχε αναλάβει να εγκαθιδρύσει τηλεγραφικές επικοινωνίες σε ορισμένα λιμάνια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, μεταξύ αυτών και της Ρόδου» Σημείωνε όμως ότι «το σχέδιο εκτελέστηκε μόνο εν μέρει και η Ρόδος αποστερήθηκε τον τηλεγραφο».

Συγχρόνως πρότεινε: «Θα φαινόταν θετικό αν η ίδια η εταιρεία τώρα επιχειρούσε να συνδέσει τη Ρόδο με τηλεγραφικό καλώδιο με τα παράλια της Ανατολής και με ορισμένα νησιά του οθωμανικού αρχιπελάγους».

Σε έκθεση του 1872 ο Άγγλος επίσημος διαπίστωνε ότι «το τηλεγραφικό σχέδιο στο τέλος του 1870 της αγγλομεσογειακής εταιρείας, μεταξύ Κρήτης, Ρόδου και ασιατικής ηπείρου δούλεψε καλύτερα απ' ό,τι αναμενόταν». Τόνιζε επίσης ότι «σκοπός της εταιρείας ήταν να εκτείνει το τηλεγραφικό καλώδιο μέχρι την Αίγυπτο, ανοίγοντας μια νέα γραμμή επικοινωνίας μεταξύ Μεγάλης Βρετανίας και Ινδίας», εκτιμώντας ότι το παραπάνω σχέδιο δεν έχει εγκαταλειφθεί από την εταιρεία.

Και σε έκθεση του 1873 έκανε αναδρομή γράφοντας: «Στο τέλος του 1870 μία αγγλική εταιρεία άπλωσε ένα τηλεγραφικό σύρμα ανάμεσα στην Κρήτη, τη Ρόδο και την ασιατική ήπειρο σε συνεργασία με τις τουρκικές γραμμές». Ενώ συνέχιζε αναφέροντας ότι «τον προηγούμενο μήνα ένα νέο καλώδιο

έχει απλωθεί από την Αλεξάνδρεια στην Κρήτη και από εκεί στο Zante» (Ζάκυνθο). Έτσι τώρα υπάρχουν δύο γραμμές επικοινωνίας με την Αίγυπτο και την Ινδία μέσω Κρήτης».

Στην αναφορά του 1875 ο Βρετανός επιτετραμμένος σημειώνει: «Το τηλεγραφικό καλώδιο απλώθηκε από το 1870 έως το 1874 ανάμεσα στην Αίγυπτο, την Κρήτη, τη Ρόδο και τα παράλια της Μ. Ασίας». Έγραφε επίσης ότι σε συνεργασία με τις τουρκικές γραμμές συνεχίζουν να εργάζονται με ένα πολύ ικανοποιητικό τρόπο.

Και στην έκθεση του 1877 ο Άγγλος Πρόξενος επιβεβαίωνε ότι το δίκτυο εξακολουθούσε να λειτουργεί και να βρίσκεται σε πολύ κατάσταση. Στην ίδια έκθεση αναφερόταν ότι «στη Ρόδο λειτουργούσαν δύο τηλεγραφικά γραφεία, ένα της τουρκικής κυβερνήσεως και άλλο ένα της αγγλικής Ανατολικής Εταιρείας».

Διάφορες ατμοπλοϊκές εταιρείες δραστηριοποιούνταν στο λιμάνι της Ρόδου. Σύμφωνα με έκθεση του Προξένου του 1875, αυτές ήταν: Η Βρετανική Εταιρεία των Καμπανών της Μικράς Ασίας, τα Γαλλικά Μηνύματα, οι Αυστριακές Βασιλικές Γραμμές, τα Ρωσικά Ατμόπλοια, η Αιγυπτιακή Εταιρεία, η Τουρκική Εταιρεία».

Ανέφερε επίσης ότι «περίπου 25 ατμόπλοια από αυτές τις διαφορετικές εταιρείες φθάνουν κάθε μήνα εδώ». Παράλληλα τόνιζε ότι «μικρά πλοία διεξήγαγαν μεταφορές και εμπόριο στα τοπικά παράλια, ενώ ο αριθμός των βρετανικών ατμοπλοίων που έφθασε στη Ρόδο το έτος 1874 είναι 69».

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Κατακλείοντες την ανακοίνωσή μας μπορούμε να κάμουμε τις εξής συμπερασματικές εκτιμήσεις με βάση τα όσα αναφέραμε.

α) Η νήσος Ρόδος, και γενικότερα το δωδεκανησιακό σύμπλεγμα, είχε εξασφαλίσει κάποια προνόμια, παρόμοια με αυτά που κατά καιρούς χοιρηγούσαν οι Τούρκοι κατακτητές σε διάφορες περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τα προνόμια αυτά δεν είχαν σχέση με τη βούληση της οθωμανικής κυβέρνησης, αλλά ήταν το αποτέλεσμα της αδυναμίας και ανεπάρκειας του διοικητικού μηχανισμού της Αυτοκρατορίας.

Στην εξασφάλιση και διατήρηση των προνομίων συντελούσε ο φαναριώτικος τρόπος με τον οποίο τα διεκδικούσαν και τα διατηρούσαν οι Έλληνες.

Επίσης καταδεικνύεται ότι τα προνόμια δεν είχαν σταθερό και μόνιμο χαρακτήρα και η έναρξη, η διάρκεια και η διακοπή της ισχύος τους αποτελούσε αποκλειστικά επιλογή των οθωμανικών αρχών.

β) Καθίσταται σαφές το άμεσο και ξεχωριστό ενδιαφέρον της αγγλικής διπλωματίας για τις Νότιες Σποράδες και ιδιαίτερα για τη Ρόδο. Κινούμενη σ' αυτή την κατεύθυνση η βρετανική διπλωματία υπέβαλε και προωθούσε προτά-

σεις που απέβλεπαν στην οικονομική ανάπτυξη και ουσιαστική αναβάθμιση της Ρόδου και των υπολοίπων νησιών.

Αποδεικνύεται έτσι, ότι η αγγλική διπλωματία της περιοχής των Δωδεκανήσων ευθυγραμμιζόταν με τη γενικότερη πολιτική της Μεγάλης Βρετανίας στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου, η οποία επιδίωκε τη δημιουργία συνδυασμένης αλυσίδας ορμητηρίων-βάσεων στην Κύπρο, την Κρήτη, τη Μάλτα και το Γιβραλτάρ. Η πολιτική αυτή αποσκοπούσε στην επιβολή και την εδραίωση της βρετανικής ηγεμονίας στο Αιγαίο και την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου.

γ) Η τουρκική διοίκηση γνώριζε τις επιδιώξεις της αγγλικής πολιτικής στην περιοχή των Δωδεκανήσων. Αντιμετώπισε την αγγλική στρατηγική κατά περίπτωση, άλλοτε αποδεχόμενη και άλλοτε απορρίπτοντας τις προτάσεις των βρετανών διπλωματών. Η τουρκική πολιτική καθοριζόταν με βάση την υψηλή στρατηγική σημασία της περιοχής των Δωδεκανήσων.

δ) Τα διάφορα προνόμια αξιοποιήθηκαν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο από τους Έλληνες της Δωδεκανήσου, που ανέπτυξαν αξιόλογη δράση στο εμπόριο, τη ναυτιλία, την αλιεία, τη γεωργία, την κτηνοτροφία,

Παρ' όλα αυτά, το βιοτικό επίπεδο των Δωδεκανησίων παρέμενε χαμηλό και η οικονομική δυσπραγία εξακολουθούσε να μαστίζει τους κατοίκους της περιοχής. Και τούτο, διότι οι Έλληνες παρέμεναν υπόδουλοι, σκληρά εργαζόμενοι επ' ωφελεία πρωτίστως των κατακτητών Τούρκων, οι οποίοι καρπώνονταν τους κόπους και τις θυσίες των Δωδεκανησίων.

ΠΗΓΕΣ

Διπλωματικές και προξενικές αναφορές προς το Foreign Office του Βρετανού επιτετραμμένου στη Ρόδο (Δωδεκάνησα):

- Ετήσια Αναφορά του έτους	1861	σελ. 377
- » »	1862	σελ. 382
- » »	1866	σελ. 238
- » »	1868	σελ. 228
- » »	1869	σελ. 150
- » »	1870	σελ. 674-675
- » »	1871	σελ. 346-347
- » »	1873	σελ. 994-995
- » »	1875	σελ. 1781-1782
- » »	1877	σελ. 1027-1031

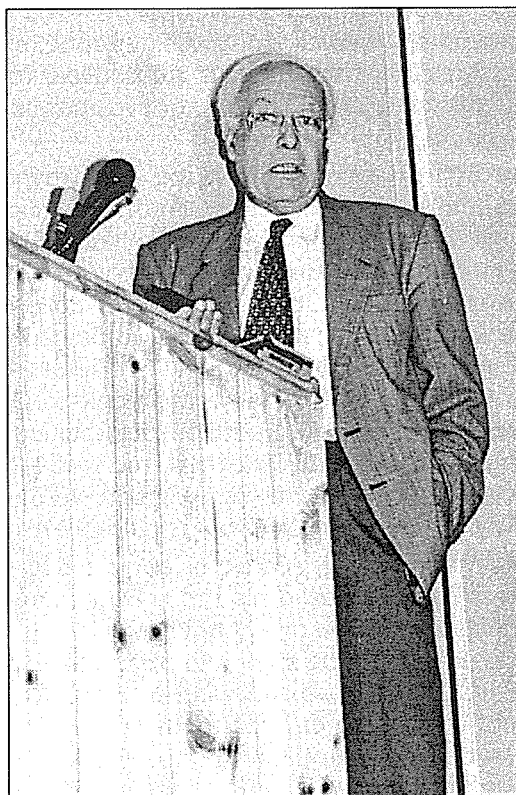

Το τέμπλο του ναού της Μονής Σπηλιανής

ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ

Δρ. Οικονομολόγος

Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ
ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΩΝ ΤΗΣ ΔΙΑΣΠΟΡΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ
(1912—1945)

*Ο κ. Μ. Λογοθέτης
στο βήμα.*

Ο ρόλος του Τύπου των Δωδεκανησίων της διασποράς κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας (1912–1945) ήταν ιδιαίτερα σημαντικός στην προβολή και δικαίωση του αγώνα για την εθνική μας αποκατάσταση.

Από τον Μάιο του 1912, που οι Ιταλοί κατέλαβαν τα Δωδεκάνησα μέχρι τις 8 Μαΐου του 1945, που ο Γερμανός στρατηγός Βάγκνερ υπέγραψε στη Σύμη την παράδοση των νησιών στον ομόλογό του Άγγλο στρατηγό Πάτζετ, οι Δωδεκανήσιοι, γηγενείς και της διασποράς, επεδόθησαν σ' ένα δύσκολο αγώνα με τον λόγο τους και με τις πράξεις τους, που οδήγησε τελικά στην πολυπόθητη απελευθέρωση και ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στον εθνικό κορμό.

Στον αγώνα αυτό η προσφορά του εκτός Δωδεκανήσου **παροικιακού Τύπου** ήταν αποφασιστική, αν ληφθεί υπόψη ότι ο εγχώριος Τύπος τελούσε υπό λογοκρισία. Η «**Ρόδος**», η «**Νέα Ρόδος**» και η «**Ροδιακή**» στη Ρόδο και η «**Νέα Κως**» στην Κω, δεν κυκλοφορούσαν αν δεν λογοκρίνονταν από το ειδικό Γραφείο της Ιταλικής Διοίκησης, από τον πολύ Μαγκούζο. Ακόμα και τα κείμενα με καθαρά ιστορικό περιεχόμενο δεν έβλεπαν το φως της δημοσιότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι η λογοκρισία δεν επέτρεψε τη δημοσίευση στην εφημερίδα «**Ροδιακή**» της περισιπούδαστης μελέτης – συλλογής των διατάξεων περί πνευματικού συμβουλίου και των τοπικών εθίμων, που εφαρμόζονταν στα Δωδεκάνησα, του τότε Αρχιμανδρίτη Εμμανουήλ Καρπαθίου, με αποτέλεσμα το κείμενο αυτό να δημοσιοποιηθεί από τις στήλες της «**Αυγής της Δωδεκανήσου**», που εκδιδόταν στην Αθήνα.

Ο εκτός Δωδεκανήσου Τύπος, κυρίως οι **εφημερίδες**, ήταν επόμενο να αναπτυχθεί και να ευδοκιμήσει σε κέντρα του **εξωτερικού** που είχαν έντονη Δωδεκανησιακή παρουσία, όπως στην **Αθήνα**, την **Αλεξάνδρεια** και τη **Νέα Υόρκη**. Στα κέντρα αυτά ο Τύπος είχε αποστολή να διαφωτίσει την εθνική και διεθνή κοινή γνώμη στο **Δωδεκανησιακό ζήτημα**, ώστε να βρίσκεται πάντα στην επικαιρότητα και να διατηρείται στην συνείδηση όλων των φιλελεύθερων και πολιτισμένων ανθρώπων και παράλληλα να ενημερώνει τους Δωδεκανησίους και να διατηρεί ακμαίο το φρόνημά τους στον αγώνα για την απελευθέρωση των νησιών τους.

Οι κάτοικοι της Δωδεκανήσου πληροφορούνταν τις εξελίξεις του Δωδεκανησιακού ζητήματος από τις **εφημερίδες της διασποράς**, που κυκλοφορούσαν παράνομα στα νησιά. Στο Ιστορικό Αρχείο Δωδεκανήσου, φυλάσσεται ένα φύλλο της εφημερίδας «**Δεδεκάνησος**» της Αλεξάνδρειας με πάνω από 400 υπογραφές γηγενών Δωδεκανησίων, που βεβαιώνουν ότι την διάβασαν.

Στην **Αθήνα** οι παλαιότερες **εφημερίδες** εκδόθηκαν από την πολυπληθή **παροικία των Καρπαθίων**, που εγκατέλειψαν το νησί τους πριν ακόμα από την Ιταλική κατάληψη και εγκαταστάθηκαν στο Μαρούσι, την περιοχή των μαρμαράδικων. Η «**Πατρίς Κάρπαθος**» (1908) του Μ. Μιχαλάκη, το «**Φως της Καρπάθου**» (1909) του Βασ. Μηναΐδη και η «**Αυγή της Καρπάθου**» (1912) του Μιλτιάδη Παπαμανώλη, ήταν οι κυριότερες Καρπάθικες εφημερίδες, οι οποίες όχι μόνο ενημέρωναν την παροικία για τα συμβαίνοντα στο νησί, αλλά ταυτόχρονα προωθούσαν και το Δωδεκανησιακό ζήτημα με τη αρθρογραφία τους και τα σχόλια.

Η «**Αυγή της Καρπάθου**» από το 1922 μετονομάζεται «**Αυγή της Δωδεκανήσου**» και γίνεται πια Δωδεκανησιακό όργανο υπό τη διεύθυνση του φιλόλογου Μ. Μιχαηλίδου. Η εφημερίδα είχε την έδρα της στο καφενείο «**Νέα Πεντέλη**», στην πλατεία Ψυρρή, του **Μιλτιάδη Παπαμανώλη** (1888 – 1952), μιας εξαιρετικής μορφής του Δωδεκανησιακού αγώνα. Ξεκίνησε από τη Βολάδα της Καρπάθου, δούλεψε ως μαρμαρογλύπτης, έγινε ιδιοκτήτης καφενείου για να εξελιχθεί σε ηγετικό στέλεχος των επαγγελματοβιοτεχνών της Αθήνας. Το καφενείο του Μιλτιάδη Παπαμανώλη ήταν το **κέντρο του Δωδεκανησιακού αγώνα**. Εκεί σύχναζαν ο **Γεώργιος Ρούσος** και ο **Σκεύος Ζερβός**, βουλευτές και οι δύο του κόμματος των Φιλελευθέρων στην Δ'. Αναθεωρητική Βουλή (1924) ως πληρεξούσιοι των Αθηνών και συσκέπτονταν για την πορεία του Δωδεκανησιακού ζητήματος.

Η «**Φωνή της Δωδεκανήσου**» (1922 – 1924) ήταν μια άλλη εφημερίδα πανδωδεκανησιακής εμβέλειας που εκδόθηκε στην Αθήνα το 1922 από τον **Γ. Οικονόμο** (1880 – 1947), ένα ένθερμο πατριώτη και αγωνιστή του Δωδεκανησιακού ζητήματος. Ο Γ. Οικονόμος γεννήθηκε στη Σύμη, σπούδασε φιλολογία και νομικά, υπηρέτησε σε διάφορα Γυμνάσια της Αθήνας και τερμάτισε τη σταδιοδρομία του ως καθηγητής ιστορίας στη Σχολή Ευελπίδων. Η «**Φωνή της Δωδεκανήσου**» ήταν το επίσημο όργανο του Δωδεκανησιακού Συλλόγου Αθηνών, που ιδρύθηκε το 1918 και είχε για πολλά χρόνια πρόεδρο τον Κασιώτη **Γ. Μαυρολέων**, με σκοπό τον εθνικό αγώνα για την απελευθέρωση της Δωδεκανήσου. Το κύριο άρθρο που είχε πάντα πολιτικό περιεχόμενο έγραφεν ο Γ. Οικονόμος, του οποίου τα κείμενα διακρίνονταν από πατριωτική έξαρση. Σ' ένα άρθρο του που τονίζε την ανάγκη να υπηρετούμε με όλες μας τις δυνάμεις τα εθνικά ζητήματα της Δωδεκανήσου, κατέληγε: «**Ουδείς λαός, ηλευθερώθη καθ' ύπνου και ουδείς ηλευθερώθη δια ξένης χειρός**». Συνεργάτες της εφημερίδας ήταν διακεκριμένοι επιστήμονες και πνευματικοί άνθρωποι της Δωδεκανήσου, όπως ο Μιχ. Πετρί-

δης και Αχιλ. Διαμαντάρας από το Καστελλόριζο, ο Μανουήλ Γεδεών, Μέγας Χαρτοφύλακας από τη Λέρο, ο φιλόλογος Νικήτας Χαβιάρας και ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Μιχ. Βολονάκης από τη Σύμη, ο Αρχιμανδρίτης Εμμανουήλ Καρπαθίου από τη Νίσυρο και ο Γεράσιμος Δρακίδης και ο δικηγόρος Γ. Θ. Γεωργιάδης από τη Ρόδο.

Αρκετά χρόνια αργότερα εκδίδεται με πρωτοβουλία αυτή την φορά της **Δωδεκανησιακής Νεολαίας Ελλάδος** (έτος ιδρύσεως 1926) και όταν πρόεδρος της ήταν ο **Ιωάννης Μοσχονάς** από τη Λέρο, το 1932 «**Ο Αγών της Δωδεκανήσου**», της οποίας ο βίος ήταν βραχύς. Ένα χρόνο αργότερα αντικαθίσταται από την «**Δωδεκανησιακή**» (1913–1936), η οποία διευθύνεται από επιτροπή, εκδίδεται ανά δεκαπενθήμερο και αποτελεί κι αυτή όργανο της Δωδεκανησιακής Νεολαίας Ελλάδος. Την ίδια εποχή εκδίδονται στην Αθήνα και άλλες τρεις παροικιακές εφημερίδες, η «**Χάλκη**» (1937) του Ηλία Μανολούκου, η «**Φωνή της Καρπάθου**» (1935) του Χαράλαμπου Κάσσιου και το «**Συμιαϊκόν Βήμα**» (1937) όργανο του **Συλλόγου Συμιαίων «Ο Πανορμίτης»**. Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι με πρωτοβουλία της Δωδεκανησιακής Νεολαίας και της εφημερίδας «Δωδεκανησιακή» πραγματοποιήθηκε **απογραφή των Δωδεκανησίων** όλης της Ελλάδας, τα στοιχεία της οποίας χρησιμοποιήθηκαν για να συνταχθούν οι στρατολογικοί κατάλογοι το 1940 του **Εθελοντικού Συντάγματος των Δωδεκανησίων**.

Είναι γεγονός ότι ο **Δωδεκανησιακός Τύπος της Αθήνας** μετά τη συνθήκη της **Λωζάννης** (1923) παρουσίασε **φθίνουσα πορεία**, ακολουθώντας τις πολιτικές εξελίξεις τόσο του Δωδεκανησιακού ζητήματος, όσο και της Ελλάδας γενικότερα. Η συνθήκη των **Σεβρών** (1920) που παραχωρούσε τα Δωδεκάνησα, πλην της Ρόδου, στην Ελλάδα, ποτέ δεν εφαρμόστηκε, ενώ τρία χρόνια αργότερα με τη συνθήκη της **Λωζάνης** (1937) τα Δωδεκάνησα αναγνωρίζονταν ως **κτήση της Ιταλίας**, με συνέπεια κάθε συζήτηση επί του Δωδεκανησιακού ζητήματος να έχει για την Ελληνική Κυβέρνηση **ακαδημαϊκό χαρακτήρα**. Ο **Γ. Φραγκούδης**, πληρεξούσιος Αθηνών, αναπτύσσοντας στην Εθνοσυνέλευση (19 Νοεμβρίου 1924) σχετική **επερώτηση** για το **Δωδεκανησιακό ζήτημα**, έλεγε:

«Δεν συμφωνώ με τον πρόεδρο της Κυβερνήσεως ότι η επερώτηση επί του Δωδεκανησιακού θα έχει απλώς ακαδημαϊκόν χαρακτήρα, διότι θεωρούμεν το Δωδεκανησιακό ζήτημα εκκρεμές και έχομεν το δικαίωμα δυνάμει των συμβάσεων να απαιτούμεν τα Δωδεκάνησα».

Απαντώντας ο Πρωθυπουργός **Ανδρέας Μιχαλακόπουλος**, προσπάθησε να κατεβάσει τους τόνους, ιδιαίτερα όταν ο επερωτών πληρεξούσιος καταφέρθηκε εναντίον της Ιταλίας και της πολιτικής της στα Δωδεκάνησα, λέγοντας:

«Οφείλω να σας είπω ότι η Κυβέρνηση δεν συμμαρτίζεται ποσώς τας εκφράσεις, αι οποίαι αναφέρονται εναντίον λαού, μετά του οποίου αι σχέσεις μας είναι ομαλώταται».

Ο **Γ. Φραγκούλης** απάντησε: «Δεν στρέφομαι εναντίον του Ιταλικού λαού,

αλλά εναντίον της **ιμπεριαλιστικής πολιτικής της Ιταλίας**».

Στην Αθήνα την εποχή αυτή υπήρχε κυβερνητική αστάθεια, το κράτος είχε να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της αποκατάστασης των **προσφύγων** της Μικρασίας και το διεθνές κλίμα γενικά ήταν βαρύ με την έξαρση του **φασισμού**. Ήταν επόμενο κάτω απ' αυτές τις συνθήκες το Δωδεκανησιακό ζήτημα να χαλαρώσει την κινητικότητα του.

Την περίοδο αυτή δραστηριοποιείται και η **Δωδεκανησιακή παροικία της Αιγύπτου**, στις τάξεις της οποίας συγκαταλέγονταν μεγαλοεπιχειρηματίες, όπως οι **Καζούληδες**, επιστήμονες και πνευματικοί άνθρωποι, καθώς και η πολυάριθμη παροικία των **Κασιωτών**, που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Διώρυγας του Σουέζ από την εποχή που την κατασκεύασε ο Λεσέψ (1859). Η **Ελληνική Αδελφότητα των Κασιωτών της Αιγύπτου**, εκδίδει στο Πορτ Σάϊδ το 1924 ως όργανό της τη μηνιαία εφημερίδα **«Φωνή της Κάσου»**, την ευθύνη της οποίας είχε ο πρόεδρος της γιατρός **Κ. Φραγκούλης**. Η εφημερίδα ασχολείτο κυρίως με τα προβλήματα της Κάσου και των Κασιωτών της Αιγύπτου.

Ένα χρόνο αργότερα το 1925 με πρωτοβουλία του Γραφείου Τύπου και Προπαγάνδας της **Κεντρικής Επιτροπής των Ενώσεων Δωδεκανησίων Αιγύπτου**, εκδίδεται ως όργανο των Δωδεκανησίων της Αιγύπτου η εβδομαδιαία εφημερίδα **«Δωδεκάνησος»** (1925—1937) με σκοπό να δια φωτίσει τη διεθνή κοινή γνώμη στο Δωδεκανησιακό ζήτημα ώστε να βρίσκεται πάντα στην επικαιρότητα, γι' αυτό και το κύριο άρθρο της μεταφραζόταν πάντα και στη Γαλλική. Διευθυντής της «Δωδεκάνησου» ήταν ο Παντελής Καστρουνής και υπεύθυνος συντάξεως ο Αντώνιος Μαυρίκιος και οι δύο από τη Σύμη. Ο Παντελής Καστρουνής εξέδιδε παράλληλα και το «Δωδεκανησιακόν Ημερολόγιον» (1924—1932) με ιστορικό, λαογραφικά, αλλά και πολιτικό περιεχόμενο, που προωθούσε την υπόθεση της Δωδεκάνησου.

Η «Δωδεκάνησος» έγινε δεκτή με ενθουσιασμό από όλους τους Δωδεκανησίους της διασποράς και απετέλεσε τον κρίκο που ένωνε την Κεντρική Επιτροπή με τις αδελφές Δωδεκανησιακές Οργανώσεις στην Ελλάδα, την Αμερική και αλλού. Προσέφερε μεγάλες υπηρεσίες γιατί αποστελλόταν στα Υπουργεία Εξωτερικών όλων των κρατών της Ευρώπης και της Αμερικής και στα πιο έγκυρα δημοσιογραφικά όργανα του κόσμου, σε διακεκριμένες διεθνείς προσωπικότητες και σε γνωστούς ελληνιστές, δημιουργώντας ένα ευρύ κύκλο φίλων που εκδήλωναν πάντα το ενδιαφέρον τους για το Δωδεκανησιακό ζήτημα. Η έκδοση της εφημερίδας ενόχλησε ιδιαίτερα το Ιταλικό Προξενείο της Αλεξάνδρειας, αλλά και την Ιταλική Πρεσβεία του Καΐρου, η οποία διαμαρτυρόταν κάθε τόσο στις Αιγυπτιακές Αρχές, ζητώντας την παρέμβασή τους για τα άρθρα της εφημερίδας κατά της Ιταλίας. Η «Δωδεκάνησος» είχε συνεργάτες και από την Αθήνα, τον Αρχιμανδρίτη Εμμανουήλ Καρπαθίου και τον Αναστάσιο Φράγκο και από την Αμερική τον Ιάκωβο Καζαβή και άλλους.

Το τρίτο κατά σειρά κέντρο του Δωδεκανησιακού αγώνα υπήρξε η Νέα

Υόρκη, όπου τον Οκτώβριο του 1934 εκδίδεται η μηνιαία εφημερίδα «Δωδεκανήσιος» (DODECANESIAN) με πρωτοβουλία της Δωδεκανησιακής Νεολαίας Αμερικής (DODECANESIAN LEAGUE OF AMERICA) με σκοπό να σταθεί στο πλευρό όλων των Δωδεκανησίων πατριωτών στις προσπάθειές τους για την ανατολή μιας καλύτερης ημέρας με τη δικαίωση του αγώνα τους. Είναι χαρακτηριστικό ότι στη Διοικητική Επιτροπή της Νεολαίας, συμμετείχαν δύο Νισύριοι, ο Δημήτρης Πολυχρονιάδης, που ήταν και πρόεδρος και ο Δημήτρης Στρίκης και ακόμα ένας άλλος Νισύριος, ο Ιάκωβος Καζαβής (1893—1967), αυτός ο «χαλκέντερος ιεροφάντης της Δωδεκανησιακής ιδεολογίας», όπως χαρακτηρίστηκε ο οποίος έγραψε πολλά βιβλία και πάνω από 700 άρθρα για τα Δωδεκάνησα όχι μόνο στον «Δωδεκανήσιο» της Αμερικής, του οποίου ήταν τακτικός συνεργάτης, αλλά και σ' όλες τις Δωδεκανησιακές εφημερίδες της διασποράς. Ο «Δωδεκανήσιος» εκδιδόταν στην ελληνική και αγγλική και αποστέλλοταν σε Γερουσιαστές, Βουλευτές σε κρατικούς λειτουργούς και σε προσωπικότητες της Αμερικανικής πολιτικής και πνευματικής ζωής, που μπορούσαν να επηρεάσουν την Αμερικανική πολιτική υπέρ του Δωδεκανησιακού ζητήματος. Το κλίμα ήταν ευνοϊκό γιατί η **Αμερικανική πολιτική** από τα μέσα της 10ετίας του '30 άρχισε να ενδιαφέρεται ζωηρά για τα **ευρωπαϊκά πράγματα**.

Την περίοδο αυτή εκδίδεται στην Αστόρια της Νέας Υόρκης το Μηνιαίο Δελτίον «**Γνωμαγόρας**» (1931—1938) του ομώνυμου **Συλλόγου των Νισυρίων της Αμερικής** καθώς και το Δελτίον «**Απόλλων**» (1931) του **Παρροδιακού Συλλόγου Αμερικής**. Και τα δύο Δελτία, είχαν πληροφοριακό κοινωνικό και πατριωτικό περιεχόμενο. Τον Μάιο του 1944 εκδίδεται και στο Μπιουένος Άϊρες από την **Δωδεκανησιακή Ένωση Νοτίου Αμερικής** Δελτίο με τίτλο «**Η Δωδεκάνησος**» («EL DODECANESO»), με διευθυντή και υπεύθυνο σύνταξης τον **Δημήτριο Γ. Λογοθέτη** από τη Σύμη, για να ασκήσει πίεση στις συμμαχικές Δυνάμεις να αποδώσουν την Δωδεκάνησο στην Ελλάδα, εν όψει της διαφαινόμενης ήττας του Άξονος.

Είναι ιδιαίτερα σημαντικό να τονισθεί ότι σ' όλες τις εφημερίδες, πολλοί από τους συγγραφείς άρθρων που στρέφονταν κατά της Ιταλίας, εμφανίζονταν με **ψευδώνυμα**, επειδή φοβόντουσαν ότι οι συγγενείς τους στα Δωδεκάνησα θα υφίσταντο αντίποινα.

Με την περιληπτική μας αυτή εισήγηση προσπαθήσαμε να **προσεγγίσουμε** ένα πολύ σημαντικό κεφάλαιο της **τοπικής μας ιστορίας**, που αποτελεί αντικείμενο πολύχρονης έρευνας, το προϊόν της οποίας ελπίζουμε ότι θα μπορέσουμε να το δώσουμε στην ολοκληρωμένη μορφή του.

ΦΙΛΙΠΠΙΑ ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΥ
Ms Θεολογίας - Εκκλησιαστικός Ιστορικός

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ.
ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΘΝΙΚΗ ΥΠΟΘΕΣΗ.

Η κ. Φιλίππια Θωμοπούλου

Το Ελληνικό Έθνος στις κρίσιμες φάσεις της ιστορίας του βοηθήθηκε από τη μυστική ή φανερή δράση Συλλόγων και Εταιριών. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η συμβολή των οργανώσεων αυτών στην Επανάσταση του 1821, όπως αυτή του Ελληνόγλωσσου Ξενοδοχείου, μα κυρίως της Φιλικής Εταιρίας που καλλιέργησε την επαναστατική ιδεολογία, οδηγώντας στο θαύμα της ανεξαρτησίας.

Αλλά ιστορικές συγκυρίες οδηγούν στην ίδρυση και άλλων παρεμφερών εταιριών στην Ελλάδα του μεσοπολέμου, που δεν είναι πλέον το μικρό κρατίδιο που αποτελείται αρχικά από δύο μόνο γεωγραφικά διαμερίσματα και μερικά νησιά. Πολλές, ωστόσο, περιοχές παραμένουν τότε ακόμα αλύτρωτες. Ανάμεσα σ' αυτές και η Δωδεκάνησος, που όμως δεν αδρανεύει αλλά συνεχίζει τον αγώνα για την απελευθέρωση και την ένωσή της με την μητέρα Ελλάδα. Σ' αυτό βοηθούν οι Δωδεκανήσιοι της διασποράς που προσπαθούν να ορθοποδήσουν μακριά από την ιδιαίτερη πατρίδα τους, δεν λησμονούν όμως τα πάτρια εδάφη και μένουν ενωμένοι μεταξύ τους για να μπορέσουν να βοηθήσουν τους υπόδουλους αδελφούς τους υλικά και ηθικά και να διατηρήσουν την πολιτιστική κληρονομιά τους καλλιεργώντας έτσι την εθνική συνείδηση των παιδιών τους.

Μία από τις αξιόλογες δραστηριότητές τους είναι η ίδρυση συλλόγων και σωματείων.

Τέτοιοι σύλλογοι αναφέρονται τουλάχιστον δεκατρείς στην Αθήνα και στον Πειραιά, εκτός αυτών που δρούσαν στο εξωτερικό:

Η Δωδεκανησιακή Νεολαία, η Δωδεκανησιακή Μέλισσα, το Δωδεκανησιακό Σχολείο, ο Σύλλογος Καλυμνίων, ο Σύλλογος Κασσίων, ο Σύλλογος Νισυρίων, η Αδελφότητα Καρπαθίων, η Ένωση Κώνων, κα η Καρπαθιακή Ένωση, είναι μερικά από τα Σωματεία της Αθήνας, ενώ στον Πειραιά έχουμε:

Το Σύλλογο Συμαίων «Πανορμίτης», το Σύλλογο Απανταχού Καρπαθίων, το Σύλλογο Αστυπαλιτών, την Πανκαρπαθιακή Νεολαία.

Όλοι αυτοί οι Σύλλογοι συνεργάζονται αφενός για την καλύτερη εξυπηρέτησή τους και αφετέρου για την πιό ολοκληρωμένη πραγματοποίηση των σκοπών τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η ίδρυση της Δωδεκανησιακής Μέλισσας στα γραφεία της Δωδεκανησιακής Νεολαίας και οι χρηματικές εισφορές που γίνονταν για την ευόδωση κοινών προσπαθειών.

Εμείς θα ασχοληθούμε με δύο Αθηναϊκούς Συλλόγους, τη Δωδεκανησιακή Μέλισσα και το Δωδεκανησιακό Σχολείο, που ιδρύθηκαν το 1931 και το 1936 αντίστοιχα, λόγω της πρόσβασης που είχαμε σε ότι απέμεινε από το αρχείο των Σωματείων αυτών που τώρα βρίσκεται στα γραφεία του Πνευματικού και Κοινωνικού Κέντρου «Αντιγόνη Ζουρούδη – Μάνα της Δωδεκανήσου». Το κέντρο αυτό, του οποίου τυγχάνω γραμματέας, φέρει ως επωνυμία του το όνομα της εμπνεύστριας και προέδρου των δύο παραπάνω συλλόγων. Ιδρύθηκε από την κόρη της Αντιγόνης Ζουρούδη, Πασιθέα και ως εκ τούτου αποτελεί συνέχεια του έργου αυτής.

Έτσι, σήμερα υπάρχει στη διάθεση του ερευνητού της σχετικής περιόδου για το Σωματείο η «Δωδεκανησιακή Μέλισσα»:

1. Κανονισμός του Σωματείου ο οποίος είναι μετατροπή προγενέστερου καταστατικού με την επωνυμία «Μέλισσα», που είχε ιδρυθεί για τον ίδιο περίπου σκοπό στην Αλεξάνδρεια.

2. Πρακτικό ιδρύσεώς του.

3. Αλληλογραφία.

Σχετικά με το άλλο Σωματείο, το «Δωδεκανησιακό Σχολείο», σώζονται:

1. Καταστατικό του Συλλόγου.

2. Δύο σφραγίδες, εκ των οποίων η μία αναφέρει την επωνυμία και την έδρα του Συλλόγου, ενώ η άλλη παριστάνει μία γυναίκα που μαθαίνει σε μικρό αγόρι ανάγνωση, δείχνοντας σε ένα βιβλίο που αναγράφει τη λέξη «Δωδεκάνησος».

3. Αλληλογραφία.

4. Υπολογισμός εξόδων.

5. Διάφοροι λόγοι της Αντιγόνης Ζουρούδη, ιδρύτριας και προέδρου, με αφορμή την έναρξη και λήξη των σχολικών μαθημάτων.

6. Διάφορα μαθήματα της ίδιας.

7. Θέματα εξετάσεων.

8. Ένας χάρτης με θέμα το Γενικό Διάγραμμα του Καταστατικού του Δωδεκανησιακού Σχολείου.

9. Άλλα έντυπα που αφορούν τους εν λόγω Συλλόγους ή άλλους, όπως την Ένωση Δωδεκανησίων Διανοουμένων Γυναικών.

Ο σκοπός του Δωδεκανησιακού Σχολείου φαίνεται από το δεύτερο άρθρο του Καταστατικού του που εκδόθηκε το 1937 και είναι «η ίδρυση και συντήρηση κατά συνοικίας εν Αθήναις Πειραιεί και Περιχώροις Κυριακών Σχολείων, η εν αυτοίς διδασχή της ιστορίας της Δωδεκανήσου, η καλλιέργεια και διατήρησις των ηθών και εθίμων αυτής και η εν γένει τόνωσις της αγάπης του Δωδεκανησιακού παιδιού προς τη, Δωδεκάνησον»¹.

1. Βλ. παράρτημα, κείμενο υπ' αρ. 3.

Η προσπάθεια για τόνωση της εθνικής συνείδησης και της φιλοπατρίας είναι ξεκάθαρη σε μια εποχή κρίσιμη για το έθνος, αφού βαραίνει πάνω του η σκιά του πολέμου. Ο ίδιος κατακτητής που κρατά δέσμια τη Δωδεκάνησο σε λίγο θα απειλήσει και όλη την Ελλάδα.

Το έργο δεν είναι ευκαταφρόνητο. Σιγά - σιγά ιδρύονται επτά παραρτήματα, τρία στην Αθήνα στις περιοχές Ν. Κόσμος, Φ. Νέγρη, Πλατεία Ελευθερίας και τέσσερα στον Πειραιά στις περιοχές Καλλιόπολη, Πηγάδια, Καμίνια και Ρέντη. Σύνολο μαθητών: πεντακόσια παιδιά και χίλιοι πεντακόσιοι ενήλικες που παρακολούθησαν ως ακροατές.

Το μάθημα ελάμβανε χώρα κάθε Κυριακή μεσημέρι και η διδασκαλία περιελάμβανε τη γεωγραφία, λαογραφία και ιστορία του κάθε νησιού χωριστά. Τη διδασκαλία που γινόταν αφιλοκερδώς είχαν αναλάβει μέλη του διοικητικού συμβουλίου και άλλοι επώνυμοι εθελοντές, όπως ο Γεώργιος Μιχαηλίδης- Νουάρος. Το ενοίκιο των αιθουσών διδασκαλίας, η γραφική ύλη και τα οποιαδήποτε κονδύλια για έξοδα μικρά ή μεγάλα προέρχονταν από δωρεές Δωδεκανησιακών Συλλόγων ή άλλων μεμονωμένων δωρητών. Επίσης αίθουσες δημοτικών σχολείων παραχωρήθηκαν από το κράτος για την τέλεση των μαθημάτων.

Χαρακτηριστική είναι η έκκληση της Αντιγόνης Ζουρούδη από τις στήλες εφημερίδων για παντός είδους βοήθεια, η οποία όμως τον πρώτο καιρό δεν είχε την αναμενόμενη ανταπόκριση. Αυτό το γεγονός, το αναφέρει και η ίδια σε λόγους της, που εκφώνουσε στο κοινό του Δωδεκανησιακού Σχολείου όταν οι περιστάσεις το απαιτούσαν. Αυτοί οι λόγοι μας πληροφορούν και για τις διάφορες δυσκολίες που συνάντησε η ίδια και οι συνεργάτες της κατά την εκτέλεση του εθνωφελούς έργου της.

Η απροθυμία των εκπαιδευτικών να προσέλθουν και να διδάξουν τα παιδιά της Δωδεκανήσου περιόριζε το εύρος των μαθημάτων. Έπειτα υπήρχε αντιπαλότητα μεταξύ του Δωδεκανησιακού Σχολείου και των Κατηχητικών που γίνονταν την ίδια μέρα και ώρα. Αλλά και διάφορες δυσαρέσκειες και διαφωνίες από την πλευρά των γονέων, που αφορούσαν το πρόγραμμα, περιόριζε τη συμμετοχή των μαθητών προς το τέλος της σχολικής χρονιάς.

Όμως ο μεγαλύτερος κίνδυνος ήταν η ιταλική προπαγάνδα. Κάθε Δευτέρα η αστυνομία της περιφέρειας κάθε σχολείου καλούσε την πρόεδρο για παρατηρήσεις κατόπιν παρεμβάσεων της ιταλικής πρεσβείας στην Αθήνα.

Στο αρχείο του Συλλόγου υπάρχουν ακόμη αντίγραφα παραδόσεων διάφορων μαθημάτων. Αναφέρουμε:

1) την ιστορία της Δωδεκανήσιας Γυναίκας, 2) το Δημοτικό τραγούδι της Δωδεκανήσου, 3) τη συμβολή των Δωδεκανησίων στον αγώνα του 1821, 4) για τη νήσο Χάλκη, 5) ένα θρούλο για τη Χάλκη, 6) ήθη και έθιμα της Χάλκης, καθώς και διάφορα θέματα εξετάσεων με τις απαντήσεις τους.

Μετά τις εξετάσεις βράβευαν όσους αρίστευαν με βιβλία ή δώρα που ευγενώς προσέφεραν οι φίλοι του Δωδεκανησιακού Σχολείου.

Οι Δωδεκανήσιοι μαθητές είχαν επίσης την ευκαιρία να συμμετέχουν και σε εκπαιδευτικές εκδρομές. Τόποι επισκέψεων το Δαφνί, ο Χολαργός, αλλά και διάφορα μουσεία. Το 1938 ταξίδεψαν στο Μεσολόγγι όπου έγιναν τα αποκαλυπτήρια της προτομής του Δημητρίου Θέμελη στον κήπο των ηρώων. Στην εκδρομή συμμετείχαν και αντιπρόσωποι των Συλλόγων που είχαν συνεισφέρει στη δημιουργία της προτομής. Η εκδρομή οργανώθηκε εξ ολοκλήρου από το Δωδεκανησιακό Σχολείο.

Μετά το 1940 το έργο του Δωδεκανησιακού Σχολείου περιορίζεται κυρίως σε φιλανθρωπικές δραστηριότητες. Μάλιστα υπό την αιγίδα του ιδρύθηκε ομάδα με τον τίτλο «Δωδεκανησιακή Ψυχαγωγία Πειραιώς», που αποτελείτο από είκοσι τέσσερις δεσποινίδες της Δωδεκανησιακής παροικίας Πειραιώς, που ψυχαγωγούσαν και φρόντιζαν τους τραυματίες που ευρίσκοντο στα νοσοκομεία της πόλης τους. Το έργο είχε τέτοια επιτυχία, ώστε η πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού του Πειραιά ζήτησε από τις δεσποινίδες αυτές να αναλάβουν υπηρεσία ως εθελόντριες νοσοκόμες στο Τζάνειο Νοσοκομείο.

Όσον αφορά το δεύτερο Σωματείο που εξετάζουμε την ιστορία του, τη Δωδεκανησιακή Μέλισσα, πρέπει να αναφέρουμε ότι είχε εξαρχής αγαθοεργό σκοπό. Αυτός αναφέρεται στο πρώτο άρθρο του κανονισμού της: «Ιδρύεται Σωματείο ονομαζόμενο “Μέλισσα” με σκοπό να προμηθεύει φορέματα εις τα πτωχά ελληνόπουλα της παροικίας μας»¹. Η δράση αυτή όμως επεκτείνεται και στα πτωχά παιδιά που κατοικούσαν στην κατεχόμενη Δωδεκάνησο. Συνεχώς έστελναν σ’ αυτά δέματα που περιείχαν ρούχα και βιβλία που υπενθύμιζαν την Ελληνικότητα των νησιών και τους εμψυσούσαν την αγάπη προς την πατρίδα. Οι αποστολές πολλές φορές ήταν και παιδιά, προφανώς μαθητές του Δωδεκανησιακού Σχολείου, των οποίων οι συγκινητικές αφιερώσεις σώζονται ακόμη.

Σας μεταφέρω μερικές: «Ελληνόπουλα σωστά είσθε σεις των Δώδεκα νησιών, Διαμαντάκης», «Για σας αγαπημένα Ελληνόπουλα να με θυμάστε», από τον ίδιο, «Ζήτω τα Δώδεκα νησιά μας, Ελληνόπουλα», «Φανήκατε αντάξιοι της Ελληνικής Ιστορίας, Ζήτωσαν τα Δωδεκάνησα», από την ίδια, «Στα παιδιά τα πολυβασανισμένα των Δωδεκανήσων που τόσα πέρασαν στον καιρό της σκλαβιάς, Αθηναίς».

Το έργο της Δωδεκανησιακής Μέλισσας συμπληρώνουν οι Δωδεκανησιακές βραδυές που αρχίζουν από το 1928 στο σπίτι της Αντιγόνης Ζουρούδη. Είναι ένα είδος κοσμικών συγκεντρώσεων που όμως αναβιώνουν τα έθιμα και τους χορούς της Δωδεκανήσου.

Οι προσπάθειες αυτές καθίστανται πολυπλοκότερες, εντονότερες και σπουδαιότερες κατά τη διάρκεια του Ελληνοϊταλικού πολέμου και της Κατοχής όπου επεκτείνονται και αγκαλιάζουν όλον τον Ελληνικό λαό που

1. Βλ. παράρτημα, κείμενο υπ’ αρ. 1.

βρίσκεται σε κατάσταση ανάγκης. Ιδρύεται συνεργείο πλεκτικής για να εφοδιάζει τους στρατιώτες με ρουχισμό, και δίδονται χρήματα στους εφέδρους αξιωματικούς του Δωδεκανησιακού Συντάγματος. Κατά την Κατοχή μοιράστηκαν δελτία τροφίμων σε ασθενικά παιδιά και στάλθηκαν τρόφιμα, ρούχα και φάρμακα στη Δωδεκάνησο.

Δόθηκαν μηνιαία επιδόματα στις οικογένειες των φυλακισμένων καθώς και στους Δωδεκανήσιους φυματικούς της Σωτηρίας. Η επίτευξη όλων αυτών έγινε με τη βοήθεια προς τη Μέλισσα της Ένωσης Διανοουμένων Δωδεκανησίων Γυναικών και της Ερανικής Επιτροπής Δωδεκανησίων.

Η προσπάθεια που ξεκίνησε στην πρωτεύουσα του τότε ελεύθερου κράτους για την ανακούφιση των απανταχού Δωδεκανησίων και τόνωση της εθνικής ενότητας, στέφθηκε με επιτυχία.

Όλοι όσοι κουράστηκαν γι' αυτή την ιδέα και επέζησαν του πολέμου ένωσαν τη χαρά και την ικανοποίηση της νίκης και της απελευθέρωσης του Ελληνικού κράτους στο οποίο προσαρτήθηκε η ιδιαίτερη πατρίδα τους, η οποία από τότε αποτελεί ένα από τα πιο όμορφα και νευραλγικά τμήματα της Ελλάδας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

1. Απ' όσα δειγματοληπτικά σάς ανέλυσα, μπορούμε αβίαστα να βγάλουμε το συμπέρασμα ότι ο ρόλος γενικά των Συλλόγων, των Σωματείων και των παρεμφερών συσσωματώσεων για την υποστήριξη της Δωδεκανησιακής υποθέσεως υπήρξε ιστορικός. Οι Δωδεκανήσιοι έκαναν για την πατρίδα στην Αθήνα, στον Πειραιά, στην Αλεξάνδρεια και αλλού ό,τι οι Μακεδόνες, οι Ηπειρώτες και οι Θρακιώτες υπό τον οθωμανικό ζυγό μερικές δεκαετίες πριν.

2. Ειδικότερα, ο ρόλος των δύο μνημονευθέντων Συλλόγων της Δωδεκανησιακής Μέλισσας και του Δωδεκανησιακού Σχολείου υπήρξε πολύ συγκινητικός και πολύ αποτελεσματικός, όπως είδαμε, σε πολύ πρακτικό και κοινωνικό επίπεδο.

3. Η ιστορία των Συλλόγων και Σωματείων στη Δωδεκανησιακή υπόθεση είναι ακόμη εν πολλοίς ανεξερεύνητη, η δε παρούσα μελέτη φωτίζει ένα μικρό μόνο μέρος της δράσης τους.

4. Τέλος, εκφράζουμε και από τη θέση αυτή την ευγνωμοσύνη μας για την παραχώρηση των σχετικών αρχείων από το Σύλλογο Αντιγόνη Ζουρούδη – Μάνα της Δωδεκανήσου, Σωματείου που ιδρύθηκε από την Παισιθέα Σαλιγκάρου, κόρη της μεγάλης εκείνης Δωδεκανήσιας γυναίκας Αντιγόνης Ζουρούδη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Στο παράρτημα συμπεριλαμβάνονται κάποια ανέκδοτα μέχρι σήμερα κείμενα, διαφωτιστικά της ανακοινώσεώς μας. Αυτά είναι:

1. Κανονισμός του Σωματείου «Δωδεκανησιακή Μέλισσα».
2. Πρακτικό ιδρύσεώς του.
3. Καταστατικό του Σωματείου «Δωδεκανησιακό Σχολείο».
4. Λόγος της Αντιγόνης Ζουρούδη με αφορμή την έναρξη των σχολικών μαθημάτων από τον παραπάνω Σύλλογο.
- 5–6. Λόγοι της ίδιας με αφορμή τη λήξη των σχολικών μαθημάτων.
7. Ένα μάθημα της Αντιγόνης Ζουρούδη.
8. Θέματα εξετάσεων του Δωδεκανησιακού Σχολείου.
9. Χάρτης με θέμα το Γενικό Διάγραμμα του Καταστατικού του Δωδεκανησιακού Σχολείου.

ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΚΟΝ ΣΩΜΑΤΕΙΟΝ ΕΛΛΗΝΙΔΩΝ Η «ΜΕΛΙΣΣΑ»

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ

ΑΡΘΡΟΝ 1ον.

Ιδρύεται Σωματείον ονομαζόμενον «Μελίσσα» με σκοπόν να προμηθεύη φορέματα εις τα πτωχά ελληνόπαιδα της παροικίας μας.

ΑΡΘΡΟΝ 2ον.

Τα μέλη του Σωματείου αυτού διαιρούνται εις τακτικά και εις έκτακτα μέλη.

Τα τακτικά μέλη αποτελούνται α') από «Μελίσσας» εργατικής αι οποίας αναλαμβάνουν να συνεισφέρουν μηνιαίως. Γ.Δ. 5, προσέτι δε να ράπτουν και να παραδίδουν έκαστον μήνα εις την αποθήκην μίαν ενδυμασίαν αγοριού (complet) ή δύο φορέματα κοριτσιών, των οποίων το ύφασμα παρέχεται από το Σωματείον· β') από «Μελίσσας» βοηθητικής αι οποίας υποχρεούνται μόνον να συνεισφέρουν μηνιαίως Γ.Δ. 5. Τα έκτακτα μέλη αποτελούνται από τους φίλους του Σωματείου, οι οποίοι εξ ιδίας προαιρέσεως προσφέρουν οιονδήποτε ποσόν κατά μήνα, τριμηνίαν ή και κατ' έτος.

Τα μέλη ταύτα ονομάζονται δωρηταί ή δωρήτριαι του Σωματείου.

ΑΡΘΡΟΝ 3ον.

Τα τακτικά μέλη αποτελούνται μόνον από δεσποινίδας, αι οποίας σχηματίζουν ομίλους ονομαζόμενους «Μελίσσια». Έκαστον «Μελίσσι» συνίσταται από «Μελίσσας» εργατικής ή βοηθητικής, ή εργατικής και βοηθητικής μαζί με επί κεφαλής μίαν εργατικήν «Μελίσσαν» ονομαζομένην «Βασιλίσσαν».

ΑΡΘΡΟΝ 4ον.

Η «Βασιλίσσα» συνάζει τας συνδρομάς του «Μελισσιού» της, παραδίδει το υλικόν εις τας «Μελίσσας» καθώς και παραλαμβάνει τα ερραμμένα τεμάχια από αυτάς. Κρατεί τακτικόν λογαριασμόν των εισπράξεων και της εργασίας του «Μελισσιού» της. Παραλαμβάνει τα άρραπτα τεμάχια και παραδίδει τα ερραμμένα καθώς και τας εισπράξεις εις το κέντρον κατά την πρώτην Τετάρτην εκάστου μηνός από την 11ην ώραν της πρωίας έως την 1 μ.μ. Επίσης κοινοποιεί εις τας «Μελίσσας» της πάντα τα αφορώντα αυτάς, ήτοι Γενικάς Συνελεύσεις, εορταγοράς κ.λπ. Κέντρον δε δια την παράδοσιν και παραλαβήν εργασίας ορίζεται η οικία της ιματιοφύλακος.

ΑΡΘΡΟΝ 5ον.

Όταν τα μέλη ενός «Μελισσιού» αυξηθούν τόσο, ώστε η εκπλήρωσις των καθηκόντων της «Βασιλίσσης» να καθίσταται δύσκολος, τότε το Διοικητικόν Συμβούλιον καθ' υπόδειξιν πάντοτε της «Βασιλίσσης» διορίζει εκ των «Μελισσών» της μίαν νέαν «Βασιλίσσαν» η οποία σχηματίζει νέον «Μελίσσι» εκ του πλεονάζοντος μέρους του αρχικού «Μελισσιού».

ΑΡΘΡΟΝ 6ον.

Πάσα «Μελίσσα» δυναμένη να εγγράψη πέντε τουλάχιστον νέα μέλη, αποσπάται

από το «Μελίσσι» της και γίνεται «Βασίλισσα» νέου Μελισσιού αποτελουμένου από τα υπ' αυτής εγγραφέντα μέλη.

ΑΡΘΡΟΝ 7ον.

Αι Βασίλισσαι οφείλουσι να παραδίδωσι πάσαν εργασίαν καθυστερημένην προ του τέλους εκάστου έτους.

ΑΡΘΡΟΝ 8ον.

Το Διοικητικόν Συμβούλιον αποτελείται από 10 εν όλω μέλη, ήτοι: Την Πρόεδρον (ήτις μόνη δύναται να εκλέγεται μεταξύ των μελών του Σωματείου, Κυριών ή Δεσποινίδων), την Αντιπρόεδρον, την Ταμίαν, την Γραμματέα, την ιματιοφύλακα, την έφορον υλικού και τας Συμβούλους.

ΑΡΘΡΟΝ 9ον.

Τα καθήκοντα του Διοικητικού Συμβουλίου είναι:

α'.) να επιβλέπη και εξελέγη την εργασίαν εκάστου Μελισσιού.

β'.) να συνέρχεται εις τακτικάς συνεδριάσεις κατά την τελευταίαν Τετάρτην εκάστου μηνός ίνα συζητή και αποφασίζη περί πάντων των ζητημάτων των αφορώντων το Σωματείον.

γ'.) να συγκαλή τακτικάς ή εν ανάγκη και εκτάκτους συνελεύσεις των «Μελισσών».

ΑΡΘΡΟΝ 10ον.

Πάσα εγγραφή νέου τινός μέλους ή και παραιτήσεως αυτού δέον ν' ανακοινούνται υπό της Βασιλίσης εις την Γραμματέα του Σωματείου.

Επίσης ενδεχομένης παρεξηγήσεώς τινος μεταξύ της Μελίσσης και Βασιλίσης ή και τανάπαλιν, δέον να ειδοποιήται προς τούτο το Συμβούλιον. Εν γένει δέον να καθίσταται γνωστή εις την Γραμματέα πάσα αίτησις ή πληροφορία ή και εισήγησις ή ιδέα οιασδήποτε «Μελίσσης» ήτις θα ηδύνατο να αποβή ωφέλιμος εις το Σωματείον. Κατόπιν μελέτης ή εγκρίσεως αυτής το Διοικητικόν Συμβούλιον δύναται να θέση ταύτην εις εφαρμογήν.

ΑΡΘΡΟΝ 11ον.

Αι συνδρομαί των τακτικών και εκτάκτων μελών αποτελούν τας τακτικάς προσόδους του Σωματείου. Εκ τούτων δε εάν μετά την αφαίρεσιν τού προς αγοράν υλικού κ.τ.λ., διατεθειμένου ποσού, υπάρχει περίσσευμα το τελευταίον τούτο κατατίθεται παρά τινι ενταύθα Ελληνική Τραπεζή επ' ονόματι του Σωματείου. Εάν δε τουναντίον, οι τακτικοί πόροι είναι ανεπαρκείς προς κάλυψιν των εξόδων τότε το Σωματείον προσφεύγει εις έκτακτα μέτρα προς συμπλήρωσιν του ελλείμματος, ήτοι εις εράνους, εορταγοράς, θεατρικάς παραστάσεις, χορούς, αθλητικούς αγώνας κ.τ.λ.

ΑΡΘΡΟΝ 12ον.

Το έτος της «Μελίσσης» άρχεται την 1ην Φεβρουαρίου και λήγει την 31ην Ιανουαρίου οπότε λογοδοτεί ενώπιον της Γενικής Συνελεύσεως περί πάντων των πεπραγμένων εντός του έτους. Υποβάλλεται δε εις γενικόν έλεγχον των ελεγκτών εκλεγομένων υπό της Γενικής Συνελεύσεως.

ΑΡΘΡΟΝ 13ον.

Εάν εις οποιαδήποτε Γενικήν Συνέλευσιν ο αριθμός των παρόντων μελών μέχρι της ορισθείσης προθεσμίας δεν αποτελέση απαρτίαν, η Γενική Συνέλευσις διαλύεται, μετά δε εν τέταρτον επαναλαμβάνεται αύτη οπότε και κηρύσσεται εν απαρτία οιοσδήποτε και εάν είναι ο αριθμός των εν αυτή παρευρισκομένων μελών.

ΑΡΘΡΟΝ 14ον.

Το Διοικητικόν Συμβούλιον εκλέγεται κατά τριετίαν.

ΑΡΘΡΟΝ 15ον.

Πάσα «Μέλισσα» έχει δικαίωμα να ψηφίζη κατά το 15ον έτος της ηλικίας αυτής να ψηφίζεται δε κατά το 18ον.

ΑΡΘΡΟΝ 16ον.

Πάσα «Μέλισσα» εάν δεν είναι τουλάχιστον επί εν έτος μέλος δεν έχει δικαίωμα ψήφου.

ΑΡΘΡΟΝ 17ον.

Τα έκτακτα μέλη δεν έχουν δικαίωμα ψήφου.

Αλεξάνδρεια, τη 29 Φεβρουαρίου 1928

ΠΡΑΚΤΙΚΟ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΑΓΑΘΟΕΡΓΟΥ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΟΥ ΣΩΜΑΤΕΙΟΥ ΚΥΡΙΩΝ ΚΑΙ ΔΕΣΠΟΙΝΙΔΩΝ

Εν Αθήναις σήμερον την 25ην Οκτωβρίου του 1931 ημέραν Κυριακήν και ώραν 11 π.μ. συνελοῦσαι εν τοις γραφείοις της Δωδεκανησιακής Νεολαίας (Παπαρρηγοπούλου 3) κατόπιν προσκλήσεως της προσωρινής Διοικητικής Επιτροπής της Δωδεκανησιακής Νεολαίας αι κάτωθι Δωδεκανήσισαι κυρίαί και δεσποινίδες.

1. κυρία Αντιγόνη Ζουρούδη	2. κυρία Δέσποινα Μιχαηλίδου
3. κυρία Ελένη Μίγκλη	4. κυρία Ουρανία Μοσχόβη
5. κυρία Μαριάνθη Ξυπολυτά	6. δεσποινίς Τερψιχόρη Ζουρούδη
7. κυρία Ελένη Ζουρούδη	8. δεσποινίς Ειρήνη Μοσχόβη

και συζητήσασαι δια μακρών επί της ανάγκης της συμπύξεως Αγαθοεργού Δωδεκανησιακού Σωματείου Κυριών και Δεσποινίδων προς υποστήριξιν και βοήθειαν των απόρων Δωδεκανησιών

ΑΠΟΦΑΣΙΖΟΥΝ

1. Ιδρύουν αγαθοεργόν Δωδεκανησιακόν Σωματεión Κυριών και Δεσποινίδων υπό την επωνυμίαν «ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΗ ΜΕΛΙΣΣΑ».
2. Αναθέτουν εις πενταμελή Προσωρινήν Επιτροπήν απαρτιζομένην εκ των κυριών Ζουρούδη, Μιχαηλίδου, Μίγκλη, Μοσχόβη και Ξυπολυτά με την εντολήν όσον το ταχύτερον, συντάξουν το Καταστατικόν, εγγράψωσι μέλη και συγκαλέσωσι Γενικήν Συνέ-

λευσιν μελών εντός του μηνός Δεκεμβρίου το βραδύτερον.

3. Χορηγοῦσι εἰς τὴν ἀνωτέρω Ἐπιτροπὴν τὸ δικαίωμα, ὅπως πρὸς τελεσφοροτέραν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς προσλαμβάνηται κατά τὴν κρίσιν τῆς καταλλήλους συνεργάτιδας.

Τὸ παρὸν συνετάχθη εἰς διπλὸν, ἐξ ὧν τὸ ἐν περιέλαβεν ἡ Ἐπιτροπὴ, τὸ δὲ ἕτερον κατετέθη εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Δωδεκανησιακῆς Νεολαίας, υπογράφεται ὡς ἀκολουθῶς.

Τα ἰδρυτικά μέλη

Ἡ Προσωρ. Διοικητικὴ Ἐπιτροπὴ τῆς
Δωδεκαν. Νεολαίας

Ἀκολουθοῦν υπογραφές

ΣΥΛΛΟΓΟΣ
«ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΟΝ ΣΧΟΛΕΙΟΝ»
ΣΩΜΑΤΕΙΟΝ ΑΝΕΓΝΩΡΙΣΜΕΝΟΝ
ΑΡΙΘ. ΕΓΚΡ. ΑΠΟΦΑΣΕΩΣ 2528/1937

ΓΡΑΦΕΙΑ: ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ 74 – ΑΘΗΝΑΙ

ΚΑΤΑΣΤΑΤΙΚΟΝ

Ἄρθρον 1ον.— Ἰδρύεται ἐν Αθήναις Σύλλογος ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Δωδεκανησιακὸν Σχολεῖον» ἐδρεύων ἐν Αθήναις.

Ἄρθρον 2ον.— Σκοπὸς τοῦ Συλλόγου εἶναι ἡ ἰδρυσις καὶ συντήρησις κατὰ συνοικίας ἐν Αθήναις, Πειραιεὶ καὶ Περιχώροις Κυριακῶν Σχολείων, ἡ ἐν αὐτοῖς διδαχὴ τῆς ἱστορίας τῆς Δωδεκανήσου, ἡ καλλιέργεια καὶ διατήρησις τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων αὐτῆς καὶ ἡ ἐν γένει τόνωσις τῆς ἀγάπης τοῦ Δωδεκανησίου παιδιοῦ πρὸς τὴν Δωδεκάνησον.

Εἰς τὰ σχολεῖα φοιτῶσιν ἀνήλικοι Δωδεκανῆσοι. Ὡς τοιοῦτοι θεωροῦνται οἱ ἐκ Δωδεκανήσου ὁποσδήποτε καταγόμενοι. Εἰς τὰ σχολεῖα θέλουσι διδάξει οἱ παρὰ τοῦ Διοικητ. Συμβουλίου ὀριζόμενοι.

Ἄρθρον 3ον.— Ὁ Σύλλογος ἀποτελεῖται ἐκ μελῶν ἐνηλίκων. Πρὸς τούτοις δε ἐξ ἐπιτίμων μελῶν, δωρητῶν, εὐεργετῶν ἀμφοτέρων τῶν φύλων.

Ἄρθρον 4ον.— Τὰ μέλη ἐγγράφονται κατόπιν ἐγκρίσεως τοῦ Διοικ. Συμβουλίου, εἰς οἱ ἐπιθυμοῦντες νὰ ἐγγραφῶσιν υποβάλλουσιν αἴτησιν προσυπογεγραμμένην καὶ ὑπὸ ἐνός μέλους τοῦ Δ.Συμβουλίου.

Ἄρθρον 5ον.— Ἐπίτιμα μέλη ἀναγορεῦνται οἱ δια τῶν ἐξαιρετικῶν τῶν γνώσεων καὶ τῆς ἐν γένει κοινωνικῆς τῶν δράσεων δυνάμενοι νὰ ὠφελήσωσι τὸν Σύλλογον. Τὰ ἐπίτιμα μέλη μετέχουσι τῶν συζητήσεων ἀνεὺ ψήφου, ὁ δὲ ἀριθμὸς αὐτῶν δὲν δύναται νὰ ὑπερβῇ τὸ 1/10 τῶν ἐν Μητρώῳ τοῦ Συλλόγου ἐγγεγραμμένων μελῶν.

Ἄρθρον 6ον.— Εὐεργέται ἀνακηρύσσονται οἱ συνεισφέροντες εἰς τὸν Σύλλογον ἀπὸ 2.000 – 5.000 δρχ. ἢ εἶδη ἀναλόγου ἀξίας. Οἱ συνεισφέροντες ἀνω τῶν 5.000 εἰς χρῆ-

ματα ή είδη ανακηρύσσονται Μεγάλοι ευεργέται. Δωρηταί αναγορεύονται οι συνεισφέροντες εις τον Σύλλογον ποσόν από 300–2.000 δρχ., ή είδη αναλόγου αξίας.

Άρθρον 7ον.— Τα επίτιμα μέλη, οι Μεγάλοι Ευεργέται, οι ευεργέται και οι δωρηταί αναγορεύονται τη προτάσει και δι' αποφάσεως του Διοικ. Συμβουλίου και απαλλάσσονται της μηνιαίας εισφοράς.

Άρθρον 8ον.— Πόροι του Συλλόγου είναι η μηνιαία συνδρομή των μελών του εκ δραχμών πέντε (5), οι εκ διαφόρων εορτών κ.λπ., εισπράξεις και αι προς τον Σύλλογον πάσης φύσεως δωρεαί, συνεισφοραί, κληροδοσία, κ.λπ.

Άρθρον 9ον.— Το Διοικητικόν Συμβούλιον του Συλλόγου είναι εννεαμελές. — Απαρτίζεται δε κατά πέντε τουλάχιστον μέλη εκ γυναικών και αποτελείται εκ του Προέδρου, Αντιπροέδρου, Γραμματέως, Ταμίου και πέντε Συμβούλων. — Διοικεί τον Σύλλογον, εξασκεί άμεσον εποπτείαν επί των Σχολείων, επιμελείται της ευρύθμου και τακτικής λειτουργίας των Σχολείων, ορίζει τους τόπους συγκεντρώσεως και διδασκαλίας και ορίζει τους διδασκάλους και ομιλητάς.

Άρθρον 10ον.— Το Διοικ. Συμβούλιον εκλέγεται εντός του δευτέρου δεκαημέρου του μηνός Ιανουαρίου υπό της Γεν. Συνελεύσεως και εγκαθίσταται το τρίτον δεκαήμερον του αυτού μηνός, η δε θητεία του είναι διετής. Η εκλογή γίνεται δια ψηφοδελτίων.

Άρθρον 11ον.— Μετά την εκλογήν το Δ.Σ. συνέρχεται το βραδύτερον εντός 8 ημερών και εκλέγει δι' απολύτου πλειοψηφίας τον Πρόεδρον, τον Αντιπρόεδρον, τον Ταμίαν και τον Γραμματέα.

Άρθρον 12ον.— Το Δ.Σ. συνέρχεται ανά δεκαπενθήμερον ίνα αποφασίζη επί των αφορώντων εν γένει τον Σύλλογον. Δύναται να συνέρχεται και εκτάκτως εν ανάγκη τη προσκλήσει του Προέδρου ή τη αιτήσει τριών εκ των μελών του. Προς συγκρότησιν απαρτίας απαιτείται η παρουσία πέντε τουλάχιστον εκ των μελών του.

Άρθρον 13ον.— Ο Πρόεδρος εκπροσωπεί τον Σύλλογον καθ' όλας αυτού τας σχέσεις και ενώπιον πάσης αρχή. Διευθύνει τας συνεδριάσεις του Δ.Σ. καθ' ας εν περιπτώσει ισοψηφίας έχει την νικώσαν ψήφον, υπογράφει δε άπαντα τα έγγραφα του Συλλόγου.

Άρθρον 14ον.— Τον Πρόεδρον απόντα ή κωλυόμενον αναπληροί ο Αντιπρόεδρος, τούτον δε ο πρεσβύτερος των Συμβούλων.

Άρθρον 15ον.— Ο Γραμματεύς τηρεί το Μητρώον των μελών του Συλλόγου, βιβλίον εισερχομένων και εξερχομένων εγγράφων, τα πρακτικά των Συνεδριάσεων της Γεν. Συνελεύσεως και του Δ. Συμβουλίου, διεξάγει την αλληλογραφίαν, προσυπογράφει μετά του Προέδρου παν έγγραφον και φυλάττει την σφραγίδα και το αρχείον του Συλλόγου.

Άρθρον 16ον.— Ο Ταμίας ενεργεί τας εισπράξεις και τας πληρωμάς βάσει ενταλμάτων υπογεγραμμένων παρ' αυτού και του Προέδρου, φυλάττει τα δικαιολογητικά των πληρωμών, φροντίζει δια την συντήρησιν της κινητής περιουσίας του Συλλόγου και τοποθετεί τα χρήματα του Συλλόγου εις την Εθνικήν Τράπεζαν της Ελλάδος, κρατών μέχρι 1.000 δρχ. δια τας τρεχούσας ανάγκας του Συλλόγου.

Άρθρον 17ον.— Οι Σύμβουλοι βοηθούν τας εργασίας του Προεδρείου, συνυπευθύνονται μετά των λοιπών μελών του Δ.Σ. και διατίθενται εις ειδικάς του Συλλόγου υπηρεσίας.

Άρθρον 18ον.— Εντός του πρώτου 10ημέρου του μηνός Ιανουαρίου ο Πρόεδρος συγκαλεί τα μέλη του Δ.Σ. προς υποβολήν και ψήφισιν του προϋπολογισμού και απολογισμού.

Άρθρον 19ον.— Εν περιπτώσει παραιτήσεως ή αποχωρήσεως μέλους του Δ.Σ. προ της λήξεως της περιόδου, τα καθήκοντα αυτού ανατίθενται εις τον πρώτον επιλαχόντα.

Άρθρον 20ον.— Αι αποφάσεις των Συνελεύσεων του Συλλόγου είναι άκυροι, εάν δεν παρίστανται κατ' αυτάς το 1/4 τουλάχιστον του όλου αριθμού των μελών. Μη γενομένης απαρτίας εις πρώτην συνέλευσιν γίνεται νέα τοιαύτη εντός 8 ημερών καθ' ην θεωρείται απαρτία οσαδήποτε των μελών και αν είναι παρόντα.

Η Γενική Συνέλευσις κατά τας αρχαιρεσίας, εκτός των μελών του Δ.Σ., εκλέγει και τριμελή εξελεγκτικήν επιτροπήν προς έλεγχον της διαχειρίσεως και των πεπραγμένων του Δ.Σ.

Άρθρον 21ον.— Ο Σύλλογος συνέρχεται εις Γεν. Συνελευσιν τακτικώς μεν δις του έτους κατ' Οκτώβριον και Μάϊον, εκτάκτως δε οσάκις, λόγω ανάγκης, καλέση ο Πρόεδρος τρία μέλη του Δ.Σ. ή οσάκις ήθελον ζητήσει. τούτο εγγράφως το 1/20 των εκπληρωσάντων τας υποχρεώσεις των μελών.

Άρθρον 22ον.— Η διάλυσις του Συλλόγου και η τροποποίησις του καταστατικού αποφασίζονται δια πλειοψηφίας των 3/4 των παρόντων μελών εν γενική συνέλευσει, ήτις συγκαλείται ειδικώς προς τον σκοπόν τούτον και απαρτίζεται από το ήμισυ τουλάχιστον των εχόντων ψήφον μελών.

Άρθρον 23ον.— Εν περιπτώσει διαλύσεως του Συλλόγου η περιουσία αυτού διατίθεται υπέρ μιας των εν Αθήναις Δωδεκανησιακών Οργανώσεων, τούτων δε μη υφισταμένων υπέρ ετέρας αποφάσει της Γεν. Συνελεύσεως.

Άρθρον 24ον.— Ο Σύλλογος έχει σφραγίδα στρογγύλην παριστάνουσαν γυναίκα εναγκαλιζομένην παιδίον και δεικνύουσαν εις αυτό το βιβλίον της Δωδεκανήσου. Διακοσμεΐται δε από τον ανατέλλοντα ήλιον, περίξ δ' αυτού γράφει Σύλλογος «Δωδεκανησιακόν Σχολείον».

Άρθρον 25ον.— Οι ιδρυταί θέλουσι εκλέξει τριμελή επιτροπήν ίνα αύτη προβή εις την ενέργειαν των νομίμων διατυπώσεων δια την υπό του Πρωτοδικείου Αθηνών αναγνώρισιν του Συλλόγου και έγκρισιν του Καταστατικού αυτού.

Εν Αθήναις τη 21 Νοεμβρίου 1936

Η Πρόεδρος

Ο Γεν. Γραμματεΰς

ΑΝΤΙΓΟΝΗ ΖΟΥΡΟΥΔΗ

ΜΙΧ. Φ. ΣΒΥΝΟΣ

Η αναγνώρισις του Συλλόγου και η έγκρισις του καταστατικού αυτού υπό του Πρωτοδικείου Αθηνών υπ' αρ. αποφ. 2528 εγένετο τη 10η Μαρτίου 1937 και εδημοσιεύθη εις τας 12 Μαρτίου 1937.

ΙΔΡΥΤΙΚΑ ΜΕΛΗ

Α. Φράγκος, Μην. Περδικολόγος, Περ. Κούρογλους, Θεμελ. Ζερβού, Μαρ. Μαστόρου, Τερψ. Ζουρούδη, Ευρ. Κατσιλύβα, Σεβ. Μαστροβασίλη, Κων. Χατζηδάκης, Μιχ. Γαβαλάς, Μάρακας Νικ., Μαρκάκης, Μ. Σβύνος, Π. Σβύνου, Γ. Περίδης, Δ. Καμπούρης, Μαρ. Παπαθεοδώρου, Νικ. Γιαλλάφου, Νικ. Χατζηθεοδώρου, Εμμ. Διακομανώλης, Παντ. Καμπούρης, Σακελλάριος Μαΐλης, Μ. Σωτηρίου, Γ. Καφετζηδάκης, Ο. Οικονομίδης, Νικολαΐδης Ελευθ., Θεοδ. Καλύτσης, Ζορμπάς Βασ., Αγαπητίδης Σωτ., Μαρ. Μπίλλη, Γιαβάσης Γεώργ., Μ. Μαζώρος, Αν. Ζουρούδη, Ευδ. Βαρίκα, Δημ., Ντούνιας, Κ. Χρηστοφίδης, Μ. Κουλιανός.

Το πρώτον Διοικ. Συμβούλιον

Πρόεδρος: η Κα Αντιγόνη Ζουρούδη, η εμπνεύστρια και ιδρύτρια του Συλλόγου τούτου.

Αντιπρόεδρος: η Κα Εύρη Βαρίκα – Κατσιλύβα.

Γεν. Γραμματεύς: ο κ. Μιχ. Φ. Σβύνος.

Ταμίας: η κ. Μαρία Παπαθεοδώρου.

Σύμβουλοι

Η Δις Θεμελίνα Ζερβού, ο κ. Κώστας Κατσιμπρής, η Δις Μαρία Μπίλλη, ο κ. Μηνάς Περδικολόγος και ο κ. Κώστας Χριστοφίδης.

Β' ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΟΝ ΣΧΟΛΕΙΟΝ

Κυρίαί και Κύριοι και αγαπητά μου παιδιά,

Καλώς ήλθατε

Με μεγάλην μου χαράν σας ξαναβλέπω στον Ιερόν αυτό μέρος.

Από σήμερα, εισερχόμεθα εις το τρίτον Σχολικόν έτος. Στα δύο προηγούμενα χρόνια, εμάθετε από τους Ιεραποστόλους αρκετά, από την Ιστορίαν των Νησιών μας. Ολίγοι του διδακτικού κλάδου προσεφέρθησαν στα δύο περασμένα χρόνια να μας ενισχύσουν με την διδασκαλίαν τους. Οι περισσότεροι που εδίδαξαν ήσαν Ιεραπόστολοι, οι θερμοί αυτοί πατριώται γεμάτοι ενθουσιασμόν που θυσίαζαν σχεδόν όλες τους της Κυριακές μέσα στα Δωδ. Σχ.

Αλλά και σεις αγαπητά μου παιδιά, φάνεите αντάξει και εμάθετε τόσα πολλά από την Ιστορίαν, την Γεωγραφίαν, τα ήθη και έθιμα των Νησιών μας, ώστε θα είσθε εις θέσιν κατά το τρέχον έτος να διδάξετε στις μικρότερες τάξεις, που ασφαλώς θα δημιουργήσωμεν το ερχόμενον. Σας βεβαιώνω παιδιά μου ότι πολλοί από σας γνωρίζετε περί Δωδεκανήσου περισσότερα από πολλούς Δ/ους επιστήμονας και ελπίζω ότι και φέτος θα ανταμειφθείτε για τους κόπους σας όχι μόνον με την ηθικήν ικανοποίησιν, αλλά και με διάφορα χρηματικά βραβεία που θα σας προσφέρουν και πάλιν οι καλοί μας συμπατριώται όπως και πέρις, αν και πολλοί από σας τον περσινό χρόνο αδικηθήκατε εις την απνομήν των βραβείων.

Ο ενθουσιώδης πατριώτης κ. Αλεξιάδης, εκείνος που πρώτος καθιέρωσε το χρηματικό έπαθλο, προσφέρει πρώτος και φέτος ένα κύπελλο εις τον μαθητήν που θα αριστεύσει και εις τα τρία Δωδεκ. Σχολεία. Η επιθυμία του κ. Αλεξιάδη είναι σεβαστή.

Τα δύο προηγούμενα χρόνια επαλαίσαμεν σκληρόν αγώνα, για να κατορθώσωμεν να κάνωμεν τους συμπατριώτας μας να ενδιαφερθούν για το Σχολείον μας, για τα παιδιά μας.

Το τρέχον έτος αρχίζει υπό αισιωτέρους οιωνούς, προσεφέρθησαν πολλοί εκλεκτοί Δωδεκανήσιοι να σας διδάξουν. Ο Ρόδιος Δικηγόρας κ. Γεωργιάδης θα διδάσκει κάθε τελευταίαν Κυριακήν του μηνός, περί Ρόδου, εις κοινόν μάθημα και των τριών Σχ. συγκεντρουμένων των μεγάλων μαθητών εις το Κεντρικώτερον Σχ. Η ωφέλεια θα είναι πολύ μεγάλη γιατί με την ευκαιρία αυτήν, θα γνωρισθείτε όλοι οι μαθηταί των Δωδ. Σχ.

Ο Καστελλορίζιος κ. Μαύρος, Υφηγητής του Πανεπιστημίου και άλλοι εκλεκτοί Δωδ. επιστήμονες θα σας διδάξουν διάφορα θέματα.

Ο εκλεκτός καθηγητής κ. Μ. Νουάρος, γνωστός όχι μόνον μεταξύ των Δωδεκανησίων αλλά και εις τον ξένον κόσμον, μας κάμνει την τιμήν να κάμη την έναρξιν των μαθημάτων και θα τον παρακαλέσωμεν όλοι μας να μας τιμά με την παρουσίαν του και να μας παρέχει την πολύτιμον συνδρομήν του.

Τελειώνουσα σας παρακαλώ όλους, μικρούς και μεγάλους να δείξετε κοσμιότητα και να παρακολουθείτε τα μαθήματα με θρησκευτικήν ευλάβειαν, όπως θα εκάμνατε και εις την εκκλησίαν, γιατί ο τόπος αυτός είναι ιερός όπως και η εκκλησία μας.

6 Νοεμβρίου 1938

ΑΝΤΙΓΟΝΗ Ν. ΖΟΥΡΟΥΔΗ

Ιδρύτρια και Πρόεδρος του Δωδ. Σχολείου

Γ' ΔΩΔ. ΣΧΟΛΕΙΟΝ, 18 ΙΟΥΝΙΟΥ 1939

Κυρία και Κύριοι, αγαπητά μου παιδιά,

Με τας σημερινάς εξετάσεις του τρίτου Δωδεκανησιακού Σχολείου τερματίζονται τα μαθήματα και των τριών Σχολείων.

Είναι το νεώτερον όλων και έχει και τους μικροτέρους μαθητάς από τα άλλα Σχολεία. Εις την παροικίαν αυτήν οι γυμνασιόπαιδες δεν κατεδέχθησαν να παρακολουθήσουν τα μαθήματα, αλλ' ούτε ως επισκέπται να παρευρεθούν σε μερικά μαθήματα για να γνωρίσουν το πατριωτικόν έργον εις την Δωδεκανησιακήν συνείδησιν που σφυρηλατείται εδώ μέσα.

Και η παροικία επίσης δεν έδειξε καμμίαν στοργήν, ώστε να μας ενθαρρύνη στις προσπάθειές μας και στο δύσκολον έργον μας, δεν κατενόησε ως φαίνεται την σκοπιμότητα του Δ. Σχ. διότι αλλιώς δεν εξηγείται η αδιαφορία αυτή. Κάτω από αυτό το σχολεί-

ον λειτουργεί το Κατηχητικόν και είναι λυπηρόν ότι φοιτούν εις αυτό περισσότερα από 15 παιδιά και μεγαλύτερα από τα παιδιά μας και δεικνύουν μάλιστα μια κακεντρεχή διάθεση για το Δωδεκανησιακό σχολείο.

Πριν ιδρυθούν τα Δ.Σχ. οι γονείς είχαν δίκαιον να στέλλουν τα παιδιά τους για να τα μορφώσουν θρησκευτικώς, αλλ' αφότου ιδρύθησαν τα Δ. Σχ. έχουν ιερόν καθήκον να στέλλουν τα παιδιά τους εδώ.

Τα παιδιά είτε φοιτήσουν, είτε όχι, στο κατηχητικό Σχ., θα παραμείνουν χριστιανά ορθόδοξα γιατί αναπνέουν τον θρησκευτικόν αέρα που πνέει γύρω τους. Ενώ αν δεν παρακολουθήσουν τα μαθήματα του Δ. Σχ., να μορφωθούν Δωδεκανησιακώς, να αποκτήσουν την συνειδησιν της καταγωγής των, να μάθουν την ιστορίαν των και με τα φτερά της φαντασίας να ταξιδεύσουν στα αγαπημένα Νησιά μας, να δουν και να γνωρίσουν της εμορφιές τους, τα καταγάλανα λιμάνια τους, τα μοσχομύρωτα βουνά τους, να μάθουν την ζωήν που περνούσαν οι γονείς των, με τα ωραία έθιμα τους και τα ξακουστά πανηγύρια τους, να τα γνωρίσουν για να τα αγαπήσουν, γιατί αγαπά κανείς μόνο εκείνο που γνωρίζει και γι' αυτό κάμνω έκκληση στους γονείς και ιδιαίτέρως στις μητέρες να στέλλουν τα παιδιά τους στα Δ. Σχ., αν θέλουν να ονομάζονται Δωδεκανήσιοι και αν θέλουν και τα παιδιά τους να αγαπήσουν τα Νησιά τους και να υπερηφανεύονται για την καταγωγή τους και όχι να εντρέπονται ότι είναι Δωδεκανήσιοι, όπως δυστυχώς συνέβη με μερικά παιδιά της Δωδεκανήσου.

Δεν ζητούμεν τίποτε από τους γονείς, παρά να υποχρεώνουν τα παιδιά τους να έρχονται στα σχολεία και να θυσιάζουν 4 ώρες τον μήνα.

Ελπίζω το ερχόμενον, το Σχολείον να ευρεθεί υπό καλλιτέρας συνθήκας, διότι, αν εξακολουθήσει η ίδια κατάσταση θα αναγκασθώμεν να το συγχωνεύσωμεν με το Βον και να ιδρύσωμεν ένα νέον εις τας Αθήνας όπου πολλοί Γυμνασιόπαιδες μας το ζητούν. Τα παιδιά, όπως και προηγουμένως σας είπα, είναι μικρά, αλλά μερικά απ' αυτά έχουν μια καταπληκτική ευφυΐα και αντίληψη, όπως εντός ολίγου θα κρίνετε. Τα παιδιά θα εξετασθούν εις 6 μαθήματα. 1ον Περί Δωδεκανήσου, από τον κ. Ευσταθίου. 2ον Περί Αστυπалаίας, από την Δ. Περσεφόνην Βαρίκα. 3ον Περί Σύμης, από τον κ. Ευαγγ. Λυκοπάντην. 4ον Το Τραγούδι στα Δωδεκάνησα, από την κ. Εύρην Βαρίκα. 5ον Τα θαύματα του Πανορμίτη, από τον κ. Μιχ. Χατζηγιάννου. 6ον Την Νίσυρον, από την δ. Περσεφόνην Βαρίκα. Εκτός των χρηματικών βραβείων ως έπαινος στα παιδιά θα δοθεί ένας στυλογράφος χρυσούς παρά του κ. Χατζηγιάννου, βιβλία του Δικηγόρου κ. Πιζάνια (η Κάλυμνος) βιβλία του κ. Γεωργιάδη Ροδίου, βιβλία του κ. Στεφάνου και το βιβλίον του κ. Ανδριωτάκη (ο Ιπποκράτης) εις τον Άριστον των μαθητών.

Εις όλους τους δωρητάς, θερμάς ευχαριστίας. Ευχαριστούμεν επίσης όλους τους διδάξαντας και όσους ενδιαφέρθησαν δια την πρόοδον του Δωδ. Σχ. Ευχαριστούμεν επίσης τον Δωδ. Τύπον δια την υποστήριξίν των εις το έργον μας απασχολούντες τας πολυτίμους στήλας των εφημερίδων των.

Αι εξετάσεις του μαθήματος της Ρόδου θα γίνουν τον Οκτώβριον πανηγυρικώς. Τότε θα δοθούν και τα διπλώματα εις τους αριστεύσαντας μαθητάς. Ως βραβεία του μαθήματος της ΡΟΔΟΥ έχομεν το βαρύτιμον κύπελλον του κ. Αλεξιάδη, δύο επιστημονικά χρυσόδετα βιβλία του Δόκτορος Σκεύου Ζερβού, ένα βιβλίον του σοφού μας καθηγητού

κ. Βολονάκη, Η αγωγή του πολίτου και ένα ανθοδοχείον εξαιρετικόν με παραστάσεις του Κολοσσού της Ρόδου και του Διαγόρα, δώρον του κ. Γ. Γεωργιάδου.

Ευχαριστούμεν όλους τους παρευρεθέντας και τους παρακαλούμεν να μας ενισχύσουν εις το βαρύ έργον μας και ας είναι βέβαιοι, ότι από τα ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΑ Σχολεία θα ξεπηδήσουν οι μέλλοντες Κανταρζήδες, Μαλλιαράκηδες, Μαύροι και Φιλικοί Ξάνθοι Θεμέληδες, Θεόφιλοι και ας μη αυταπατώμεθα ότι θα δούμε την ποθητή μας λευτεριά χωρίς να προσφέρωμεν πολλές και σκληράς θυσίας.

Κυρία και Κύριοι, αγαπητά παιδιά,

Την περασμένη Κυριακή έγιναν αι εξετάσεις του Α'. Δωδ. Σχ. και ηρίστευσαν 8 μαθηταί, πρώτη ήλθε η δις Άννα Μαραγκού.

Όσοι παρευρέθησαν εις τας εξετάσεις εξεφράσθησαν με ενθουσιασμό δια τα αποτελέσματα των εξετάσεων και την πρόοδον των παιδιών σε τόσο μικρό χρονικό διάστημα. Σήμερα θα εξετασθούν οι μαθηταί του Β'. Δ.Σχ. Όλοι σχεδόν μαθηταί Γυμνασίου παρηκολούθησαν ανελλιπώς τα Κυριακάτικα μαθήματα με ζήλον και αγάπην και έχουν ανεπτυγμένον εις το ανώτατον σημείον την Δωδ. συνειδησιν.

Άθελα η σκέψις μου γυρίζει τρία χρόνια πίσω, όταν ιδρύθηκαν τα δύο πρώτα Δ.ΣΧ. εις το Α'. τα μαθήματα εγίνοντο εις τα σπίτια του κ. Μαγκούλια και της κ. Παπαθεοδώρου, που μας τα παρεχώρουν πρόθυμα και κάθε Κυριακή μας απασχολούσε το ερώτημα. Πού θα γίνει το μάθημα την ερχομένη Κυριακή; Το Β'. είχε την ευγενή καλωσύνη ο Πρόεδρος των απανταχού Καρπαθίων κ. Χιωτάκης να μας παραχωρήσει τα γραφεία του Συλλόγου.

Τα παιδιά εμαζεύοντο πρόθυμα, οι γονείς επίσης και εγέμιζε ασφυκτικώς το γραφείο που μετά δυσκολίας κατορθώναμεν να περάσωμεν εις τας θέσεις μας. Και εγίνοντο μαθήματα! Μάλιστα Κυρία και Κύριοι, εγίνοντο μαθήματα και όχι από διδασκάλους, αλλ' από Ιεραποστόλους στρατολογημένους από τους πιο θερμούς πατριώτας και τα παιδιά ως και οι γονείς όρθιοι περισσότερο από μίαν ώραν παρηκολούθουν τα μαθήματα με θρησκευτικήν ευλάβειαν αλλ' ήτο μαρτύριον και για τους διδάσκοντας και διδασκομένους.

Κατά τον Δεκέμβριον του 1937 η αδελφότης Καρπαθίων εχάρισε εις το Σχολείον 1.850 δρχ. και με την δωρεάν του κ. Σοφίλου ενός πάγκου και εννέα άλλων με τα λεπτά της αδελφότητος έγιναν τα πρώτα καθίσματα και τα παιδιά καθημένα παρηκολούθουν τα μαθήματα, τώρα ευτυχώς και τα τρία μας σχολεία στεγάζονται σε Δημόσια Σχ. που μας παρεχώρησε το Κράτος.

Μ' αυτά που σας λέγω δεν θέλω να σας κουράσω άσκοπα, αλλά να σας γνωρίσω τις δυσκολίες που νίκησε το Δωδ. Σχ. για να φθάσει στο σημείον που το βλέπετε σήμεραν.

Υλικώς ευρισκόμεθα επίσης εις καλλιτέραν θέσιν χάρις εις την φιλοτιμίαν των Καρπα-

θίων της Αμερικής. Τώρα δε τελευταίως με την ενέργεια του πολυτίμου φίλου του Δωδ. Σχ. κ. Αλεξιάδη προς τους εις Αμερικήν συγγενείς του, μας εστάλησαν αρκετά δολάρια και μας επέτρεψαν να δώσωμεν και λίγη ψυχαγωγία στα παιδιά μας, με την ολοήμερη εκδρομή του περασμένου μηνός και να μπορούμε να καταβάλλωμε τα οδοιπορικά των παιδιών μας εις τον κοινόν μάθημα της Ρόδου υπό του κ. Γεωργιάδη.

Πολλοί φαντάζονται ότι, άμα τα αγαπημένα μας Νησιά ελευθερωθούν θα είναι περιττά τα Σχολεία. Το είπα και την περασμένη Κυριακήν, το επαναλαμβάνω και σήμερον ότι, τα Σχ. είναι ανάγκη να λειτουργήσουν γιατί θα είναι ο φωτεινός φάρος που θα φωτίζει τους Δωδ/ους και για να γνωρίσουν την ιστορίαν της θυσίας και τον πολιτισμόν που προσέφερε η Δωδ/σος εις την ανθρωπότητα. Τα παιδιά θα εξετασθούν εις 7 μαθήματα. Το λαϊκό τραγούδι της Καρπάθου υπό της κ. Εύρης Βαρίκα. Την Σύμην, από τον κ. Αγαπητίδη. Την Λέρον, από τον κ. Λυσίκατον. Την Χάλκην, από τον κ. Συντροφίον. Την Νίσυρον από την δις Περσεφόνην Βαρίκα. Τα θαύματα του Πανορμίτη από τον κ. Χατζηγιάννου και την Τήλον από τον κ. Φράγκον.

Εκτός των χρηματικών βραβείων, έχομεν και διάφορα άλλα εις είδος ένα στυλό χρυσόν του κ. Χατζηγιάννου και βιβλία του κ. Πιζάνια, η Κάλυμνος, 5 βιβλία του κ. Γεωργιάδη, Η ανάλυσις του ανθρωπίνου χαρακτήρος. Βιβλίον ποιημάτων του κ. Στεφάνου, Βιβλίον ο Ιπποκράτης, του κ. Ανδριωτάκη. Ευχαριστούμεν όλους τους δωρητάς.

Ευχαριστούμεν επίσης όλους τους διδάξαντας και τους παρακαλούμεν και εις το μέλλον να δείξουν το ίδιο ενδιαφέρον και στοργήν για να γιγαντωθεί το έργο μας. Αι εξετάσεις του μαθήματος της Ρόδου θα γίνει κατά τον Σεπτέμβριον πανηγυρικώς. Θα δοθούν ως βραβεία δύο χρυσόδετα επιστημονικά του βιβλίου του δόκτωρος Σκ. Ζερβού και το πολύτιμον Κύπελλον του κ. Αλεξιάδη. Επίσης θα δοθούν και τα Διπλώματα εις τους αριστεύσαντας μαθητάς.

Θα παρακαλέσω τον κ. Γεωργιάδη εάν του είναι δυνατόν να διδάξει και κατά τους θερινούς μήνας δια να προχωρήσουν τα παιδιά και εις το μάθημα αυτό. Ελπίζω ότι και τα παιδιά με προθυμία θα το παρακολουθήσουν.

Ιδιαιτέρως εκφράζω τας ευχαριστίας μας εις τας αδελφάς Βαρίκα για τους κόπους και θυσίας που καταβάλλουν από της ιδρύσεως του Σχ. αι οποίαι ανελλιπώς κάθε Κυριακήν προσφέρουν την φωτισμένην των διδασκαλίαν με την αυτήν στοργήν και ενδιαφέρον και εις τα τρία Σχολεία.

Ευχαριστούμεν την εφορευτικήν επιτροπήν δια το ενδιαφέρον που έδειξε καθ' όλον το έτος δια την τακτικήν λειτουργίαν του δευτέρου Δ.Σχ. Επίσης ευχαριστώ τους παρευρεθέντας εις την σεμνήν αυτήν εορτήν, με την θερμήν παράκλησιν να περιβάλλουν με αγάπην και ενδιαφέρον τα παιδιά μας, το μέλλον και την ελπίδα της Δωδεκανήσου μας και ας είναι βέβαιοι ότι υποστηρίζοντες το Δωδ. Σχολείον, υποστηρίζουν αυτήν ταύτην την Δωδεκάνησον...

ΑΝΤΙΓΟΝΗ Ν. ΖΟΥΡΟΥΔΗ

Ιδρύτρια και Πρόεδρος του Δωδεκανησιακού Σχολείου

Αθήναι 3 Ιουνίου 1939

ΚΥΡΙΑΚΗ 20/6

Το τελευταίον μάθημα στο Κυριακάτικο σχολείο Πειραιώς παρά της Προέδρου κ. ΑΝΤΙΓΟΝΗΣ Ν. ΖΟΥΡΟΥΔΗ.

Αγαπητά μου παιδιά,

Από την ιστορίαν που διδάσκεσθε στα σχολεία σας, θα ξεύρετε ότι οι Έλληνες έζησαν 400 χρόνια στη σκλαβιά και κάτω από το μαχαίρι του Τούρκου, αλλά δεν ελησμόνησαν ούτε την θρησκείαν τους, ούτε την γλώσσαν τους, οι δασκάλοι και οι παπάδες μέσα στα υπόγεια, στις εκκλησίες, εδίδασκαν στα παιδιά την θρησκείαν, την γλώσσαν και την αγάπην προς την Πατρίδα.

Τα παιδιά την νύκτα με το φεγγαράκι επήγαιναν στο Σχολείο και γι' αυτό ετραγουδούσαν στο λαμπρό φεγγαράκι να τους φέγγει για να πηγαίνουν στο Σχολείο και να μαθαίνουν γράμματα. Εκείνα τα παιδιά εμεγάλωσαν, έγιναν άνδρες δυνατοί και γενναίοι και εσκέφθησαν ή να ελευθερώσουν την πατρίδα από την σκλαβιά ή να αποθάνουν. Αυτοί οι άνθρωποι είχαν μεγάλη θέληση να νικήσουν και ενίκησαν.

Ο άνθρωπος παιδιά μου κλείνει μέσα του μια αφάνταστη δύναμι, τη *θελισι*, φθάνει να ξεύρει να την καλλιεργήσει για το καλό, γι' αυτό βλέπομεν ανθρώπους να γίνονται μεγάλοι και ισχυροί ενώ δεν έχουν ούτε χρήματα, ούτε οικογένειαν, ούτε καμμιά προστασία, έχουν όμως την *θελισιν*. Και άλλοι που έχουν όλα αυτά που είπαμε, αλλά τους λείπει η *θελισι*, μένουν αφανείς και άχρηστοι, και στην οικογένειάν τους και στην κοινωνία.

Η ιστορία της Επανάστασεως του 1821, μας λέγει ότι μια φούχτα Έλληνες χωρίς όπλα, χωρίς χρήματα, χωρίς εξωτερικήν ενθάρρυνσιν, έβαλαν στον νουν τους να ελευθερωθούν από την σκλαβιά και να πολεμήσουν τον Τούρκον, την μεγάλην Αυτοκρατορίαν, που όλαί οι ευρωπαϊκαί δυνάμεις την εκολάκευαν.

Οι Δωδεκανήσιοι εκείνην την εποχήν εζούσαν ήσυχα, είχαν αρκετές ελευθερίες, εταξίδευαν όπου ήθελαν, είχαν τις εκκλησίες τους, τα σχολεία τους, εν τούτοις απεφάσισαν να πολεμήσουν και αυτοί μόνο και μόνο για να βοηθήσουν τους αδελφούς των, τους Έλληνας.

Το Καστελλόριζο βρίσκεται κοντά στα παράλια της μικράς Ασίας, τόσο κοντά που ήτο εύκολο στους Τούρκους με τα κανόνια τους να μην αφήσουν ψυχρήν ζώσαν πάνω στο νησί γι' αυτό πριν μπούνε στον πόλεμο πήραν της γυναίκες και τα παιδιά τους στην Κάσο και στην Κάρπαθο για να τα προφυλάξουν, και αυτοί απερίσπαστοι ερρίφθησαν εις τον αγώνα, μπήκαν στα πλοία τους και εις το Παμφήλιον Πέλαγος βρήκαν ένα δυνατό στόλο Τουρκικό, τον εκυρίευσαν, πήραν τα όπλα και τα τρόφιμα και εξακολουθούσαν να πολεμούν ως το τέλος του πολέμου. Πολλά χρόνια πέρασαν να γυρίσουν στο Καστελλόριζο και με λαχτάραν ετραγουδούσαν: *«Επήα και στην Κάρπαθο, Επήα και στην Κάσο, Καημένο Καστελόριζο και πώς να σε ξεχάσω»*.

Έξω από την Κάλυμνον, ο Μιαούλης με τον Ελληνικόν στόλον, στις 27 Αυγούστου συναντήθηκε με δύο μεγάλους στόλους τουρκικούς, του Τοπάλ και Ιμπραήμ Πασά. Οι Καλύμνιοι εβοήθησαν τον Μιαούλην και νίκησε. Πήρε όλα τα εχθρικά πλοία και όταν ελευθερώθηκε η Ελλάδα μας και ήλθε πρωθυπουργός ο Κωλέττης πήρε ιδιαίτερον

γραμματέα του τον Καλύμνιον Καλυσπέρην που πολύ ανακατεύθη εις την πολιτικήν της Ελλάδος.

Η Κάρπαθος επειδή δεν είχε πλοία ενοικίασε Κασσιώτικα και Καστελλοριζιά και όλοι οι άνδρες πήγαν στον πόλεμο και επολέμησαν με μεγάλην ανδρείαν. Τότε παιδιά μου ενικούσε ο ανδρείος γιατί επολεμούσαν μόνον με την γενναιότητά τους, ενώ τώρα κερδίζουν εκείνοι που έχουν μεγάλα κανόνια, πολλά αεροπλάνα και πολλά τανκς, γι' αυτό και μεις οι μικροί πρέπει να αποκτήσωμεν αυτά τα εφόδια που θα μας προφυλάξουν από τους μεγάλους και δυνατούς. Η Κάσος παιδιά μου είναι ένας μικρός μαύρος βράχος, αλλά έχει άνδρες γενναίους που παλέβουν με τα κύματα νύκτα και μέρα γιατί όλοι σχεδόν είναι Ναυτικοί και είχαν τα περισσότερα και τα μεγαλύτερα καράβια, ήσαν τα θαλασσοπούλια της Δωδεκανήσου. Αυτοί λοιπόν έμαθαν την Επανάστασιν (ήσαν σχεδόν όλοι οι Δωδεκανήσιοι μνημένοι εις την Φιλικήν Εταιρείαν) ύψωσαν την Ιεράν σημαίαν του Σταυρού, τότε η Ελληνική Σημαία δεν ήτο αυτή που έχομεν σήμερα, κάθε νησί είχε το φλάμπουρό του όπως οι σημερινοί σύλλογοι τα λάβαρά τους. Εξώπλισαν με τα ιδικά τους χρήματα τα πλοία τους και ερρίφθησαν ακάθεκτοι στον αγώνα εκυρίευσαν πολλά πλοία και με τα πολεμοφόδια που κυριεύθησαν εξώπλισαν το Νησί τους, αλλ' ήλθε και η ώρα που τους ελειψαν τα τρόφιμα και τότε με τέσσερα μόνον πλοία πήγαν στην Δαμιέττη, που είναι στην Αίγυπτον και εκεί βρήκαν 15 πλοία γεμάτα τρόφιμα και πολεμοφόδια τα συνέλαβαν και τα έφεραν εις την Κάσον και αφού τα ξεφόρτωσαν τα έστειλαν εις την Ελληνικήν Κυβέρνησιν που τα έκαμε πυρπολικά. Και πάλιν δεν ησύχασαν, βγήκαν στο πέλαγος και εκυρίεσαν 4 πλοία,, τ' ένα από αυτά ήτο γαλλικόν και το άφησαν ελεύθερον. Όταν ο ευρωπαϊκός κόσμος έμαθε την χειρονομίαν αυτήν των Κασίων έμεινε ενθουσιασμένος για τον ιπποτισμόν των. Ενώ τώρα παιδιά μου εις τον Ευρωπαϊκόν πόλεμον αυτοί οι Ευρωπαίοι εβούλιαζαν και Νοσοκομεία ακόμη χωρίς να λυπηθούν τους δυστυχείς τραυματίας.

Αλλά οι Κάσιοι δεν ησύχαζαν όλο και αναζητούσαν και νέες νίκες. Και ανοίγονται και πάλιν στο πέλαγος και εκεί βρήκαν μια κορβέττα, που έστειλε ο Μεχμέτ Αλής της Αιγύπτου δώρον εις τον Σουλτάνον, με αμυθήτους θησαυρούς και επτά Γεωργιανές παρθένους που εθεωρούντο οι ωραιότερες γυναίκες. Τον θησαυρόν και τις γυναίκες τις πήραν στην Κάσο· όταν το έμαθε ο Μεχμέτ Αλής εθύμωσε υπερβολικά και απεφάσισε να τους εκδικηθεί και εις τας 9 Μαΐου του 1924 στέλλει 30 πλοία με στρατό από Αλβανούς και Αραπάδες, αλλ' οι Κάσιοι δεν τρομάζουν, κάθε άλλο, πήραν τα όπλα τους και δεν άφησαν να πλησιάσει βάρκα, για πολλές μέρες έβγαζε η θάλασσα τα κορμιά των εχθρών. Όσοι σώθηκαν έφυγαν τρομαγμένοι και ερωτούσαν. Τί ήτο ο μαύρος βράχος που ξερνούσε φωτιές και ποιοί ήσαν εκείνοι οι μαύροι δαίμονες που μας εξολόθρευσαν;

Ο Μ. Αλής πιο λυσσασμένος τώρα, εις τας 25 Μαΐου του 1824 εορτήν της Αγ. Τριάδος στέλλει 40 μεγάλα πλοία με αμέτρητο στρατό. Οι Κάσιοι και πάλιν δείχνουν την ιδίαν γενναιότητα και αναγκάζουν τα πλοία να φύγουν. Ήσυχoi πλέον έτρεξαν εις την Εκκλησίαν να ευχαριστήσουν τον Θεόν που τους έσωσε και πάλιν, αλλά ένας προδότης **Ζαχαρίας** (ως φαίνεται ξένος) οδήγησε τους Τούρκους από ένα στενό, Αντιπέρα το λεγόμενον, που το φύλαγαν μόνο 4 άνδρες, έσφαξαν την φρουράν και ξεχύθηκαν στο Νησί. Έσφαξαν άνδρες, γυναίκες, παιδιά και τις ωραιότερες κόρες τις πήραν στην

Αίγυπτο και επώλησαν σκλάβες.

Οι προδότες, παιδιά μου, είναι χειρότεροι από τον φονιά, γιατί αυτός καμιά φορά σκοτώνει ή από απροσεξία ή πάνω στο θυμό του, ή για να υπερσπίσει τον εαυτόν του και πάλι ο νόμος τον καταδικάζει εις θάνατον. Ο προδότης για λίγα χρήματα και λίγη καλοπέραση, προδίδει την πατρίδα του και την καταστρέφει, καταστρέφει ακόμη και τους δικούς του και η πιο μεγάλη τιμωρία και αν του γίνει δεν είναι αρκετή.

Γι' αυτό παιδιά μου άμα τους συναντάτε στη ζωή σας, να τους αποφεύγετε όπως αποφεύγετε τα δηλητηριώδη φίδια...

Σταματώ εδώ και το ερχόμενον Σχολικόν έτος θα συνεχίσω και για τα άλλα νησιά.

Κυριακή 20/6

ΑΝΤ. ΖΟΥΡΟΥΔΗ

Πρόεδρος Δωδ. Σχολείων

ΕΡΩΤΗΣΙΣ: 7) Δια να κατανοηθή εις ποίαν περίοδον της ανθρωπίνης ζωής παρουσιάσθησαν κάτοικοι επί της Ρόδου τί πρέπει να γνωρίζωμεν προηγουμένως;

ΑΠΑΝΤΗΣΙΣ: 7) Δια να γνωσθή σαφέστερον κατά ποίαν χρονικήν περίοδον παρουσιάσθησαν επί της Ρόδου κάτοικοι πρέπει προηγουμένως να γνωρίζωμεν πως καθωρίσθησαν κατόπιν των ερευνών και αποκαλύψεων της αρχαιολογίας και παλαιοντολογίας αι διάφοροι περίοδοι της εξελίξεως της ανθρωπίνης ζωής και δράσεως επί της γης. Ούτω σήμερον καίτοι δεν έχει διευκρινισθεί σαφώς πότε ενεφανίσθη το ανθρώπινον εν επί της γης εν τούτοις έχει καθορισθεί ότι η εξέλιξις του ανθρώπου διαιρείται εις δύο μεγάλας χρονικάς περιόδους: Εις τους Προϊστορικούς χρόνους και τους Ιστορικούς (Προϊστορίαν και Ιστορίαν). Και οι μεν προϊστορικοί χρόνοι η Προϊστορία του ανθρώπου διαιρούνται κατ' αρχήν εις δύο μεγάλας χρονικάς εποχάς των οποίων η διάρκεια περιλαμβάνει αναρίθμητα έτη και εκ των οποίων η μεν πρώτη λέγεται Λιθίνη, διότι οι άνθρωποι μη γνωρίζοντες τα μέταλλα μετεχειρίζοντο τους λίθους δια την κατασκευήν όλων των εργαλείων και σκευών των και διαιρείται εις τρεις άλλας μικροτέρας εποχάς:

α) Την Παλαιολιθικήν, αρχομένην προ 50.000 ετών,

β) την Μεσολιθικήν, αρχομένην από 25.000 ετών,

γ) την Νεολιθικήν, αρχομένην από 9000 ετών π.Χ. και λήγουσαν μέχρι 3500 ετών π.Χ.

Η δε δευτέρα ονομάζεται ΧΑΛΚΙΘΙΝΗ ή ΟΡΕΙΧΑΛΚΙΝΗ διότι κατ' αυτήν ο άνθρωπος αρχίζει να κάμνη χρήσιν των μετάλλων. Οι Ιστορικοί δε χρόνοι: ή η ΙΣΤΟΡΙΑ άρχεται από της εποχής καθ' ήν υπάρχουν αι αρχιτεκτονικά κτήματα και γραπτά μνημεία της ανθρωπότητας.

ΕΡΩΤ.: 8) Κατά ποίαν εκ των προηγούμενων εποχών ενεφανίσθησαν κάτοικοι επί της Ρόδου;

ΑΠΑΝΤ.: 8) Κάτοικοι επί της Ρόδου ενεφανίσθησαν τα τελευταία έτη της μεσολιθικής εποχής και κυρίως από της νεολιθικής περιόδου ήτοι από 12000 έτη ή ακριβέστερον από 9000 ετών χωρίς να αποκλείεται και η προγενεστέρα εμφάνισης εφ' όσον ακόμη ή έρευνα δεν είναι εις την τελευταίαν αυτής λέξιν.

ΕΡΩΤ.: 9) Τίνι τρόπω αποδεικνύεται η εμφάνισης των πρώτων κατοίκων της Ρόδου;

ΑΠΑΝΤ.: (Εκ των αρχαιολογικών ερευνών διεπιστώθη ότι όντως υπήρχαν κάτοικοι επί της Ρόδου 12000 π.Χ.), διότι εν Ρόδω, εν Καλύμνω και αλλαχού της Δωδεκανήσου, απεκαλύφθησαν διάφορα σπήλαια της μεσολιθικής εποχής και διάφορα αντικείμενα, αγγεία, εργαλεία και από πηλόν, από λίθον και από οστά τα οποία ακριβώς μετεχειρίζοντο οι άνθρωποι της νεολιθικής εποχής.

ΕΡΩΤ.: 10) Είναι γνωστόν ποίοι ακριβώς υπήρξαν οι πρώτοι κάτοικοι της Νεολιθικής εποχής;

ΑΠΑΝΤ.: 10) Είναι μεν βέβαιον ότι υπήρχαν κάτοικοι επί της Ρόδου από της Μεσολιθικής και Νεολιθικής εποχής εκ των ευρεθέντων αντικειμένων, αλλά δεν είναι γνωστόν ποίοι ήσαν οι κάτοικοι ούτοι και πως ονομάζοντο διότι ουδεμία σαφής και εξηκριβωμένη πηγή υπάρχει και διότι ακόμη η μυθολογία ήτις είναι σπουδαιότατη πηγή δια τους προϊστορικούς χρόνους ούτε σχετικόν όνομα αναφέρει έστω και αλληγορικών.

ΕΡΩΤ.: 11) Από ποίας εποχής είναι γνωστοί οι κάτοικοι της Ρόδου.

ΑΠΑΝΤ.: 11) Εκ των κατοικησάντων την Ρόδον κατά τας μεμακρυσμένας εκείνας εποχάς γνωστοί αρχίζουν να είναι από της ορειχάλκινης εποχής η οποία διεδέχθη την νεολιθικήν και άρχεται δια την Ρόδον από 2800 π.Χ. Τούτου ένεκα όθεν η γνωστή προϊστορία της Ρόδου άρχεται κυρίως από του έτους τούτου.

ΕΡΩΤ.: 12) Ποίοι είναι οι πρώτοι γνωστοί κάτοικοι της Ρόδου;

ΑΠΑΝΤ.: 12) Πρώτοι γνωστοί κάτοικοι της Ρόδου ήσαν οι Τελχίτες οι οποίοι κατά τας αρχάς της ορειχάλκινης εποχής ήτοι περί το έτος 2800 π.Χ. ήλθον εκ Κρήτης δια Κύπρου εις Ρόδον όπου και εγκατεστάθησαν μεταφέροντες εις αυτήν τον Αιγυπτιακόν πολιτισμόν ο οποίος είχεν ως πρώτην του έδραν την Κρήτην.

ΕΡΩΤ.: 13) Πώς είναι δυνατόν να διαιρεθή ολόκληρος η ιστορία και Προϊστορία της Ρόδου;

ΑΠΑΝΤ.: 13) Ολόκληρος η γνωστή Προϊστορία και Ιστορία της Νήσου Ρόδου είναι δυνατόν να διαιρεθή ως εξής:

α) Εις τους προϊστορικούς ή μυθικούς χρόνους αρχομένους από πολλών χιλιετηρίδων π.Χ. μη δυνατού όντος του καθορισμού της αρχής αυτών χανομένης εις τα βάθη των αιώνων μέχρι του 12 αιώνος π.Χ. και

β) Εις τους Ιστορικούς χρόνους από του 12 π.Χ. αιώνος μέχρι σήμερα. Οι ιστορικοί χρόνοι διαιρούνται εις εξ μεγάλας ιστορικές περιόδους:

1) Την Ηρωϊκήν περίοδον υποδιαιρουμένην εις τρεις εποχάς: α) εις την εποχήν από του 12 π.Χ., αιώνος μέχρι του 408 π.Χ. οπότε εκτίσθη η πόλις Ρόδος, β) εις την

εποχήν από του 408 π.Χ., μέχρι της πολιορκίας της Ρόδου υπό Δημητρίου του πολιορκητού ήτοι μέχρι του 305 π.Χ., και γ) εις την εποχήν από της πολιορκίας της Ρόδου υπό Δημητρίου του Πολιορκητού μέχρι της υποδουλώσεως της Ρόδου εις τους Ρωμαίους δηλ. από 305–42 π.Χ.

2) Εις την περίοδον της Ρωμαϊκής εποχής από του 42 π.Χ. – 300 μ.Χ.

3) Εις την εποχήν των Καισάρων και Αυτοκρατόρων του Βυζαντίου από 300 – 1309 μ.Χ.

4) Εις την περίοδον της Ιπποτοκρατίας από του 1309 μέχρι του 1522 μ.Χ.

5) Εις την περίοδον της Τουρκοκρατίας από του 1522 μέχρι του 1912, και

6) Εις την περίοδον της Ιταλοκρατίας από του 1912 μέχρις ότου έλθει το πλήρωμα του χρόνου.....

ΕΡΩΤ.: 14) Τί εννοούμεν λέγοντες μυστικούς χρόνους;

ΑΠΑΝΤ.: 14) Οι προ των κυρίως ιστορικών χρόνων αιώνες ονομάζονται μυθικοί διότι δια την εξιστόρησιν αυτών δεν υπάρχει άλλη ιστορική πηγή πλην των διαφόρων μύθων και αλληγοριών της μυθολογίας η οποία εγκλείουσα μεγάλην φιλοσοφίαν είναι εν των θαυμασιωτέρων της μεγάλης σοφίας των αρχαίων προγόνων ημών. Δια τούτο δια να κατανοήσωμεν καλώς τα διάφορα ιστορικά γεγονότα των μυθικών χρόνων πρέπει να εμβαθύνωμεν τη βοήθεια των αρχαίων συγγραφέων το αληθές νόημα το οποίον κρύπτουν οι μύθοι και αι αλληγορίαι δια να μάθωμεν την ιστορικήν αλήθειαν.

ΕΡΩΤ.: 15) Τί είναι δυνατόν να περιλαμβάνωσι από ιστορικής απόψεως οι μύθοι της Ρόδου;

ΑΠΑΝΤ.: 15) Κατά τους μυθικούς χρόνους της Ρόδου είναι δυνατόν θετικώς να γίνη λόγος: α) περί των πρώτων γνωστών κατοίκων των Τελχίνων και περί του πολιτισμού αυτών, β) περί της μυθολογικής καταγωγής της Ρόδου και της συμβολιζομένης εν τω σχετικώ μύθω ιστορικής πραγματικότητος, γ) περί των Ηλιακών κατοίκων της Ρόδου και περί του πολιτισμού αυτών, δ) περί του ταξιδίου του Δαναού και των Δανίδων εξ Αιγύπτου εις Ρόδον και περί της σημασίας αυτού, ε) περί της Φοινικικής αποικίας εις Ρόδον, ς) περί των διαφόρων Ελληνικών αποικιών εις Ρόδον και της επιδράσεως όλων τούτων επί του πολιτισμού αυτής.

ΕΡΩΤ.: Τί ήσαν οι Τελχίνες οι πρώτοι ούτοι γνωστοί κάτοικοι της νήσου Ρόδου;

ΑΠΑΝΤ.: Οι Τελχίνες κατά την Μυθολογίαν ήσαν παιδιά της θαλάσσης και ήλθον εκ Κρήτης δια Κύπρου εις Ρόδον. Τούτο σημαίνει ο εν Κρήτη μέγας Ελληνικός πολιτισμός, ο λεγόμενος Αιγυπτιακός, εδημιούργησε νέους μεγάλους σταθμούς εις την Κύπρον και την Ρόδον εις τρόπον ώστε αι τρεις αυταί Ελληνικαί μεγαλόνησοι να αποτελέσωσι τρεις εστίας του μεγάλου Προελλαδικού πολιτισμού εν τω Αιγαίω και τη Μεσογείω. Οι Τελχίνες εκπροσωπούντες την αρχήν της ορειχαλκίνης εποχής εν Ρόδω έφερον πολλάς τέχνας και εδίδασκον πολλά πράγματα χρήσιμα εις τον ανθρώπινον βίον. Ούτοι κατεσκεύασαν το εκ Χαλκού δρέπανον του Κρόνου και την χαλκίνην τρίαιναν του Ποσειδώνος. Αυτό δε σημαίνει ότι ούτοι εγνώριζον τόσο καλώς την κατεργασίαν των μετάλλων και ήσαν τόσο σπουδαίοι τεχνίται ώστε μόνοι ούτοι ήσαν ικανοί να κατασκευάζωσι τα σύμβολα των δύο θεών του Κρόνου και του Ποσειδώνος. Επίσης ούτοι κατεσκεύασαν

τα πρώτα αγάλματα των διαφόρων θεών τα οποία ονομάστηκαν Τελχίνα, ως επί παραδείγματι το άγαλμα του Τελχινίου Απόλλωνος εν Λίνδω το άγαλμα των νυμφών εν Ιαλύσσω, το άγαλμα της Τελχινίας Ήρας εν Καμείρω και άλλα. Όστε δυνάμεθα να σημειώσωμεν ιδιαίτέρως ότι η μεγάλη Ελληνική καλλιτεχνία η οποία μεταγενεστέρως ανεπύχθη εν Ρόδω και εν τη λοιπή Ελλάδι και η οποία εδόξασε και δοξάζει ακόμη δια των σωζομένων εις τα διάφορα μουσεία του κόσμου αριστουργημάτων της, την Ρόδον και την Ελλάδα ολόκληρον, έχει την αρχήν της και εις την ωραίαν νύμφην του Απόλλωνος την Ρόδον.

ΕΡΩΤ.: 17) Τί αναφέρει η ιστορία εν σχέσει προς τους Τελχίνας και τον Ποσειδώνα και τί σημαίνει το αναφερόμενον;

ΑΠΑΝΤ.: 17) Η μυθολογία αναφέρει ότι οι Τελχίνες εγκατασταθέντες εν Ρόδω ανέλαβαν κατ' εντολήν της Ρέας (ήτις ήτο σύζυγος του Κρόνου και μήτηρ του Ποσειδώνος, του Διός και άλλων Θεών και η οποία συμβολίζει την δημιουργικήν δυναμικότητα της φύσεως) την ανατροφήν του Ποσειδώνος του Θεού της θαλάσσης. Το έργον δε τούτο της ανατροφής του Ποσειδώνος εξετέλεσαν βοηθούμενοι και υπό της Καφείρας θυγατρός του Ωκεανού. Το μέρος τούτο του μύθου το αναφερόμενον εις την ανατροφήν του θεού της θαλάσσης εν συνδυασμώ προς το ότι οι Τελχίνες ήσαν παιδιά της θαλάσσης και ήλθον εις Ρόδον δια θαλάσσης και προς άλλα τινα δηλοί ότι το υγρόν στοιχείον της φύσεως, την θάλασσαν το οποίον έχει μεγίστην επίδρασιν επί της Νήσου Ρόδου και ιδίαν κατά την περίοδον εκείνην καθ' ην αι διάφοροι χώραι της γης και ιδία αι νήσοι υφίσταντο ποικίλας μεταμορφώσεις είτε δια υφαιστειωδών εκρήξεων είτε δια κατακλυσμών και αφ' ετέρου υποδηλοί την μεγάλην δεινότητα και των πρώτων ακόμη γνωστών κατοίκων της Ρόδου Τελχίνων εις τα ναυτικά η οποία υπήρξεν και η σπουδαιότερα αιτία της κατά θάλασσαν υπεροχής μεταγενεστέρως και καθ' όλους τους αιώνας των Ροδίων.

ΕΡΩΤ.: 18) Τί αναφέρει η μυθολογία εν σχέσει προς τον Ποσειδώνα και την αδελφήν των Τελχίνων Αλίαν και τί σημαίνει ο μύθος ούτος;

ΑΠΑΝΤ.: 18) Ο υπό των Τελχίνων ανατραφείς θεός της θαλάσσης Ποσειδών έλαβεν ως σύζυγον την αδελφήν των Τελχίνων Αλίαν η οποία σημαίνει θαλασσία εκ του αλός. Εκ του γάμου δε τούτου του Ποσειδώνος και της Τελχινίδος Αλίας εγεννήθησαν εξ υιοί και μία κόρη φέρουσα το όνομα της Ρόδου (νύμφη Ρόδη). Ο μύθος ούτος δηλοί την μεγίστην επαφήν την οποίαν έχουσιν όλαι αι ακταί της νήσου μετά της θαλάσσης εκ της οποίας επαφής εγεννήθη η νύμφη Ρόδη εκπροσωπούσα αυτήν ταύτην την νήσον Ρόδον και εγεννήθησαν επίσης και εξ υιοί εκπροσωπούντες τα φοβερά και μεγάλα κύματα τα οποία παρουσιάζει η θάλασσα εις προσηνέμους ακτάς της νήσου.

ΕΡΩΤ.: 19) Τί αναφέρει η μυθολογία περί ενός μεγάλου κατακλυσμού ο οποίος έγένετο κατά την εποχήν των Τελχίνων και τί σημαίνει ο μύθος;

ΑΠΑΝΤ.: 19) Οι εκ τού γάμου του Ποσειδώνος και Τελχινίδος Αλίας γεννηθέντες υιοί εκτός της νύμφης Ρόδου ήσαν υβρισταί και υπερήφανοι ως συμβολίζοντες τα μεγάλα και άγρια κύματα της παρά την Ρόδον θαλάσσης. Ούτοι ένεκα του αυθάδους χαρακτήρος των δεν επέτρεψαν εις την θεάν της παγκοσμίου Ωραιότητας και αρμονίας Αφροδίτην να προσορμισθή εις Ρόδον όταν έπλεε από τα Κύθηρα εις την Κύπρον, δηλαδή

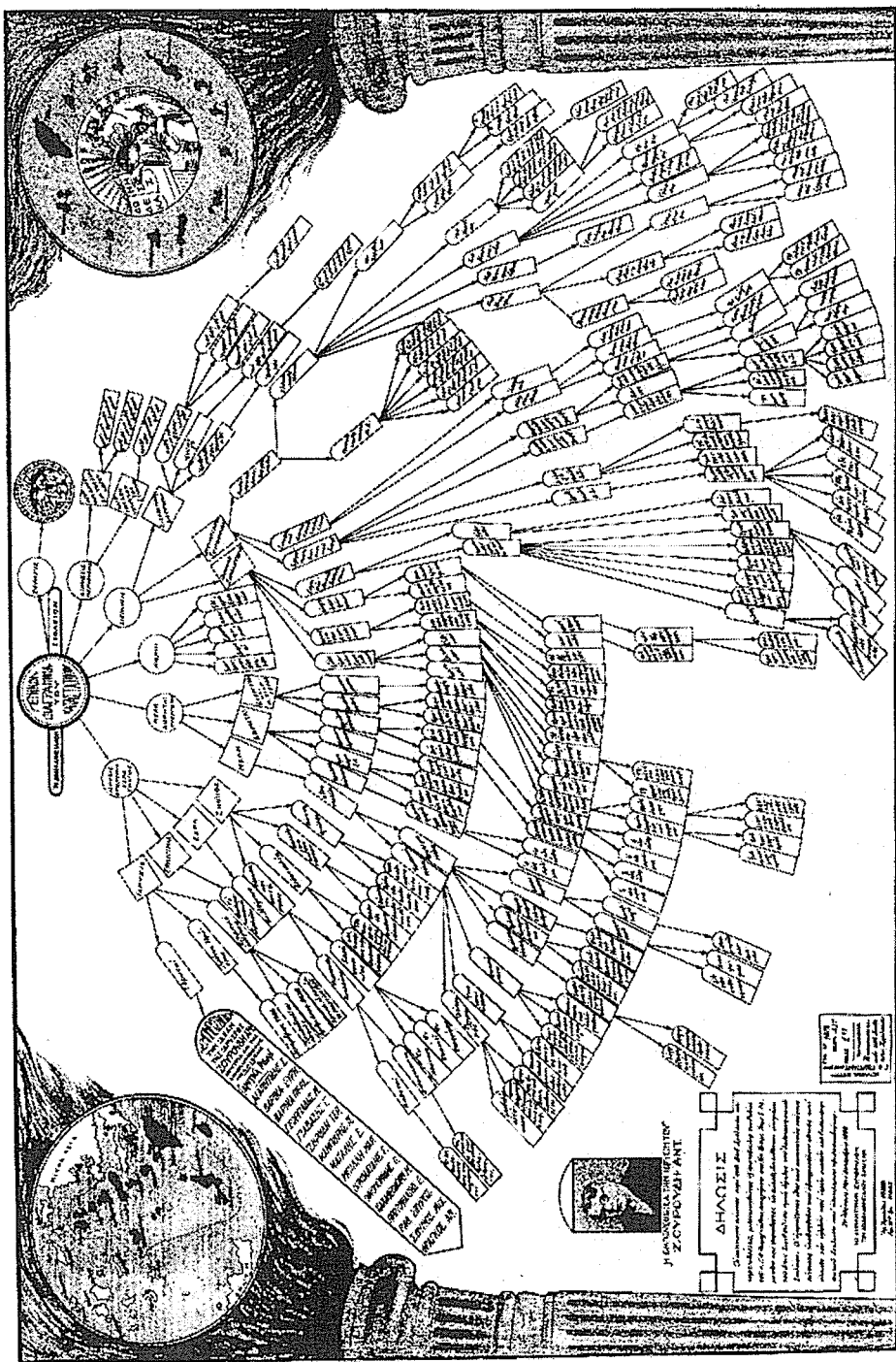
συνέβη εις την Αφροδίτην ότι συμβαίνει και σήμερον ακόμη εις όσους κατά την εποχήν σφοδρών ανέμων διαπλέωσιν την παρά την Ρόδον τρικυμιώδη θάλασσαν, οι οποίοι αδυνατούσι να προσεγγίσωσι και να αποβιβασθώσι λόγω της σφοδρότητος των κυμάτων.

Η Αφροδίτη όμως εμποδισθείσα όπως είπομεν υπό των υιών του Ποσειδώνος να αποβιβασθή εις Ρόδον εξωργίσθη κατ' αυτών και εκδικουμένη ενέβαλεν εις αυτούς μανίαν συνεπεία της οποίας ούτοι επετέθησαν βιαίως κατά της μητρός της Αλίας και προσέβαλον ταύτην. Μετά το έγκλημα δε τούτο η μεν Αλία μη ανεχομένη την προσβολή ταύτην εκ μέρους των υιών της ερρίφθη εις την θάλασσαν ονομασθείσα Λευκιθέα και τυχούσα ακολούθως θεικών τιμών, οι δε υιοί φοβούμενοι την οργήν του πατρός εκρύβησαν υπό την γην.

Παρ' όλα ταύτα όμως η οργή του θεού εξέσπασε και δια φοβερού κατακλυσμού κατέκλυσε ολόκληρον τη νήσον προς τιμωρίαν της θρασύτητος των υιών του. Συνεπεία δε του κατακλυσμού τούτου εβυθίσθη η νύμφη Ρόδη (η Ρόδος) υπό την θάλασσαν και πολλοί εκ των Τελχίνων οι οποίοι δεν προέλαβον να φύγωσι κατεκλύσθησαν υπό των κυμάτων και επνήγησαν μεταμορφωθέντες εις βράχους. Ο μύθος ούτος σημαίνει την στενήν σχέσιν του υγρού στοιχείου της φύσεως με την νήσον Ρόδον και τας συνεπείας και τας διαφόρους εξελίξεις της ηφαιστειογενούς περιόδου. Ούτω οι υιοί του Ποσειδώνος συμβολίζουν τα φοβερά κύματα της παρά την Ρόδον θαλάσσης.

Η μανιώδης επίθεσις αυτών κατά της μητρός των Αλίας και η πτώσις αυτών εις την θάλασσαν σημαίνουσι την αγριότητα και σφοδρότητα δι' ων εκσπώσι και τα μεγάλα κύματα κατά των ακτών της νήσου αι οποίαι συνεπεία τούτου κατακρημνίζονται πολλάκις εις την θάλασσαν τουθ' όπερ θα συνέβαινε συχνώτερον κατά την περίοδον εκείνην οπότε τα στοιχεία αγριότερον συνεκρούοντο: Ο εξαπολυθείς υπό του Ποσειδώνος κατακλυσμός, επισυμβάς βεβαίως κατά την εποχήν εκείνην, συνεπεία του οποίου τα ύδατα της θαλάσσης εκάλυψαν και πάλιν την νήσον Ρόδον, συμβολίζεται δια της καταβυθίσεως εις την θάλασσαν της νύμφης Ρόδης.

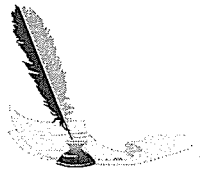

ΖΗΣΗΣ ΑΝ. ΜΠΕΛΛΟΣ

Ms Θεολογίας - Εκκλησιαστικός Ιστορικός

Ο ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΟΣ ΥΠΟΛΟΧΑΓΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΙΑΚΟΣ,
ΠΡΩΤΟΣ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΟΣ ΝΕΚΡΟΣ
ΣΤΗΝ ΠΙΝΔΟ ΤΟ 1940

Αλέξανδρε Διάκε, έγινες σύμβολο. Ξεπέρασες όλα τα όρια της τόλμης, της επιμονής, της ανδρείας και κάθε αρετής. Βγήκες έξω από την ανθρώπινη φύση, βγήκες έξω και από τη φύση των ημιθέων.

Τόση ενψυχία είναι προνόμιο των Θεών. Κλείνεις μέσα της τους Ουρανούς!».

Μ' αυτά το λόγια χαιρετίζεται ο Δωδεκανήσιος Υπολοχαγός Αλέξανδρος Διάκος από τον επίσης Δωδεκανήσιο ποιητή Αγγ. Μοσχονά. Λόγια μεστά και περιεκτικά, που χαρακτηρίζουν τον ήρωά μας.¹ Αυτά θα προσπαθήσω να αιτιολογήσω, αλλά και να δείξω τον δεσμό αίματος μεταξύ Δωδεκανήσου - Μακεδονίας - Ηπείρου και τον πανελλήνιο χαρακτήρα της ανεπανάληπτης εποποιίας του 1940-41 στην Πίνδο και τα βορειοηπειρωτικά φαράγγια.

Εμείς τα Μακεδονόπουλα, αντικρύζοντας στο σχολείο τον πίνακα «Αέρα» του εθνικού ζωγράφου Αλεξανδράκη, αναζητούμε και βρίσκουμε τις εικόνες και τις προτομές του Αλεξ. Διάκου. Έτσι μαθαίνουμε πολλά και καταθέτουμε τα βιώματά μας. Βιώματα που τα τρέφουν οι επιζώντες πινδομάχοι παππούδες μας, οι οποίοι μας διηγούνται πολλά, ενώ οι γονείς και οι δάσκαλοι μας διδάσκουν ακόμη περισσότερα. Εμείς πάλι, οδοιπορούντες, προσκυνούμε τον τόπο της θυσίας. Από τα βιώματα των πολλών βγαίνουν τα δικά μας με θαυμασμό στην ανδρεία του Αλ. Διάκου².

Χρειάζεται όμως να σκαρφαλώσουμε στην Πίνδο και μάλιστα να ζήσουμε τα συναισθήματα των Πινδομάχων αλλά και των οριοφυλάκων Πινδαίων μας.

Βιογραφικά. Ο Αλέξανδρος Διάκος γεννήθηκε στη Χάλκη της Δωδεκανήσου το 1911. Μεγαλώνοντας υπό ιταλική κατοχή ήταν φυσικό να επιθυμεί διακαώς την απελευθέρωση της πατρίδας του³.

Φοιτώντας στο Βενετόκλειο Γυμνάσιο της Ρόδου, συνελήφθη από τους Καραμπινιέρους, γιατί έδειξε την απέχθειά του προς τους κατακτητές. Δεν χαιρέτισε την ιταλική σημαία και μάλιστα δεν δέχθηκε καν την επέμβαση των δικών του, οι οποίοι προσπαθώντας να δικαιολογήσουν την πράξη του, την απέδωσαν στο νεαρό της ηλικίας του. Συνέπεια όλων αυτών ήταν να

απολυθεί ο Διάκος απ' το παλάτι του Μεγάλου Μάγιστρου, χωρίς άλλη τιμωρία για να μη δημιουργηθεί θέμα καταπίεσης των Ροδίων, καίτοι η Εκκλησία και το Σχολείο αντιστέκονταν στους Ιταλούς.⁴

Κυνηγημένος πλέον βρέθηκε στην Αθήνα⁵, ενώ η πίκρα του ήταν έκδηλη⁶. Ο νεαρός Διάκος έψαχνε κάθε τρόπο να εκδικηθεί τους Ιταλούς και παρορμώμενος απ' αυτή του την επιθυμία εισήχθη στη Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων (ΣΣΕ) τον Σεπτέμβριο του 1930⁷. Αποφοίτησε το 1934 ως Ανθυπολοχαγός Πεζικού, ενώ αργότερα, χάρη στη φιλομάθειά του, ονομάστηκε και «Επίκουρος Παρατηρητής» της Αεροπορίας.⁸

Ο καθηγητής του στην ΣΣΕ Οικονόμου μας δίνει την εικόνα του Διάκου: «*Τον ενθυμούμαι μαθητήν αγνόν ως κρίνον του αγρού, προοιωνιζόμενον ότι θα καθίστατο συσσωρευτής όλου του Δωδεκανησιακού ενθουσιασμού, όλου του Ελληνικού ηρωισμού, εκδικητής των δεινών της ιδιαιτέρας του πατρίδος*».⁹

Πράγματι ο Διάκος, με την προστασία της Αγίας Σκέπης της Παναγίας μας, προορίστηκε για την κορυφή των παγκοσμίων ηρώων. Γιατί το αίμα του αγίασε την αντίσταση του 1940 και δίκαια χαρακτηρίστηκε «ήρωας των ηρώων».¹⁰

Το καλοκαίρι του 1940 βρήκε τον Διάκο Υπολοχαγό, διοικητή σε μια διλοχία του Α' Τάγματος του 4ου Συντάγματος Πεζικού, στα μακεδονο-θεσσαλικά σύνορα, στην περιοχή του χωριού Καρπερό Γρεβενών. Κύρια αποστολή του ήταν η κατασκευή οχυρωματικών έργων και αναχωμάτων, ούτως ώστε να αποτραπεί η κάθοδος απ' τη διάβαση Μετσόβου-Γρεβενών-Τρικάλων¹¹. Απομεινάρια αυτών των έργων βλέπουμε ακόμη και σήμερα στις διαβάσεις, στα φαράγγια και στα γεφύρια του ποταμού Αλιάκμονα και των παραποτάμων Βενέτικου και Σιούτσα (ρέμα).

Εδώ γνωρίστηκε, ανακατόθηκε και ζυμώθηκε με τους ακρίτες Δυτικομακεδόνες, που δούλευαν στις διαταγές του και αγαπήθηκε απ' αυτούς. Τους πήρε στη σφαίρα του και τους διηγόταν τα βάσανα της σκλαβωμένης Δωδεκανήσου¹². Έτσι τους ετοίμασε για την απόκρουση των απειλούντων εισβολέων, για το ΟΧΙ του '40. Δίδασκε επαναλαμβάνοντας «*θα πολεμήσουμε για την Πατρίδα*».¹⁴

Στην Πίνδο. Η χαραυγή της 28ης Οκτωβρίου 1940 βρήκε τον Διάκο έτοιμο, με τους Μακεδονο-Θεσσαλούς και τους βλαχόφωνους της περιοχής. Μέσω Γρεβενών και Δοσικίου, παράπλευρα της Σαμαρίνας και του Πενταλόφου, βρέθηκε με συντεταγμένο το τμήμα του το βράδυ της 29/10 στο Επταχώρι Καστοριάς, στην Μεραρχία και το απόσπασμα της Πίνδου, γνωστό ως Δαβάκη¹⁴.

Εδώ συνάντησε και τον Ταγματάρχη Ι. Καραβία, διμοιρίτη του άλλοτε στην ΣΣΕ, ο οποίος ήταν ο σύνδεσμος της Στρατιάς και του αποσπάσματος της Πίνδου. Δύο βράδια μετά, στις 31/10, έπιασε τη διάβαση της Ζούζουλης, στα όρια με τη Φούρκα της Ηπείρου. Αντικειμενικός σκοπός του

λόχου του Διάκου, του λόχου 2/4 του 4ου Συντάγματος Πεζικού, είχε καθοριστεί η αποκοπή της προελαύνουσας πορείας της ιταλικής Μεραρχίας Αλπινιστών «Τζούλια» προς το Μέτσοβο¹⁵.

Το επίκαιρο όμως σημείο του Σμόλικα, το ύψωμα Τσούκα της Φούρκας (υψ. 1.157 μ.) είχε καταληφθεί από τους Ιταλούς, που προωθούνταν προς Σαμαρίνα και Δίστρατο για να φτάσουν στο Μέτσοβο. Απώτερος σκοπός τους ν' αποκόψουν την Ήπειρο από τη Θεσσαλία, γεγονός που έπρεπε ν' αποτραπεί πάση θυσία¹⁶.

Η ευκαιρία ήταν μοναδική για τον Δωδεκανήσιο υπολοχαγό και φυσικά δεν την άφησε να πάει χαμένη. Απευθύνθηκε στον διοικητή του Καραβία και του ζήτησε σαν χάρη να έμπαινε ο ίδιος επικεφαλής για την κατάληψη της «Τσούκας». Η αναφορά του είναι χαρακτηριστική:

«Κύριε Διοικητά, σας ζητώ για χάρη να με τοποθετήσετε στο πιο επικίνδυνο σημείο. Πού θα ξαναβρώ μια τέτοια ευκαιρία για να εκδικηθώ τους τύραννους και να βροντοφωνάξω σ' όλο τον κόσμο πως η Δωδεκάνησος ελευθερώνεται»;¹⁷

Έτσι, ο Διάκος ετοιμάστηκε για τη θυσία του, η οποία έκρινε τα πάντα στην Πίνδο κι έδωσε τον καιρό και το φρόνημα στους συμμάχους να συντρίψουν τον Άξονα.¹⁸

Θυσία του Αλ. Διάκου. Ημέρα Παρασκευή, 1η Νοεμβρίου 1940 και ώρα 6.30 το πρωί αρχίζει η επίθεση εναντίον των τετραπλάσιων Ιταλών, που είχαν ταμπουρωθεί στην «Τσούκα». Έγιναν τρεις αλληπάλληλες ανακαταλήψεις για την απώθηση του εχθρού.¹⁹

Επικεφαλής των ελληνικών δυνάμεων ήταν ο Διάκος, χαρούμενος για την χάρη και την τιμή που του γινόταν. Το πάρσιμο της κορυφής Τσούκα ήταν το κλειδί της νίκης.²⁰

Η πορεία του προς τη θυσία συνοδευόταν από ιαχές για την πατρίδα του. Ακόμη και σ' αυτή τη δύσκολη ώρα της μάχης ο νους του ήταν εκεί: «Εμπρός παιδιά, για μια μεγάλη Ελλάδα και μια ελεύθερη Δωδεκάνησο», φώναζε, και συνέχιζε: «Θα πληρώσουν για τις ατιμίες στη Δωδεκάνησο», «όλοι μαζί παιδιά, να φτάσουμε στην κορυφή».²¹

Κατά την τέταρτη επίθεση το μεσημέρι, όρθιος ο Διάκος και με εφ' όπλου λόγχη, σαν άλλος Διάκος της Αλαμάνας, σκόρπιζε τον πανικό στον εχθρό. Όμως, το ιταλικό πολυβόλο, ψυχρό, δεν καταλάβαινε από ηρωισμούς. Μία ριπή του βρήκε τον άτυχο Υπολοχαγό στο στήθος και τον ξάπλωσε νεκρό.²²

Ήταν ο πρώτος Έλληνας αξιωματικός που έπεφτε νεκρός στον Ελληνοϊταλικό πόλεμο. Έπεφτε πιστός στον όρκο και την απόφασή του.

Τότε η Πίνδος νανούρισε τον αιώνιο ύπνο του ήρωα. Όλα έμοιαζαν να πηγαίνουν για την ελευθερία της Δωδεκάνησου και να μας καλούν σε παραδειγματισμό και απόδοση των οφειλομένων τιμών.²³

Η ελευθερία έσκυψε, έκλεισε τα μάτια του Πινδομάχου, του ατρόμητου παλικαριού, φίλησε το πρόσωπό του και στεφάνωσε το μύστη της, δείχνοντας πως φάνηκε ο δρόμος της Δωδεκανήσου, αφού κερδίστηκε η νίκη της Πίνδου. Γι' αυτό ο Διάκος προτάθηκε απ' την Μεραρχία του για το Χρυσούν Αριστείων Ανδρείας και προήχθη επ' ανδραγαθία σε Λοχαγό.²⁴

Αποσώ μερικές φράσεις απ' το συλλυπητήριο τηλεγράφημα του Μέραρχου, Στρατηγού Β. Βραχνού προς την οικογένεια του Διάκου, γονείς, αδελφή και μηστή: «...*Το θάρρος, η ευψυχία και η τόλμη του ήρωος της Δωδεκανήσου Διάκου φέρει τον λόχο επανειλημμένως επί του υψώματος και καθ' ην στιγμὴν εφώναζε μ' ὅλην την δύναμιν της ψυχῆς του «επάνω τους, τους φάγαμε» πῖπτει νεκρός, ως πραγματικός ήρωας, επί του πεδίου της μάχης, της τιμης, της νίκης.*»²⁵

Λίγο μετά τον Διάκο σκοτώθηκε και ο υποδιοικητής του λόχου του, ο έφεδρος Ανθυπολοχαγός Λευτ. Ντάσκας και ο Σαμαρινιώτης οπλίτης Μιχ. Μαλαμάς. Έτσι, ακέφαλος ο λόχος αναγκάστηκε να υποχωρήσει.

Η «Τσούκα» πάρθηκε την επαύριο 2/11, ενώ στο διπλανό μέτωπο σημειώθηκε η πρώτη αιχμαλωσία Ιταλών, αναπτερώνοντας το ηθικό των στρατιωτών μας. Τότε ακούστηκε και το χαρακτηριστικό «bella Grecia» (ωραία Ελλάδα) απ' τα χείλη των παραδιδόμενων Ιταλών.

Ταφή. Οι πολεμικές επιχειρήσεις Ζουζούλης - Τσούκας - Φούρκας ολοκληρώθηκαν το Σάββατο 2/11.²⁶ Εκείνο το πρωί ο ιερέας της Ζούζουλης Θωμάς Ευαγγέλου με 4 συγχωριανούς του μετέφερε τους 5 Έλληνες νεκρούς προς ενταφιασμό στο κοιμητήριο του χωριού. Την επομένη ξαναπήγαν στην «Τσούκα» κι έθαψαν 5 Ιταλούς.²⁷

Οι ηρωικοί νεκροί μας, κατακρεουργημένοι απ' τους φασίστες Ιταλούς,²⁸ μεταφέρθηκαν στον κοιμητηριακό ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, της Ξαμπαλιάς - παλαιάς, μια κι είναι βυζαντινή.²⁹

Η ταφή ολοκληρώθηκε με δυσκολία, αφού διακόπηκε τρεις φορές απ' τα εχθρικά αεροπλάνα, που κάθε τόσο βομβάρδιζαν την Ζούζουλη.³⁰ Τα παλικάρια τα μοιρολόγησαν σαν δικά τους παιδιά οι γερόντισσες της Ζούζουλης, εκείνες που έχασαν άνδρες και παιδιά στους πολέμους του 1912 και 1922, ενώ οι γυναίκες πύκνωναν την πορεία της γυναίκας της Πίνδου μεταφέροντας εφόδια στην πρώτη γραμμή.³¹ Δέσποζε δε στο μοιρολόι το κεντρικό δίστιχο της κορυφαίας: «...*αυτού που κίνησες να πας, πέρα στον κάτω κόσμο, θέλω να γίνεις αρχηγός, να είσαι καπετάνιος.*»³²

Παρόμοια μοιρολόγια ακούγονται ακόμη και σήμερα στο ξέφωτο του κοιμητηρίου, όπου σώζεται το κενοτάφιο του Διάκου με τον αρχικό πέτρινο σταυρό του λιθοξόου ιερέως Θ. Ευαγγέλου, που γράφει πάνω: «*Εδώ κοιμάται ο ήρωας της Τσούκας, ο Υπολοχαγός Διάκος.*»³³

Οι μοιρολογήστρες-προσκυνήτριες γυναίκες των πεσόντων ανεβαίνουν κάθε Πάσχα στη Ζούζουλη, γιατί το χωριό μεταφέρθηκε στο Τσοτύλι, κοντά στην Καστοριά.³⁴

Ο Διάκος έμεινε θαμμένος στη Ζούζουλη έως τον Νοέμβριο 1958, οπότε με φροντίδα του ΓΕΣ έγινε η ανακομιδή των λειψάνων του. Κατά την τελετή ακούστηκε το μοιρολόι: «...μάνα, αδελφή και θεία μου, κάνε τα νύχια σου τσαπιά και τις παλάμες φκιάρια, και φίλα με πολύ γλυκά στα μουχλιασμένα μάτια», απευθυνόμενο και στην αδελφή του ήρωα Κρυσταλλία Σακελλαρίδου, η οποία όμως εκείνη την ημέρα δεν μπόρεσε, λόγω καιρού, να μετακινηθεί πιο πάνω απ' το Επταχώρι.³⁵ Στη συνέχεια, μέσω Αθηνών, όπου έγιναν τιμητικές εκδηλώσεις, τα λειψανα του ήρωα μεταφέρθηκαν στη Ρόδο και τέθηκαν κάτω από τον ανδριάντα του, ο οποίος φιλοτεχνήθηκε απ' τον Δωδεκανήσιο γλύπτη Κ. Βαλσάμη.³⁶

Τιμές - Μνημεία. Η θυσία του Αλέξανδρου Διάκου είναι χαρακτηριστική και συγκινεί τον καθένα. Τόσο οι απλοί Έλληνες, όσο και η Πατρίδα επίσημα, τίμησαν και συνεχίζουν να τιμούν τον Δωδεκανήσιο ήρωα:

1. Το 1946, στις 7 Απριλίου ο Δ/ντής του Δημοτικού Σχολείου Ζούζουλης Χρήστος Εξάρχου τέλεσε την πρώτη επιμνημόσυνη δέηση στη μνήμη του Διάκου. Η αδελφή δε του χαμένου αξιωματικού Κρυσταλλία έστειλε εις μνήμη του γραφική ύλη στα παιδιά της Ζούζουλης.³⁷

2. Το 1964, φιλογενείς και συμπολεμιστές του Διάκου έστησαν στη Σαμαρίνα προτομή του, με δαπάνες του Συνδέσμου Σαμαριναίων Λαρίσης και των απανταχού Σαμαριναίων. Η προτομή, που αποκαλύφθηκε απ' την ίδια την αδελφή του ήρωα στις 16/8, μας υποδέχεται στα δεξιά της εισόδου της Σαμαρίνας, στη γέφυρα «Δυό πέτρες». Στήθηκε εκεί, γιατί ο ήρωας έπεσε στην κορυφή της Ζούζουλης, στο τοπωνύμιο Δημιάλι, εκεί που σμίγουν τα σύνορα Ζούζουλης - Φούρκας - Σαμαρίνας. «Εκεί είναι η θέση του κι όχι σε πλατείες μεγαλουπόλεων», ακούστηκε εκείνη την ημέρα.³⁸

Η προτομή αυτή, όντως επιτυχημένη, φιλοτεχνήθηκε στα εργαστήρια του ΓΕΣ, ως έργο του Ταγματάρχη Πέτρου Μωραΐτη. Στέκει περήφανα σε τύμβο καμωμένο από πετrolίθαρα, ποτισμένα απ' το αίμα του ίδιου του ήρωα, μια και μεταφέρθηκαν απ' τον τόπο της θυσίας του.³⁹ Από κει ο Διάκος αντικρύζει και το μνημείο της ηρωίδας της Πίνδου, στο ναό της Μεγάλης Παναγίας Σαμαρίνας.⁴⁰

3. Ο Στρατός εγκαινίασε το 1965 το σωζόμενο κενοτάφιο του Διάκου στη Ζούζουλη, όπου κυματίζει αδιάλειπτα η ελληνική σημαία, δείχνοντας την ελληνικότητα του χώρου και φυλάσσοντας την έρημη, το χειμώνα, περιοχή.

4. Το 1966 στήθηκε στο προαύλιο του ναού της οσιομάρτυρος Παρασκευής Επταχωρίου προτομή του Διάκου και αργότερα των υπολοίπων ηρώων μας.⁴¹

5. Ανδριάντας στήθηκε και στη γενέτειρά του Χάλκη.⁴²

6. Στην κορυφή του Προφήτη Ηλία Φούρκας, κοντά στην «Τσοούκα», στήθηκε μνημείο, μία στήλη, αντάξιο των περιστάσεων και της ιστορίας μας. Η στήλη αυτή φέρει έναν πυρσό φλογοβόρο και τρία μεταλλικά στεφάνια.

Στη βάση της υπάρχει το μεγαλογράμματο τετράστιχο:

ΤΟ ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΝ ΠΡΟΣ ΑΙΩΝΙΑΝ
ΔΟΞΑΝ ΤΩΝ ΕΝΤΑΥΘΑ ΠΕΣΟΝΤΩΝ
ΗΡΩΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑΣ ΜΑΧΑΣ 1940 ΠΡΟΣ
ΑΠΟΚΡΟΥΣΙΝ ΤΩΝ ΙΤΑΛΩΝ ΕΙΣΒΟΛΕΩΝ
30.8.1976 ⁴³

Αναφέρω επίσης, πως το μνημείο έγινε από Ερανική Επιτροπή που συστήθηκε με το Βασιλικό Διάταγμα 18/22-12-1960.⁴⁴

7. Το 1980 το ΓΕΣ συμπλήρωσε το μνημείο με τις ορειχάλκινες προτομές των πρωταγωνιστών του 1940 Κ. Δαβάκη (αριστερά) και Αλ. Διάκου (δεξιά).

Αντιγράφω την επιγραφή απ' την προτομή του Διάκου:

ΥΠΟΛΟΧΑΓΟΣ ΠΖ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΔΙΑΚΟΣ
ΕΓΕΝΝΗΘΗ ΕΙΣ ΧΑΛΚΗΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ
ΕΠΕΣΕΝ ΗΡΩΙΚΩΣ ΕΙΣ ΜΑΧΗΝ ΦΟΥΡΚΑΣ
ΠΙΝΔΟΥ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΙΤΑΛΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ
ΕΙΣΒΟΛΗΣ ΤΗΝ 1ην ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1940

8. Η 20ή Ιουλίου θεσπίστηκε με το Π.Δ. 447/17-6-1976 ως εορτή για την Κοινότητα Φούρκας Ιωαννίνων, εις μνήμη της Γυναίκας της Πίνδου, των Αξιωματικών Κ. Δαβάκη και Αλ. Διάκου και όλων των ηρώων του 1940.⁴⁵

Κατ' αυτήν την τελετή γίνεται και αναπαράσταση της πορείας της Γυναίκας της Πίνδου. Στην πρώτη εορτή, το 1977, μοιράστηκε κι αναμνηστικό μετάλλιο της Γυναίκας της Πίνδου.⁴⁶

9. Πολλές στρατιωτικές θέσεις και οδοί φέρουν το όνομα του ήρωα, ενώ στην Κόνιτσα Ιωαννίνων υπάρχει Στρατόπεδο Αλέξανδρου Διάκου.⁴⁷

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Όλοι όσοι ασχολήθηκαν κατά καιρούς με την εποποιία του '40, και ιδιαίτερα με τις πρώτες μέρες της, παραδέχονται ότι ο Διάκος:

α) Υπήρξε ο δράκος της Πίνδου, πρωτοστάτης στη νικηφόρο έκβαση της εποποιίας της, στο θρίαμβο κατά των επιδρομέων και επιβουλέων της ελευθερίας όλου του κόσμου.⁴⁸

β) Αποτελεί δεσμό αίματος της Δωδεκανήσου με την Βορειοηπειρωτική Ελλάδα, αίματος του μεγίστου των Πινδομάχων, το οποίο πότισε την Νίκη του 1940-41.

γ) Θεωρείται κι από τους Δυτικομακεδόνες εθνομάρτυρας της νεώτερης ιστορίας μας, μια και η θυσία του προκάλεσε τροπή στην πορεία των επιχειρήσεων του '40 και γιγάντωσε τους πολεμιστές και τις γυναίκες-μεταφορείς της Πίνδου.

Μπορεί βέβαια, ο Αλέξανδρος Διάκος να μην πρόλαβε να χαρεί ελεύθερη την ιδιαίτερη πατρίδα του. Όμως, πέντε χρόνια μετά τη θυσία του, όταν τ' όνειρό του έγινε πραγματικότητα το 1945 και είδε από 'κει ψηλά την γαλανόλευκη να κυματίζει επιτέλους στη Δωδεκάνησο, ένωσε ευτυχισμένους αλλά και ικανοποιημένους που είχε κάνει το χρέος του κι η θυσία του έπιασε τόπο.

Τελειώνοντας, θέλω να μεταφέρω τη συγκίνηση που ένιωσα, προσκυνητής ων σε επιμνημόσυνη δέηση για τον Αλέξανδρο Διάκο, ακούοντας την εκκλησιαστική ευχή **«Των υπέρ της πίστεως και της πατρίδος ημών, ευκλεώς αγωνισαμένων και ενδόξως πεσόντων, πατέρων και αδελφών ημών (μνήσθητι Κύριε), αιωνία η μνήμη αυτών»**.⁴⁹

ΠΑΡΑΠΟΜΠΕΣ - ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Οι παραπομπές γίνονται στην επιλεκτική - βασική βιβλιογραφία (BB) της παρούσας εργασίας με την ένδειξη π.χ. βλπ. 9/53, σημαίνει βλέπε στο α.α. 9 βιβλίο της BB, στη σελ. 53.

1. Βλπ. 1/6. Αυτό στάθηκε αδύνατο να το βρούμε σε συλλογές ή άλλα βιβλία.
2. Βαλαιότερα επισκεφθήκαμε τον τόπο της θυσίας του Διάκου, την «Τσούκα», αλλά και την Ζουζούλη, το Επταχώρι και την Σαμαρίνα, όπου υπάρχουν μνημεία και ζουν ακόμη συμπολεμιστές του υπολοχαγού Διάκου.
3. Βλπ. περισσότερα 1/5, 4/144 και 153, 12/53 και 3/151 κυρίως.
4. » 1/5 καθώς και στο Αγαπητού Τσοπανάκη «Φαρδύκαμπος - Σιάτιστα 1941-43», Σιατιστινά, τ. 2, 1989, σ. 8.
5. Βλπ. 13/20.
6. » 1/5, απ' τις διηγήσεις της αδελφής του Κρυσταλλίας στον συγγραφέα.
7. Βλπ. 13/20 αλλά και σε αναφορές των άλλων βιογράφων του. Ο Αχ. Τάγαρης, Α/σγος ε.α., ήταν συμμαθητής του Διάκου στην ΣΣΕ.
8. Βλπ. 1/5.
9. ο.π.
- 10 Βλπ. 12/53.
11. » 1/5, 10/10.
12. » 6/787-788 για την Δωδεκάνησο, Ρόδο και σκλαβιά τους στους Ιταλούς.
13. Βλπ. 12/57.

14. » 1/5 και σε αναμνήσεις άλλων Πινδομάχων.
15. ο.π.
16. Βλπ. 1/5 και σε αναμνήσεις απ' τον τοπικό τύπο Γρεβενών. Επίσης, σε χάρτες της περιοχής στο ΒΒ 4, σχεδιαγράμματα 10, 11, 13.
17. Βλπ. 1/5 και 10/10.
18. Αυτό είναι δεκτό απ' όλους τους βιογράφους του αλλά και ιστορικούς.
19. Βλπ. 8/42, 10/10, 13/20 κι από τις πληροφορίες - βιώματα του Ιωάννη Ευαγγέλου (Ι.Ε.), εκπαιδευτικού και προέδρου της Ν. Ζούζουλης.
20. Βλπ. 1/5.
21. ο.π. από τις πληροφορίες του Ι.Ε. και στο 9/26.
22. Βλπ. 12/53, 57 και 8/42.
23. » 10/11 και 13/20.
24. ο.π. αλλά και από πληροφορίες του Ι.Ε.
25. Βλπ. 13/20 και 1/6.
26. όπως 19.
27. Βλπ. 3/151 κι από πληροφορίες Ι.Ε.
28. » 13/20 αλλά κι από διηγηματικές αναφορές στη ΒΒ 7 και 12.
29. » 8/43, 1/6 κι από πληροφορίες Ι.Ε.
30. Από πληροφορίες Ι.Ε.
31. Βλπ. και στο Αναστ. Ζ. Μπέλλου, «Η Δυτικομακεδόνισσα ηρωίδα της Πίνδου», εφ. Ελληνικός Βορράς, 28-10-84 και περ. Ο Κόσμος της Ελληνίδος, τ. 332, Οκτ. 1986, σ. 225.
32. Για τις λεπτομέρειες αυτές, όπως και για τις παρακάτω, με πληροφόρησε ο πρόεδρος της Ν. Ζούζουλης, Ιω. Ευαγγέλου, γιος του παπα-Θωμά που τέλεσε την ταφή.
33. Βλπ. 1/6 κι από πληροφορίες Ι.Ε.
34. Από πληροφορίες Ι.Ε.
35. Βλπ. 3/151, 13/20 κι από Ι.Ε.
36. » 5.302.
37. » 8/43.
38. » 1/6.
39. ο.π. και στο Μ. Παπαθανασίου «Παληκάρια του χωριού», σ. 5, στην ίδια εφημερίδα
40. Βλπ. 1/6. Ανδριάντες της Γυναίκας της Πίνδου στήθηκαν επίσης στον Πεντάλοφο Κοζάνης το 1974, βλπ. σημ. 31, αλλά και στη Θεσσαλονίκη το 1990.
41. Βλπ. 15/118.
42. » 8/43.
43. » 7/135, 12/157.
44. » 7/135, όπου αναφέρονται και οι συντελέσαντες στην ανέγερση.

45. Βλπ. 12/57-60, όπου και το κείμενο του Π.Δ. δημοσιευμένο στο Φ.Ε.Κ. 168/τ. Α'3-7-1976. Επίσης η Φούρκα προτάθηκε κι έλαβε με το Β.Δ./21-10-1945 τον Πολεμικό Σταυρό Α' τάξεως, ως αναγνώριση της προσφοράς της.
46. Κρατώ διαφάνειες αυτής της αναπαράστασης. Το μετάλλιο το καταθέσαμε στο Ιστορικό-Λαογραφικό Μουσείο Κοζάνης, στον τύμβο των αγώνων 1940-41, όπου και φωτογραφία του Αλέξ. Διάκου.
47. Βλπ. 13/20, 8/43.
48. » 1/5-6.
49. Από ειδική μουσική σύνθεση του Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Σερβίων και Κοζάνης Διονυσίου.

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Αγορογιάννης Σωτ., *Το ιστορικό του ήρωος Αλέξ. Διάκου*, εφ. Ωραία Σαμαρίνα, φ. 6/Οκτώβριος 1970, Αθήνα σ. 5-6, αλλά και εφ, Σαμαρίνα, τ. 65-66/Σεπτ.-Οκτ.1970, Αθήνα, σ. 1, 4. 6.
2. Αρχηγείο Ενόπλων Δυνάμεων, *Έκθεσις Πολεμικής Ιστορίας των Ελλήνων*, τ. Β', Αθήνα 1970, σ. 517.
3. Αντωνίου Χρ., *«Η ιστορία της Ζούζουλης Καστοριάς»*, Μακεδονικά, τ. 27, 1989-90, Θεσ/νίκη 1990, σ. 151.
4. Γενικό Επιτελείο Στρατού, *Ο Ελληνοϊταλικός Πόλεμος 1940-41. Η ιταλική εισβολή (28 Οκτωβρίου μέχρι 13 Νοεμβρίου 1940)*, Αθήνα 1960.
5. Δωδεκανησιακόν Αρχείον, τ. 3, Αθήνα 1958.
6. Ελευθερουδάκης, *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό*, τ. Δ', συμπληρ., σ. 787-788, λημ. Διάκος Αλέξανδρος.
7. Εξάρχου Χρ. *Η Φούρκα της Ηλείου*, Θεσ/νίκη 1987.
8. » *«Πρώτες μέρες και πρώτο αίμα του έπους του '40»*. Μακεδονική Ζωή, τ. 341, Οκτώβριος 1994, σ. 41-44.
9. Ζαλοκώστας Χρ. Π., *Πίνδος. Η εποποιία στην Αλβανία*, Αθήνα 1946.
10. Καραβίας Ιω., *Αναμνήσεις από τον πόλεμο*, 1949.
11. Κολιάτσου Χρ., *Σελίδες δόξης. (Γραμμένες με το αίμα των παιδιών της Ελλάδος εις τα Βορειοηπειρωτικά βουνά)*, Αθήνα 1951, σ. 86-88.
12. Μακρής Δημ., *Φούρκα, το μαγευτικό χωριό της Πίνδου*, Θεσ/νίκη 1978.
13. Τάγαρης Αχ., *«Ο Ελληνοϊταλικός πόλεμος»*, Ιστορία, τ. 29, Ν/μβριος 1970, σ. 18-21.
14. Τερζάκης Αγγ., *Ελληνική Εποποιία 1940-41*, Β' έκδ. ΓΕΣ, Αθήνα 1990.
15. *Τσίγκαλος Δ.*, *Το Επταχώρι*, Θεσ/νίκη 1979.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΑΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΘΡΗΣΚΕΙΑ

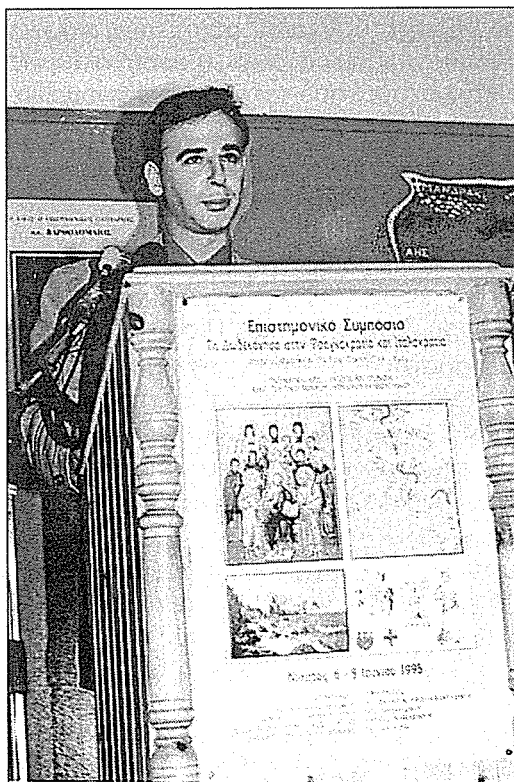

Άποψη ακροατηρίου

ΑΝΤΩΝΗΣ ΒΟΥΔΟΥΡΗΣ

Ms Θεολογίας - Εκκλησιαστικός Ιστορικός

Η ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΤΟΥ ΟΡΟΥ «ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ»
ΚΑΙ Η «ΤΑΞΙΣ ΠΡΟΚΑΘΕΔΡΙΑΣ» ΤΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠΩΝ,
ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ ΚΑΙ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΩΝ ΑΥΤΗΣ

*Ο κ. Αντ. Βουδούρης
στο βήμα*

Στην εκκλησιαστική γεωγραφία ο όρος «εκκλησία των νήσων» σχηματίστηκε κατ' αναλογία του όρου της πολιτικής γεωγραφίας «επαρχία των νήσων», τον οποίο χρησιμοποιούσαν οι Βυζαντινοί.

Μετά τον Διοκλητιανό έχουμε νέα διοικητική μεταρρύθμιση απ' τον Ιουστινιανό (527-565), του οποίου τη διαίρεση διέσωσε σε μας ο «Συνέκδημος»¹ του Ιεροκλή, που συντάχθηκε μεταξύ των ετών 528-535.

Τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου αποτελούν, σύμφωνα με την έκθεση του Ιεροκλή, την «επαρχίαν των νήσων», η οποία αριθμείται ως η 29η επαρχία του Βυζαντινού κράτους, που τελούσε υπό ηγεμονία και περιελάμβανε 20 πόλεις.

Είναι αξιοσημείωτο ότι η Κάρπαθος δεν αναφέρεται στον κατάλογο αυτό, το δε σύνολο των πόλεων είναι 19 και όχι 20, όπως αναφέρει ο Ιεροκλής.

Στην εκκλησιαστική γεωγραφία η «επαρχία Νήσων Κυκλάδων» αναγράφεται ως 30ος θρόνος². Μητρόπολη της επαρχίας αυτής είναι η Ρόδος με 12 επισκοπές, οι οποίες είναι: Ρόδου, Σάμου, Χίου, Κώου, Ναξίας, Θήρας, Πάρου, Λέρου, Άνδρου, Τήνου, Μήλου, Πισσύνης.

Η διαφορά που παρατηρείται μεταξύ πολιτικής και εκκλησιαστικής γεωγραφίας οφείλεται στο γεγονός, ότι απ' τις πόλεις της επαρχίας Νήσων δεν έγιναν όλες επισκοπές, αλλά οι σπουδαιότερες απ' αυτές.

Για τον όρο «Δωδεκάνησος» έχουμε την πρώτη μαρτυρία από τον Στράβωνα, εννοώντας τα δώδεκα κυριότερα νησιά των Κυκλάδων γύρω από την Δήλο³.

Στους Βυζαντινούς η πρώτη μαρτυρία ανάγεται στο έτος 781, κατά το

1. Εξεδόθη υπό G. Parthey, *Heroclis Synectemus et Notitiae Graecae Episcopatum*, Berolini 1866.

2. *Notitia No 7, 37, 246 κ. εξ.* Πρόκειται δια την λεγομένην «*Έκθεσιν του Επιφανίου Κύπρου*», εξεδόθη υπό H. Gelzer, München 1901, σελ. 534-542.

3. Εμμ. Κωνσταντινίδου, *Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Δωδεκανήσου*, Αθήναι 1968, σελ. 16.

οποίο απ' τον χρονογράφο Θεοφάνη μνημονεύεται ο Θεοφύλακτος ο του Ραγγαβέ ως «δρουγγάριος της Δωδεκανήσου».⁴

Ο ίδιος χρονογράφος χρησιμοποιεί τον όρο «Δωδεκάνησος» σε άλλο χωρίο, όπου γίνεται λόγος για το φόρο που είχε επιβάλει ο αυτοκράτορας Νικηφόρος ο Α' (802-811).

Τα ίδια περί αυτοκρατορικού φόρου λεγόμενα από τον Θεοφάνη βρίσκουμε και στον Κεδρηνό.

Άλλη μαρτυρία του όρου «Δωδεκάνησος» έχουμε από χρυσόβουλο του αυτοκράτορα Αλεξίου Γ' του Αγγέλου (1195-1203) του έτους 1198, το οποίο σώζεται μόνο σε λατινική μετάφραση και με το οποίο παρέχονται διάφορα προνόμια στους Βενετούς, ένα απ' τα οποία ήταν και αυτό περί ελεύθερης εμπορίας σ' όλες τις χώρες και επαρχίες του κράτους.

Μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως από τους Φράγκους της Δ' Σταυροφορίας, το 1204, δημιουργήθηκε νέα διοικητική κατάσταση. Η βυζαντινή αυτοκρατορία κατελύθη και τα εδάφη της μοιράστηκαν μεταξύ των Σταυροφόρων. Στον πίνακα διανομής των εδαφών που μας έχει διασωθεί, γνωστό με το όνομα *Partitio Romaniae*⁵ (του έτους 1204), αναφέρεται η Δωδεκάνησος να παρεμβάλλεται μεταξύ των Πρεσπιών και του ορίου Λαρίσης.

Τα νησιά των Κυκλάδων απετέλεσαν το «Δουκάτο της Δωδεκανήσου», το οποίο είχε ως πρωτεύουσα τη Νάξο. Αυτό λεγόταν και «Δουκάτο της Νάξου, από την πρωτεύουσα, ή «Βασίλειον των δώδεκα νήσων» ή «Δουκάτον του Αρχιπελάγους».

Στη γεωγραφία βέβαια του Μελέτιου Αθηνών έχουμε για πρώτη φορά την εμφάνιση του όρου «Δουκάνησα». Όρος που αφορά και πάλι τα νησιά των Κυκλάδων και αποδίδεται σε κάποιον Βενετσιάνο, ο οποίος μετά την άλωση της Πόλης ήρθε, δίκην πειρατού, με τριήρεις, κυριεύσε τη Νάξο και τα λοιπά νησιά γύρω απ' αυτήν και αυτοαναγορεύτηκε Δούκας.

Την ίδια άποψη, όσον αφορά στην προέλευση του ονόματος «Δωδεκάνησα» εκ παραφθοράς από το «Δουκάνησα» (δηλ. νησιά του Δούκα της Νάξου), συναντούμε και στη γεωγραφία Δανιήλ και Γρηγορίου των Δημητρίων.

Στο χρονικό του Μορέως αναφέρεται επίσης το όνομα Δωδεκάνησος, ότι δόθηκε ως προίκα στον γαμπρό του Λατίνου αυτοκράτορα Βαλδουίνου Β' το έτος 1267.⁶

Στους μετέπειτα αιώνες ο όρος («Δ») προσέλαβε ευρύτερη σημασία,

4. Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, P.G. 108, 916C

5. Α. Ζακηθινού, *Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινῷ Κράτει*, ΕΕΒΣ 21 (1951), σελ. 179-184.

6. *Το χρονικόν του Μορέως*, υπό Πέτρου Π. Καλονάρου, Αθήναι 194, σελ. 112, στιχ. 2603-2604.

περιέχοντας περισσότερα νησιά του Αιγαίου.

Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας (1522-1912), κυρίως προς το τέλος, με τον όρο Δωδεκάνησα χαρακτηρίζονταν τα δώδεκα προνομιούχα νησιά του Αιγαίου πελάγους, δηλ. η Ικαρία, Πάτμος, Λέρος, Κάλυμνος, Νίσυρος, Τήλος, Αστυπάλαια, Σύμη, Χάλκη, Κάρπαθος, Κάσος και Μεγίστη (Καστελλόριζο).

Η Ρόδος και η Κως δεν περιελήφθησαν, ως μη προνομιούχα. Προστέθηκαν αργότερα, μετά την κατάληψη από τους Ιταλούς, τον Απρίλιο 1912.

Από το 1923 ο αριθμός των νησιών είναι 13 και γι' αυτό το λόγο οι Ιταλοί απέφευγαν την ονομασία Δωδεκάνησα. Αντί γι' αυτήν χρησιμοποιούσαν τον όρο «Isole Egee» ή «Tredici Sporadi».

Κατά την περίοδο της κατοχής από τους Γερμανούς (1943-1945), όπως και σ' αυτήν που ακολούθησε από τους Άγγλους (1945-47), χρησιμοποιήθηκε και πάλι.

Την οριστική επικράτηση του όρου έχουμε μετά την αποχώρηση των Άγγλων από τα νησιά (31-6-1947). όταν άρχισε να χρησιμοποιείται από την ελληνική στρατιωτική διοίκηση της Δωδεκανήσου σ' όλα τα επίσημα έγγραφα.

Με νόμο της Δ' Αναθεωρητικής Βουλής «Περί προσαρτήσεως της Δωδεκανήσου εις την Ελλάδα» έγινε η επίσημη καθιέρωση του όρου. Στο πρώτο άρθρο αναφέρεται: «*Αι Νήσοι της Δωδεκανήσου, Ρόδος, Κάλυμνος, Αστυπάλαια, Νίσυρος, Πάτμος, Χάλκη, Κάσος, Σύμη, Κως, Λέρος, Καστελλόριζον, ως και αι παρακείμεναι νησίδες είναι προσηρητέναι εις το ελληνικόν κράτος από της 28ης Οκτωβρίου 1947*».

Με την ενσωμάτωση η Δωδεκάνησος απετέλεσε «Γενική Διοίκηση Δωδεκανήσου» και έπειτα «Νομόν Δωδεκανήσου» (έδρα η Ρόδος με τρεις επαρχίες: Καλύμνου, Καρπάθου και Κω).

Στην εκκλησιαστική ιστορία, η εξέλιξη του όρου ήταν διαφορετική. Η ονομασία «*Εκκλησία Δωδεκανήσου*» είναι νεώτατη. Δημιουργήθηκε ως συμβατικός όρος στην εποχή της ιταλικής κατοχής και κυρίως με την εμφάνιση του λεγομένου ζητήματος του «αυτοκεφάλου» (δηλ. από το 1924 και εξής).

Πριν από την περίοδο αυτή δεν είναι δυνατόν να γίνει λόγος περί «Εκκλησίας Δωδεκανήσου» με την αυστηρή έννοια του όρου, γιατί σε κανένα κείμενο της εκκλησιαστικής γεωγραφίας (τα λεγόμενα **Τακτικά - Notitiae**) δεν αναφέρεται αυτός.

Είναι μάλιστα γνωστό, ότι στο παλαιότερο μέχρι σήμερα «Τακτικό» των αρχών του Ζ' αιώνας, την λεγόμενη έκθεση του Επιφανίου, αναγράφεται η μητρόπολις Ρόδου με 11 επισκοπές. Στην ίδια έκθεση η Κάρπαθος αναγράφεται στις αυτοκέφαλες αρχιεπισκοπές.

Στο «Τακτικό» του τέλους του Ι' αιώνας, της εποχής του Ιωάννου Τσιμισκή (μεταξύ των ετών 972-976) προστίθενται στη μητρόπολη Ρόδου 4 νέες επισκοπές: Ικαρίας, Στυπαλίας, Τραχείας και Νησούρων, ενώ αποσπάται της Άνδρου.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι ο όρος εμφανίζει διαφορετικό περιεχόμενο στην πολιτική από την εκκλησιαστική ιστορία.

Όταν όμως στην πολιτική έννοια του όρου περιελήφθησαν τα προαναφερθέντα 12 νησιά (στην ουσία 13), ιδίως από τις αρχές του 20ού αιώνας, μπορεί να γίνει λόγος και περί της ιστορίας της εκκλησίας ανά νησί και κατ' επέκταση της ιστορίας της Εκκλησίας Δωδεκανήσου.

Η Εκκλησία Δωδεκανήσου περιλαμβάνει σήμερα 4 Μητροπόλεις:

- α) Ρόδου (με τα νησιά Ρόδο, Σύμη, Χάλκη, Τήλο, Νίσυρο, Κατσελλόριζο).
- β) Καρπάθου και Κάσου
- γ) Κώου
- δ) Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας.

Περιλαμβάνει επίσης και την εξαρχία Πάτμου.

Σ' αυτές τις μητροπόλεις είναι άξιο ν' αναφερθούμε, όσον αφορά το ζήτημα της γενέσεώς τους, της «τάξεως» και της εξελίξεώς τους μέσα απ' τους αιώνες.

Όσον αφορά, κατά πρώτο λόγο, την **Μητρόπολη Ρόδου**, πρέπει να σημειωθεί, πως υποστηρίχθηκε παλαιότερα, ότι μέχρι το 733 υπαγόταν στην πνευματική εξουσία του Πάπα και ότι τη χρονιά αυτή ο αυτοκράτωρ του Βυζαντίου Λέων Γ' ο Ίσαυρος (717-741) οργίσθηκε εναντίον του πάπα Γρηγορίου του Β' (715-731) και του στέρησε την του Ανατολικού Ιλλυρικού πνευματική δικαιοδοσία του και ενέταξε τα νησιά στον Πατριάρχη Κων/πόλεως.

Την εσφαλμένη, βέβαια, αυτή άποψη των Ευαγγελίδη-Μηλιαράκη κατέρριψαν νεώτεροι ιστορικοί ερευνητές, εξηγώντας ότι το Ανατολικό Ιλλυρικό – το οποίο ο Λέων Γ' ο Ίσαυρος υπήγαγε στον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως το 732-733, θέτοντας τέρμα «εις την αρχιεπισκοπήν και το παπικόν βικαριάτον ολοκλήρου του Ανατολικού Ιλλυρικού (Θεσσαλονίκης)» – περιελάμβανε την Βαλκανικήν χερσόνησον μέχρι του Δουνάβεως ολην της Θράκης.

Οι χώρες αυτές, μάλιστα, εξαρτούνταν πολιτικά από το Βυζάντιο ήδη απ' το 376, επί Γρατιανού και Μ. Θεοδοσίου, ή οριστικότερα απ' το 396 επί Αρκαδίου και Ονωρίτου.

Ποιά νησιά λοιπόν υπήχθησαν στον Κωνσταντινουπόλεως όταν οι εκκλησιαστικές επαρχίες του Ιλλυρικού, όπως αναγράφονται στο «Τακτικό» του Παρισινού Κώδικος 1555Α είναι: α) Κρήτης, β) Μακεδονίας, γ) Π. Ηπείρου, δ) Ν. Ηπείρου, ε) Θεσσαλίας, στ) Δακίας Μεσογείου, ζ) Πελοποννήσου, η) Ελλάδος, θ) Ηπείρου Α.⁷

Τώρα, όσον αφορά την ακριβή χρονολογία δημιουργίας της πρώτης επι-

7. Γερ. Κονιδάρη, *Αι Μητροπόλεις και Αρχιεπισκοπαί του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η «τάξις» αυτών*. Τόμ. Α' σελ. 61, Αθήνα 1934.

σκοπής Ρόδου δεν έχουμε πληροφορίες. Σύμφωνα με την παράδοση, πρώτος επίσκοπος Ρόδου αναφέρεται ο Πρόχορος (Ψευδοπρόχορος) κατά τον α' αιώνα. Δεν υπάρχει, όμως, καμία μαρτυρία περί του ονόματός του ως επισκόπου Ρόδου και έτσι δεν μπορούμε να δεχθούμε την ύπαρξή του.

Κατά τον δεύτερο αιώνα αναφέρατι ο Ευφράνωρ. Εάν, όμως, για τους δύο πρώτους χριστιανικούς αιώνες δεν έχουμε ιστορικές ειδήσεις για την επισκοπή Ρόδου, κατά το β' μισό του γ' αιώνας υπάρχουν σαφείς μαρτυρίες ότι υπάρχει οργανωμένη Εκκλησία, της οποίας προϊστάται ο Φωτεινός. Πρόκειται για την πρώτη εξακριβωμένη ιστορικώς μαρτυρία, από την οποία προκύπτει ότι επισκοπή Ρόδου υπάρχει από τον γ' αιώνα.

Στις αρχές του δ' αιώνας φαίνεται ως επίσκοπος Ρόδου ο Ευφρόσυκος, ο οποίος παραβρέθηκε μαζί με άλλους επισκόπους των Κυκλάδων στην Α' Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας.

Κατά την αρχαιότερη πιθανή «τάξη προκαθεδρίας», η οποία ίσχυσε απ' το τέλος του δ' αι. μέχρι τις αρχές του ε' αι., η Ρόδος, ως Μητρόπολη – πόλη που είχε επισκοπή – κατείχε την 26η θέση επί συνόλου 28 Μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Όσον αφορά στην Επισκοπή Καρπάθου, η ίδρυσής της ανάγεται στους πρώτους αιώνες του Χριστιανισμού. Δεν είναι βέβαια γνωστό πότε ακριβώς ιδρύθηκε, πάντως κατά το πρώτο μισό του δ' αιώνας υπήρχε οργανωμένη Εκκλησία, γιατί εμφανίζεται ο πρώτος γνωστός επίσκοπος Καρπάθου, ονόματι Βάσσος, ο οποίος παρέστη στην Σαρδική Σύνοδο του 342.

Η **Επισκοπή Καρπάθου** ανυψώθη σε Αρχιεπισκοπή, αν όχι προ του 553, όπως υποστήριξε παλαιότερα ο καθηγητής Γερ. Κονιδάρης (στηριζόμενος στον Gerland), πάντως πριν από τα μέσα του ζ' αιώνας, γιατί στην έκθεση του Επιφανίου των αρχών του ζ' αιώνας (πριν το 630) η Κάρπαθος αναγράφεται 29η επί συνόλου 34 αυτοκεφάλων Αρχιεπισκοπών, καθώς και στο «Τακτικό» του Παρισινού Κώδικος 1555Α στα μέσα του 8ου αιώνας, ο Καρπάθου φαίνεται ως αυτοκέφαλος Αρχιεπίσκοπος.

Κατά τον Μάιο του 1865, η Αρχιεπισκοπή Καρπάθου προήχθη σε Μητρόπολη, επί Πατριάρχου Σωφρονίου, και στο «Συνταγμάτιον» του 1855 φαίνεται να κατέχει την 72η θέση.

Και για την **Επισκοπή Κώου** δεν γνωρίζουμε τον ακριβή χρόνο εμφάνισής της, αλλά με τη συμμετοχή του Μελίφρωνος στην Α' Οικουμενική Σύνοδο της Νίκαιας μπορούμε με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε ότι ιδρύθηκε προ του 325, υπαγόταν στην Μητρόπολη Ρόδου και πάντοτε κατείχε την 3η θέση μεταξύ των υποκειμένων επισκοπών.

Το «Τακτικόν» Νο 10, των χρόνων του Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259-1282) είναι το τελευταίο που εμφανίζει την Κω ως επισκοπή, γιατί από το πρώτο μισό του ιδ' αιώνας αποσπάται από τη Ρόδο και προάγεται σε Αρχιεπισκοπή, μάλλον επί Ανδρονίκου Γ' Παλαιολόγου. Για το σημείο αυτό δεν υπάρχει αναφορά σε «Τακτικό», αλλά από την Συνοδική Πατριαρχική Πρά-

ξη του έτους 1343 δηλώνεται η μετάθεση του Αρχιεπισκόπου Κω στην Μητρόπολη Κορίνθου.

Από Αρχιεπισκοπή προήχθη σε Μητρόπολη από το Οικουμενικό Πατριαρχείο στις 11 Απριλίου 1838 και στο «Συνταγμάτιο» του Πατριάρχου Ανθίμου Στ' (1853-1865) φέρεται τελευταία επί συνόλου 64 Μητροπόλεων.

Το 1937 η Σύνοδος του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως απέσπασε την Κάλυμνο από την Μητρόπολη Λέρου και την προσήρτησε στην Κω ως το 1947, που και πάλι επέστρεψε στην Μητρόπολη Λέρου.

Όσον αφορά την **Επισκοπή Λέρου**, η ίδρυσή της ανάγεται πριν την Ε' Οικουμενική Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως, γιατί σ' αυτήν εμφανίζεται ο πρώτος γνωστός Επίσκοπος Λέρου Ιωάννης. Εξ αρχής υπαγόταν στην Μητρόπολη Ρόδου, στην οποία και παρέμεινε μέχρι το 1888, οπότε και προήχθη σε Μητρόπολη.

Στην έκθεση του Επιφανίου, των αρχών του ζ' αιώνας, κατέχει την 7η θέση μεταξύ των 11 υποκειμένων επισκοπών στην Μητρόπολη Ρόδου. Στο «Τακτικό» του Βασιλείου (Basilii Notitia) εμφανίζεται για πρώτη φορά η **Επισκοπή Αστυπάλαιας**.

Στα τέλη του 10ου αιώνας, στο «Τακτικό» Νο 3, των χρόνων του Ιωάννου Τοιμισκή (972-976) ο «Λέρνης» βρίσκεται στην 11η θέση, εκδ. ο «Στυπαλίας» στην 12η επί συνόλου 14 Επισκοπων υπό τον Ρόδο, διότι εμφανίστηκε για μοναδική φορά σ' όλα τα «Τακτικά» ο Τραχείας ως 13ος.

Ο Πατριάρχης Νεόφυτος Β' (β' πατριαρχία 1607-1612), τον Απρίλιο του 1610 προσήρτησε τα νησιά Αστυπάλαια και Κάλυμνο στην επισκοπή Λέρου.

Το 1621 η Αστυπάλαια απετέλεσε, μαζί με την Αμοργό, πατριαρχική εξαρχία, με έξαρχο τον ιερομόναχο Λεόντιο. Το 1646 υπήχθη στην Αρχιεπισκοπή Σίφνου, αλλά επί Πατριάρχου Γρηγορίου Στ' επέστρεψε οριστικά το 1838 στην επισκοπή Λέρνης, η οποία προάγεται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο τον Νοέμβριο του 1888 σε Μητρόπολη.

Στο «Συνταγμάτιο» του 1907 η Μητρόπολη Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας κατέχει την 73η θέση επί συνόλου 84 μητροπόλεων του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Ο Μητροπολίτης φέρει τον τίτλο του «Υπερτίμου και Εξάρχου Σποράδων Νήσων».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αμάντου Κ., *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, τ. Α' 395-867 μ.Χ., Αθήναι 1953, τ. Β' 867-1204 μ.Χ., Αθήναι 1957.

Αποστόλου Ρόδου, *Απομνημονεύματα*, τ. Α'-Β', Αθήναι 1947.

Γεδεών Μ., *Η Μητρόπολις Λέρου και Καλύμνου*, «Εκκλησ. Αλήθεια», τ. Θ' (1888-1889), σελ. 106-107, 118-126.

Γερμανού Μητροπολίτου Σάρδεων, *Επισκοπικοί Κατάλογοι της Εκκλησίας Δωδεκανήσου*, «Εκκλ. Φάρος» έτος Λ', τόμος ΛΣΤ' (1937), σελ. 200 κ. εξ.

Ζακηθινού Λ., *Μελέται περί της διοικητικής διαιρέσεως και της επαρχιακής διοικήσεως εν τω Βυζαντινώ Κράτει*, «ΕΕΒΣ» 17 (1941) 208-274, 18 (1948) 42-62, 19 (1949) 3-25, 21 (1951) 179-209, 22 (1952) 159-162, 25 (1955) 127-157.

Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, PG 108.

Καρπαθίου Ι.Ε., *Δωδεκανήσου Εκκλησία*, ΘΧΕ τ. Β' (1937) στ. 1410-1442.

Κεδρηνού, *Σύνοψις Ιστοριών*, PG 108.

Κονιδάρη Γερ., *Αι Μητροπόλεις και Αρχιεπισκοπαί του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η «τάξις» αυτών*, τ. Α' τεύχ. α', Αθήναι 1934.

Κωνσταντινίδου Εμμ., *Δωδεκανήσου Εκκλησία*, ΘΗΕ, τ. 5 (1964) στ. 248-261

» *Κω, Μητρόπολις*, ΘΗΕ, τ. 7 (1965), στ. 1224-1229.

» *Ρόδου Μητρόπολις*, ΘΗΕ, τ. 10 (1967), στ. 817-820.

» *Συμβολή εις την εκκλησιαστικήν ιστορίαν της Δωδεκανήσου*, Αθήναι 1968.

Ορλάνδου Α., *Αρχείον των Βυζαντινών μνημείων της Ελλάδος*, τ. ΣΤ' (1948), τεύχη 1-2.

Παπαδοπούλου Χρ., *Η Εκκλησία της Ελλάδος επί τη 1900ή επετείω της ιδρύσεως αυτής υπό του Αποστόλου Παύλου, 50-1951*, Αθήναι 1959.

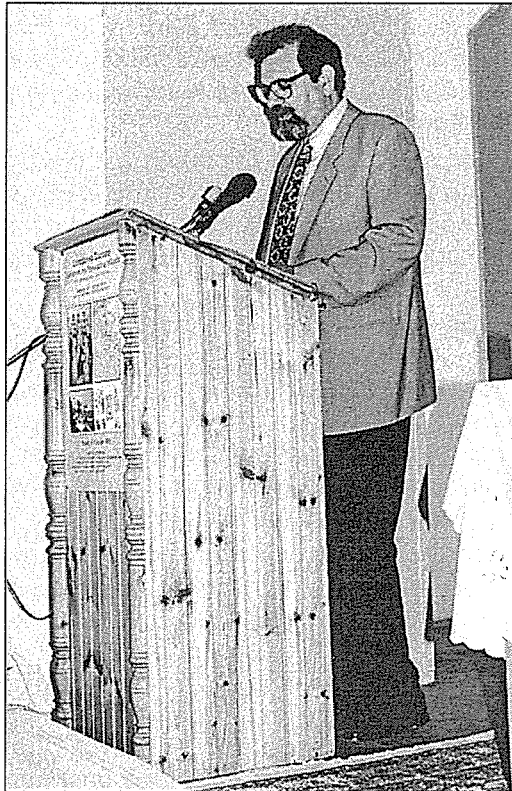
Στεφανίδου Β., *Εκκλησιαστική Ιστορία*, Αθήναι 1951.

Φιλιππίδου Λ., *Χριστιανική ηλικία των Κυκλάδων Νήσων*, «Εκκλ. Φάρος», τ. ΚΓ' (1924), σελ. 78 κ. εξ.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Θ. ΠΡΙΝΤΖΙΠΑΣ
Ιστορικός

Ο ΚΡΥΠΤΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΣ
ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

*Ο κ. Γ. Πρίντζιπας
στο βήμα*

Γενικά

Λίγο πριν την άλωση της Πόλης και την έναρξη μιας μακροχρόνιας και οδυνηρής, για τον Ελληνισμό, περίοδο, ο λόγιος μοναχός και σπουδαίος θεολόγος των υστεροβυζαντινών χρόνων Ιωσήφ Βρυέννιος (ο θάνατός του υπολογίζεται ανάμεσα στο 1431 και 1438)¹, ο κατά Μάρκον Ευγενικόν «της αληθείας στύλος και φαεινότατος ορθοδοξίας λύχνος»², υπολογίζοντας το τι θα επακολουθούσε την πτώση της Βασιλεύουσας, έγραφε: «*Ταύτης της πόλεως ισταμένης, συνίσταται πως αυτή και η πίστις ακράδαντος· εδαφισθείσης δε ή αλούσης, άπερ Χριστέ μου, μη γένοιτο, ποία έσται ψυχή κατά πίστιν ακλόνητος;*»^{2α}.

Ο Ιωσήφ Βρυέννιος είχε συλλάβει την ουσία της οθωμανικής επιθετικότητας. Ότι δηλαδή επρόκειτο για την επίθεση του Ισλάμ κατά του Χριστιανισμού, υπό την ορθόδοξη εκδοχή του, κι ότι δύναμη αντίστασης εμπορευόταν μόνο από την καρδιά της αυτοκρατορίας η οποία αισθητοποιούσε την πνευματική και πολιτική ισχύ του Γένους.

Ο λόγιος μοναχός παρακολουθούσε, στις μέρες του, την εξέλιξη μιας παλιάς ιστορίας που ξεκίνησε από τότε που το αραβικό Ισλάμ —μέσα του 7^{ου} αιώνα— άρχισε τις επιθέσεις του κατά της αυτοκρατορίας. Τότε το παντοδύναμο κράτος αντιμετώπισε την ισλαμική επιθετικότητα με υπεροψία. Είναι γεγονός, ότι το Ισλάμ στην αρχή θεωρήθηκε, από τους βυζαντινούς θεολόγους, ως χριστιανική αίρεση με δόγματα «γέλωτος άξια» κατά τη διατύπωση του αγίου Ιωάννου του Δαμασκηνού³.

Όταν, όμως, συνετελέσθησαν οι εντυπωσιακές επιτυχίες του και η αλματώδης επέκτασή του σε βάρος της αυτοκρατορίας έγινε σαφές, ότι επρόκειτο για μια μεγάλη απειλή που είχε κατ' εξοχήν θρησκευτικό χαρακτήρα. Τούτο διαφαίνεται ήδη στον 11^ο αιώνα και συγκεκριμένα στο τραγικότερο σημείο συνάντησης Βυζαντίου και Ισλάμ, υπό τη σελτζουκική μορφή του, στη μάχη του Ματζικέρτ (1071). Τότε γίνεται σαφής ο θρησκευτικός χαρακτήρας του πολέμου, ο δε αυτοκράτορας Ρωμανός Δ' ο Διογένης (1068—1071) είχε την πεποίθηση ότι πορευόταν προς υπεράσπιση της πίστεως⁴. Έτσι, και η συντριπτική του ήττα θεωρήθηκε ως ήττα του συμβόλου, υπέρ του οποίου πολέμησε. Δηλαδή ως ήττα του Σταυρού⁵.

Ο θρησκευτικός αυτός χαρακτήρας του πολέμου με το Ισλάμ έγινε εναργέστερος αργότερα, με την παρουσία των οθωμανών Τούρκων στη Μ. Ασία, με αισθητό σημείο του τη μεγάλη φθορά του Ελληνισμού. Φθορά που είναι έκδηλη με την εκκλησιαστική κατάρπτωση και τη δημογραφική ελάττωση μεγάλων περιοχών με συμπαγή ελληνικό πληθυσμό, όπως η Μ. Ασία. επί παραδείγματι, αν θεωρήσουμε τον 10^ο αιώνα ως *Terminus Post Quem* για τη μουσουλμανική διείσδυση στη Μ. Ασία, παρατηρούμε την εξής μορφή που ακολουθεί η εξέλιξη της εκκλησιαστικής κατάστασης στην περιοχή: Τον 10^ο αιώνα στο μικρασιατικό χώρο υπάρχουν 50 μητροπόλεις, στις οποίες υπόκεινται 370 επισκοπές. Τον 15^ο αιώνα στους επισκοπικούς καταλόγους αναφέρονται 17 μητροπόλεις και τρεις επισκοπές (Απολλωνιάδος, που ανήκε στη μητρόπολη Σάρδεων, Κάνεως και Όφεως, που ανήκαν στη μητρόπολη Τραπεζούντος)⁶. Το 1922, πριν την ανταλλαγή, στην ίδια περιοχή διατηρούντο μόνον εννέα μητροπόλεις.

Η μείωση αυτή των εκκλησιαστικών επαρχιών οφείλεται σ' ένα και μοναδικό λόγο. Στους εξισλαμισμούς. Την τραγική ιδιοτυπία του νεοελληνικού φαινομένου. Στην οθωμανική πολιτική πράξη, αλλά και στη συνείδηση του Γένους, οι εξισλαμισμοί ισοδυναμούν με εκτουρκισμούς.

Οι εξισλαμισμοί

Οι νέες συνθήκες που δημιούργησε η τουρκική κατάκτηση, καθώς και οι ποικιλόμορφες καταπιέσεις που ασκούσε ο κατακτητής στους χριστιανούς, συχνά οδήγησαν άτομα, ομάδες, ή και ολόκληρες περιοχές στην εξωμοσία, η οποία είναι ανάλογη με την εδραίωση της τουρκικής κυριαρχίας στην Μ. Ασία και την προέλαση των Οθωμανών στη χερσόνησο του Αίμου. Για τον Ελληνισμό οι εξισλαμισμοί απετέλεσαν βαρύτατο πλήγμα είτε ως ομαδικοί, είτε ως ατομικοί, εκούσιοι, βίαιοι εξισλαμισμοί, σε πολλές περιπτώσεις, ισοδυναμούν με ακουσίους μια και οι συνθήκες που τους προκάλεσαν, στην ουσία, οδήγησαν τους υποδούλους σε μια μονοσήμαντη συμπεριφορά.

Κύριο αποτέλεσμα τους ήταν η αύξηση της δύναμης των Οθωμανών κι η μείωση, σε σημείο αφανισμού, του υποδούλου Ελληνισμού, μια και η άρνηση της ιδιότητας του ορθοδόξου χριστιανού συνεπήγετο και την αυτόματη μετάθεσή του από την κατηγορία του υποδούλου στην κατηγορία του κατακτητή⁷. Αυτός ήταν και ο λόγος για τον οποίο οι Οθωμανοί επιφύλασαν εξαιρετικές τιμές στους εξισλαμισμένους ρωμιούς.

Το φαινόμενο, εντασσόμενο στη θεοκρατική πολιτειολογία του οσμανικού κράτους, το οποίο εφήρμοζε την αρχή «*Cujus Regio, Ejus Religio*», και στην μανιχαϊστική κοσμολογική αντίληψη του Ισλάμ, απέβη μια κυριολεκτική μάστιγα για το Γένος. Το οσμανικό κράτος, ως μουσουλμανικό, ανεχόταν απλώς τους χριστιανούς, οι οποίοι έτσι δέχονταν τη θρησκευτική επιθετικότητα του Ισλάμ και ήταν ύλη προς κατάκτηση, σύμφωνα με τη διδασκαλία περί ιερού πολέμου (*Djihad*)⁸.

Όπως είναι γνωστό, απώτερος σκοπός του Ισλάμ είναι η εξάπλωσή του. Προς τον σκοπό αυτό ο κόσμος χωρίζεται σε δύο «Οίκους». Στον «οίκο της υποταγής» (στο θέλημα του Θεού) (Dar el Islam) και στον «οίκο του πολέμου» (Dar el Harb). Στον πρώτο ανήκουν οι «πιστοί» και στο δεύτερο οι «άπιστοι», κατά μανιχαϊστική επίδραση περί αγαθού και κακού. Βασική επιδίωξη ενός μουσουλμανικού κράτους είναι η εξάπλωσή του στον «οίκο του πολέμου». Αυτή δε θα πραγματοποιηθεί με τον ιερό πόλεμο που είναι το μέσον για την επίτευξη του σκοπού αυτού.

Οι «άπιστοι» διακρίνονται, επίσης, σε δύο κατηγορίες. Σ' αυτούς που ακολουθούν αποκεκαλυμμένη θρησκεία, τους ονομαζόμενους «οπαδούς των Γραφών» (Ahl al Kitab), δηλαδή τους χριστιανούς, τους εβραίους και τους οπαδούς του Ζωροαστρικού, και στους ειδωλολάτρες και πολυθεϊστές, τους ονομαζόμενους «κιαφήρ». Απ' αυτούς οι της δεύτερης κατηγορίας δεν έχουν κανένα δικαίωμα εκ του ισλαμικού νόμου, εκτός αν εξισλαμισθούν. Αντίθετα στους πρώτους, εφόσον δεν προσχωρήσουν στην ισλαμική πίστη, παρέχονται προνόμια ζωής, τιμής, θρησκευτικής ανοχής, υπό τον όρον ότι καταβάλλουν κεφαλικό φόρο (Djizya) και συμπεριφέρονται ως κατώτεροι των μουσουλμάνων, όπως ακριβώς αναγνωρίζονται από τον ιερό νόμο⁹. Υπόκεινται έτσι στην κατηγορία των Djimmi¹⁰.

Η υπαγωγή των υποδούλων στην παραπάνω κατηγορία συνεπήγετο και τη χορήγηση προνομίων, τα οποία καθόριζαν τη θέση τους μέσα στο μουσουλμανικό κράτος, το βαθμό στο οποίο τους ανεχόταν η κυρίαρχη, πολιτικά, τάξη και τα όρια της ελευθερίας τους¹¹. Τα προνόμια αυτά, στην περίπτωση των Ελλήνων, βοήθησαν το Γένος να οργανωθεί και να διατηρήσει την ετερότητά του κατά την τουρκοκρατία, αν και η παραβίασή τους ήταν εύκολη υπόθεση για την οθωμανική διοίκηση και τα όργανα της θεοκρατικής εξουσίας. Παρά την ύπαρξη των προνομίων και την εξ αυτών απορρέουσα ανοχή των χριστιανών, η σύγκρουση μεταξύ των δύο θρησκειών, χριστιανισμού και μουσουλμανισμού, παίρνει δραματική μορφή και σύντομα αποβαίνει, φυσικά, υπέρ των μουσουλμάνων.

Αληθεύει, εν πολλοίς, η γνώμη του Στήβεν Ράνσιμαν, ότι τα προνόμια αποδείχτηκαν αποτελεσματικότερα στο χαρτί παρά στην πράξη¹², ή η ταυτόσημη του Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, ότι «ο παρατυχών Τούρκος ηδύνατο δι' ενός λακτίσματος να συντρίψει την κοινοτικήν αυτοδιοίκησιν, να καταργήση παν προνόμιον και δικαίωμα γεγραμμένον επί χάρτου»¹³. Προκύπτει έτσι μια φανερή αντίφαση στην οθωμανική πολιτική, έναντι των χριστιανών, με από αποτέλεσμα την κατάρτιση του Γένους, τη μετατροπή σε τζαμιά των προστατευμένων με σουλτανικούς ορισμούς (αχτναμέδες) εκκλησιών και, κυρίως, τους μεγάλους σε έκταση και δραματικούς σε ένταση εξισλαμισμούς, οι οποίοι είχαν ως αποτέλεσμα την απώλεια πολυαριθμών πληθυσμών, τη συρρίκνωση του Γένους και τον περιορισμό των γεωγραφικών του ορίων, καθώς και τη φθορά του Ελληνισμού.

Η εξήγηση αυτής της αντιφατικής πολιτικής πρέπει να αναζητηθεί στην

ίδια την ουσία των προνομίων, σε σχέση με το νομικό καθεστώς υπό το οποίο έγιναν οι σχετικές παραχωρήσεις. Όπως είναι γνωστό, τα προνόμια παρεχωρούντο σε ένδειξη ανοχής και όχι ευνοίας. Η σχετική πρακτική απέβλεπε στο πολιτικό και οικονομικό συμφέρον των κατακτητών και στηριζόταν στον ακωδίκευτο και ασαφή ιερό νόμο (Sharia), ο οποίος ρύθμιζε όλες τις δραστηριότητες σ' ένα μουσουλμανικό κράτος, ιδιωτικές και δημόσιες. Πηγές του ιερού νόμου είναι το Κοράνιο, οι γνώμες των χαλιφών και των νομομαθών, η πρακτική των εφαρμοστών του νόμου, των σουλτάνων, και των ερμηνευτών του, των Ulama, καθώς και πολλές διατάξεις εθιμικού χαρακτήρα¹⁴. Σ' ένα τέτοιο χαλαρό δίκαιο ευκολότατα μπορεί κανείς να ανεύρει ερείσματα για την παραβίαση των όποιων επιταγών του και βεβαίως για την καταστρατήγηση της παραχώρησης, απ' τον ίδιο τον ιερό νόμο, της δυνατότητας χορήγησης των προνομίων¹⁵.

Αν σε όλ' αυτά προσθέσει κανείς και την προσηλυτιστική δράση των φανατικών μουσουλμανικών στοιχείων, την επιρροή των διαφόρων Ulama, με τις ιεραποστολικές τάσεις, τη συνήθεια των ευσεβών μουσουλμάνων να συντελούν στον εξισλαμισμό των χριστιανών, διότι έτσι προετοίμαζαν τη σωτηρία τους¹⁶, μπορεί να γίνει κατανοητός ο βαθμός ανασφάλειας του περίφημου προνομιακού καθεστώτος.

Μέσα σ' αυτό το ιστορικό πλαίσιο γίνεται φανερή η δυσμενής θέση των χριστιανών που ζουν υποταγμένοι στο μουσουλμανικό περιβάλλον. Έτσι, η λύτρωση, πολλές φορές, προεβάλλετο ως μονόδρομος. Ως ένταξη στην κυρίαρχη τάξη, δηλαδή ως εξισλαμισμός. Ηθική δικαίωση στη σχετική απόφαση παρείχαν οι θεολόγοι του Ισλάμ, οι οποίοι μετά την Άλωση διέσπειραν το ψευδές ιδεολόγημα, ότι ο Θεός ήρε την ευαρέσκειά του από τους χριστιανούς και την απένειμε πλέον στους μουσουλμάνους, εξ ου και οι συνεχείς νίκες των οθωμανών. Το επιχείρημα αυτό ήταν τόσο ισχυρό, κυρίως μεταξύ του λαού, διατυπούμενο μάλιστα σε μια άκρως θεοκρατική εποχή, ώστε έφτασε από μόνο του να φέρει σε πολύ δύσκολη θέση το λαό και να τον αποστομώσει¹⁷.

Η κατάσταση που επικράτησε, περιγράφεται πολύ χαρακτηριστικά στις πηγές. Ο φιλενωτικός Νεόφυτος Ροδινός ο Κύπριος γράφει στον Ιωάννη πρεσβύτερο και ρεφερενδάριο Παραμυθίας, τον Ιανουάριο του 1648, τα εξής: «Καλά ηξεύρει η ευλάβειά σου τί έγινε ο Γλυκέων Νεκτάριος, πως τα χωρία της επαρχίας του, πηγαίνοντας δια την ζήτην, ένα χρόνον τα εύρισκε χριστιανούς, τον άλλον χρόνον τα εύρισκεν μεταβαλμένα (οίμοι των κακών) εις την συχαντερήν πίστιν της αραβικής αλουπούς»¹⁸.

Ενώπιον αυτού του κινδύνου το Γένος αντέδρασε. Κι η αντίδρασή του πήρε διάφορες μορφές. Η Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία, με τον ιδιότυπο πολιτικά ρόλο της, τα μοναστήρια και οι δάσκαλοι του Γένους, προσπάθησαν να στηρίξουν το ραγιά. Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια της αντιρρητικής γραμματείας που στόχευσε στο να δώσει καίρια θεολογική απάντηση στο ψευδές ισλαμικό ιδεολόγημα, περί του οποίου μιλήσαμε. Στον

τομέα αυτόν διακρίθηκαν ο Παχώμιος Ρουσάνος¹⁹, ο Παναγιώτης Νικούσιος²⁰ και ο Αναστάσιος Γόρδιος²¹, που επιχειρήσαν ν' ανατρέψουν τις κατά της Εκκλησίας απόψεις του Ισλάμ. Παράλληλα και η κοσμική γραμματεία, λόγιας ή δημώδους μορφής, προσπάθησε ν' απαντήσει στην ισλαμική πρόκληση, προβάλλοντας την προσδοκία της αναστάσεως του Γένους ως εσχατολογική προοπτική για τη λύτρωσή του. Στην κατηγορία αυτή υπάγονται οι Θρήνοι της Κωνσταντινουπόλεως, τα δημοτικά τραγούδια, οι χρισμοί²² και οι Ερμηνείες της Αποκαλύψεως, μεγάλα έπη που αποκτούν ευρύτατη διάδοση, όπως ο Διγενής Ακρίτης²³ κ.ά.

Βεβαίως, μεγαλύτερη και ουσιαστικότερη αντίδραση κατά των εξισλαμισμών πραγματοποιήθηκε στον ποιμαντικό χώρο, ιδίως κατά τον 18^ο αιώνα. Φωτισμένοι άνδρες διακρίθηκαν στον τομέα αυτόν, όπως ο επίσκοπος Δρυϊνουπόλεως Σοφιανός²⁴, ο μοναχός Νεκτάριος Τέρπος²⁵ και προπάντων ο μεγάλος εθναπόστολος και ιερομάρτυς άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός²⁶. Παράλληλα, την ίδια περίοδο, προβάλλεται το παράδειγμα των Νεομαρτύρων με σκοπό την εγκαρδίωση των υποδούλων και την αντίστασή τους ενώπιον του ισλαμικού φανατισμού²⁷.

Ο Κρυπτοχριστιανισμός

Μέσα σ' αυτό το πνεύμα αντιστάσεως κινείται και το ζήτημα των Κρυπτοχριστιανών. Αυτών, δηλαδή, των ρωμιών, οι οποίοι εξισλαμισθέντες συνέχισαν κρυφίως να ζουν ως ορθόδοξοι κι έτσι κατόρθωσαν να κρατηθούν στο χώρο της θρησκευτικής τους πίστης και της εθνικής τους παράδοσης. Ο τρόπος με τον οποίον αντέδρασαν στο κύμα των εξισλαμισμών, στην ουσία, ήταν ο ομφάλιος λώρος που τους ένωνε με την Ορθοδοξία και το Γένος. Γι' αυτό, παρά τα χρόνια που πέρασαν, παρά τη διαδοχή των γενεών, κρυπτοχριστιανικές κοινότητες, αλλά και μεμονωμένα άτομα, διατηρήθηκαν στο χώρο της αποκρυφίας ίσαμε τα τέλη του 19^{ου} αιώνα και τις αρχές του 20^{ου} και εμφανίσθηκαν με ακραιφνή ελληνική συνείδηση. Ήταν η εποχή που λόγοι πολιτικής ή διπλωματικής ευπρέπειας επέβαλαν στην οθωμανική αυτοκρατορία να εφαρμόσει δήθεν την αρχή της θρησκευτικής ελευθερίας, κατά τα δυτικά πρότυπα και ν' αναγνωρίσει και σ' αυτούς το δικαίωμα να εμφανισθούν και να πολιτογραφηθούν ως χριστιανοί.

Αντίθετα, όσοι εκ των εξισλαμισθέντων εγκατέλειψαν τη θρησκευτική τους παράδοση, διατήρησαν όμως τη γλώσσα (όπως π.χ. οι Τουρκογιαννιώτες, οι Τουρκοκρητικοί, οι Βαλαάδες στη Μακεδονία και οι Οφλήδες στον Πόντο), απώλεσαν και την εθνική τους συνείδηση. Η κοινή γλώσσα δεν στάθηκε ικανή να τους κρατήσει μέσα στον κορμό του Γένους²⁸.

Το φαινόμενο του Κρυπτοχριστιανισμού εμφανίσθηκε με την αραβική κατάκτηση. Τότε δηλαδή που το Ισλάμ εισχωρούσε στο σώμα της αυτοκρατορίας. Περιπτώσεις πιθανολογούνται στην Κρήτη, κατά την κατοχή της από τους Σαρακηνούς. Πάντως η αναφορά σ' αυτές είναι δυσχερής, δεδομένου ότι λείπουν οι πηγές.

Η πρώτη αναφορά στο φαινόμενο υπάρχει σε δύο πιττάκια που έστειλε το 1339 και το 1340, αντίστοιχα, ο Πατριάρχης Ιωάννης ΙΔ' ο Καλέκας στους εξισλαμισθέντες, μετά την τουρκική κατάκτηση του 1330, κατοίκους της Νίκαιας της Βιθυνίας. Φαίνεται ότι ο εξισλαμισμός τους έγινε αμέσως μετά την παράδοση της πόλεως και ότι στη συνείδησή τους έμεινε ως πράξη τυπική και όχι ουσιαστική. Για τον λόγο αυτό ζητούν την άδεια της Μεγάλης Εκκλησίας ν' ακολουθήσουν την οδό της αποκρυφίας.

Ο Πατριάρχης, αφού τονίζει ότι οφείλουν ν' ακολουθήσουν την ακρίβεια που προβλέπουν στις περιπτώσεις αυτές οι ιεροί κανόνες, δηλαδή να δείξουν «φανεράν και πεπαρρησιασμένην μετάνοιαν», προτείνει την οδόν της οικονομίας, γνωρίζων ότι αλλιώς πολλοί θ' αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο ν' αποκηρύξουν για δεύτερη, και οριστική, πλέον φορά την ορθόδοξη πίστη τους. Έτσι, τονίζει ότι «όσοι τω φόβω των κολάσεων, καθ' εαυτούς και εν τω λεληθότι, διαζήν θελήσουσι τα των χριστιανών ενστερνιζόμενοι και ποιούντες, και αυτοί σωτηρίας επιτεύξονται, μόνον κατά το δυνατόν τηρείν σπουδάζοντες τας του Θεού εντολάς»²⁹.

Με τον τρόπον αυτό δόθηκε η εκκλησιαστική άδεια για την επιλογή της αποκρυφίας. Τούτο σημαίνει ότι η Εκκλησία γνώριζε την ύπαρξή τους, φρόντιζε για τη διατήρησή τους στον εκκλησιαστικό οργανισμό και διέθετε τα μέσα για την κατήχηση και την πνευματική τους οικοδομή. Έτσι δεν είναι τυχαίο ότι βρέθηκαν σε μοναστήρια, ή σε ενορίες, κατάστιχα με τα ονόματά τους, ότι η ανάπτυξη και η διατήρηση κρυπτοχριστιανικών κοινοτήτων έγινε πλησίον μοναστικών ή άλλων εκκλησιαστικών κέντρων³⁰, ότι μαρτυρούνται κρυπτοχριστιανοί ιερείς με κανονική ιερωσύνη³¹, ότι υπάρχουν μαρτυρίες ιερών χειροτονηθέντων για ελάχιστους ορθοδόξους, στην ουσία όμως για τους διάσπαρτους στην περιοχή τους κρυπτοχριστιανούς³².

Έτσι, τα βασικά στοιχεία του φαινομένου είναι: 1) ο αγώνας για την εξαπάτηση των Τούρκων με εκπλήρωση των εξωτερικών τύπων της μωαμεθανικής θρησκείας, 2) η συνειδητή παραμονή στη χριστιανική πίστη, και 3) η σύνδεσή τους με την εκκλησιαστική ζωή, με διάφορους τρόπους. Οπωσδήποτε απλές επιβιώσεις χριστιανικών δοξασιών και εθίμων δεν αποτελούν γνήσια φαινόμενα κρυπτοχριστιανισμού, όπως π.χ., στην περίπτωση των Αλεβήδων ή των Μπεκτασήδων³³.

Εκτός των ανωτέρω προβάλλει το ερώτημα: ποιές ήταν οι περιοχές όπου εξετράφη το φαινόμενο του Κρυπτοχριστιανισμού; Σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτουμε οι περισσότερες περιπτώσεις αναφέρονται βεβαίως στη Μ. Ασία, και κυρίως στον Πόντο, στην Αλβανία και στην Ήπειρο. Δηλαδή στις απομακρυσμένες περιοχές, όπου η τουρκική διοίκηση ήταν χαλαρή, αλλά και σε αστικά κέντρα και σε όλες τις περιοχές της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Όπως γράφει, μάλιστα, ο Μ. Γεδεών: «Το τάγμα τούτο των μισοπίστων επεξετέινετο εις πάσας σχεδόν τας επαρχίας της άλλοτε μεγάλης τουρκικής αυτοκρατορίας»³⁴.

Ο Κρυπτοχριστιανισμός στα Δωδεκάνησα

Στα Δωδεκάνησα μαρτυρείται η ύπαρξη Κρυπτοχριστιανών αμέσως μετά την τουρκική κατάκτηση του 1522. Οι πρώτες περιπτώσεις αναφέρονται στη **Ρόδο**.

Όπως είναι γνωστό η νήσος, αμέσως μετά την κατάληψή της, εποικίζεται από Τούρκους των ΝΑ μικρασιατικών παραλίων. Η πρώτη περίπτωση Κρυπτοχριστιανισμού αναφέρεται σε Τούρκους εποίκους και συγκεκριμένα στο διοικητή των γενιτσάρων, τον γενιτσάραγα, και σε γενιτσάρους. Η αποκάλυψή τους έχει σχέση με τη γνωστή προσπάθεια των Ιωαννιτών Ιπποτών να οργανώσουν ένα επαναστατικό κίνημα προς εκδίωξη των κατακτητών, δυο χρόνια ακριβώς μετά την τουρκική εισβολή. Την οργάνωση του κινήματος ανέλαβε ο ελληνομαθής Ιππότης Antonio Bosio. Μεταξύ των όσων ήλθαν σ' επαφή μαζί του – κατά το προκαταρκτικό στάδιο – ήταν αρχικά και δύο γενίτσαροι, οι οποίοι τον διαβεβαίωσαν ότι οι συνάδελφοί τους της Ρόδου δεν θα έφερναν καμιά αντίσταση σε ενδεχόμενη χριστιανική επίθεση κατά του νησιού³⁵.

Η στάση αυτή των γενιτσάρων προκαλεί εντύπωση, γνωστού όντος του φανατισμού και του αντιχριστιανικού μένους των σκληρών αυτών στρατιωτικών. Διευκρινίζεται δε τις επόμενες μέρες, όταν ο ίδιος ο γενιτσάραγας έρχεται σ' επαφή με τον Bosio, του επαναλαμβάνει τα όσα δήλωσαν οι δυο γενίτσαροι και επιπλέον ανακοινώνει την πρόθεσή του να επιστρέψει στη θρησκεία των πατέρων του. Η δήλωση αυτή του γενιτσάραγα καθιστά φανερό πλέον την ιδιότητά του. Η επιθυμία του να ζήσει ως χριστιανός δηλοί την κρυπτοχριστιανική του ιδιότητα, την οποία διατήρησε ζώσαν εν τη καρδιά του, την πίστη των προγόνων του. Το ίδιο πρέπει να δεχθούμε και για τους δυο γενιτσάρους, τους οποίους δεν θα εδέσμευε καμία υποχρέωση υποταγής σε διαταγή ανωτέρου τους – αν υποθέσουμε ότι η παραπάνω πανηγυρική δήλωσή τους ήταν αποτέλεσμα διαταγής – αν κάτι άλλο δεν συνέβαινε, το οποίο θα είχε υπέρτερη αξία από τη νομιμοφροσύνη τους. Κι αυτό δεν μπορεί να είναι άλλο από την πραγματική τους πίστη.

Εξάλλου είναι άξια προσοχής και η βεβαιότητα του γενιτσάραγα περί της υπακοής των γενιτσάρων του στις προθέσεις του. Θα ήταν ανεξήγητη αν, μετά την αποκάλυψη της αποστολής του Bosio και την καταστολή του κινήματος από τους Τούρκους το 1525, εβδομήντα γενίτσαροι με τις οικογένειές τους δεν διέφευγαν προς τα κατεχόμενα από τους Βενετούς νησιά του αρχιπελάγους³⁶. Η πράξη αυτή φανερώνει την έκταση της συνωμοσίας στο τάγμα των γενιτσάρων, αλλά κυρίως αποτελεί ισχυρά ένδειξη περί της κρυπτοχριστιανικής ιδιότητας αυτών, αν και οι πηγές δεν μαρτυρούν *expressis verbis* κάτι τέτοιο. Αν, όμως, δεν δεχθούμε την υπόθεση αυτή, η ομαδική συμφωνία σε μια αντίσλαμική πράξη και, κυρίως, η ομαδική διαφυγή προς χριστιανικές κτήσεις στρατιωτών γνωστών για τον φανατισμό τους, θα παραμείνουν ανεξήγητες.

Η δεύτερη περίπτωση Κρυπτοχριστιανισμού αφορά σ' εξισλαμισθέντες

Έλληνες της Ρόδου. Πρόκειται για τους Καλογιάννη (έτσι παραδίδεται) και Νικόλα Σκανδάλη, υπηρέτες του Ρόδιου ευγενούς Pietro Lomellino del Campo, τους οποίους οι Τούρκοι διόρισαν στη Μεθώνη, τον μεν Καλογιάννη ως λιμενάρχη, τον δε Νικόλαο Σκανδάλη ως τελώνη και διοικητή των πύργων της προκουμαίας. Την κρυπτοχριστιανική τους ιδιότητα γνώριζε ο πρώην κύριός τους, ο οποίος εφοδίασε με επιστολές του προς αυτούς το γνωστό Antonio Bosio, όταν ο τελευταίος ανέλαβεν εκ μέρους των Ιωαννιτών, το 1529, να κάνει όλες τις προκαταρκτικές ενέργειες για την κατάληψη της Μεθώνης. Ο Bosio ήρθε σ' επαφή με τους δύο κρυπτοχριστιανούς, οι οποίοι δέχθηκαν να συνδράμουν τους Ιωαννίτες στη σχεδιαζόμενη επιχείρηση³⁷. Όταν η προσπάθεια απέτυχε κατέφυγαν στη Μάλτα, όπου ήταν πλέον η έδρα του ιπποτικού αυτού Τάγματος.

Η περίπτωση των ανωτέρω κρυπτοχριστιανών καθιστά φανερόν ότι: α) στη Ρόδο αμέσως μετά την κατάληψη απ' τον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για τον εξισλαμισμό των κατοίκων, παρά την ύπαρξη προνομίων· β) ήταν γνωστή η δυνατότητα προσφυγής στην αποκρυφία. Τούτο σημαίνει ότι υπήρξαν οι εκκλησιαστικές προϋποθέσεις για την διευκόλυνση μιας τόσο επικίνδυνης απόφασης και την εν ασφαλεία συντήρηση ενός τόσο σημαντικού μυστικού· γ) η ύπαρξη των παραπάνω περιπτώσεων κρυπτοχριστιανών μάς παρέχει τη δυνατότητα να εικάσουμε την ύπαρξη και άλλων περιπτώσεων που παραμένουν άγνωστες.

Η παρουσία, όμως, κρυπτοχριστιανών στα Δωδεκάνησα δεν περιορίζεται τοπικά στην Ρόδο, ούτε χρονικά στον 16ο αιώνα, εφ' όσον και σε άλλα νησιά και σε άλλες χρονικές περιόδους γνωρίζουμε την ύπαρξη αποκρυφίας.

Στην **Κάλυμνο** γίνεται έκδηλη η παρουσία τους σε προκήρυξη των κατοίκων στις 17 Οκτωβρίου 1763³⁸ για την ηθική κρίση που φαίνεται ότι μαστίζε τη νήσο. Αποφασίζεται να επιβληθούν χρηματικές ποινές στους παρεκτρεπομένους, ακόμη δε και στερητικές της ελευθερίας ποινές σε όσους εγκατέλειπαν, χωρίς αιτία, τη συζυγική στέγη, καθώς επίσης και στους συμμετόχους. Την προκήρυξη επικυρώνει ο επιχώριος επίσκοπος Λέρνης Ιγνάτιος και την υπογράφουν ιερείς και πρόκριτοι της Καλύμνου. Μεταξύ αυτών και οι Μουσταφάς Μερεέμ, Μουσταφάς Σελεκμάνης και Γεσούφης Μερεέμ.

Η ύπαρξη των υπογραφών αυτών, λίαν ασυνήθης για τα δεδομένα της εποχής, καθίσταται δυσερμήνευτη για το λόγο, ότι τίθενται σ' ένα έγγραφο το οποίο αρχίζει με τη φράση «*ημείς οι χριστιανοί*» και χαρακτηρίζει τις καταγγενομένες πράξεις ως «*πράγματα εναντίον της Εκκλησίας και παντελώς έξω της πίστεώς μας*». Το ζήτημα, όμως, βρίσκει τη λύση του αν δεχθούμε την κρυπτοχριστιανική ιδιότητα αυτών που υπέγραψαν. Αν, μάλιστα, δεχθούμε ότι οι υπογράψαντες το παραπάνω έγγραφο ήταν πρόκριτοι, επομένως εκπρόσωποι του λαού, οι κρυπτοχριστιανοί που συνυπέγραψαν θα πρέπει να ήταν εκπρόσωποι της κρυπτοχριστιανικής κοινότητας

της Καλύμνου, οι οποίοι μέσω της υπογραφής τους δέσμευαν και τους εν κρυπτώ διαβιούντες χριστιανούς.

Η υπογραφή τους δε σ' ένα έγγραφο, το οποίο επικυρώνει ο επιχώριος επίσκοπος, φανερώνει και την εκκλησιαστική τους κατάσταση, τις σχέσεις τους με την επισκοπή και την αποδοχή τους από τους λοιπούς ορθόδοξους. Ο πανηγυρικός τρόπος με τον οποίο υπογράφουν ένα καθαρά εκκλησιαστικό έγγραφο, δηλώνει επίσης και το βαθμό λειτουργίας του συστήματος αυτοδιοικήσεως των νήσων που επιτρέπει τέτοια ελευθερία, όπως η παραπάνω. Ελευθερία, όμως, που δεν φθάνει ίσαμε το προκεχωρημένο σημείο να μπορούν ν' αποκηρύξουν τη μουσουλμανική τους φανερή ιδιότητα.

Η ύπαρξη κρυπτοχριστιανών στα Δωδεκάνησα πρέπει να συνεχίσθηκε σ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Μαρτυρίες περί αυτών, τον 19^ο αιώνα, έχουν διασωθεί από το Μ. Γεδεών³⁹. Κατά την πρώτη ο ίδιος ο Γεδεών δηλοί ότι: «δωδεκαετής ων είδον Λέριον εργαζόμενον εις τας οικοδομάς, όσας σχεδιάζων διηύθυνεν ο πατήρ μου, τον δε άνθρωπον τούτον ονόματι Σήφην, οι μεν εν Λέρω Τούρκον έλεγον, ημείς δε χριστιανόν εγνωρίζομεν». Η άλλη προέρχεται από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Γερμανό Ε' (1913–1918), τον από Χαλκηδόνος, ο οποίος ως μητροπολίτης Κώου (1867–1872) ε γνώριζεν οικογένειες κρυπτοχριστιανών που δεν τόλμησαν να πολιτογραφηθούν ως χριστιανικές κατά το Τανζιμάτ του Αβδούλ Μετζίτ⁴⁰.

Η ύπαρξη κρυπτοχριστιανών στα Δωδεκάνησα καθιστά έκδηλη την εφαρμογή εξισλαμιστικής πολιτικής από μέρος των Οθωμανών και στο χώρο αυτόν, παρά την ύπαρξη προνομιακού καθεστώτος, φανερώνει την ποιμαντική ευαισθησία της τοπικής Εκκλησίας, η οποία συγκατέλεγε κι αυτούς στο ποίμνιό της και δείχνει την αποδοχή τους από την τοπική κοινωνία των νήσων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. **Ν. Ιωαννίδη**, Πρωτοπρεσβυτέρου, Ο Ιωσήφ Βρυέννιος: Βίος, Έργο, Διδασκαλία. Αθήνα, 1985, σελ. 88.

2. **Μάρκου Εφέσου** του Ευγενικού, «Εις τον τάφον του διδασκάλου Ιωσήφ», στο έργο του **Ν. Τομαδάκη**, Σύλλαβος Βυζαντινών Μελετών και Κειμένων. Αθήναι, 1961, σελ. 494.

2α. Βλ. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. 10, Αθήναι, Εκδοτική Αθηνών, 1974, σ. 11.

3. P. G. 94, 765A.

4. **Αθηνά Κόλια – Δερμιτζάκη**, Ο βυζαντινός «ιερός πόλεμος»: Η έννοια και η προβολή του θρησκευτικού πολέμου στο Βυζάντιο. Αθήνα, Βασιλόπουλος, 1991, σσ. 326–329.

5. ό.π. σ. 328.

6. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. 9. Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1974, σ. 319.

7. Βλ. **Α. Βακαλόπουλου**, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Β' Τουρκοκρατία 1453–1669. Οι ιστορικές βάσεις της Νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας. Θεσσαλονίκη, 1964, σ. 50.

8. Ο ιερός πόλεμος (Djihad), σύμφωνα με τη διδασκαλία του Κορανίου (Σούρα 9.29), αποτελεί συλλογική υποχρέωση της ισλαμικής κοινωνίας, στην οποία ο πολεμιστής της πίστewς, ο Gazi, κατέχει ξεχωριστή θέση εξαιτίας του αγώνα που διεξάγει για την επικράτηση της «αληθινής» θρησκείας. Όποιος, μάλιστα, πέσει στη μάχη για την επικράτηση αυτής της θρησκείας γίνεται μάρτυρας (Shahid). Βλ. **Ελισάβετ Ζαχαριάδου**, Ιστορία και θρύλοι των παλαιών σουλτάνων. Αθήναι, ΜΙΕΤ, 1991, σ. 58. Την επεκτατική πολιτική του Ισλάμ, με τον ιερό πόλεμο, χαρακτηρίζει ο αυτοκράτορας **Μανουήλ Β' Παλαιολόγος** ως «χείρον τι και απανθρωπότατον», αφού απέβλεπε «δια ξίφους χωρείν την ην αυτό εκήρυττε πίστιν». Μανουήλ Παλαιολόγου. «Διάλογος ον εποιήσατο μετά τινος Πέρσου, την αξίαν Μουτερίζη, εν Αγκύρα της Γαλατίας». S.C. 115, σ. 142. Γενικώς για τον ιερό πόλεμο βλ. **Ηλία Δ. Νικολακάκη**, Ο ιερός πόλεμος του Ισλάμ «τζιχάντ»: Σύστασι, καθιέρωσι, σύγχρονες εφαρμογές του.

9. Βλ. **Ν. Π. Ελευθεριάδου**, Ανατολικά Μελέται τ. Α'. Σμύρνη, 1909, σσ. 25–26. **Αθηνάς Κόλια – Δερμιτζάκη**, ό.π., σ. 71. **Α. Βακαλόπουλου**, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό.π. σσ. 12–13. Για τη θέση των χριστιανών στις ισλαμικές χώρες βλ. **Ant. Fatal**, le status legal des non-musulmans en pay d' Islam. Beyrouth, 1958.

10. Η δυνατότητα αυτή, όμως, δεν παρείχεται σ' όλους τους Κιταμπή, αλλά σ' όσους συνθηκολογούσαν κατά την πολιορκία της πόλεώς τους από τις μουσουλμανικές δυνάμεις. Στην περίπτωση αυτή εφαρμόζοταν το δίκαιο του Aman. Βλ. **Κ. Άμαντου**, «Οι προνομιακοί ορισμοί του μουσουλμανισμού υπέρ των χριστιανών». Ελληνικά, 9 (1936) 104.

11. Περί των Προνομίων βλ. **Ν. Ι. Πανταζόπουλου**, «Τινά περί της εννοίας των "Προνομίων" επί τουρκοκρατίας», Αρχείον Ιδιωτικού Δικαίου 10 (1943) 449—471.

12. **Στήβεν Ράνσιμαν**, Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία, τ. Β'. Μεταφρ. Ν. Παπαρόδου. Αθήνα, Μπεγαρδής, 1979, σ. 369.

13. **Χρυσοστόμου Παπαδόπουλου**, «Η θέσις της Εκκλησίας και του Ελληνικού Γένους εν τω τουρκικώ κράτει μετά την Άλωσιν της Κωνσταντινουπόλεως», Θεολογία 12 (1934) 107. Η παραβίαση των προνομιακών ορισμών υπέρ των χριστιανών ως συνθήθεια φαίνεται ότι έχει τις ιστορικές της καταβολές στην αραβοκρατία. Ο πατριάρχης Νικόλαος Μυσικός, διαμαρτυρούμενος για την παραβίαση του προνομιακού καθεστώτος των χριστιανών της Παλαιστίνης γράφει στον ηγεμόνα των Σαρακηνών: «αλλά και του υμετέρου προφήτου έγγραφοι αθετούνται υπ' εκείνου δεδομένα ασφάλεια, και της σοι οφειλομένης τιμάσθαι δικαιοσύνης μεγάλη γίνεται η ατιμία και η αθέτησις». Βλ. P.G. III, 317A.

14. Για τον ιερό νόμο βλ. **Ν. Τουρναούφ**, Μουσουλμανικόν Δίκαιον. Μετ. Ν. Σακκόπουλου, Σμύρνη, 1891. **Α. Γιαννουλάτου**, Ισλάμ. Θρησκευολογική επισκόπησις. Αθήναι, 1975, σσ. 212—216 και **Γρ. Ζιάκα**, Ιστορία των Θρησκευμάτων τ. Β' Ισλάμ. Θεσσαλονίκη, Πουρναράς, 1981, σσ. 166—209.

15. Για περισσότερα βλ. **Γ. Θ. Πρίντζιπα**, «Ο εκχριστιανισμός του Αμιρά στο έπος του Διγενή Ακρίτη στα πλαίσια των χριστιανοίσλαμικών σχέσεων», Θεολογία 65 (1994) 289—290.

16. ό.π. σ. 290.

17. Βλ. **Α. Αργυρίου**, Κοράνιο και Ιστορία. Αθήναι, Αποστολική Διακονία, 1992, σ. 186, και **Β. Λαούρδα**, «Γαβριήλ Θεσσαλονίκης Ομιλία», Αθηνά, 57 (1953) 165. Η ορθόδοξη Θεολογία της εποχής έχει διατυπώσει την άποψη ότι ο Θεός χρησιμοποίησε τους μουσουλμάνους σαν όργανα τιμωρίας των ορθοδόξων εξ αιτίας των αμαρτιών τους και με τον τρόπο αυτόν τους κάλεσε σε μετάνοια. «Η μετάνοια και η επιστροφή στο Θεό θεωρούνται από πολλούς θεολόγους σαν βασική προϋπόθεση απαλλαγής από τη μωαμεθανική μάστιγα». **Α. Αργυρίου**, ό.π. σ. 191. Ιδιαίτερα για την πώση της Κωνσταντινούπολης βλ. του ίδιου, «Οι ελληνικές ερμηνείες στην Αποκάλυψη κατά τους χρόνους της τουρκοκρατίας», Επετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης 24 (1979) 359—360. Ήδη από τις αρχές που εμφανίσθηκε το Ισλάμ ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής μιλά για «έθνος απηγές και αλλόκοτον», που θα επεκταθεί κατά της «θείας κληρονομίας». Και επιλέγει, «Αλλά ταύτα το πλήθος των ημάρτομεν συμβήναι πεποίηκεν. Ου γαρ αξίως του ευαγγελίου του Χριστού πεπολιτεύμεθα». P. G. 91, 54 IC.

18. **Κ. Σάθα**, Τουρκοκρατούμενη Ελλάς 1453—1821. Αθήναι, 1869, σ. 435.

19. **Ι. Καρμίρη**, Ο Παχώμιος Ρουσάνος και τα ανέκδοτα δογματικά και άλλα έργα αυτού. Αθήναι, 1935, σσ. 242–265.

20. Βλ. **Δ. Γόνη**, «Μελέτιος Συρίγος διδάσκαλος του οσίου Ευγενίου του Αιτωλού», στον τόμο: Σύναξις. Ευγένιος Αιτωλός και η εποχή του, Αθήναι, 1986, σσ 448–453. Ο Π. Νικούσιος είχε μακρά συζήτηση με τον ιεροκήρυκα του σουλτάνου Βανλή εφένδη για την ορθότητα της χριστιανικής πίστεως. Το κείμενο εξέδωσε ο Ι. Σακελίων στην «Πανδώρα» 18 (1867–1868) 362–371 και στο «Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας» 3 (1890–1891) 249–273.

21. **Α. Αργυρίου**, «Αναστάσιος Γόρδιος και το σύγγραμμα αυτού Περί του Μωάμεθ και εναντίον των Λατίνων», Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών 2 (1969) 305–324.

22. **Αλ. Καριώτογλου**, Η περί του Ισλάμ και της πτώσεως αυτού «ελληνική χρησιμολογική γραμματεία»: Από των αρχών του 16^{ου} μέχρι το τέλος του 18ου αιώνας. Αθήναι, 1982, σελ. 418.

23. Βλ. **Γ. Θ. Πρίντζιπα**, Ο εκχριστιανισμός του Αμιρά... ό.π. σσ. 262–292.

24. Βλ. αντί άλλων **Ελευθερίας Ι. Νικολαΐδου**, Οι κρυπτοχριστιανοί της Σπαθίας. Ιωάννινα, ΙΜΙΑΧ, 1979, σσ. 37–38, και **Β. Μπαρά**, «Πρόδρομοι του Εικοσιένα, Σοφιανός επίσκοπος Δρυϊνουπόλεως και Αργυροκάστρου». Ηπειρωτική Εστία, 3 (1954) 245–249, 3734–376.

25. **Γ. Βαλέτα**, Αρματωμένος Λόγος. Αθήναι, 1871.

26. **Β. Αυγουστίνου Καντιώτη**, Κοσμάς ο Αιτωλός, Δ' Έκδ. Αθήναι, Σταυρός, 1971 και **Ι. Μενούνου**, Κοσμά του Αιτωλού Διδαχές. Φιλολογική Μελέτη – Κείμενα. Αθήναι, Τήνος.

27. Δεν είναι χωρίς σημασία η ύπαρξη δύο Ακολουθιών του Νικηφόρου του Χίου, η πρώτη «Παρακλητική... επειδάν συμβή ταις βασάνοις εγκαρτερείν νέον τινα μάρτυρα», και η δεύτερη «Επικήδειος είτε επιτάφιος κοινή εις πάντα νέον μάρτυρα», τίς οποίες εξέδωσε ο Καθ. κ. **Ι. Φουντούλης** στον τόμο «Μνήμη 1821». Θεσσαλονίκη 1971 σσ. 61–91 και οι οποίες προβάλλουν το ένδοξο μαρτύριο των νεομαρτύρων και ταυτόχρονα εγκαρδιώνουν τους υποδούλους. Το ίδιο ρόλο διεδραμάτισε και η έκδοσή του «Νέου Μαρτυρολογίου» του αγίου Νικοδήμου του Αγιορείτου το 1799.

28. **Γ. Θ. Πρίντζιπα**, Το συναξάρι των κρυφών ονειρών. Πέντε ιστορίες από τη ζωή των κρυπτοχριστιανών. Κατερίνη, Τέρτιος, 1992, σ. 167.

29. **F. Miklosisch – J. Müller**, Acta et Diplomata graeca meddii aevi t. I. Vindoboanae, 1860, pp. 183–184.

30. **Γ. Θ. Πρίντζιπα**, Το συναξάρι... ό.π. σ. 169 εξ., όπου και σχετικές μαρτυρίες.

31. ό.π. σ. 168.

32. ό.π. σ. 164.

33. **Γ. Π. Πρίντζιπα**, «Θρύλος ο Κρυπτοχριστιανισμός;» Παράδοση, Περίοδος Β'

τ. Β' (1993) 394—397.

34. **Μ. Γεδεών**, «Λαθρόβιος Ορθοδοξία». Ελληνικά Γράμματα 1 (1934) 88.

35. **Κ. Σάθα**, ό.π. σσ. 89—95. Ο Σάθας ακολουθεί τη διήγηση του Α. Bosio.

36. **Β. Α. Βακαλόπουλου**, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού τ. Γ': Τουρκοκρατία 1453—1669. Αγώνες για την πίστη και την ελευθερία. Θεσσαλονίκη, 1968, σ. 119 σημ. 2.

37. **Κ. Σάθα**, ό.π. σσ. 95, 97—101 **Μ. Γεδεών**, Λαθρόβιος Ορθοδοξία, ό.π. σ. 82.

38. Το κείμενο βλ. **Μ. Γεδεών**, «Δωδεκανήσου Ψευδότουρκοι», Φωνή της Δωδεκανήσου, Α. φ. 3 (Ι. Ιανουαρίου 1923) 7—8.

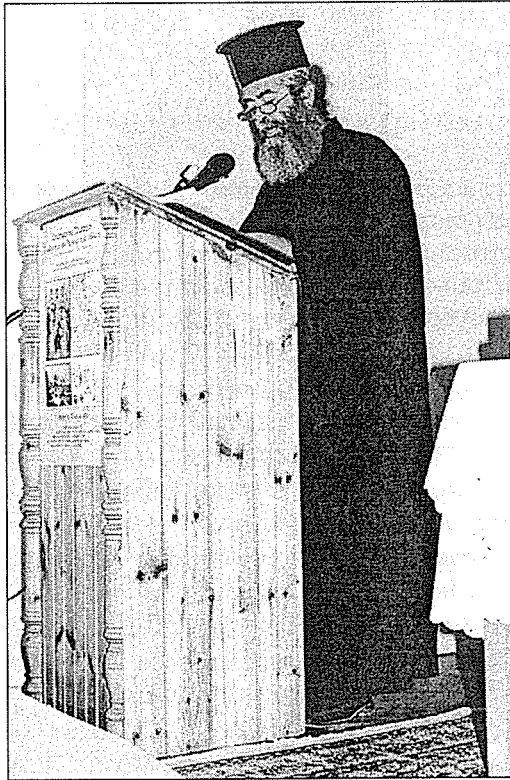
39. ό. π. σ. 8.

40. Για το Τανζιμάτ βλ. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΓ'. Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1977 σσ. 168—171. **Κ. Φωτιάδη**, Οι εξισλαμισμοί της Μ. Ασίας και οι κρυπτοχριστιανοί του Πόντου. Θεσσαλονίκη, Κυριακίδης, 1988 σσ. 380 εξ. **Γ. Θ. Πρίντζιπα**, Το συναξάρι... ό.π. σσ. 178 εξ. όπου εξετάζονται οι Μεταρρυθμίσεις σε σχέση με το ζήτημα των κρυπτοχριστιανών.

ΑΡΧΙΜ. ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ ΤΣΟΥΚΟΣ

ΤΟ ΕΡΓΟ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ
ΤΟΥ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΡΟΔΟΥ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΤΡΥΦΩΝΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΤΗΣ ΙΤΑΛΟΓΕΡΜΑΝΙΚΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ
ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

*Ο π. Αμφιλόχιος Τσούκος
στο βήμα*

«Εἰ γὰρ οἰκίας τις μιᾶς προνοῶν καὶ οἰκέτας ἔχων καὶ ἐπιτρόπους καὶ οἰκονόμους, οὐδὲ ἀναπνεῖ πολλάκις ὑπὸ τῶν φροντίδων, οὐδενός ὄντος τοῦ ἐνοχλοῦντος· ὁ οὐκ οἰκίας μιᾶς, ἀλλὰ πόλεων καὶ δήμων..... τὴν φροντίδα ἔχων, καὶ ὑπὲρ τηλικούτων πραγμάτων, καὶ τοσοῦτων ὄντων τῶν ἐπηρεαζόντων, καὶ μόνος ὢν, καὶ τοσαῦτα πάσχων, καὶ οὕτω κηδόμενος, ὡς οὐδὲ πατὴρ παίδων, ἐννόησον τί ὑπομένει».

(Χρυσοστ. Εἰς Κορ. β', ια, 28-29).

Σεβασμιώτατε,

Οἱ λόγοι αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου ἀποδίδουν τὸ πνεῦμα καὶ νόημα τῆς παρούσης εἰσηγήσεως που ἔχει σκοπὸ νὰ μας δώσει μιὰ μικρὴ εἰκόνα τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου καὶ προσφορᾶς τοῦ αειμνήστου Μητροπολίτου Ρόδου κυροῦ Ἀποστόλου Τρύφωνος, κατὰ τὰ δύσκολα ἐκεῖνα χρόνια τῆς Ἰταλογερμανικῆς κατοχῆς στα μαρτυρικὰ Δωδεκάνησα, που ἀρχισε καὶ ἐτελείωσε με τὴ χάρι τοῦ Θεοῦ τὸ 1947.

Ανεθάρρησαν οἱ ἀθῶοι Δωδεκανήσιοι με τὴν ὑπόσχεση τῶν Ἰταλῶν ὅτι ἡ παραμονὴ τους στα νησιά θὰ ἦτο προσωρινή καὶ ὅτι θὰ ἔπρεπε νὰ λησμονήσουν τὰ κακὰ που ἐπέρασαν κάτω ἀπὸ τὸ ζυγὸ τῶν Τούρκων.

Ἐπλανήθησαν βέβαια, γιατί ξέχασαν πρὸς στιγμὴν τὸ τι εἶναι καὶ τι σημαίνουν Φράγκοι, Σταυροφορίες, Βατικανό....

Πολύ σύντομα ἡ ἰταλικὴ κατοχὴ στὴν ἀρχή, ἡ γερμανικὴ κατόπιν καὶ στὴ συνέχεια ἡ ἀγγλικὴ ἔδειξαν τὸ πραγματικὸ τους πρόσωπο.

Οἱ κίνδυνοι γιὰ τους ταλαίπωρους Δωδεκανησίους ἦσαν μεγάλοι καὶ φοβεροί. Κανείς δὲν θὰ μπορούσε νὰ ἐλπίζει σὲ τίποτα ἀν ἔλειπε ἡ Μητέρα Ἐκκλησία, που στάθηκε πάντα ἡ Κιβωτὸς τοῦ Ἔθνους.

Ὅλοι οἱ ἱεράρχες τότε τῆς Δωδεκανήσου, ὁ Πατριαρχικὸς Ἐπίτροπος τῆς Κω Ἀρχιμ. Φιλήμων καὶ οἱ Πατέρες τῆς ἱεράς Μονῆς Πάτμου, με ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Ἅγιο Γέροντα Ἀμφιλόχιο Μακρὴ, προέταξαν τὰ στήθη τους, γιὰ νὰ προστατέψουν καὶ στηρίξουν τὰ ποίμνιά τους.

Εμείς θα ασχοληθούμε ειδικότερα με την Ιερά Μητρόπολη Ρόδου και το έργο και την προσφορά του Μητροπολίτου Αποστόλου Τρύφωνος. Ήταν πράγματι έργο της θείας Προνοίας να τον στείλει το σεπτό Οικουμενικό μας Πατριαρχείο για να ποιμάνει, κατά τα δύσκολα εκείνα χρόνια, τη Ρόδο μαζί με τα άλλα νησιά της Μητροπολιτικής αυτής περιφέρειας, Νίσυρο, Τήλο, Χάλκη, Σύμη και Καστελλόριζο

Δριμύς ο χειμών· αλλά σπουδαίος και ο πλοίαρχος του σκάφους της Μητροπόλεως Ρόδου.

Ένταση στις σχέσεις των Δωδεκανησίων και των κατακτητών, ένεκα των αφορήτων πιέσεων των τελευταίων προς τους πρώτους.

Φοβερή η προπαγάνδα της Παπικής Εκκλησίας εις βάρος των υποδούλων Ορθοδόξων, με την κάλυψη πάντοτε και την αμέριστη βοήθεια των κρατούντων.

Κανένα δικό μας οργανωμένο μέτωπο αντιστάσεως. Αντίθετα, διαίρεση των εθνικών μας δυνάμεων κατά τον πιο ελληνικό τρόπο.

Απλοί και σχεδόν αγράμματοι οι Ιερείς μας, ανίσχυροι να αντιμετωπίσουν την τόσο συστηματική και ύπουλη δράση των Ιταλών μισσιοναρίων.

Η σταδιακή επέμβαση των κατακτητών στα σχολεία μας μέχρι την κατάργηση της Ελληνικής γλώσσας και το κλείσιμό τους.

Η έλλειψη επαρκών οικονομικών πόρων, ένεκα της οποίας όλα εγίνοντο δυσκολότερα.

Οι μικτοί γάμοι, τους οποίους ήθελε και επευλογούσε το Βατικανό, ενώ το Ιταλικό κράτος τους επιχορηγούσε γιατί έτσι μόνο θα επετυγχάνετο η δημογραφική αλλοίωση του ελληνικού πληθυσμού της Δωδεκανήσου και η οικειοποίηση των ελληνικών περιουσιών δια μέσου της προίκας.

Οι πείνες, οι φυλακίσεις, οι εξορίες, οι πιέσεις για εξιταλισμό, η ανελέητη προπαγάνδα στη νεολαία.

Ο φόβος και ο τρόμος της γερμανικής σκληρότητας με τις συλλήψεις, τα στρατοδικεία, τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως, τους βομβαρδισμούς από τους οποίους κατεστράφη η Σύμη και έχασαν άνθρωποι τη ζωή τους, τις εκτελέσεις, τις βυθίσεις σκαφών με πνιγμό τόσων αθώων πολιτών, τις απειλές για εμπρησμούς χωριών.

Οι βομβαρδισμοί των Άγγλων σε ελληνικές συνοικίες της πόλεως Ρόδου με αποτέλεσμα την καταστροφή πολλών ελληνικών σπιτιών και δη φτωχών ανθρώπων καθώς και του Μητροπολιτικού οίκου με τα Γραφεία και τα Αρχεία της Μητροπόλεως.

Η λεηλασία, πάλι από τους Άγγλους, της ωραίας και πλουσίας πόλεως του Καστελλορίζου και η παράδοσή της στη φωτιά, όλα αυτά ήσαν ο βαρύς σταυρός που εσήκωσε με καρτερία στους ώμους του, κατά τα 33 χρόνια της ποιμαντορίας του και μετέπειτα ακόμη, ο ακαταπόνητος και λαοφιλής Μητροπολίτης Απόστολος, συγκακουχούμενος και συμπάσχων με το ποιμνιό του και φέρων μέχρι τον τάφο του την σφαίρα που κάποιο

χέρι άνανδρου δολοφόνου τόσο άκριτα και άδικα έρριξε κατ' επάνω του.

Εγνώριζε όμως ο σεπτός εκείνος Ιεράρχης ότι «το άδικον ουκ ευλογείται» και ότι μετά το Σταυρό ακολουθεί η Ανάσταση.

Με πίστη λοιπόν στο Θεό και τα δίκαια του Έθνους ρίχτηκε σε ένα άνισο κατά πάντα αγώνα έχοντας για συνεργάτες και βοηθούς του τους ολίγους θεολόγους, κληρικούς και λαϊκούς, με επί κεφαλής τον Πρωτοσύγκελλό του και πνευματικό του ανάστημα, Απόστολο Παπαϊωάννου. Στενός συνεργάτης του ήταν και ο Νισύριος κληρικός Εμμανουήλ Καρπάθιος, μετέπειτα Μητροπολίτης Κώου.

Στην καθημερινή τους προσευχή ήσαν πάντα επίκαιροι οι στίχοι του Προφήτη Ησαΐα: **«Μεθ' ήμών ό Θεός γνώτε έθνη και ήπτάσθε, ότι μεθ' ήμών ό Θεός. Έάν γάρ πάλιν ίσχύσετε, και πάλιν ήπτηθήσεσθε, ότι μεθ' ήμών ό Θεός».**

Πρώτο μέλημα του Δεσπότη ήταν να δώσει τροφή στο ποίμνιό του. Τροφή υλική με το συσσίτιο, τρέφοντας τα πεινασμένα παιδιά και δια μέσου αυτών και πολλούς άλλους από τις οικογένειές τους.

Με τις αποτελεσματικές παρεμβάσεις του στους κατακτητές να μοιράζονται εξίσου τα αποστελλόμενα από τον Ερυθρό Σταυρό τρόφιμα ανάμεσα στους Ιταλούς και τους Έλληνες.

Περισσότερο όμως από την υλική το ποίμνιο είχε ανάγκη της πνευματικής τροφής, την οποία του προσέφερε:

- Με τα Κατηχητικά Σχολεία στα οποία εδιδάσκοντο, εκτός από τα Θρησκευτικά, και η Ελληνική Γλώσσα, Ιστορία και Πολιτισμός, κρυφά βέβαια και με πολλές προφυλάξεις.
- Με το θείο κήρυγμα που δεν έλειπε κάθε Κυριακή από καμμία ενορία και χωριό.
- Με τα Ιερατικά Φροντιστήρια που ανέδειξαν αγραμμάτους παπάδες, εκτός από καλούς λειτουργούς και σε σπουδαίους κατηχητές.
- Με την ίδρυση της Σχολής Βυζαντινής μουσικής, που ανέδειξε καλούς ιεροψάλτες, οι οποίοι με την ωραία μελωδία τους τραβούσαν περισσότερο τον κόσμο στην εκκλησία.
- Με την έκδοση του θρησκευτικού περιοδικού «Ορθόδοξος Διδαχή», το οποίο ξεκίνησε με δικές του δαπάνες, στο οποίο μπορούσαν οι σκλαβωμένοι Ροδίτες και λοιποί νησιώτες να διαβάζουν την εξήγηση των Ευαγγελικών περικοπών των Κυριακών, τα Χρονικά της Ι. Μητροπόλεως που τους έδιναν την αίσθηση και το θάρρος, ότι η Μητέρα Εκκλησία υπάρχει και εργάζεται για το καλό τους, και τόσα άλλα ωφέλιμα πράγματα, τα οποία ετόνωναν το θρησκευτικό και εθνικό τους συναίσθημα και φρόνημα.

Δεν σταματά όμως έως εδώ η δραστηριότητα του Μητροπολίτου. Έχο-

ντας υπ' όψη του το Αποστολικό «**τις άσθενεί και ούκ άσθενώ; Τις σκανδαλίζεται και ούκ έγώ πυροϋμαι;**» (Β' Κορ. 11, 29), δεν δίνει ύπνο στους οφθαλμούς του. Τρέχει επάνω-κάτω, κτυπά πόρτες, συζητεί με τον κατακτητή, του εκθέτει τα προβλήματα του ποιμνίου του, επιμένει για τις σωστές λύσεις.

Παρακαλεί να ελευθερωθούν οι φυλακισμένοι του Κάστρου. Να επιτραπεί στους χωρικούς η καλλιέργεια των χωραφιών τους, γιατί απ' αυτά περίμεναν να ζήσουν και οι ίδιοι και οι κατακτητές. Να μην πυρποληθεί άδικα το χωριό της Πυλώνας, αλλά να ευρεθούν και να τιμωρηθούν μόνον οι ένοχοι, αν υπήρχαν.

Δίνει ο ίδιος ό,τι έχει και δεν έχει για να ταΐσει πρόσφυγες από άλλα νησιά, πτωχούς, αρρώστους, χήρες, ορφανά. Βοηθεί άπόρους νέους να σπουδάσουν. Γράφει σε Συλλόγους ομογενών της Αιγύπτου και της Αμερικής ζητώντας τη συμπαράσταση και βοήθειά τους.

Συντάσσει Εκκλησιαστικό Κανονισμό, μετά την κατάργηση από τους Ιταλούς των Επαρχιακών και Κοινοτικών, για να βοηθήσει στην εύρυθμη λειτουργία των Εκκλησιών και το νοικοκύρεμα του πενιχρού αλλά πολύτιμου και ιερού χρήματός των.

Οργανώνει τις Ιερές Μονές, Κεντρική και Τοπικές Μοναστηριακές Επιτροπές.

Απαγορεύει τους μικτούς γάμους με αποκοπή, σε αντίθετη περίπτωση, από την εκκλησιαστική κοινωμία.

Πρωτοστατεί σε συλλαλητήρια και δημοψηφίσματα υπέρ της ελευθερίας του Δωδεκανησιακού λαού, με αποτέλεσμα την επί μακρό χρόνο εξορία του στην Πάτμο και εν συνεχεία στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί, χηρεύοντας του Οικουμενικού Θρόνου, παρεκλήθη ν' αναλάβει το Πατριαρχικό αξίωμα, αλλά αντί της υψίστης αυτής τιμής προτίμησε να επανέλθει στο ποίμνιό του, συγκακουχούμενος με αυτό μέχρις ότου έλθει το ποθούμενο.

Παρ' όλη αυτή τη γιγάντια προσφορά του και ενώ το ποίμνιό του τον ευλαβείτο και ήτο πλήρως αφοσιωμένο σ' Αυτόν, ευρέθησαν και κάποιοι που τον παρεξήγησαν χαρακτηρίζοντάς τον ως Ιταλόφιλο, επειδή τους ήταν δύσκολο να κατανοήσουν το βάθος της σκέψεώς του και το ύψος των διοικητικών του ικανοτήτων.

Ο Δεσπότης, σε μια τέτοια περίοδο ξένης κατοχής ήτο και Εθνάρχης. Εχρειάζετο λοιπόν να έχει και επαφές με τον κατακτητή, για να αποσπά οφέλη υπέρ του ποιμνίου του, πάντα όμως σε διπλωματικό πεδίο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ήτο προδότης.

Στο περίφημο ζήτημα του Αυτοκεφάλου της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου, που το ξεκίνησε ο Ιταλός Διοικητής Μάριο Λάγκο με επίσημο έγγραφό του, ο Μητροπολίτης Απόστολος προκάλεσε συνδιάσκεψη όλων των εκκλησιαστικών εκπροσώπων της Δωδεκανήσου και όλοι από κοινού το παρέπεμψαν στην αρμόδια Εκκλησιαστική Αρχή, το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Πού

το λάθος και η προδοσία για την οποία μίλησαν και έγραψαν κάποιои;

Το αποτέλεσμα δείχνει πόσο συνετά και διπλωματικά ενήργησαν και οι εκκλησιαστικοί αρχηγοί της Δωδεκανήσου και το Πατριαρχείο. Διότι από την αποδοχή ή μη της προτάσεως του κατακτητή για αυτοκεφαλοποίηση εξαρτάτο η συνέχιση ή η κατάργηση των εκκλησιαστικών προνομίων, που αποτελούσαν τη μόνη δύναμη και παρηγοριά των σκλάβων Δωδεκανησίων. Συζητώντας και τρενάροντας συνεχώς το Πατριαρχείο το ζήτημα αυτό, επέτυχε να γίνει η κατάργηση των προνομίων πολλά χρόνια μετά, όταν πια ευρισκόμεθα στο τέλος της ξενικής κατοχής και στο χάραμα της ελευθερίας.

Πόσο θα πρέπει να διδασκόμεθα από την ιστορία του Έθνους μας και να φροντίζουμε να γινόμεθα καλύτεροι. Ενωμένοι, πάντα θαυματοουργήσαμε. Διαιρεμένοι, καταστραφήκαμε.

Μια φορά αξιώθηκα, μικρός μαθητής, να ιδώ το σεβάσμιο πρόσωπο του μακαριστού Μητροπολίτου μας Αποστόλου Τρύφωνος, του οποίου επάξια φέρει το όνομα και ο σημερινός μας Μητροπολίτης, και να φιλήσω το άγιο χέρι του. Διαβάζοντας όμως τα Απομνημονεύματά του και την Ορθόδοξη Διδαχή, τόσο πολύ συγκινήθηκα που σκέφθηκα ότι θα ήταν αχαριστία εκ μέρους των χριστιανών της Ι.Μ. Ρόδου να μη κάνουμε κάτι για να τιμήσουμε τη μνήμη του.

Ας θεωρηθεί λοιπόν η σύντομη αυτή ανακοίνωσις σαν ένα μικρό δείγμα της βαθειάς ευγνωμοσύνης και μεγάλης αγάπης μας προς τον αείμνηστο Θρησκευτικό και Εθνικό ηγέτη και ευεργέτη μας και προς το Σεπτό Οικουμενικό μας Πατριαρχείο, που ως στοργική μητέρα μεριμνά και φροντίζει πάντα για την τοπική μας Εκκλησία.

ΑΝΤΪΠΑΣ ΝΙΚΗΤΑΡΑΣ
Δρ. Θεολογίας, Ηγούμενος Ι. Μονής
Ιωάννου Θεολόγου Πάτμου

Η ΥΠΟΔΕΙΓΜΑΤΙΚΗ ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ
ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΓΕΡΟΝΤΟΣ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΥ ΤΗΣ ΠΑΤΜΟΥ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑ
(1912—1945)

*Ο π. Αντύπας Νικηταράς στο βήμα,
μέρος του ακροατηρίου*

*Μ*ία από τις μεγαλύτερες μορφές της Εκκλησίας μας είναι ο Γέροντας Αμφιλόχιος της Πάτμου. Συνδύασε την αγιοπατερική παράδοση της Ορθοδοξίας με την ιεραποστολική, κοινωνική, οικολογική και εθνική προσφορά, όσο κανείς ιερομόναχος της Ορθοδοξίας σε Ανατολή και σε Δύση! Κράτησε ισορροπίες με τέτοια λεπτότητα και διάκριση, που μένει έκθαμβος ο κάθε μελετητής της ζωής του!

Γεννήθηκε το 1889 στην ιερά Πάτμο από ευσεβείς γονείς.¹ Σε ηλικία 17 ετών κατετάγη στην αδελφότητα της Ιεράς Μονής Ιωάννου του Θεολόγου. Προέκυψε σε κάθε αρετή και μαθήτευσε σιμά στον Γέροντα Απολλώ (από τους κολλυβάδες) και στον ασκητή Θεόκτιστο. Ιδιαίτερως ασχολήθηκε με την εξάσκηση της νοεράς προσευχής και με την μελέτη των Πατέρων. Διετέλεσε προϊστάμενος του ιερού Σπηλαιού της Αποκαλύψεως.

Το 1935 ανεδείχθη Καθηγούμενος Πάτμου επί διετίαν μόνον, γιατί δεν ήταν αρεστός στον κατακτητή. Στην συνέχεια ίδρυσε το ιερό Κοινόβιο της Μητρός του Ηγαπημένου στην Πάτμο, την Μονή Παναγίας Ελεούσης Καλύμνου, την Μονή του Αγίου Μηνά Αιγίνης, το ίδρυμα του Αγίου Νεκταρίου στα Χανιά, το κάθισμα του Αγίου Ιωσήφ του Μνήστορος Πάτμου.

Οργάνωσε τα ορφανοτροφεία της Ρόδου και της Καλύμνου, περιόδευσε όλα τα Δωδεκάνησα ως πνευματικός, και όλη την Ελλάδα, ύστερα από την εξορία του, βοήθησε το ποιμαντικό έργο των κατά τόπους εκκλησιών, παρηγόρησε αναρίθμητες μονές, συνέβαλε στην λύση του οικολογικού προβλήματος με τον πιο θαυμαστό τρόπο, φυτεύοντας δένδρα και στην συνέχεια, αφού προσέφερε την αγάπη του Χριστού παντού, αναχώρησε προς Αυτόν που αγάπησε και πόθησε. Κατάπληξη όμως νοιώθει κανείς εάν παρακολουθήσει την υποδειγματική του αντίσταση.

Ο Γέροντας δεν βλέπει τον Ελληνισμό ως δύναμη κυριαρχική, αλλά ως δύναμη πίστεως στον Θεό, αγάπης και θυσίας. Ας δούμε τι έγραφε:

«Αυτή είναι η δύναμις του Χριστιανισμού, η νίκη η νικήσασα τον κόσμον, η πίστις ημών. Παρουσιάζεται με όλον το μεγαλείον της όταν η ιδεολογία αυτή ευρίσκεται εις την καρδίαν της Ελληνίδος Χριστιανής. Ο Χριστιανισμός σε καρδιά Ελληνική είναι δύναμις που μπορεί να ανατρέψη το παν και να δημι-

ουργήση νέαν ζωήν παντού. Γι' αυτό και ο Απόστολος Παύλος διάλεξε για πρώτην Ιεραπόστολον της Ευρώπης την Ελληνίδα Λυδίαν. Αυτή είναι η πρώτη Χριστιανή της Ευρώπης. Κι οι δύο πρώτοι μάρτυρες: ο Στέφανος ο Διάκονος και η Θέκλα η μαθήτρια του Παύλου. Και αυτοί Έλληνες. Όστε έπειτα από τα αίματα στον Γολγοθά, αίμα Ελληνικό παντού εχύθη για την αγάπην του Χριστού και εξακολουθεί ως τώρα να χύνεται στην ρίζα του Χριστιανικού δένδρου, για να ευρίσκονται πάντοτε σ' αυτό το δένδρο καρποί ιεραρχίας και μοναχισμού. Κι αν κατέλθης στις κατακόμβας της Ρώμης και Μήλου, εκεί θα δης ονόματα Ελληνικά παρθένων, θύματα της αγάπης του Χριστού.

Γι' αυτό η μέλλουσα παρέλασις προ του Βασιλέως Χριστού θα αποτελήται από πολλά νεανικά πρόσωπα από όλας σχεδόν τας πόλεις της Ελληνικής γης. Κι όταν σκεφθώ ότι η πρώτη επίσκεψις του Αναστάσιου Χριστού ήτο σε σπίτι Ελληνικό με κάνει να συγκινούμαι για την τόσην αγάπην Του σε μας τους Έλληνες. Διότι τι ήσαν ο Λουκάς και ο Κλεόπας; Έλληνες! έπειτα από όλα αυτά έχω σχηματίσει την γνώμην ότι η Ελληνική καρδιά ξέρει να θυσιάζεται για κάθε υψηλή ιδεολογία και ιδίως για την Αγάπην του Χριστού και για την κάτω και άνω Πατριδα και δια τούτο και ο Χριστός την αγαπά, και τόσοσν την προτιμά. Κι εγώ ως πνευματικός που ευρίσκομαι πολύ πλησίον της τόσοσν ευγενικής καρδιάς της Ελληνικής, δεν ημπορώ παρά να ομολογήσω ότι ευρίσκω μεγάλες καρδιές στολισμένες με αρετάς και κατάλληλες να έχουν ως κάτοικον Βασιλέα Χριστόν.»²

Το έτος 1912 συναντούμε τον Γέροντα Μοναχό στην ιστορική Μονή του Θεολόγου. Η ανήσυχη ψυχή του και ο θείος πόθος του ήδη τον οδήγησαν και στο Άγιον Όρος και στους Αγίους Τόπους. Συνδέεται με τον Άγιο Νεκτάριο και γνωρίζει την αδελφότητα «Ζωή». Χειροτονείται διάκονος το 1919 και εντός του έτους πρεσβύτερος.³ Ο θεϊκός πόθος άναβε στα σωθικά του κατά τα χρόνια αυτά. Γι' αυτό έγραφε μετά από την συνάντηση της πρώτης πνευματικής κόρης του και συνεργάτιδος, στο ημερολόγιό του, για το 1920:

«Από της στιγμής ταύτης επίστευσα ότι ο άνθρωπος αυτός θα είναι εκείνος τον οποίον εζήτουν δια να με βοηθήση να ενεργήσω μίαν ιεραποστολήν εις Δωδεκάνησον, ήτις κατείχετο υπό των Ιταλών και εν συνεχεία εις τας επτά Εκκλησίας της Μικράς Ασίας.»⁴

Έτσι αρχίζει κατά το 33^ο έτος της ηλικίας του να τονώσει το θρησκευτικό και εθνικό φρόνημα των Δωδεκανησίων εξομολογώντας και κηρύττοντας. Βλέποντας όμως την έντονη προπαγάνδα των Ιταλίδων καλογραιών για να προσελκύσουν την νεολαία, αντιστάθηκε με τον πιο εκκλησιαστικό και παραδοσιακό τρόπο: ίδρυσε αδελφότητα με νέες κοπέλες, ευσεβείς και μορφωμένες, και για πρώτη φορά στον Ελλάδικό χώρο ίδρυσε κατηχητικά και κύκλους Αγίας Γραφής για την αφύπνιση του λαού. Γράφει στο ημερολόγιό του:

«Κατά τας συναντήσεις μας μετά της ευσεβούς διδασκαλίσης Καλλιόπης Γούναρη εφανέρωσα αυτή τους ιεραποστολικούς σκοπούς μου. Αύτη δε

μετά προθυμίας και μεγάλου ζήλου ήρχισε τα κατηχητικά μαθήματα και κύκλους κυριών – σχεδόν πρώτη εν Ελλάδι— διότι ούτε η Αδελφότης Θεολόγων “Ζωή” δεν είχε αρχίσει να κάμνη κατηχητικά κατά τα έτη εκείνα. Με τας επιτυχείς θρησκευτικές διδασκαλίας της πολύ γρήγορα απέκτησε την αγάπην και αφοσίωσιν των παιδιών, δεσποινίδων και κυριών. Με πρωτοφανή ενθουσιασμόν παρηκολούθουν ταύτας, η δε πνευματική εργασία προέκοπτε κατά πολύ.

Τη υποκινήσει μου επεδόθη εις την εκμάθησιν της τουρκικής γλώσσης, η οποία είναι αρκετά δύσκολος. Αφού ειργάσθη επί επτά συναπτά έτη εις Κω με πλουσίους πνευματικούς καρπούς, μετετέθη εις Κάλυμνον, ένθα και εκεί ειργάσθη ομοίως. Και από τας δύο αυτάς νήσους εδημιουργήθησαν τα πρώτα στελέχη δια την ιεραποστολήν.

Κατηχητικά σχολεία συνεστήθησαν εν συνεχεία εις Νίσυρον και Λέρον, ίνα στηρίζωνται αι νεάνιδες και αι κυρίαι εις την Ορθοδοξίαν και τον εθνισμόν των. Εγίνοντο δε εις αυτάς συστάσεις να μην έχουν επικοινωνίαν με τα πρόσωπα της ιταλικής προπαγάνδας.»⁵

Στη συνέχεια συνέβη η μεγάλη τραγωδία του Έθνους, η Μικρασιατική καταστροφή. Ο Γέροντας ιδρύει φιλόπρωχον αδελφότητα κυριών στην Κω επ’ ονόματι της Οσίας Ξένης, προς βοήθεια των προσφύγων. Γράφει τα εξής προς την υπεύθυνη:

«Είδον εν τη επιστολή σου τα των προσφύγων και ελυπήθην τα μέγιστα. Είμαι σαν τρελλός. Ούτε τρώγω ούτε κοιμούμαι, σκεπτόμενος τα μαρτύρια των αδελφών μας Χριστιανών. Είμαι γεμάτος θυμό. Ουχί εναντίον των Τούρκων των αγρίων, αλλ’ εναντίον των ψευδοπολιτισμένων αθέων Ευρωπαίων. Ο Χριστός θα νικήση. Έχε ελπίδας και θάρρος. Πόσον καλόν θα ήτο εάν ο σύνδεσμός μας “Στρατός σωτηρίας” ήτο καλώς διωργανωμένος. Θα έκαμνε θαύματα. Θα εσύναζε πολλά παιδιά ορφανά και θα τα ανέτρεφε κατά τας αρχάς του. Σκέπτομαι πολλά, αλλά δυστυχώς είμαι κλεισμένος εις μονήν και εις μικράν νήσον.

Σου καθιστώ γνωστόν ότι 22—24 του αυτού μηνός —Οκτώβριος 1922— αναχωρώ δια τας Αθήνας. Ο σκοπός μου είναι να αναλάβω και να φέρω εις Πάτμον 10—15 ορφανά.» Ιδρύει αδελφότητα κυριών εις Νίσυρον “Άγιος Νικήτας”⁶. Το 1924 άλλο πλήγμα δημιουργείται στα Δωδεκάνησα: Μετά την συνθήκη της Λωζάνης προσαρτώνται οριστικά στην Ιταλία. Οι στόχοι του Γενικού Διοικητού είναι δύο: Η εκπαίδευση να γίνει ιταλική και η Εκκλησία της Δωδεκανήσου να γίνει αυτοκέφαλη, με απώτερο στόχο να αποκοπεί από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και να προσχωρήσει στον Παπισμό.⁷ «Ήθελαν οι τότε τύραννοι Ιταλοί να αλλάξουν πάση θυσία το ορθόδοξον φρόνημα των νησιών και να επιβάλουν τον Παπισμόν. Και σαν Δούρειον ίππον μετεχειρίσθησαν τα τυφλά όργανα του Πάπα, τους Ουνίτες. Τότε οι ιερείς της Καλύμνου εκήρυξαν, τη συστάσει του τότε εν Αθήναις αιμνήστου Τραπεζούντος Χρυσάνθου, και τη προτροπή του Γέροντος, την Εκκλησίαν εν διωγμώ. Ήθελαν να μείνουν υπό την ηγεσίαν του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Να

μην προδώσουν την Ορθοδοξίαν, να μην παύσουν την Ελληνικήν γλώσσα, να μην λένουν το “Πιστεύω” με το Φιλόκβε... Δεν παραλείπω να αναφέρω το κλείσιμο των περισσότερων σχολείων και Γυμνασίων (από τους Ιταλούς). Τα πάντα είχαν ιταλικοποιηθεί. Η Ελληνική γλώσσα ήταν δευτερεύον μάθημα – δύο ώρες την εβδομάδα διδάσκετο. Οι καθηγητές, οι διδάσκαλοι και οι ιερείς είχαν εξορισθεί...»⁸

Σ’ αυτές τις δύσκολες στιγμές δεν προείται ο Ιερομόναχος Αμφιλόχιος, αλλά δίδει κοινή γραμμή στις διορισμένες δασκάλες που ήταν πνευματικά του παιδιά, την Γερόντισσα Ευστοχία, την Γερόντισσα Μαριάμ και την αδελφή Εμμέλεια, να διδάσκουν περισσότερες ώρες. Τις δασκάλες τους τις φύλαγαν οι ίδιοι οι μαθητές ως φρουροί, για να τις ειδοποιούν!

Είχε και άλλους που δίδασκαν συστηματικά μαθήματα, και δημιούργησαν κανονικά κρυφά σχολεία, όπως τον σημερινόν Προηγούμενο της γεραράς Μονής του Θεολόγου Γέροντα Παύλο Νικηταρά (μαθητές του είναι ο Βασίλειος Οικονόμου, ο μακαριστός Μητροπολίτης Κυθήρων Ιερόθεος, ο Θεολόγος Οικονόμου κ.ά.)

Ας ακούσουμε όμως τον ίδιο τον Γέροντα Αμφιλόχιο να διηγείται το έργο του στον καθηγητή τότε (το 1951) Παναγιώτη Μπρατσιώτη και στους φοιτητές της Θεολογικής Σχολής Αθηνών:

«Ήλθεν η Ιταλική κατοχή το 1912, η οποία ήτο ανεκτή έως το 1920. Κατόπιν με την παρουσίαν του Μουσολίνι ήρχισεν η μεγάλη τραγωδία της Δωδεκανήσου. Τα γράμματα τα ελληνικά δεν διδάσκονται. Οι διδάσκαλοι και οι ιερείς καταδιώκονται. Τότε ήλθεν εις εμέ τον ταπεινόν η σκέψις να σχηματίσω ένα όμιλον παρθένων μορφωμένων και με το ράσον να αντιδράσουν εναντίον του οργανωμένου Καθολικισμού εις Δωδεκάνησον.

Αι μοναχαί ως διδασκάλισσαι εδημιούργησαν εδώ το “κρυφό σχολείο” όπου ήρχοντο τα παιδιά της Πάτμου και ενεψυχώνοντο πνευματικώς. Κατεδιώχθημεν διαφοροτρόπως, αλλά κατωρθώσαμεν να κρατηθώμεν έως την απελευθέρωσιν της Δωδεκανήσου.

Ο πρώτος διοικητής Δωδεκανήσου αντιναύαρχος Ιωαννίδης με καλεί και με παρακαλεί να δεχθώ να παραλάβω 80 ορφανά και νήπια από τας χείρας των καθολικών καλογραιών.

Με δισταγμόν δέχομαι, διότι ήτο τότε περιωρισμένος ο αριθμός των Ελληνίδων μοναζουσών. Ανέλαβον αι μοναχαί και έφεραν εις πέρας το ιερόν έργον, και τώρα το ορφανοτροφείον θηλέων αριθμεί υπέρ τα 150 ορφανά κορίτσια τα οποία μορφώνονται ελληνορθοδόξως.

Δι’ αυτόν τον λόγον θα δήτε εδώ τας ολίγας μοναχάς που κρατούν αυτό το οχυρόν του αξιωματικού της Εκκλησίας Νικηφόρου του Κρητός. Ο σκοπός της αδελφότητος ταύτης είναι να επανέλθη η Ελληνίς μοναχή εις την πρώτην θέσιν, όπως την θέλει ο Μέγας Βασίλειος, εις την άσκησιν και την κοινωνικήν δράσιν.»⁹

Κατά το έτος 1935 εκλέγεται Καθηγούμενος Πάτμου. Ήδη από τις πρώτες

ημέρες της ηγουμενίας του ο γενικός διοικητής Ρόδου Μάριο Λάγκο αποδοκιμάζει την εκλογή του.

Ο Γέροντας όμως κινείται δυναμικά: Ανεγείρει την ιερά Μονή της Μητρός του Ηγαπημένου, προσπαθεί να ανορθώσει την μεγάλη Μονή του Θεολόγου πνευματικά και οικονομικά, και υποστηρίζει έως θανάτου τον Πάνσεππο Θρόνο του Πατριαρχείου.

Για να ενισχύσει την Μονή κάνει την κουρά κρυφά τεσσάρων μοναχών εν μια νυκτί, και συνιστά επιτροπή στην Αθήνα για την παρουσία της Μονής υπό την προεδρία του Τραπεζούντος Χρυσάνθου. Φροντίζει για την συντήρηση των σχολείων, την ιατρική περίθαλψη και την υλική βοήθεια των κατοίκων της αγίας νήσου.

Οι Ιταλοί αρχίζουν να βλέπουν τον Γέροντα και την αδελφότητα της Μονής εχθρικά. Ο διοικητής της Αστυνομίας Καλύμνου κατά τρόπο προκλητικό λέγει στον Γέροντα: «Πληροφορούμαι ότι διδάσκεις την εξέγερση του λαού.» Και ο Γέροντας αποκρίνεται: «Εγώ διδάσκω την ειρήνη εις τας καρδίας των ανθρώπων και όχι τον πόλεμο.»¹⁰

Κατά την δεύτερη εκλογή του ως Ηγουμένου (Αύγουστος 1937) δεν εγνωστοποίησε η Μονή την επανεκλογή του. Αυτό οι Ιταλοί το θεώρησαν περιφρόνηση προς τις πολιτικές αρχές.

«Η δυσμένεια εναντίον του Γέροντος φουντώνει και πάλι, ώστε μαζί με άλλες αφορμές να προκαλέσουν το έτος 1937 την πτώση του από την ηγουμενία και την εξορία του από την Πάτμο. Ο γενικός στρατιωτικός διοικητής Δωδεκανήσου Γκρασσίνι με καραμπινιέρηδες καταλαμβάνει την Μονή. Δύο χωροφύλακες Ιταλούς τοποθετεί στην μεγάλη είσοδο της Μονής, δύο στην είσοδο του Συνοδικού και δύο εντός του Συνοδικού της Μονής. Ενεργεί προγραμματισμένα και αναθέτει την ηγουμενία στον π. Επιφάνιο Καλογιάννη.

Ο π. Αμφιλόχιος αρνείται να παραδώσει την ηγουμενική ράβδο, επικαλείται τον κανονισμό της Μονής, και τότε απειλείται με εξορία. Η απόφαση δεν τον πτοεί. Ατάραχος δέχεται να εξορισθή μπροστά στην απειλή των όπλων.¹¹ Αλησμόνητη θα μείνει η απάντηση στον Γκρασσίνι, όταν του είπε: «Πρώτη φορά μου αντιστέκεται κληρικός έτσι!» Και ο Γέροντας του απαντά: «Ίσως διότι πρώτη φορά συναντάτε Ορθόδοξο μοναχό.»¹²

Έτσι αποφάσισαν στην αρχή να εξορισθεί στο Κασσίνο της Ιταλίας. Τελικά όμως τον εξόρισαν στην Αθήνα, και διέλυσαν την Μονή Ευαγγελισμού αφήνοντας τέσσερεις μοναχές υπό αστυνομική επιτήρηση. Η εξορία του διήρκεσε δύο έτη. Με την μεσολάβηση του μοναχού Λαυρεντίου της Ι. Μονής Κρυπτοφέρρης της Ιταλίας, του γραμματέως της ελληνικής πρεσβείας στην Ιταλία, Γκίκα από την Κω, κ.ά., ανακαλούνται και ο Γέροντας και η Γερόντισσα Ευστοχία. Επανήλθε λοιπόν στην Πάτμο «προσκορτερών και θλιβόμενος». Κατά τα έτη 1939–1940 εχρημάτισε εφημέριος του ιερού Προσκυνηματος Παναγίας Διασωζούσης, όπου αξιοποίησε τον χώρο και έκανε οικοδομικές εργασίες.¹³

Κατά τον πόλεμο του 1940 ο Γέροντας αναλαμβάνει ως Προϊστάμενος το Ιερό Σπήλαιο. Εκεί θυσιάζεται στην κυριολεξία. Στερείται και τον επιούσιον άρτο, για να τον προσφέρει στις πεινασμένες οικογένειες.

Η Πάτμος το '40 δέχεται 2.000 Λέριους πρόσφυγες που έφυγαν από τον τόπο τους λόγω των συνεχών βομβαρδισμών. Δημιουργεί επιτροπή βοήθειας με τον π. Παύλο, τον ιατρό Παρίση Καστή και την Μαρία Βέστη.

Τακτοποιεί τον κόσμο σε σπίτια και μοναστήρια, και στο ιερό Σπήλαιο φιλοξενεί 70 άτομα. Κατά την διάρκεια αυτών των χρόνων ο π. Αμφιλόχιος στάθηκε ο πραγματικός πατέρας των πεινώντων και των ορφανών ο προστάτης. Τελείωσε ο πόλεμος και ο Γέροντας συνεχίζει να βρίσκεται στις επάλξεις του αγώνος για την ανόρθωση των ερειπίων της φιλάτης Δωδεκανήσου.¹⁴ Επιλείπει με ο χρόνος διηγούμενον τα μετά την Ιταλοκρατία και τον πόλεμο.

Από τα αναφερθέντα συμπεραίνουμε: Η αντίσταση του αγίου ανδρός ήταν υποδειγματική, χωρίς φανατισμούς, μίση και όπλα. Ήταν ένας ειρηνικός πόλεμος με την ανωτερότητα του Ρωμιού και το υψηλό βίωμα του Ορθοδόξου Χριστιανού!

Κατόρθωσε όσα δεν θα κατόρθωνε ένας ολάκερος στρατός! Κράτησε ισορροπίες Βυζαντινού τρόπου αντιλήψεως για το έθνος, πράγμα που πρέπει να παραδειγματίσει εμάς τους Νεοέλληνες, για να ξεφύγουμε από τις αρρωστημένες εθνικιστικές τάσεις.

Είναι ο διαφωτιστής της «καθ' ημάς Ανατολής» που παρηγόρησε και ενδυνάμωσε τον λαό μας κατά την δουλεία! Είναι ο εκκλησιαστικός Πατριαρχικός πνευματικός που αγάπησε το Φανάρι, την Μητέρα του Γένους Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία, το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον της ιστορικής μας υπάρξεως!

Πολέμησε το Αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου μέχρι θανάτου! Είναι ο αγαπητικός άνθρωπος του Θεού, που αγαπά και τους εχθρούς του, χωρίς να προδώσει ούτε το Γένος ούτε την Εκκλησία του! Είναι αυτός που διδάσκει τον τρόπο της αντίστασης της Εκκλησίας ανά τους αιώνες χωρίς αίματα και χωρίς Σταυροφορίες!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. *Αρχιμ. Παύλου Νικηταρά, Ο Γέροντας Αμφιλόχιος Μακρής, 1992, σελ. 19–*
12. *Ο Γέροντάς μας, Έκδοση Ι. Μονής Παναγίας Ελεούσης Ρότσου Καλύμνου, 1986, σελ. 14–17. Ιγνατίου Α. Τριάντη, Εφηφισμένου Μητροπ. Βερατίου, Αυλώνας και Κανίνης, Ο Γέροντας της Πάτμου 1993, σελ. 14 κέξ.*

2. Αρχιμ. Παύλου, *ό.π.*, σελ. 123 (επιστολή π. Αμφιλοχίου εις Μαρίκα Κουφάκη, Ιούλιος 1955).

3. π. Ιγν. Τριάντη, *ό.π.*, 35–39.

4. π. Ιγν. Τριάντη, *ό.π.*, 41.

5. π. Ιγν. Τριάντη, *ό.π.*, 42

6. π. Ιγν. Τριάντη, *ό.π.*, 45.

7. Θεμελίνας Καπελλά, *Ο αγώνας των γυναικών το 1935 και ο πετροπόλεμος* (στα «Καλυμνιακά Χρονικά, τ. Στ., σ. 88).

8. Αρχιμ., Παύλου Νικηταρά, *Ουνία και Παπισμός*, (στο περιοδ. «Ενορία», άνοιξη 1995).

9. Αρχιμ. Παύλου, *Ο Γέροντας*, *ό.π.* 59–60.

10. π. Ιγν. Τριάντη, *ό.π.*, 66.

11. Αρχιμ. Παύλου, *ό.π.* 31–32. Βλ. περισσότερα στην ανέκδοτη επιστολή του Γέροντος προς την Α.Θ.Π., τον Οικουμενικό Πατριάρχη Βενιαμίν (1937).

12. *Ο Γέροντάς μας*, *ό.π.*, 66.

13. π. Ιγν. Τριάντη, *ό.π.*, 74–77. Αρχιμ. Παύλου, *ό.π.*, 47–48.

14. Αρχιμ. Παύλου, *ό.π.*, 34–36.

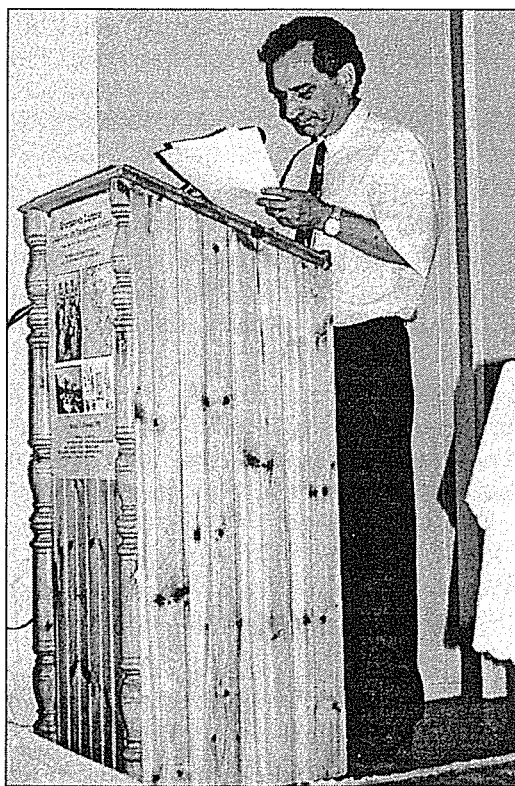

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΑΝ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Καθηγητής Πανεπιστημίου

«ΚΩΔΕΙΞ Γενικός τῆς ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Ῥόδου.

Ἔπει τῷ Σωτηρίῳ ΑΩΛΓ'»

*Ο κ. Αθ. Αγγελόπουλος
στο βήμα*

1. Εισαγωγικά

Πριν από δεκαπέντε χρόνια, το θέρος του 1981, περιέτρεχα τα Δωδεκάνησα στα πλαίσια ερευνητικού Προγράμματος για την εκκλησιαστική και εθνική ιστορία των νησιών κατά τους τελευταίους δύο αιώνες. Επιστούσα την προσοχή στον τότε φοιτητή μου και νυν μεταπτυχιακό ερευνητή, Καθηγητή Θεολογίας σήμερα στην Κω, Γιάννη Κέντρη, γόνο Μανδρακίου Νισύρου, ότι θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να ασχοληθούμε ιδιαίτερα με τα Δωδεκάνησα, να εκπονήσουμε μακρόπνοο ερευνητικό πρόγραμμα, τα αποτελέσματα του οποίου, σε συνεργασία και με άλλους ερευνητές, να εκθέσουμε σε συνέδριο.

Αποτέλεσμα αυτών των διεργασιών και δραστηριοτήτων είναι το σημερινό επιστημονικό συμπόσιο, χάρις και στη συνεργασία, στη συναντίληψη και βούληση να γίνει κάτι για τα Δωδεκάνησα, αλλά με κέντρο τη Νίσυρο του Ελευθερίου Φαΐδρου, Διευθύνοντος Συμβούλου της ΛΑΒΑ, του Ομίλου ΑΓΕΤ-ΗΡΑΚΛΗΣ.

Ο Δήμος Μανδρακίου Νισύρου, τόσο με τον προηγούμενο Δήμαρχο κ. Διακομιχάλη, επί των ημερών του οποίου εγκρίθηκε να γίνει εδώ το Συνέδριο, όσο και με τον νυν Δήμαρχο κ. Πάχο, που ευχαρίστως εφαρμόζει την απόφαση εκείνη σήμερα, ανταποκρίθηκε στην πρόσκλησή μας για το Συνέδριο, μέσω του Ιδρύματος Εθνικού και Θρησκευτικού Προγραμματισμού και σε συνεργασία με τον Τομέα Ιστορίας του Τμήματος Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Όλους τους συντελεστές συγχαίρουμε και ευχαριστούμε πολύ από καρδιάς.

2. Προσέγγιση του θέματός μας

Ένα από τα ευρήματα, λοιπόν, και αντικείμενα των ερευνών μας τότε ήταν και ο «Κώδειξ Γενικός της αγιωτάτης Μητροπόλεως Ρόδου. Έτει τω Σωτηρίω ΒΑΩΛΓ'» (βλέπε φωτ. 1). Μ' αυτόν θα σας απασχολήσω εν συντομία στην παρούσα ανακοίνωσή μου. Εκ προοιμίου πρέπει να πούμε ότι ο Κώδι-

κας συνιστά αξιόλογη πηγή του πνευματικού και του αστικού βίου της επαρχίας Ρόδου, του 19^{ου} και 20^{ου} αι.

Στην αρχή θα σας δώσω εικόνα-περιγραφή του Κώδικος και στη συνέχεια θα γίνει ανάλυση των περιεχομένων του, για να εξαρθεί εν τέλει η σημασία του.

3. Εξωτερική περιγραφή του Κώδικος

Ο Κώδικας φυλάσσεται στα Γραφεία της Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου. Συντηρείται από δύο καλύμματα - εξώφυλλα. Το έξω κάλυμμα, διαστάσεων 036Χ024 είναι ξύλινο, επενδεδυμένο με βελούδο χρώματος βυσινί. Το έσω κάλυμμα, διαστάσεων 033Χ022, είναι πανόδετο χαρτώο, που φέρει την επιγραφή: «*Κώδιξ Γενικός 1833-1870 αλληλογραφίας, προικοσυμφώνου, διαθηκών*».

Η εν γένει εξωτερική κατάσταση του Κώδικος είναι καλή. Χρήζει όμως νέας σταχώσεως. Από τα φύλλα του ελάχιστα έχουν εφθαρμένες άκρες, επιδεκτικές συντηρήσεως. Αυτά, βέβαια, ίσχυαν για το 1981.

4. Εσωτερική περιγραφή

Ο Κώδικας περιέχει φύλλα 447, διαστάσεων 032Χ021, από τα οποία τα πέντε πρώτα είναι ανάρητα, τα δε άλλα 442 αριθμημένα κατά σελίδες 1-884. Η αρίθμηση αυτή είναι πρόχειρη, με σκοπό άμεσο την ένδειξη και την ασφάλεια.

Τα τρία πρώτα φύλλα είναι παντελώς λευκά· το τέταρτο εις την rectam σελίδα φέρει την γενική επιγραφή: «**ΚΩΔΕΙΞ Γενικός τῆς ἀγιωτάτης Μητροπόλεως Ρόδου. Ἔτει τῷ Σωτηρίῳ ἈΩΛΓ' (= 1833)**».

Στο πέμπτο φύλλο, στην rectam σελίδα, είναι καταγεγραμμένα τα εξής, δηλωτικά του σκοπού και της σημασίας του Κώδικος (βλ. φωτ. 2):

«*Ἀρχαῖα παλαιά καὶ νόμος ὑπαγορεύει τῇ γραφῇ διαφυλάττεσθαι τὰς συνθήκας καὶ συμφωνίας τὰς ὑπ' ἀλλήλων γενομένας· καὶ ἐν κώδιξι καταγράφεσθαι εἰς μαρτυρίαν καὶ πίστωσιν τῶν εἰς μετέπειτα περὶ τούτου διαφιλονικουμένων καὶ ἀμφιβαλλομένων·- χάριν τούτων κοινῇ γνώμῃ τῶν πρωτευόντων τῆς ἐπαρχίας ταύτης κώδιξ γενικός ἐγένετο, ἵνα μεταγράφεται ἐκάστης ὑποθέσεως συμφωνητικόν γράμμα· εἴτε πωλητικόν· εἴτε προικοσύμφωνον· εἴτε διαθήκης· εἴτε ἄλλης συμφωνίας· εἴτε ὁποίας δῆποτε ἐκάστης ἄλλης ὑποθέσεως, ταῖς μαρτυρίαις καὶ ὑπογραφαῖς τῶν ἀξιοπιστῶν ὑποκειμένων· καὶ τῇ ἐπιβεβαιώσει τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιερέως - ἀωλγ: ἔτει σωτηρίῳ ».*

Στην σελίδα 884, την τελευταία του Κώδικος, γίνεται η μνεία: «**Τέλος καὶ τῷ Θεῷ δόξα**» καὶ «**Διὰ χειρὸς Ν. Χατζηπαῶ**» (βλ. φωτ. 3).

Τον κυρίως Κώδικα ακολουθεῖ ἐνθετο παράρτημα φύλλων. Σ' αὐτὸ περιέχονται ενθυμήσεις καὶ σημειώσεις του εκκλησιαστικού βίου της επαρχίας ταύτης Ρόδου της δεκαετίας του 1970, ἐπὶ ἀρχιερέως Ρόδου Σπυρί-

δωνος, επ' ευκαιρία των ιστορικών διορθοδόξων συσκέψεων της Ρόδου υπό του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

5. Περιεχόμενα

Η καταγραφή των διαφόρων πράξεων στον Κώδικα αρχίζει από το έκτο φύλλο κ.ε., από το οποίο σημειώνεται η αρίθμηση των φύλλων κατά σελίδες. Οι πράξεις αυτές συνιστούν προικοσύμφωνα, διαθήκες, αγορές και πωλήσεις, διαζευκτήρια και συναφή προς τα ανωτέρω αντικείμενα αστικού δικαίου, πιστοποιητικά και έγγραφα από κρατικά όργανα οθωμανικής γραφής, με ελληνική μετάφραση (βλ. φωτ. 4, 5, 6).

6. Ιστορικές αναφορές και ενθυμήσεις

Πέραν όμως των ανωτέρω, μεταξύ των κενών σελίδων απαντούν και πολύ ενδιαφέρουσες ενθυμήσεις και αναφορές, που προάγουν αυθεντικά τις γνώσεις μας για την τοπική εκκλησιαστική και εθνική ιστορία της επαρχίας Ρόδου, ιδίως κατά την Ιταλοκρατία. Ιδιαίτερα όσον αφορά στην πολιτική και εκκλησιαστική όψη του λεγομένου «αυτοκεφάλου» των Δωδεκανήσων.

Έτσι, ο Κώδικας, καίτοι στην 884 σελίδα ορίζει ως χρονικό πέρας του το 1870, περιλαμβάνει πράξεις και αναφορές πολύ μεταγενέστερες χρονικά, που καλύπτουν ακόμη και την περίοδο της Ιταλοκρατίας (βλ. φωτ. 7, 8, 9).

ΚΩΔΕΙΞ Γενικός τῆς
 ἁγιωτάτης Μητροπόλε-
 ως Ρόδου
 ἔτει τῷ σωτηρίῳ ἈΩΛΓ.

Φωτ. 1.

Ἀρχαία σαραϊά καὶ νόμοι ὑσαγορίσθη ἡ γραφή διακουσθέντων τῶν συνδύουσι
 καὶ συμφωνίαι τῶν ὡς ἄρχησαν γνομένων. καὶ ἐν αὐτῇ καταγράφεσθαι δι' μαρ-
 τυρίων καὶ οἰκτιρῶν τῶν ἐκ μελέσθαι ἐπὶ τῶν δὲ ἀφ' ἑσθ' ἡμεῶν καὶ ἀμφοτέρω-
 μίμων; - χάριν δὲ λαοφιλῶν γνῶμη τῶν οὐρανοῦν τῶν ἐσχατίαι τῶν; καὶ ἔξ-
 ημεῶν ἐγένετο, ἵνα καταγράφεσθαι ἐκείνης ὑποθέσεως συμφωνητικῶν γράμματα.
 εἶτε σαζινοῦ, ἔτε οὐροσοφίμων, ἔτε δὲ ἀσκήτης, ἔτε ἄλλης συμφωνίας, ἔτε δ' -
 οἷος δὲ ὅσοι ἐκείνης ἄλλης ὑποθέσεως, τῶν μαρτυρίων; καὶ ὁμογενῶν τῶν ἄλλων.
 οἷον ὑπομνήτων. καὶ τῇ ὑπερβατικῇ τῇ ἡλικιωτικῇ ἀφ' ἑσθ' ἡμεῶν.

ἄωλγ :
 21
 ἔτει σωτηρίῳ : ~

Φωτ. 2.

Ἰωάννης Καλὸς καὶ τὸ εὐχέλαιον ἑστῶσαν
ὁ: ἡσυχία καὶ εὐαλας, ἐν ἡμετέροις: ἔσοιαν
ἡσυχίαν καὶ εὐαλας

Ἐπιγράψαντες τὸν ἀσπύριον ἡμετέρον καὶ διὰ
βασίλειον τὸν καὶ ἡλίου τελευτῆς ἡμετέρον ἡμετέρον
ἡμετέρον καὶ ἡμετέρον καὶ ἡμετέρον ἡμετέρον ἡμετέρον.
ἡμετέρον: ἡμετέρον ἡμετέρον ἡμετέρον. 1840.

τέλος καὶ τῷ
Θεῷ δόξα. ◆

Σὺν τῷ ἡμετέρον

زینلو یغیتو و سونفایم فالقوسی اهب جنبه
 فارولی مرانشه منکته اچی یانی نام ذی تک باشق امکاری
 اورده بودکی نام ونی بی اینکنز اورزه مزایغی دسینه نام
 قزایبه اولندریک مراد ایدوب اگرجه اصول رومیانه موافقه
 اینکنز و هر طرف و شانز کزده اذن و بر طرفش هر حال
 رای و شانز ربه منظر ابرک افام سینه زدیبه سئل ملاک و قلد

Προς τὴν Κοινότητα τοῦ Φιλοῦ Μουσουλμάνου Ὁδῶν Ἰωάννου Κωνσταντῆ !

ia cagindy
 eman Pley.

Μετὰ τὴν ἐπίστασιν τῆς αἰτίας τῆς ἀπορίας τῆς φιλίας τῆς κοινότητος τῆς ὁδοῦ
 τῆς ἀγορᾶς ἀπὸ τῆς κοινότητος τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς ἀγορᾶς
 τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς
 τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς
 πληροῦν μετὰ τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς
 τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς
 τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς καὶ τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς τῆς ἀγορᾶς

Φωτ. 6. Οθωμανικό έγγραφο, Ιαν. 1840.

Διορίζεται εις την Μήτρον των ανδρών
 της Θεσσαλονίκης της 15^{ης} Μαχίου 1888 (αρχ/δικ)
 Αγιόκλητον μέχρι της 1^{ης} Ιανουαρίου 1893. Επειδή
 η αγωγή η παλαιά διαμνησκόμενα της Επαρχίας της
 Πρωτ. ο Θεός ημών, ος οξυδύκτου Ευαγγελίου η
 Αει φά έργα αυτών.

Εν Πόλει της 2^{ης} Ιανουαρίου 1893.

Ευθυστάτος Γεωργίου

Οι τρεσκαίον Μητροπολιτών ογδ' ετών τοσούτων. Εξασπυ
 κων δε τα μεθυσία ακτίσ μετρία κωσασίαν καλ' αιν
 ευ εράφης. Τρισην καθ' εσ ακτή καλα τυνν 2^{ης} 1893
 ο διαχρηματικη μεθυσία εκασθ' ανδρων καλ' ης αινος
 ομωσασίαν Αρσενικου δε 2^{ης} Ιανουαρίου κωσασίαν
 δε 2^{ης} καλ' ερασίαν εν εράφιας Πόλεως μέχρι της 1^{ης}
 Ιανουαρίου 1893, ος καλ' αινος εν εράφιας Αρσενικου
 Αρσενικου. Εν εράφιας μεθυσία κωσασίαν καλ' ης αινος
 ομωσασίαν μεθυσία κωσασίαν.

Φωτ. 7. Ενθυμήσεις του Ιουνίου 1893 και Ιαν. 1900.

Την 14 Ιανουαρίου του έτους 1900 μεταβύθη εν
 αίθρῳ Ρόδου Κρίσιον Κωνσταντίνου Αγγελιδίου ἐν τῇ ἐπαρ-
 χίᾳ Κρήνου, παρῶντος φύλου κληρικοῦ Ἰωακείμ
 Μετροπολίτη Ρόδου ἐν 5 Φεβρουαρίου 1900 ὁ αὐτὸς ἐν
 αἰρέσει κληρικῶν Κρήνου κατ' ἐλθεῖν Νέου Μον-
 ρου ἐνδὲς κληρικῶν Κωνσταντίνου Κωνσταντίνου Σαλαβῆ
 καὶ Κρήνου Κρίσιον Κωνσταντίνου, ἀποφασίσαντι
 ἐν' ἀνωτάτῃ ταύτῃ Ἐπαρχίᾳ πρὸς τὴν 14 Ἰουλί-
 ου τοῦ ἑσῶτος ἐταῦ, ὅτι προσβύθη δύο κληρικῶν
 ἀποφασίσαντων ἐπιπέσοι κατ' ἐλθεῖν ἐν τῇ αἰρέσει
 αὐτῇ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ 15 Ἰουλίου ἐν τῇ αἰρέσει ἐστὶ
 ἀπὸ Κρήνου τοῦ κληρικῶν Νέου.

Ἰουρία ἐν τῇ αἰρέσει ὁ πρῶτος.

Ἡ ἐν Ρόδῳ ἐν 16 Ἰουλίου 1900

Ὁ τῶν ἀνωτάτων κληρικῶν
 Ρόδου κατὰ Κρήνου
 Κωνσταντίνου Κωνσταντίνου
 ὁ ἐν τῇ αἰρέσει ἐπιπέσοι.

ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Κρήνου ἐν τῇ αἰρέσει
 κατ' ἐλθεῖν ἐν τῇ αἰρέσει ἐν 14 Ἰουλίου τοῦ 1900
 κατὰ τῇ αἰρέσει κατὰ τῇ αἰρέσει ἐν τῇ αἰρέσει
 ἐν τῇ αἰρέσει ἐν τῇ αἰρέσει ἐν τῇ αἰρέσει
 κατὰ τῇ αἰρέσει ἐν τῇ αἰρέσει 1900

Ἡ ἐν τῇ αἰρέσει ἐν τῇ αἰρέσει 1900

Ἡ ἐν τῇ αἰρέσει ἐν τῇ αἰρέσει

ἐν τῇ αἰρέσει ἐν τῇ αἰρέσει 1900

Φωτ. 8. Ενθυμήσεις Αυγούστου 1900 και Δεκεμβρίου 1900 περί των αρχιερέων Ρόδου
 Ιεροθέου και Ιωακείμ (1900).

ΠΑΙΔΕΙΑ

Το Ηφαίστειο

ΣΤΑΥΡΟΣ Ι. ΚΕΝΤΡΗΣ

Θεολόγος

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΗ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟ
ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑΣ
(1309 - 1522)

*Ο κ. Στ. Κέντρης
στο βήμα*

Κατά τον Όμηρο, «ἀφρήτωρ, ἀθέμιτος, ὅς πάτρης οὐκ ἐράται». Είναι, με άλλα λόγια, ξένος και παράνομος όποιος την Πατρίδα δεν αγαπά.

Όμως ο Έλληνας ήταν πάντοτε και φιλόπατρης και φιλόμουσος, γιαυτό και εραστής της ιστορίας του και της γενιάς του. Έτσι από πολύ νωρίς συνειδητοποίησε πως η ιστορία είναι «φιλοσοφία δια παραδειγμάτων», για να χρησιμοποιήσω την φρασεολογία του Θουκυδίδη.

Σήμερα λοιπόν ενώπιον εραστών της Πατρίδας και της Ιστορίας αναλαμβάνω να παρουσιάσω το θέμα: «*Η Παιδεία στη Δωδεκάνησο κατά την εποχή της Φραγκοκρατίας*».

Πιστεύω πως το θέμα αυτό συνιστά ένα πολύ σπουδαίο κεφάλαιο στο ιστορικό παρελθόν της Δωδεκανήσου. Είναι γνωστό ότι στις 27 Μαΐου 1306 ο Γενοβέζος κουρσάρος Vignolo de Vignoli έκλεισε συνθήκη με τον Μέγα Μάγιστρο των Ιπποτών Φούλκ ντε Βιλλαρρέ¹, σύμφωνα με την οποία οι Ιππότες μπορούσαν να γίνουν κύριοι μερικών βυζαντινών νησιών και ειδικά της Ρόδου, Κω και Λέρου. Έτσι, το φθινόπωρο του 1306 οι Ιππότες καταλαμβάνουν μέρος της Ρόδου και στις 15 Αυγούστου 1310 γίνονται, κατά τον Albert Failler, κύριοι ολόκληρου του νησιού.

Νομίζω λοιπόν ότι απ' εδώ κι έπειτα, ανεξάρτητα των διαφωνιών και αγώνων μεταξύ Ιπποτών και Βενετών, μπορούμε να μιλάμε για Ιπποτοκρατία - Βενετοκρατία της Δωδεκανήσου μέχρι το 1522, που περιήλθε στους Τούρκους.

Όστε η παρούσα μελέτη εντάσσεται μέσα στα χρονικά πλαίσια 1309-1522.²

Εκ προοιμίου τονίζουμε ότι το θέμα «η παιδεία στην εποχή της Φραγκοκρατίας», που αναφέρεται σ' ένα πολύ νευραλγικό τομέα της εθνικής ζωής και υπόστασης της Δωδεκανήσου, όχι μόνο δεν εξαντλείται από άποψη

1. Β. Χατζηβασιλείου: *Ιστορία της νήσου Κω*, 1990, σελ. 245.

2. Ι. Παπαχριστοδούλου: *Ιστορία της Ρόδου από τους Προϊστορικούς χρόνους έως την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου*, Αθήνα 1972, σελ. 266.

ιστορικής έρευνας, αλλά ούτε έχει εξετασθεί κατά βάθος και πλάτος. Μόνο περιπτώσιακά και ευκαιριακά θίγεται από τους διαφόρους συγγραφείς. Στις υπάρχουσες ιστορικές πηγές οι πληροφορίες για το θέμα μας σπανίζουν και όσες διάσπαρτα υπάρχουν είναι πολύ πενιχρές και αναμικτές.

Η έλλειψη λοιπόν πηγών καθιστά το έργο αυτό κοπιώδες και πολύ πολύπλοκο, όταν μάλιστα πρέπει να γίνεται συνδυασμός πηγών και θύραθεν πληροφοριών, που θα αποτελέσουν ενιαίο ιστορικό υλικό, ώστε να καλύπτει ολόκληρο τον δωδεκανησιακό χώρο, πράγμα που κρίνεται αναγκαίο και απαραίτητο για μια πληρέστερη μελέτη από την παρούσα και τις μέχρι σήμερα υπάρχουσες πληροφορίες, αν και σήμερα το περισσότερο φως στο θέμα μάς δίδει το περισπούδαστο έργο του συμπατριώτη μας καθηγητή Πανεπιστημίου Ζαχαρία Τσιρπανλή «*Η Ρόδος και οι Νότιοι Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών*». Εδώ ο συγγραφέας παρατηρεί ότι το Αρχείο των Ιωαννιτών της Μάλτας, ως προς τον 14^ο αιώνα δεν οδηγεί σε θετικές διευκρινίσεις... και αφήνει πικρό αίσθημα απογοήτευσης (σελ. 342).

Το γεγονός λοιπόν ότι οι περισσότεροι ερευνητές δεν αναφέρονται συγκεκριμένα στην παιδεία κατά τους χρόνους αυτούς, τουλάχιστον απ' αυτά που γνωρίζουμε μέχρι σήμερα, οφείλεται κατά τη γνώμη μας στο ότι έδωσαν το βάρος των ερευνών τους στην εξιστόρηση της πολυκύμαντης εθνικής ζωής της Δωδεκανήσου, στις εναλλαγές κατακτητών της ευαίσθητης αυτής περιοχής του Ν.Α. Αιγαίου. Γι' αυτό καταβάλλεται προσπάθεια τονισμού και έξαρσης ιστορικών γεγονότων και πολιτικών καταστάσεων της ελληνικότητας αυτής περιοχής, η οποία από το 1204 και λίγο ενωρίτερα στριφογύριζε μέσα στη δίνη και τη λαίλαπα επιδρομικών λεηλατών και πειρατών.

Είναι γνωστό ότι κατά τη Βυζαντινή περίοδο, ένεκα της ασθενικής κυριαρχίας των Ελλήνων αυτοκρατόρων, τα νησιά αυτά ήταν φωλιές πειρατών και απλήστων κατακτητών.¹

Ήταν λοιπόν φυσικό επακόλουθο σε μια τέτοια φρικτή εποχή ο Δωδεκανησιακός λαός να στρέψει τις προσπάθειές του σε αγώνες επιβίωσης, με αποτέλεσμα την εξασθένηση και παραμέληση του τομέα της παιδείας, δεδομένου μάλιστα και του γεγονότος ότι οι κατακτητές Ιππότες, προ πάντων τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στη Ρόδο, ασχολούνταν αποκλειστικά με έργα στρατιωτικά και οχυρωματικά και επομένως πολύ λίγο τους ενδιέφερε η μόρφωση των κατοίκων των νήσων. Δεν πρέπει δε να φεύγει της προσοχής μας, ότι αυτοί στο σύνολό τους δεν ήταν άνθρωποι της πνευματικής ζωής και των γραμμάτων, αλλά κυρίως ήσαν στρατιώτες, κατά τον Vincent, και όχι ασφαλώς νοσοκόμοι, όπως είχαν αρχικά ξεκινήσει, αλλά στη Ρόδο ήλθαν σαν Τάγμα στρατιωτών, όπως χαρακτηριστικά παρατηρούν οι Εδουάρδος Μπιλιώτη και Αββά Κοτρέ. Ακριβώς γι' αυτό και

1. Εδ. Μπιλιώτη - Αββά Κοτρέ: *Η Νήσος Ρόδος, 1881*, έτος Α', σελ.

τα ενδιαφέροντά τους εστρέφοντο στη σταθερότητα της κατάκτησης των νήσων, την οικονομική, εμπορική και οικοδομική ανάπτυξη και κατ' ανάγκη την πολεμική ετοιμότητα.

Χαρακτηριστικό του επιπέδου μόρφωσής τους είναι τα όσα γράφει γι' αυτούς ο συνάδελφός τους Castiglione: Τους κατηγορεί για την καταστροφή των αρχαιοτήτων και τονίζει ότι «αυτοί δεν ξέρουν παρά μόνο να χειρίζονται το ξίφος, να βάζουν τον σιδερένιο θώρακα και τη χλαμύδα, να ρίχνουν το τόξο και τα βέλη».¹

Έτσι λοιπόν, κάτω απ' αυτές τις συνθήκες επόμενο ήταν κατά τα πρώτα έτη της Ιπποτοκρατίας να μη συναντάμε κανένα είδος παιδείας στα Δωδεκάνησα. «Η λαϊκή μούσα σιωπά και η λαϊκή τέχνη σχεδόν απουσιάζει», παρατηρεί χαρακτηριστικότερα ο Θ.Γ. Παπαμανώλης,² γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τον Β. Χατζηβασιλείου στο σπουδαίο έργο του «Ιστορία της νήσου Κω», όπου (σελ. 264) τονίζεται πως οι ειδήσεις γύρω από την πνευματική κίνηση της Κω κατά την διάρκεια της Ιπποτοκρατίας είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Αυτό βέβαια ισχύει πολύ περισσότερο για τα πρώτα έτη της Ιπποτοκρατίας μέχρι τουλάχιστον και την πρώτη εικοσαετία του 15^{ου} αιώνα.

Όμως, για να σταθεί και να διατηρηθεί στη Δωδεκάνησο ο Ελληνισμός και ν' αποφευχθεί η εθνική αποσύνθεση των Ελλήνων Δωδεκανησίων χρειαζόταν μεγάλη και άφθονη τροφοδοσία ελληνικού πνεύματος, έργο κυρίως της παιδείας, που όμως, όπως προείπαμε, μόνος του ο λαός ήταν αδύνατο να προάγει. Τότε ο μόνος οργανισμός μέσα στην απερίγραπτη αυτή κατάσταση, έμενε η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία, που ασφαλώς πρόσφερε την μεγαλύτερη και ουσιαστικότερη ευεργεσία στο λαό της Δωδεκανήσου. Ενδεικτικό παράδειγμα είναι ο Επίσκοπος Ρόδου Μητροφάνης (15ος αιώνας) που δίδαξε στη Ρόδο την ελληνική γλώσσα στον Ιταλό Francesco Maturanzio. Αυτός αργότερα αναφερόταν με μεγάλο θαυμασμό στο Δάσκαλό του, που μάλιστα τον χαρακτήριζε «virum sanctum et haud mediocriter doctum»,³ δηλαδή άνδρα άγιο και αρκετά μορφωμένο.

Κατά την παρούσα λοιπόν χρονική περίοδο μπορούμε ανεπιφύλακτα να πούμε ότι φορέας της παιδείας είναι η Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία και η οικογένεια, μέσα στην οποία καλλιεργούνται τα φυτώρια της φυλής και γαλουχούνται από την Εκκλησία με τα εθνικά και θρησκευτικά νάματα. Άρα, στους κόλπους της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας ο Δωδεκανήσιος διατηρεί τη γλώσσα του και καλλιεργεί την εθνική του υπόσταση. Αν μάλιστα παραδεχτούμε τη γνώμη ότι όλο το μορφωτικό παρελθόν της Ορθοδοξίας και στη γλώσσα και στα γράμματα και στην τέχνη έμενε σχεδόν άθικτο,⁴ τότε ενι-

1. Ζ. Τσιρπανλή: *Η Ρόδος και οι Νότιοι Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών*, Ρόδος, 1991, σελ. 358.

2. Θ.Γ. Παπαμανώλης: *Ρόδος*, Αθήνα 1950, σελ. 117.

3. Ζ. Τσιρπανλή: *ένθ' ανωτ.* σελ. 335.

4. Του ιδίου, σελ. 408.

σχέται η θέση μας για το ρόλο της Ελληνικής Εκκλησίας στην Παιδεία κατά τους χρόνους αυτούς. Και για να χρησιμοποιήσω τα λόγια του Τάσου Θ. Γριτσοπούλου, οι Πατριάρχες και οι ιερείς «με το πνεύμα των το έθνος εμάθαινε γράμματα δια να μη εξαλειφθή η παράδοσις».¹ Ακριβώς γι' αυτό το λόγο η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία δεν έπαυε να είναι στο στόχαστρο των κατακτητών και κυρίως του παπικού κράτους, που δεν έμεινε αμέτοχο και στην παρούσα χρονική περίοδο, δεδομένου μάλιστα ότι πάντοτε ανεμιγνύετο και ενδιεφέρετο για το Τάγμα των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννου, αλλά και για τη Δωδεκάνησο, Τη εποχή αυτή (1318) καταργείται στη Νίσυρο η Ελληνική Ορθόδοξη Επισκοπή, παρά τον θαυμασμό των Ιπποτών που έτρεφαν για το νησί αυτό, λόγω του αξιοθαύμαστου τρόπου αυτοδιοίκησης, πρωτοφανούς στη Δωδεκάνησο. Υπήρχε δηλαδή εδώ μία μορφή κοινοτικής Διοίκησης.²

Γι' αυτό και αποκαλούσαν τους εκπροσώπους του Κοινού της Νισύρου «consilium codespotorum», δηλ. οικοδεσπότες.

Δεν άργησε δε η ίδρυση Καθολικών Επισκοπών, που πήραν τη θέση των Ορθοδόξων Επισκοπών και μάλιστα ο Πάπας Ιωάννης 22ος παραχωρεί στους Ρωμαιοκαθολικούς Επισκόπους, με διάταγμα της 1ης Μαρτίου 1322, το Μητροπολιτικό Μέγαρο του Ορθοδόξου Αρχιεπισκόπου Ρόδου και μετατρέπει πολλούς Ορθόδοξους ναούς σε Ρωμαιοκαθολικούς. Παρενθετικά σημειώνουμε πως το 1475 ο Πάπας διορίζει Επίσκοπο Νισύρου τον Πέτρο Ουτίνο, ο οποίος όταν έφτασε στο νησί και αντίκρουσε την ερημιά του νησιού επέστρεψε αμέσως στη Ρώμη.³

Με την κατάσταση αυτή και την ίδρυση των «Φραγκικών Επισκοπάτων» διακόπτεται η επικοινωνία της Ορθόδοξης Ελληνικής Εκκλησίας Δωδεκανήσου με το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, το οποίο όμως, κυρίως για λόγους σκοπιμότητας, εξακολουθεί να χειροτονεί Επισκόπους Δωδεκανήσου, αν και η άφιξή τους στη Δωδεκάνησο ήταν απαγορευμένη.⁴

Έτσι φθάνουμε στα μέσα του 15ου αιώνα (1474) και νέο θρησκευτικό Διάταγμα του Πάπα απέβλεπε στη συγχώνευση της Ορθόδοξης Εκκλησίας Δωδεκανήσου στη Ρωμαιοκαθολική και την υποταγή της στον Πάπα.⁵

Πιστεύουμε πως η δίωξη αυτή είχε σκοπό όχι μόνο την αποδυνάμωση της Εκκλησίας, αλλά και τον περιορισμό του ρόλου της στον τομέα της ελληνικής παιδείας.⁶

1. Τ.Θ. Γριτσοπούλου: *Πατριαρχική Μεγάλη του Γένους Σχολή*, τόμ. Α' Αθήνα 1966, σελ. 64.

2 Ζ. Τσιρπανλή, *ένθ' ανωτ.* σελ. 44.

3. Σ. Κέντρη: *Νίσυρος, Τουριστικός Οδηγός*. Νίσυρος 1992, σελ. 20.

4. Αθ. Γερομίχαλου: *Εκκλησιαστική Ιστορία της Ελλάδος*, Θεσ/κη 1981, Τόμ. Α', σελ. 180-181.

5. Γ.Θ. Παπαμανώλη: *Ρόδος, ιστορία και περιπέτεια*, Αθήνα 1951, σελ. 131.

6. Την ίδια μέθοδο ακολούθησε ο Πάπας και επί Ιταλοκρατίας της Δωδεκανήσου με τη δημιουργία του περί Αυτοκεφάλου θέματος. Μάλιστα, για κάποιο χρονικό διάστημα, η ιταλική κυβέρνηση απαγόρευσε τη χειροτονία ιερέων.

Παρά ταύτα, την εποχή αυτή έχουμε μνεία ονομάτων σπουδαίων προσωπικοτήτων στη Ρόδο, όπως του Επισκόπου Ρόδου Νείλου (1357-1369) με αξιόλογη συγγραφική δράση, και του Μάγιστρου Ιωάννη Φερδινάνδου ντ' Ερέντια, που μαρτυρεί βέβαια κοινωνική και πνευματική κίνηση στη Ρόδο, που όμως δεν αποδεικνύει τεκμηριωμένα την ύπαρξη Ελληνικής Παιδείας στη Ρόδο και πολύ περισσότερο στο δωδεκανησιακό χώρο.

Κατά τον 14ο αιώνα λοιπόν στερούμεθα επαρκών πληροφοριών για παιδεία στη Δωδεκάνησο σε τέτοιο σημείο, ώστε και οι ειδικά ασχοληθέντες με το θέμα αυτό να εκφράζουν πικρό αίσθημα απογοήτευσης. Μα και για τους μετέπειτα χρόνους η αναφορά ονομάτων διανοουμένων και ουμανιστών, που πέρασαν ή έμειναν στη Ρόδο για κάποιο χρονικό διάστημα, δεν δίδει το δικαίωμα στον κάθε μελετητή να θεμελιώσει τις παρατηρήσεις του σχετικά με την ύπαρξη ελληνικής παιδείας στη Δωδεκάνησο. Η διέλευση ή και η παραμονή στη Ρόδο διαφόρων πνευματικών ανθρώπων ήταν φυσικό, αν ληφθεί υπόψη ότι η Ρόδος αποτελούσε σημαντικό σταθμό για τους ταξιδιώτες προς Κύπρο και Αγίους Τόπους. Παρά ταύτα, είναι πολύ ορθή η παρατήρηση του κ. Ζ. Τσιρπανλή, ότι δηλαδή η Ρόδος, για να φιλοξενεί τόσους λογίους, φαίνεται να παρείχε κατά τα πρώτα 20 χρόνια του 15ου αιώνα την αναγκαία υποδομή και το ασφαλές περιβάλλον που θα μπορούσε να δώσει περιεχόμενο στις δραστηριότητες των διανοουμένων.²

Εδώ όμως τίθεται το ερώτημα: Ποιός θα μπορούσε να είναι ο ρόλος και η επίδραση των ανθρώπων αυτών της αριστοκρατίας και του πνεύματος στην όλη πνευματική κατάσταση και συγκρότηση του υποδουλωμένου Δωδεκανήσιου και μέχρι ποίου σημείου έφθανε αυτή η επίδραση;

Το θέμα είναι σοβαρό και η απάντηση δύσκολη, τουλάχιστον από τις μέχρι σήμερα πηγές, που έχουμε στη διάθεσή μας.

Αν τώρα λάβουμε υπόψη μας τα ποιήματα και τα γραφόμενα του μοναχού Μπέρτου (1480) και έπειτα του Λιμενίτη, τότε βρισκόμαστε μπροστά σε μια τραγική κατάσταση διαφθοράς στη Ρόδο, που δεν συμβάλλει στην πνευματικότητα του λαού. Ίσως λοιπόν η πνευματικότητα που διαφαίνεται να περιορίζεται μεταξύ των επισκεπτών, στους μοναχούς και τον ανώτερο κλήρο, χωρίς ν' αγγίζει τον λαό. Εν πάση περιπτώσει, όπως και αν έχει το πράγμα, είμαστε υποχρεωμένοι να παραδεχτούμε πως σ' όλο αυτό το χρονικό διάστημα των 213 ετών είναι αδύνατη και αδιανόητη η παντελής έλλειψη ελληνικής παιδείας οποιασδήποτε μορφής και επιπέδου στο δωδεκανησιακό λαό, χωρίς την οποία μοιραία και ασφαλώς θα είχε επέλθει αλλοίωση της εθνικής του συνείδησης. Και μόνο αυτό το γεγονός μας αναγκάζει να παραδεχτούμε μια κάποια ελληνική παιδεία να παρέχεται από την Οικογένεια και την Εκκλησία, για την οποία έγινε ήδη λόγος.

Την παιδεία αυτή θα την χαρακτηρίζαμε «Παιδεία ιδιωτικής πρωτοβου-

1. Ζ. Τσιρπανλή: ένθ' ανωτ. σελ. 364-365.

2. Του ιδίου, ένθ' ανωτ. σελ. 349.

λίας», η οποία μάλιστα αργότερα θα συστηματοποιηθεί και θα μορφοποιηθεί κάτω από επίσημους πλέον φορείς, δηλαδή την Ορθόδοξη Ελληνική Εκκλησία και τις Δημογεροντίες - Κοινότητες. Προάγγελμα του γεγονότος αυτού αποτελεί η γνωστή και ιστορική απόφαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, επί Πατριάρχου Ιερεμίου Β' (1593) που ορίζει «**ἐκαστον Ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερά γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι**».¹ Ἐτσι αρχίζει το λυκόφως και δειλή ακτινοβολία των ελληνικών γραμμάτων στη Δωδεκάνησο.

Στο σημείο όμως αυτό εισερχόμεθα σε μια άλλη ιστορική περίοδο που αρχίζει το 1522 με την κατάληψη της Δωδεκανήσου από την Τουρκία και αυτό είναι βέβαια ένα άλλο κεφάλαιο μελέτης έξω απ' αυτή την εργασία.

Επίμειρο :

Από τις μέχρι τώρα διατυπωθείσες θέσεις και γνώμες μέσα στα πλαίσια που επιβάλλει ο περιορισμένος χρόνος, οδηγούμεθα συμπερασματικά στις παρακάτω περιληπτικές διαπιστώσεις, χωρίς βέβαια να εξαντλούμε το θέμα, αφού ολοκλήρωση του έργου αυτού είναι αδύνατη, προτού έλθει στο φως της δημοσιότητας ολόκληρο το Αρχείο των Ιπποτών της Μάλτας.

1. Από τη μέχρι σήμερα δημοσίευση μέρους του Αρχείου της Μάλτας φαίνεται ότι, τουλάχιστον στη Ρόδο (μέσα 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα) παρουσιάζονται παράγοντες που συνήθως συμβάλλουν στην ανάπτυξη πνευματικότητας. Όμως, χαρακτηρισμοί που αναφέρονται στην πνευματικότητα μιας εποχής ή περιοχής εμπεριέχουν σοβαρά σπέρματα ρευστότητας και σχετικότητας.² Γι' αυτό ακριβώς δεν πρέπει να προβαίνουμε σε σκέψεις και υποθέσεις, που θα τις χαρακτήριζε η αμφιβολία ή ο ιεσοφισμός. Ακριβολογώντας λοιπόν σημειώνουμε ότι στην εποχή της Ιπποτοκρατίας στα Δωδεκάνησα και κυρίως το 14^ο αιώνα δεν έχουμε οργανωμένη ελληνική παιδεία. Συγκεκριμένα, δεν μπορούμε να μιλάμε για ελληνικά σχολεία. Έχουμε παντελή έλλειψη σχολικής μόρφωσης.

Αργότερα, μέσα του 15^{ου} αιώνα, λόγω των ενωτικών προσπαθειών των αυτοκρατόρων της Κωνσταντινούπολης και μάλιστα μετά την άλωση της Πόλης, οπότε η απειλή των Τούρκων για τους Ιππότες της Ρόδου είναι πλέον εμφανής,³ παρουσιάζεται κάποια αλλαγή της συμπεριφοράς των Ιπποτών προς την Ορθόδοξη Εκκλησία και την Ελληνική παιδεία των Δωδεκανησίων. Απόδειξη του γεγονότος αυτού είναι ότι 17 χρόνια προτού δύσει η κατοχή των Ιπποτών στα Δωδεκάνησα, δηλαδή το 1505, συνιστούν το ίδρυμα Monte di Pietà της Ρόδου, το οποίο θα έλθει βοηθός στους μισθούς

1. Α. Βακαλοπούλου: *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, Θεσ/κη 1964, Τόμ. Β', σελ. 261-262.

2. Ζ. Τσιρπανλή: *ένθ' ανωτ.* σελ. 398-399.

3. Α. Γερομιχάλου: *ένθ' ανωτ.* σ. 181,

διδασκάλου και τότε (1510) ίσως έχουμε το πρώτο δείγμα επίσημης διδασκαλικής σύμβασης των Ιπποτών. Τότε μάλιστα για πρώτη φορά γίνεται μνεία ότι Έλληνες Ροδίτες και Λατίνοι παρακαλούν το Τάγμα να χορηγήσει αξιοπρεπή μισθό σε δάσκαλο για τα παιδιά της Ρόδου.¹ Αλλά και πάλι το γεγονός αυτό είναι μεμονωμένο και περιορισμένο στη Ρόδο και δεν αγγίζει ασφαλώς ολόκληρο τον δωδεκανησιακό χώρο. Έστω όμως και έτσι, είμεθα υποχρεωμένοι να θεωρήσουμε την παραπάνω είδηση, ως την αρχή επίσημης παροχής ελληνικής και λατινικής παιδείας.

2. Κατά συνέπεια, φορείς του ελληνικού πνεύματος για ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα παραμένουν: α) η Εκκλησία, που με τις ιερές ακολουθίες, την εκμάθηση των ύμνων στο ελληνικό ορθόδοξο πλήρωμά της διατηρεί την ελληνική γλώσσα και β) η οικογένεια, μέσα στην οποία καλλιεργείται η ελληνικότητα της εθνικής συνείδησης με διάφορες αναφορές στην Ελληνική ιστορία. Έτσι ο Δωδεκανήσιος εδέχετο από τους δύο αυτούς φορείς τις πιο σπουδαίες συντηρητικές δυνάμεις, δηλαδή τη γλώσσα, το εθνικό φρόνημα και την ορθόδοξη πίστη.

3. Αποτέλεσμα της προσφοράς των δύο αυτών παραγόντων δεν υπήρξε μόνο η συνέχιση της ελληνικής γλώσσας, αλλά και η διαμόρφωσή της κατά την ιστορική της εξέλιξη μέσα στα νεοελληνικά μοντέλα της εποχής. Στο σημείο αυτό ίσως να συνέβαλαν, κατά κάποιο τρόπο, οι επισκέπτες ουμανιστές, σαν φορείς των νέων της εποχής τάσεων της Δυτικής μόρφωσης.²

4. Η διέλευση από τη Ρόδο πολλών πνευματικών ανθρώπων είναι επόμενο να συνέβαλε σε κάποιο βαθμό στη δημιουργία πνευματικού κλίματος, που είναι αμφίβολο να είχε κάποια έστω μικρή ακτινοβολία στα άλλα νησιά της Δωδεκανήσου. Δυστυχώς, καμιά μαρτυρία μέχρι σήμερα δεν είναι τόσο αποδεικτική. Ίσως για το λόγο αυτό όλοι όσοι έχουν ασχοληθεί με το θέμα μας τηρούν κάποια επιφυλακτικότητα, που μάλιστα γίνεται μεγαλύτερη για τα πρώτα έτη της Ιπποτοκρατίας.

5. Τέλος, αισθάνομαι την ανάγκη να επισημάνω πως πρέπει να είμεθα προσεκτικοί στη χρησιμοποίηση ιταλικών πηγών γύρω από το θέμα μας, γιατί οι Ιταλοί συγγραφείς, θέλοντας να δείξουν για τους μετά την Τουρκοκρατία χρόνους (Ιταλοκρατία) κάποια συνέχεια στα έργα τους, δεν είναι αντικειμενικοί στις παρατηρήσεις τους για τους Ιππότες της Ρόδου. Άλλωστε είναι γνωστό πως οι Ιππότες δεν ήσαν μόνο Ιταλοί. Ήσαν και Ισπανοί και Γάλλοι και άλλοι πολλοί. Και το μόνο που τους ένωσε ήταν η θρησκεία και η επιρροή του Πάπα.

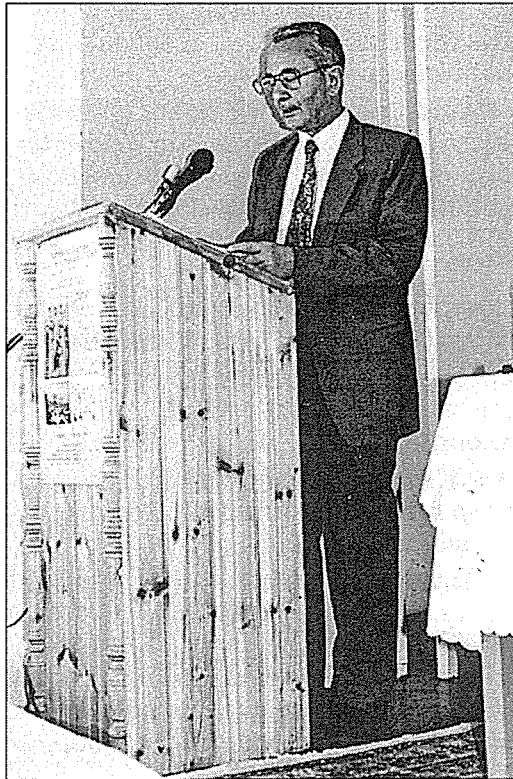
1. Ζ. Τσιρπανλή: *ένθ' ανωτ.* σελ. 348-401.

2. Του ιδίου, *ένθ' ανωτ.* σελ. 412.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Θ. ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Καθηγητής Ι. Θεολ. Σχολής Χάλκης

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ
ΚΑΙ Η ΙΕΡΑ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΧΑΛΚΗΣ

*Ο κ. Β. Σταυρίδης
στο βήμα*

Δια την ιστορίαν της Εκκλησίας Δωδεκανήσου εις το Συμπόσιον λαμβάνονται δύο περίοδοι: Η Φραγκοκρατία (1309-1522) και η Ιταλοκρατία (1912-1946), απομακρυσμένοι μεν χρονικώς η μία από την άλλην, αλλά με ωρισμένα κοινά θρησκευτικά, πολιτικά και ιδεολογικά σημεία-γνωρίσματα. Το υφιστάμενον κενόν συμπληρούται από την οθωμανικήν περίοδον (1522-1912). Συνεχίζεται δε η ιστορία με την σύντομον κατοχήν της περιοχής από τους Γερμανούς (1943-1944/1945) και τους Άγγλους (1944/1945-1947) και τελικά με την ελληνικήν κυριαρχίαν (1947) της Δωδεκανήσου.

Την Εκκλησίαν της Δωδεκανήσου, τελούσαν υπό το Οικουμενικόν Πατριαρχείον, αποτελούν αι Μητροπόλεις:

1. Ρόδου, του Μητροπολίτου φέροντος τον τίτλον του Εξάρχου πασών των Κυκλάδων Νήσων. Η Ρόδος αρχικώς ήτο η μόνη Μητρόπολις, υπό την οποίαν υπήγοντο αι άλλαι νήσοι, πλην της Καρπάθου. Το δε 1924 η μία Μητρόπολις εδιχάσθη εις δύο: α) Ρόδου (Ρόδος, Μεγίστη / Καστελλόριζον) και β) Κυκλάδων (Σύμη, Χάλκη, Νίσυρος, Τήλος), αλλά και πάλιν Ρόδου μόνον (1924).

2. Κώου, του Μητροπολίτου τιτλοφορουμένου Υπερτίμου και Εξάρχου Κυκλάδων Νήσων. Αυτοκέφαλος ΙΔ' αιών, Μητρόπολις 1838.

3. Λέρου, Καλύμνου και Αστυπαλαίας, του Μητροπολίτου γνωριζομένου ως Υπερτίμου και Εξάρχου Σποράδων Νήσων. Η Επισκοπή Λέρνης (Λέρου) ανυψώθη εις Μητρόπολιν το 1888.

4. Καρπάθου και Κάσου, του Μητροπολίτου διακρατούντος τον τίτλον Υπετίμου και Εξάρχου Κυκλάδων Νήσων. Η Κάρπαθος Αρχιεπισκοπή (προ των μέσων του ΣΤ' αιώνος), Μητρόπολις το 1865.

Από της άλλης πλευράς, η Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης, ίδρυμα του Οικουμενικού Θρόνου, δια την προετοιμασίαν των κληρικών του Πατριαρχείου τούτου, όπως και των άλλων αδελφών Ορθοδόξων Εκκλησιών, και τον καταρτισμόν θεολογικών στελεχών, ιδρύθη το 1844 και έκλεισε τας πύλας της το 1971. Σε σχέσιν προς την Εκκλησίαν της Δωδεκανήσου έλειτούργησε τακτικώς κατά τας περιόδους: α) της Οθωμανικής κυριαρχίας, β) της Ιταλοκρατίας και γ) της Ελλάδος.

Ο ομιλών θα κινηθή μέσα εις την όλην ιστορίαν της Σχολής (1844-1971),

με μεγαλύτεραν έμφασιν εις την περίοδον της Ιταλοκρατίας (1912-1946) δια την Δωδεκάνησον.

Εις το Μέρος Ι' θα γίνη μία απαρίθμησις των αποφοίτων της Χάλκης με δύο υποδιαιρέσεις:

1. Οι γεννηθέντες εις την Δωδεκάνησον και υπηρετήσαντες εις αυτήν ή εις έτερα μέρη.

2. Οι γεννηθέντες εκτός της Δωδεκανήσου, αλλά εργασθέντες εις αυτήν.

Εις το Μέρος ΙΙ' θα εξαχθούν ωρισμένα συμπεράσματα (σκέψεις, σύνοψις).

Μέρος ΙΙΙ', Παράρτημα, Γραπτά περί Χάλκης.

Η εις το τέλος βιβλιογραφία θα είναι συνοπτική. Θα περιστρέφεται γύρω από δύο πόλους: την Εκκλησίαν Δωδεκανήσου και την Χάλκην. Εκτός της γενικής βιβλιογραφίας θα δίδωνται βιβλιογραφικά νύξεις, οπουδήποτε χρειάζεται.

ΜΕΡΟΣ Ι'

ΟΙ ΑΠΟΦΟΙΤΟΙ ΤΗΣ ΧΑΛΚΗΣ

Α'. Οι γεννηθέντες εις Δωδεκάνησον

Β'. Η Οθωμανική κυριαρχία

ΖΑΧΑΡΙΑΔΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Σταυρίδου Βασιλείου Θ., *Η Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης*, Β' έκδ., Θεσσαλονίκη, 1988, σ. 250 (Χάλκη), δι' όλους.

Τόπος γεννήσεως: Λέρος. Έτος αποφοιτήσεως το 1849. Η β' τάξις των αποφοίτων της Σχολής.

Διάκονος. Ο αρχαιότερος των εκ Δωδεκανήσου αποφοίτων της Σχολής.

ΚΑΣΣΑΡΑΣ ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ

Τόπος γεννήσεως: Κάλυμνος. Έτος γεννήσεως το 1844. Απόφοιτος του 1869. Διατριβή: *Περί της Επικλήσεως των Αγίων Καθόλου*.

Ιερισσού και Αγίου Όρους, Μάρτιος 1875 – 1 Μαρτίου 1877

Πλαταμώνος, 1 Μαρτίου 1877 – 26 Ιανουαρίου 1900

Λαρίσσης και Πλαταμώνος, 26 Ιανουαρίου 1900 – 27 Ιανουαρίου 1910.

Καθαίρεσις. Αποκατάστασις εις το επισκοπικόν αξίωμα: 10 Φεβρουαρίου 1917.

Θάνατος: 23 Απριλίου 1918 εις Συκούριον Θεσσαλίας.

Τάφος εις το προαύλιον του μητροπολιτικού ναού του Αγίου Κωνσταντί-
νου.

Μία μορφή πολυσιχιδής.

1. Χαραμαντά, Γεωργίου Δρ., 1) *Καλύμνιοι Επίσκοποι και Μητροπολίτες*, Κάλυμνος, 1986, σελίδες 71-90. 2) *Η Νήσος Κάλυμνος της Δωδεκανήσου*, Αθ. 1889, σελίδες 160-161.

2. Σταυρίδου, Β.Θ., *Χάλκη*, σ. 256.

ΙΑΤΡΟΥΔΑΚΗΣ ΓΑΒΡΙΗΛ

Σταυρίδου, Β.Θ., *Χάλκη*, σ. 259.

Τόπος γεννήσεως: Λέρος. Απόφοιτος του 1875. Διατριβή: *Περί Επιτιμίων*.

Μέγας Πρωτοσύγκελλος, 1884 – 15 Οκτωβρίου 1887.

Βάρνης, 15 Οκτωβρίου 1887 – 16 Οκτωβρίου 1889.

Τραπεζούντος, 16 Οκτωβρίου 1889 – 1893, παυθείς.

Μαρωνείας, 23 Οκτωβρίου 1893 – Ιούλιος 1894, καθαιρεθείς. Αύγουστος 1894, αφορισθείς. Σεπτέμβριος 1895, αθωωθείς.

Νικοπόλεως και Πρεβέζης, 1 Αυγούστου 1896–1899, παυθείς.

ΖΕΡΒΟΣ ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ

Γέννησις, τόπος: Κάλυμνος. Χρόνος: 1848. Απόφοιτος του 1876. Διατρι-
βή: *Το Ορθόδοξον και κύρος έχον βάπτισμα εστίν το τρισί καταδύσει και*
ισαρίθμοι αναδύσει τελούμενον.

Πρωτοσύγκελλος του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, 1880-1883.

Εφημέριος της κοινότητος Λίβερπουλ Αγγλίας, 1883 – 1903. Παρητήθη
δια λόγους υγείας και επανήλθεν εις την Κάλυμνον. Δια της δωρεάς του
ιδρύθη το εκεί Νικηφόρειον Γυμνάσιον-Λύκειον.

Θάνατος, 12 Μαΐου 1906, εις ηλικίαν 58 ετών. Ο τάφος του εις τον περι-
βοβολον του Νικηφορείου Γυμνασίου. Προσέφερε πολλά.

Σταυρίδου, Β.Θ., *Χάλκη*, σ. 260.

Χαραμαντά Γεωργίου Δρ., *Η Νήσος Κάλυμνος της Δωδεκανήσου*, Αθ. 1989,
σελίδες 168-169.

ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ ΑΡΣΕΝΙΟΣ

Τόπος γεννήσεως: Πάτμος. Απόφοιτος του 1876. Διατριβή: *Η Θεοτόκος*
Μαρία εγεννήθη μετά του Προπατορικού Αμαρτήματος και όχι άνευ αυτού,
ως οι Λατίνοι δοξάζουσιν.

Διάκονος ών απέθανε την 28ην Σεπτεμβρίου 1878 εις την Σμύρνην εκ
φυματιώσεως εις νεαράν ηλικίαν.

Σταυρίδου, Β.Θ., Χάλκη, σ. 259.

Φλωρεντή, Χρυσοστόμου, Βραβείον της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, Αθήναι, 1988, σελίδες 115-116, (Βραβείον).

ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ (ή ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ) ΙΕΡΟΘΕΟΣ

Σταυρίδου, Β.Θ., Χάλκη, σ. 259.

Χαραμαντά, Γεωργίου Δρ., Νισύριοι Μητροπολίτες, Αθ., 1993, σελίδες 256-264.

Γέννησις, τόπος: Νίσυρος. Χρόνος, μεταξύ 1850–1852. Απόφοιτος του 1876. Διατριβή: *Το εν ημίν επικρατούν κακόν είναι απόρροια του Προπατορικού Αμαρτήματος.*

Βιζύης και Μηδείας, 12 Αυγούστου 1889–5 Φεβρουαρίου 1900.

Ρόδου, 5 Φεβρουαρίου 1900 – 14 Αυγούστου 1900.

Θάνατος, από αποπληξίαν. Ο τάφος του εις τον νάρθηκα του μητροπολιτικού ναού Ρόδου.

ΣΚΑΡΟΥΛΗΣ ΣΕΡΑΦΕΙΜ

Καλαϊτζή Χρυσοστόμου, Το Μετόχιον του Οικουμενικού Πατριαρχείου εν Μόσχα «Ο Άγιος Σέργιος» και οι Ηγούμενοι αυτού (1881-1936), Γενούη-Κατερίνη, 1991, σελίδες 141-230.

Σταυρίδου, Β.Θ., Χάλκη, σ. 261.

Χαραμαντά Γ. Δρ., Καλύμνιοι Επίσκοποι και Μητροπολίτες, Κάλυμνος, 1986, σελίδες 91-99 – *Η Νήσος Κάλυμνος της Δωδεκανήσου,* Αθήναι, 1989, σελίδες 162-163.

Γέννησις, τόπος: Κάλυμνος. Χρόνος: 1848. Απόφοιτος του 1880. Διατριβή: *Περί της Θεότητος του Χριστιανισμού.*

Ηγούμενος του Μετοχίου του Οικουμενικού Πατριαρχείου εις την Μόσχαν, 1881–1893. Δεν έχαιρε καλής φήμης εδώ ως προς τα οικονομικά.

Σισανίου και Σιατίστης, 4 Μαΐου 1900 – 14 Μαΐου 1909.

Γάνου και Χώρας, 14 Μαΐου 1909 – 1 Ιουλίου 1910.

Σερβίων και Κοζάνης, 1 Ιουλίου 1910, μη αποδεχθείς, πάλιν Γάνου και Χώρας – 13 Αυγούστου 1913.

Θάνατος, από πνευμονίαν εις την Κων/πολιν. Ο τάφος του εις το νεκροταφείον της Μονής της Αγίας Τριάδος Χάλκης. Ως Ιεράρχης, αφήκε αγαθήν φήμην.

ΛΟΥΚΑΚΗΣ ΜΕΛΕΤΙΟΣ

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σελίδες 272, 294-296.

Γέννησις, τόπος: Ρόδος. Χρόνος: 1862. Απόφοιτος του 1897. Διατριβή:

Ενζύμω και ουκ αζύμω άρτω δει χρήσθαι εν τη Θεία Ευχαριστία.

Σχολάρχης Χάλκης, Νοέμβριος 1923 – Αύγουστος 1924.

Αρχιεοφύλαξ των Πατριαρχείων (1924-1926). Βιβλιοφύλαξ (1924-1925). Καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής (1925-1926).

Χριστουπόλεως, 13 Απριλίου 1926 – 21 Ιουλίου 1946, θάνατος.

Ο τάφος του εις την Ιεράν Μονήν Βαλουκλή. Τυπικός Ιεράρχης.

ΜΗΝΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ

Γέννησις, τόπος: Νίσυρος. Χρόνος: 1879. Απόφοιτος του 1904. Διατριβή: *Περί Γενναδίου του Σχολαρίου, πρώτου μετά την άλωσιν Πατριάρχου Κων/πόλεως, ήτοι περί της στάσεως αυτού προς την ψευδένωσιν της Φλωρεντίας και των σχέσεων αυτού προς την τουρκικήν κυβέρνησιν.*

Αδελφός Μονής Πάτμου, 1909.

Αρχιγραμματεύς της Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, 11 Ιουνίου 1913 – 22 Φεβρουαρίου 1922.

Βριούλων, 22 Φεβρουαρίου 1922 – 25 Οκτωβρίου 1922.

Μηθύμνης, 25 Οκτωβρίου 1922 – 12 Σεπτεμβρίου 1951, θάνατος.

Ο τάφος του εις το κοιμητήριον Αγίου Ισιδώρου Καλλονής.

Συγγραφεύς. Συνετός Ιεράρχης.

Σταυρίδου Β.Θ., *Χάλκη*, σ. 275.

Φλωρεντή Χρ., *Βραβείον*, σ. 134.

Χαραμαντά, Γ. Δρ., *Νισύριοι Μητροπολίτες*, Αθ., 1993, σελίδες 265-280.

ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗΣ ΜΙΧΑΗΛ

Τόπος γεννήσεως: Σύμη. Απόφοιτος του 1904. Διατριβή: *Η εν τη Ε' Κατηχήσει Κυρίλλου του Ιεροσολύμων Λειτουργία.*

Καθηγητής εις την Σύμην.

Σταυρίδου Β.Θ., *Χάλκη*, σ. 275.

ΜΑΚΡΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Σταυρίδου

Β.Θ., *Χάλκη*, σ. 280.

Τόπος γεννήσεως: Αστυπάλαια. Απόφοιτος του 1908. Διατριβή: *Περί του Αποστολικού λεγομένου Συμβόλου.*

Ο εν Ουζούν Κιοπρού τελευτήσας αρχιερατικός επίτροπος.

ΖΑΓΟΡΙΑΝΟΣ ΙΩΑΚΕΙΜ

Τόπος γεννήσεως: Ρόδος. Απόφοιτος του 1909. Διατριβή: *Βίος και δράσις*

του Ταρασίου επί Εικονομαχίας.

Αρχιδιάκονος και Πρωτοσύγκελλος Νικοπόλεως και Πρεβέζης.

Φωτικής, 20 Νοεμβρίου 1926 – 30 Ιουλίου 1928.

Θάνατος εις την Πρέβεζαν. Απέθανε νέος κατά την ηλικίαν.

2. ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑ

ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

Κωνσταντινίδου Εμμανουήλ, Εμμανουήλ Καρπάθιος, ΘΗΕ 5 (1964) 679-680.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 284.

Χαραμαντά Γ. Δρ., Νισύριοι Μητροπολίτες, Αθ. 1993, σελίδες 281-295.

Γέννησις, τόπος: Νίσυρος. Χρόνος 1888. Απόφοιτος του 1914. Διατριβή: *Τα προανακρούσματα του Βουλγαρικού Σχίσματος.*

Ιερεύς και καθηγητής εις την Ελλάδα.

Κώου, 16 Ιανουαρίου 1947 – 23 Μαΐου 1967.

Πατριαρχικός Έξαρχος Λέρου και Καλύμνου, 1947-1950.

Μεσημβρίας, 23 Μαΐου 1967 – 5 Αυγούστου 1972, θάνατος.

Διέμενεν εις Αθήνας, όπου και απέθανεν εις μεγάλην ηλικίαν.

Συγγραφεύς. Οξύς τον χαρακτήρα.

ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ, ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ

Αθηναγόρας, Μητροπολίτης Ελαίας, ΘΗΕ 1 (1962) 607-608.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 467.

Φλωρεντή Χρ., Βραβείον, σελίδες 139-141.

Γέννησις, τόπος: Πάτμος. Χρόνος 1912. Απόφοιτος Χάλκης του 1934. Διατριβή: *Η Ανθρωπολογία του Γρηγορίου Νύσσης.*

Αδελφός της Μονής Πάτμου. Ανώτεροι σπουδαί: Δρ της Θεολογίας, ΗΠΑ.

Ως διάκονος υπηρέτησεν εις την Πάτμον και την Αλεξάνδρειαν.

Ως ιερεύς εις τας ΗΠΑ, εις διαφόρους κοινότητας.

Επίσκοπος και Μητροπολίτης Ελαίας, 31 Αυγούστου 1950 – (τιτουλάριος Μητροπολίτης) εις Καναδά, Σεπτέμβριος 1961 / 10 Δεκεμβρίου 1963.

Σχολάρχης εις την Θεολογικήν Σχολήν του Τιμίου Σταυρού της Βοστώνης.

Θυατείρων και Μεγάλης Βρεταννίας, 10 Δεκεμβρίου 1963 – 9 Σεπτεμβρίου 1979. Θάνατος. Ο τάφος του εις το δημαρχιακόν νεκροταφείον του Λονδίνου.

Λόγιος Ιεράρχης. Συγγραφεύς. Εκκλησιαστικός ηγέτης.

Ενζύμω και ουκ αζύμω άρτω δει χρήσθαι εν τη Θεία Ευχαριστία.

Σχολάρχης Χάλκης, Νοέμβριος 1923 – Αύγουστος 1924.

Αρχιεπιφύλαξ των Πατριαρχείων (1924-1926). Βιβλιοφύλαξ (1924-1925). Καθηγητής της Μεγάλης του Γένους Σχολής (1925-1926).

Χριστουπόλεως, 13 Απριλίου 1926 – 21 Ιουλίου 1946, θάνατος.

Ο τάφος του εις την Ιεράν Μονήν Βαλουκλή. Τυπικός Ιεράρχης.

ΜΗΝΑΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ

Γέννησις, τόπος: Νίσυρος. Χρόνος: 1879. Απόφοιτος του 1904. Διατριβή: *Περί Γενναδίου του Σχολαρίου, πρώτου μετά την άλωσιν Πατριάρχου Κων/πόλεως, ήτοι περί της στάσεως αυτού προς την ψευδένωσιν της Φλωρεντίας και των σχέσεων αυτού προς την τουρκικήν κυβέρνησιν.*

Αδελφός Μονής Πάτμου, 1909.

Αρχιγραμματεύς της Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, 11 Ιουνίου 1913 – 22 Φεβρουαρίου 1922.

Βριούλων, 22 Φεβρουαρίου 1922 – 25 Οκτωβρίου 1922.

Μηθύμνης, 25 Οκτωβρίου 1922 – 12 Σεπτεμβρίου 1951, θάνατος.

Ο τάφος του εις το κοιμητήριον Αγίου Ισιδώρου Καλλονής.

Συγγραφεύς. Συνετός Ιεράρχης.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 275.

Φλωρεντή Χρ., Βραβείον, σ. 134.

Χαραμαντά,Γ. Δρ., Νισύριοι Μητροπολίτες, Αθ., 1993, σελίδες 265-280.

ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗΣ ΜΙΧΑΗΛ

Τόπος γεννήσεως: Σύμη. Απόφοιτος του 1904. Διατριβή: *Η εν τη Ε' Κατηχήσει Κυρίλλου του Ιεροσολύμων Λειτουργία.*

Καθηγητής εις την Σύμην.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 275.

ΜΑΚΡΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ

Σταυρίδου

Β.Θ., Χάλκη, σ. 280.

Τόπος γεννήσεως: Αστυπάλαια. Απόφοιτος του 1908. Διατριβή: *Περί του Αποστολικού λεγομένου Συμβόλου.*

Ο εν Ουζούν Κιοπρού τελευτήσας αρχιερατικός επίτροπος.

ΖΑΓΟΡΙΑΝΟΣ ΙΩΑΚΕΙΜ

Τόπος γεννήσεως: Ρόδος. Απόφοιτος του 1909. Διατριβή: *Βίος και δράσις*

του Ταρασίου επί Εικονομαχίας.

Αρχιδιάκονος και Πρωτοσύγκελλος Νικοπόλεως και Πρεβέζης.

Φωτικής, 20 Νοεμβρίου 1926 – 30 Ιουλίου 1928.

Θάνατος εις την Πρέβεζαν. Απέθανε νέος κατά την ηλικίαν.

2. ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑ

ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

Κωνσταντινίδου Εμμανουήλ, Εμμανουήλ Καρπάθιος, ΘΗΕ 5 (1964) 679-680.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 284.

Χαραμαντά Γ. Δρ., Νισύριοι Μητροπολίτες, Αθ. 1993, σελίδες 281-295.

Γέννησις, τόπος: Νίσυρος. Χρόνος 1888. Απόφοιτος του 1914. Διατριβή:
Τα προανακρούσματα του Βουλγαρικού Σχίσματος.

Ιερεύς και καθηγητής εις την Ελλάδα.

Κώου, 16 Ιανουαρίου 1947 – 23 Μαΐου 1967.

Πατριαρχικός Έξαρχος Λέρου και Καλύμνου, 1947-1950.

Μεσημβρίας, 23 Μαΐου 1967 – 5 Αυγούστου 1972, θάνατος.

Διέμενεν εις Αθήνας, όπου και απέθανεν εις μεγάλην ηλικίαν.

Συγγραφεύς. Οξύς τον χαρακτήρα.

ΚΟΚΚΙΝΑΚΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ, ΘΕΟΔΩΡΗΤΟΣ, ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ

Αθηναγόρας, Μητροπολίτης Ελαίας, ΘΗΕ 1 (1962) 607-608.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 467.

Φλωρεντή Χρ., Βραβείον, σελίδες 139-141.

Γέννησις, τόπος: Πάτμος. Χρόνος 1912. Απόφοιτος Χάλκης του 1934. Διατριβή: *Η Ανθρωπολογία του Γρηγορίου Νύσσης.*

Αδελφός της Μονής Πάτμου. Ανώτερα σπουδαί: Δρ της Θεολογίας, ΗΠΑ.

Ως διάκονος υπηρέτησεν εις την Πάτμον και την Αλεξάνδρειαν.

Ως ιερεύς εις τας ΗΠΑ, εις διαφόρους κοινότητας.

Επίσκοπος και Μητροπολίτης Ελαίας, 31 Αυγούστου 1950 – (τιτουλάριος Μητροπολίτης) εις Καναδά, Σεπτέμβριος 1961 / 10 Δεκεμβρίου 1963.

Σχολάρχης εις την Θεολογικήν Σχολήν του Τιμίου Σταυρού της Βοστώνης.

Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας, 10 Δεκεμβρίου 1963 – 9 Σεπτεμβρίου 1979. Θάνατος. Ο τάφος του εις το δημαρχιακόν νεκροταφείον του Λονδίνου.

Λόγιος Ιεράρχης. Συγγραφεύς. Εκκλησιαστικός ηγέτης.

ΠΑΠΑΪΩΑΝΝΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ

Παπαϊωάννου Αποστόλου, Το χρονικόν της Ιταλοκρατίας της Ρόδου, 1973.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 468 – Επισκοπική ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ανέκδοτος.

Γέννησις, τόπος: Ρόδος. Χρόνος: 1915. Απόφοιτος Χάλκης του 1936. Διατριβή: *Η εκλογή του Οικουμενικού Πατριάρχου από του 325 μέχρι σήμερα.*

Αρχιδιάκονος (1938-1943) και Πρωτοσύγκελλος της Μητροπόλεως Ρόδου (1943-1949).

Καρπάθου και Κάσου, 13 Ιουλίου 1960 – 13 Φεβρουαρίου 1975.

Αίνου, 13 Φεβρουαρίου 1975 – 28 Νοεμβρίου 1977, θάνατος.

Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Βλατάδων (1975 έως Απρίλιον 1976).

Συγγραφεύς.

3. ΕΛΛΑΣ

ΧΑΛΚΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Εστίας Θεολόγων Χάλκης, Επετηρίς Μελών, Αθ. 1992, σ. 154 (ΕΘΧ, Επετηρίς).

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 477.

Χαλκιάς Κωνσταντίνος, ΘΗΕ 12 (1968) 59-60.

Γέννησις, τόπος: Κάρπαθος. Χρόνος: 1926. Απόφοιτος του έτους 1955. Διατριβή: *Η περί Αγγέλων διδασκαλία κατά Ευγένιον τον Βούλγαρην κατά το «Θεολογικόν» αυτού.*

Πρωτοπρεσβύτερος, υπηρετήσας εις τον Καναδάν και τας ΗΠΑ.

Γενικός Σύμβουλος Ελληνικής Παιδείας εις Καναδάν. Συγγραφεύς.

ΝΙΚΗΤΑΣ ΒΕΝΕΔΙΚΤΟΣ

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 100

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 478.

Γέννησις, τόπος: Κάρπαθος. Χρόνος: 1931. Απόφοιτος της Χάλκης: 1956. Διατριβή: *Η Πατερική και άλλη αντίληψις του «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσιν» εν τη Ορθοδόξω Ανατολική Εκκλησία.*

Ιερεύς εις την Ι. Μητρόπολιν Αυστρίας και την Ρόδον.

ΔΙΜΕΛΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ

Ημερολόγιον του Οικουμενικού Πατριαρχείου, 1995, σ. 537

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 478.

Φλωρεντή Χρυσοστόμου, Βραβείον.

Γέννησις, τόπος: Ρόδος. Χρόνος: 1922 (1925). Απόφοιτος της Χάλκης: 1956. Διατριβή: «*Η περί Θεαμάτων διδασκαλία του Ιωάννου Χρυσοστόμου*». Ανώτεροι σπουδαί εις το Βουκουρέστιον (1956-1960).

Ηγούμενος της Ι. Μονής της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολυτρίας, Χαλκιδικής, 1960 – Οκτώβριος 1985.

Ευμενείας, 20 Νοεμβρίου 1973 – 15 Νοεμβρίου 1977.

Ηλιουπόλεως και Θείρων, 15 Νοεμβρίου 1977 – 5 Μαΐου 1988.

Ρόδου, 5 Μαΐου 1988.

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 44.

ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 172.

Γέννησις, τόπος: Νίσυρος. Χρόνος: 1932. Έτος εισόδου εις την Σχολήν: 1952, αναχωρήσεως, 1956.

Πρωτοπρεσβύτερος, προϊστάμενος ναού του Αγίου Νικολάου Θάσου. Καθηγητής Δ/θμίου Εκπαιδεύσεως, Λύκειον Θάσου.

ΧΑΛΚΙΤΗΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 155.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 480.

Γέννησις, τόπος: Κάλυμνος. Χρόνος 1934. Απόφοιτος της Χάλκης: 1957. Διατριβή: *Η περί Αγγέλων διδασκαλία κατά τους Έλληνας Πατέρας και Εκκλησιαστικούς Συγγραφείς των 6 πρώτων αιώνων*.

Πρωτοπρεσβύτερος και συνταξιούχος καθηγητής Μ. Εκπαιδεύσεως. Συγγραφεύς. Εις Κάλυμνον.

ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ (ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ)

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 146.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 479.

Γέννησις, τόπος: Κως. Χρόνος: 1935. Απόφοιτος Χάλκης: 1957. Διατριβή: *Η Φιλοσοφική Διδασκαλία Ιωάννου του Δαμασκηνού*. Ανώτεροι σπουδαί εις τας ΗΠΑ. Δίπλωμα Δρος.

Πρεσβύτερος εις την Ι. Αρχιεπισκοπήν Αμερικής.

Νυν λαϊκός. Καθηγητής Παν/μίου. Συγγραφεύς.

ΑΛΕΥΡΟΦΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 20.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 481.

Χαραμαντά Γ. Δρ., Οι Αρχιερατικοί Επίτροποι της Τοπικής Εκκλησίας της νήσου Καλύμνου, από το 1888 μέχρι σήμερα, Κάλυμνος 1995, σελίδες 45-48.

Γέννησις, τόπος: Κάλυμνος. Χρόνος: 1932. Απόφοιτος Χάλκης: 1958. Διατριβή: *Η συμμετοχή του λαϊκού στοιχείου εις την εκλογήν των Επισκόπων.*

Ιερεύς εις την Ιεράν Αρχιεπισκοπήν Θυατείρων και Μεγάλης Βρετανίας.

Ιερεύς και Πρωτοσύγκελλος εις την Ι. Μητρόπολιν Λέρου και Καλύμνου.

Καθηγητής της Β/θμίου εκπαιδεύσεως. Πατριαρχικός Επίτροπος (1963).

ΚΑΛΛΙΓΙΩΡΓΗΣ ΙΕΡΕΜΙΑΣ

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 57.

Ημερολόγιον 1995, σελίδες 684-685.

Γέννησις, τόπος: Κως. Χρόνος: 1935. Απόφοιτος Χάλκης: 1959. Διατριβή: *Η περί Νηστείας διδασκαλία του εν Αγίοις Πατρός ημών Ιωάννου Αρχιεπισκόπου Κων/πόλεως του Χρυσοστόμου.* Ανώτεραι σπουδαί εις την Γαλλίαν.

Πρωτοσύγκελλος εις την Ιεράν Μητρόπολιν Γαλλίας.

Επίσκοπος Σασίμων, 26 Νοεμβρίου 1970 – 26 Ιουνίου 1988.

Γαλλίας, 26 Ιουνίου 1988.

Συγγραφέυς. Πρόεδρος διορθοδόξου επισκοπικής επιτροπής Γαλλίας. Αντιπρόεδρος εις το Συμβούλιον των Ευρωπαϊκών Εκκλησιών (ΚΕΚ).

ΧΑΛΚΙΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 154.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 485.

Γέννησις, τόπος: Κάλυμνος. Χρόνος: 1939. Απόφοιτος Χάλκης: 1961. Διατριβή: *Το έγγαμον του Κλήρου εν τη Ορθοδόξω Ανατολική Εκκλησία κατά τους πρώτους αιώνας.*

Λυκειάρχης, καθηγητής Μ. Εκπαιδεύσεως. Α' Λύκειον Καλύμνου (Νικηφόρειον).

ΖΕΡΒΟΣ ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 49.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 485.

Γέννησις, τόπος: Ρόδος. Χρόνος: 1937. Απόφοιτος Χάλκης: 1961. Διατριβή: *Η Εκκλησία Κορίνθου και τα προβλήματα αυτής τον Α' μ.Χ. αιώνα.* Ανώ-

τεραι σπουδαί εις την Ιταλίαν,

Δρ. Θ. Αρχιερατικός Επίτροπος Μητροπόλεως Αυστρίας εις την Ιταλίαν.

Κρατείας, 1971 (26 Νοεμβρίου 1971, η εις αρχιερέα χειροτονία του).

Συγγραφεύς.

ΒΑΛΛΑΣ ΣΩΤΗΡΙΟΣ

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 28.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 485.

Γέννησις, τόπος: Λέρος. Χρόνος: 1936. Απόφοιτος Χάλκης: 1961. Διατριβή: *Η Θεολογία της γυναικός παρά τω Ιωάννη τω Χρυσοστόμω.*

Διευθυντής λυκείου - καθηγητής μέσης εκπαίδευσως. 9ον Λύκειον Περιστερίου.

ΜΑΥΡΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 89.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 487.

Γέννησις, τόπος: Κάλυμνος. Χρόνος: 1940. Απόφοιτος Χάλκης: 1962. Διατριβή: *Ο άνθρωπος αμαρτάνων, σωζόμενος και δικαιούμενος εν τη κρίσει του Κυρίου κατά την Διδασκαλίαν του Ιωάννου του Δαμασκηνού.*

Καθηγητής μέσης εκπαίδευσως - Φιλολόγος. 2ον Λύκειον Καλύμνου.

ΜΑΥΡΟΥΔΑΚΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 89.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 487.

Γέννησις, τόπος: Ρόδος. Χρόνος: 1936. Απόφοιτος Χάλκης: 1962. Διατριβή: *Το θεολογικόν έργον των Οικουμενικών Συνόδων και ο παράγων της Πολιτείας εν τη Θεολογία των Συνόδων.*

Σχολάρχης - διευθυντής εκκλησιαστικού Λυκείου Λαμίας.

ΤΣΟΥΚΟΣ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΣ (ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΣ)

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 148.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 489.

Γέννησις, τόπος: Ρόδος. Χρόνος: 1938. Απόφοιτος Χάλκης: 1963. Διατριβή: *Η περί Θεού, Κόσμου, Ανθρώπου και Εσχάτων διδασκαλία, ως εκτίθεται αύτη εν τω Κορανίω.*

Ιερέυς-καθηγητής εις την Πατμιάδα Σχολήν.

Ιεραπόστολος. Αρχιμανδρίτης/ηγούμενος Ι. Μονής Ταξιάρχου Μιχαήλ, Θάρρι, Ρόδος.

ΣΑΡΡΗΣ ΜΙΧΑΗΛ

ΕΟΧ, Επετηρίς, σ. 132.

Ημερολόγιον 1995, σελίδες 698-699.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 492.

Γέννησις, τόπος: Κάλυμνος. Χρόνος: 1940. Απόφοιτος Χάλκης: 1965. Διατριβή: *Ο Άρειος*.

Ιερέυς/προϊστάμενος Ι. Ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κολωνίας, Ιεράς Μητροπόλεως Γερμανίας.

Έγγαμος κληρικός. Καθηγητής μέσης εκπαίδευσεως.

ΜΟΥΖΟΥΡΑΚΗΣ ΘΕΟΦΙΛΟΣ

ΕΟΧ, Επετηρίς, σ. 93.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 492.

Γέννησις, τόπος: Κως. Χρόνος: 1941. Απόφοιτος Χάλκης: 1965. Διατριβή: *Βίος και διδασκαλία Γρηγορίου Επισκόπου Νεοκαισαρείας του Θαυματουργού*.

Καθηγητής μέσης εκπαίδευσεως, 2ον Γυμνάσιον Νέας Ιωνίας Αττικής.

ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝ (ΓΕΩΡΓΙΟΣ)

ΕΟΧ, Επετηρίς, σ. 108

Ημερολόγιον 1995, σελίδες 727-728.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 493.

Καταγωγή: Ρόδος. Γέννησις, τόπος: Οχάιο, ΗΠΑ. Χρόνος: 1940. Απόφοιτος Χάλκης: 1966. Διατριβή: *Αυτοκράτωρ και Εκκλησία από Κωνσταντίνου του Μεγάλου μέχρι και Ιουστινιανού Α' του Μεγάλου*. Ανώτεροι σπουδαί εις την Ευρώπην.

Γραμματεύς: Μόνιμος αντιπροσωπεία του Οικουμενικού Πατριαρχείου παρά τω ΠΣΕ, Γενεύη Ελβετίας (1966-1967). Διορθόδοξον Κέντρον του Οικουμενικού Πατριαρχείου,

Σαμπεζύ, Γενεύη, Ελβετία (1973-1975).

Αρχισυντάκτης του περιοδικού *Επίσκεψις*.

Προϊστάμενος της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Ρώμης (1976-1985).

Απαμείας, 5 Νοεμβρίου 1985 – 5 Νοεμβρίου 1991.

Ιταλίας, 5 Νοεμβρίου 1991. Συγγραφεύς, εκδότης περιοδικών.

Πρόεδρος επιτροπής θεολογικού διαλόγου Λουθηρανών και Ορθοδόξων.

Β' ΟΙ ΓΕΝΝΗΘΕΝΤΕΣ ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ ΑΛΛ' ΕΡΓΑΣΘΕΝΤΕΣ ΕΙΣ ΑΥΤΗΝ

1. Οθωμανική κυριαρχία

ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΙΓΝΑΤΙΟΣ

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 250.

Γέννησις, τόπος: Αδριανούπολις. Χρόνος: 1935. Απόφοιτος Χάλκης: 1848, εκ της τάξεως των πρώτων αποφοίτων (1844-1848).

Ρόδου, 6 Φεβρουαρίου 1856 – 25 Φεβρουαρίου 1861.

Κεστεντηλίου, 25 Φεβρουαρίου 1861 – 1875. Ως Κεστεντηλίου δεν συνηνώθη μετά των Βουλγάρων αρχιερέων, κτίσας δε παρεκκλήσιον εις έν χωρίον μακράν του Κεστεντηλίου, ιδιώτευεν εκεί μέχρι του θανάτου του.

ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ ΙΓΝΑΤΙΟΣ

Γέννησις, τόπος: Λέσβος (Μόρια). Χρόνος: 1825. Απόφοιτος Χάλκης: 1851.

Πρωτοσύγκελλος Μυτιλήνης.

Λέρνης, 22 Μαΐου 1863-1870, θάνατος.

Ο τάφος του εις τον ενοριακόν ναόν της γενετείρας του Μόριας (Λέσβου).

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 251

Χαραμαντά Γ. Δρ., Ιστορικά σημειώματα της Εκκλησίας της νήσου Λέρου, Λέρος 1990, σ. 28-31.

ΤΣΑΤΣΟΣ ΑΝΘΙΜΟΣ

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 253 – Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι, 1860 έως σήμερα, 2 τ., Θεσσαλονίκη, 1977-1978, I (1977) 363-377.

Χαραμαντά Γ. Δρ., Επισκοπική ιστορία της Εκκλησίας της Καλύμνου, Κάλυμνος 1983, σελίδες 57-88. – Η νήσος Κάλυμνος της Δωδεκανήσου, Αθήναι 1989, σελίδες 88-90 – Ιστορικά Σημειώματα της Εκκλησίας της νήσου Λέρου, Λέρος 1990, σελίδες 57-68.

Γέννησις, τόπος: Πλησιβίτσα των Φιλιατών (Ήπειρος). Χρόνος: 1832/1828. Απόφοιτος Χάλκης: 1860 (1861).

Ιεροκήρυξ-καθηγητής εις την Ζωσιμαίαν Σχολήν Ιωαννίνων. (1861-69).

Παραμυθίας, 14 Ιουνίου 1869 – 11 Οκτωβρίου 1877.

Αίνου, 11 Οκτωβρίου 1977 – 15 Οκτωβρίου 1888.

Αγχιάλου, 15 Οκτωβρίου 1888 – δεν απεδέχθη. Πρώην.

Κορυτσάς, 15 Ιουλίου 1893 – 21 Ιουλίου 1894.

Λέρου και Καλύμνου, 21 Ιουλίου 1894 – 20 Ιανουαρίου 1895.

Πατριάρχης Κων/πόλεως. 20 Ιανουαρίου 1895 – 29 Ιανουαρίου 1897, παραιτηθείς.

Συγγραφεύς. Θάνατος: 5 Δεκεμβρίου 1913. Τάφος: Ιερά Μονή Βαλουκλή.

ΝΙΚΟΛΑΪΔΗΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ

Καρπαθίου Εμμανουήλ Ι., Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου, τ. Α', Βιβλίον Πρώτον, Αθ. 1968, σελίδες 341-356.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 253.

Γέννησις, τόπος: Άνδρος. Απόφοιτος Χάλκης: 1860 (1861).

Αργυρουπόλεως, 14 Οκτωβρίου 1867 – Νοέμβριον 1879.

Μετρών, Νοέμβριος 1879 – 27 Ιουνίου 1888.

Κώου, 27 Ιουνίου 1888 – 1 Ιουνίου 1893.

Σισανίου και Σιατίστης, 1 Ιουνίου 1893 -1900.

Θάνατος: Μάρτιος 1900.

ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ ΠΑΥΛΟΣ

Καρπαθίου, Εμμανουήλ Ι., Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου, τ. Α', Βιβλίον Πρώτον, Αθ. 1968, σελίδες 332-341.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 254.

Γέννησις, τόπος: Καστορία. Απόφοιτος Χάλκης: 1860 (1861).

Σκοπέλου, Σεπτέμβριος 1880 – 14 Οκτωβρίου 1885.

Κώου, 14 Οκτωβρίου 1885 – 23 (21) Ιουνίου 1888, παυθείς.

ΠΗΓΑΣ ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 254.

Γέννησις, τόπος: Κρήτη. Απόφοιτος Χάλκης: 1862.

Πρωτοσύγκελλος της Μητροπόλεως Αδριανουπόλεως.

Καρπάθου και Κάσου, 6 Μαρτίου 1875 – Νοέμβριον 1885.

Πολυανής.

ΚΑΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ

Καρπαθίου Εμμανουήλ Ι., Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου, τ. Α', Βιβλίον Πρώτον, Αθ. 1968, σελίδες 327-330.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 254. – Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι (1860 – σήμε-

ρον), 2 τ., Θεσσαλονίκη 1977-1978, I (1977) 421-437. – *Αι Μητροπόλεις Χαλκηδόνος, Δέρκων και Πριγκηποννήσων*, Θεσσαλονίκη, 1991, σελίδες 120-121.

Γέννησις, τόπος: Βαλατάς Κων/πόλεως. Χρόνος: 6 Δεκεμβρίου 1835. Απόφοιτος Χάλκης: 1863.

Μέγας Αρχιδιάκονος των Πατριαρχείων.

Κώου, 10 Μαρτίου 1866 (1867) – 19 Φεβρουαρίου 1876.

Ρόδου, 19 Φεβρουαρίου 1876 – 8 Φεβρουαρίου 1888.

Ηρακλείας, 8 Φεβρουαρίου 1888 – 10 Μαΐου 1897.

Χαλκηδόνος, 10 Μαΐου 1897 – 28 Ιανουαρίου 1913.

Πατριάρχης Κων/πόλεως, 28 Ιανουαρίου 1913 – 12 Οκτωβρίου 1918, παραιτηθείς.

Θάνατος: Δεκέμβριος 1920. Τάφος: Περίβολος Ι. Ναού Αγίας Τριάδος Χαλκηδόνος.

Δυναμικός και εξαίρετος Πατριάρχης. Ηγέτης των αντι-Ιωακειμικών.

ΓΙΑΝΝΑΡΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 255.

Γέννησις, τόπος: Λέσβος. Απόφοιτος Χάλκης: 1866.

Φιλιππουπόλεως, από πρώην Καμπανίας, 14 Νοεμβρίου – 29 Δεκεμβρίου 1884.

Τραπεζούντος, 29 Δεκεμβρίου 1884 – 17 Μαρτίου 1888.

Ρόδου, 17 Μαρτίου 1888 – 1 Ιουνίου 1893.

Κορυτσάς, 1 Ιουλίου 1893 – 15 Ιουλίου 1893, παυθείς (πρώην Κορυτσάς).

Σερβίων και Κοζάνης, 23 Οκτωβρίου 1893–1894 πρώην.

Δρυϊνουπόλεως, 4 Ιουνίου 1894 – Μάϊον 1899, παυθείς.

Θάνατος: Ως πρώην Δρυϊνουπόλεως εις το Φανάριον την 13ην Νοεμβρίου 1926.

ΑΡΓΥΡΟΠΟΥΛΟΣ ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 257.

Τόπος γεννήσεως: Μαρμαράς. Απόφοιτος Χάλκης: 1869. Διατριβή: *Πραγματεία κατά τεσσάρων αντιευαγγελικών αρχών και αξιώσεων του Επισκόπου Ρώμης.*

Παμφίλου, από Αρχιμανδρίτου, 25 Οκτωβρίου 1877 – 17 Νοεμβρίου 1888.

Αγχιάλου. 17 Νοεμβρίου 1888 – 5 Αυγούστου 1889.

Καρπάθου και Κάσου, 5 Αυγούστου 1889 – 31 Μαΐου 1897.

Ελασσώνος, 31 Μαΐου 1897 – Οκτώβριον 1900(;)

ΠΑΛΑΙΟΚΡΑΣΑΣ ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ

Καρπαθίου Εμμανουήλ Ι., *Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου*, τ. Α', Βιβλίον Πρώτον, Αθ. 1968, σελίδες 344-356.

Σταυρίδου Β.Θ., *Χάλκη*, σ. 258.

Γέννησις, τόπος: Άνδρος. Χρόνος: 1844. Απόφοιτος Χάλκης: 1873. Διατριβή: *Περί της αναγκαιότητος της Θείας Λατρείας*.

Πρωτοσύγκελλος Χαλκηδόνος.

Αργυρουπόλεως, 8 Απριλίου 1880 – 27 Νοεμβρίου 1882.

Βάρνης, 27 Νοεμβρίου 1882 – 13 Οκτωβρίου 1887.

Στρωμνίστης και Τιβεριουπόλεως, 13 Οκτωβρίου 1887 – Ιούλιον 1892(;), παραιτηθείς (πρώην).

Κώου, 1 Ιουνίου 1893 – 12 Φεβρουαρίου 1900.

Παραμυθίας και Φιλιατών, 12 Φεβρουαρίου 1900 – 30 Σεπτεμβρίου 1906, θάνατος. Έπασχεν εξ επιληψίας ελαφράς μορφής.

ΑΡΧΥΤΑΣ (ή ΝΙΚΟΛΑΟΥ) ΑΓΑΘΑΓΓΕΛΟΣ

Καρπαθίου Εμμανουήλ Ι., *Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου*, τ. Α', Βιβλίον Πρώτον, Αθ. 1968, σελίδες 395-408.

Σταυρίδου Β.Θ., *Χάλκη*, σ. 259.

Γέννησις, τόπος: Κυδωνίαι. Χρόνος: 1851. Απόφοιτος Χάλκης: 1876. Διατριβή: *Άπασα η Αγία Γραφή εστί κατ' έμπνευσιν του Αγίου Πνεύματος γεγραμμένη*.

Ερυθρών, από Αρχιμανδρίτου, 17 Απριλίου 1890 – 31 Μαΐου 1897.

Καρπάθου και Κάσου, 31 Μαΐου 1897 – 31 Ιουλίου 1908.

Κώου, 31 Ιουλίου 1908 – 10 Ιουλίου 1924, θάνατος.

Τάφος: Κοιμητήριον Αγ. Ιωάννου τα «Επτά Βήματα».

(ΧΑΤΖΗ) ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ

Σταυρίδου Β.Θ., *Χάλκη*, σ. 259.

Χαραμαντά Γ. Δρ., *Επισκοπική ιστορία της Εκκλησίας της Καλύμνου*, Κάλυμνος 1983, σελίδες 113-139 – *Η νήσος Κάλυμνος της Δωδεκανήσου*, Αθήνα 1989, σελίδες 92-94 – *Ιστορικά Σημειώματα της Εκκλησίας της νήσου Λέρου*, Λέρος 1990, σελίδες 80-87.

Τόπος γεννήσεως: Ίμβρος. Απόφοιτος Χάλκης: 1876. Διατριβή: *Κατά τον Απόστολον Παύλον δια της εν Χριστώ πίστεως της δι' αγάπης ενεργουμένης καθίσταται τις δίκαιος*.

Μέγας Αρχιδιάκονος των Πατριαρχείων.

Παραμυθίας, 26 Ιανουαρίου 1885 – 12 Αυγούστου 1893.

Δισκάτης, 12 Αυγούστου 1893 - πρώην Δισκάτης.
Λέρου και Καλύμνου, 24 Μαΐου 1897 – 8 Αυγούστου 1903.
Κασσανδρείας, 8 Αυγούστου 1903 – Ιούνιον 1907, παραιτηθείς.
Εις Άγιον Όρος.
Εις Κων/πολιν το 1903 προς νοσηλείαν.
Θάνατος: 1915. Τάφος: Ιερά Μονή Βαλουκλή.

ΣΜΥΡΝΗ(Ι)ΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΝΕΙΛΟΣ

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 261.

Τόπος γεννήσεως: Σμύρνη. Απόφοιτος Χάλκης: 1880. Διατριβή: *Περί Εκκλησιαστικής Ιεραρχίας.*

Ερυθρών, από Αρχιμανδρίτου, 13 Αυγούστου 1883 – 23 Ιουνίου 1886.

Καρπάθου και Κάσου, 23 Ιουνίου 1886–1889, παραιτηθείς.

ΑΝΔΡΕΟΥ (ΚΟΜΝΗΝΟΣ) ΝΙΚΟΔΗΜΟΣ

Θάνατος Μητροπολίτου Προύσης (Νικοδήμου), Ορθοδοξία 10 (1935) 179-181.

Καρπαθίου, Εμμανουήλ Ι., Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου, τ. Α', Βιβλίον Πρώτον, Αθ. 1968, σελίδες 390-395.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 262.

Γέννησις, τόπος: Τένεδος. Χρόνος: 1857. Απόφοιτος Χάλκης: 1882. Διατριβή: *Περί Γνησιότητος της Πεντατεύχου.*

Αρχιδιάκονος Ηρακλείας Γερμανού.

Μυριοφύτου και Περιστάσεως, 28 Φεβρουαρίου 1891 – Απρίλιον 1894 (1895).

Πρώην Βοδενών, 1 Μαΐου 1899 – 29 Ιανουαρίου 1904.

Βιζύης, 29 Ιανουαρίου 1904 – 19 Φεβρουαρίου 1908.

Κώου, 18 Φεβρουαρίου 1908 – 26 Ιουλίου 1908, παραιτηθείς (πρώην).

Βάρνης, 18 Ιουνίου 1913 – 24 Μαΐου 1924.

Προύσης, 24 Μαΐου 1924 – 10 Απριλίου 1935, θάνατος.

Τάφος: Ιερά Μονή Βαλουκλή.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΔΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 264.

Τόπος γεννήσεως: Αδριανούπολις(;). Απόφοιτος Χάλκης: 1885. Διατριβή: *Τρεις οι της Εκκλησιαστικής Ιεραρχίας βαθμοί.*

Αρχιγραμματεύς της Ιεράς Συνόδου, 1887-1893.

Ρόδου, 1 Ιουνίου 1893 – 18 Ιανουαρίου 1900.

Κυζίκου, 18 Ιανουαρίου 1900 – Οκτώβριος 1903, θάνατος. Τάφος: Κύζικος.

ΒΑΞΕΒΑΝΙΔΗΣ (ή ΒΑΞΕΒΑΝΟΓΛΟΥ) ΙΩΑΚΕΙΜ

Αιμιλιανού Κώου, Ο Μητροπολίτης Κώου Ιωακείμ Βαξεβανίδης ή Βαξεβάνογλου κατά τον Κώδικα (1900-1908) της Ιεράς Μητροπόλεως, Επιστημονική παρουσία Εστίας Θεολόγων Χάλκης 3(1994) 21-34.

Καρπαθίου Εμμανουήλ Ι., Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου, τ. Α', Βιβλίον Πρώτον, Αθ. 1968, σελίδες 356-390.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 266.

Τόπος γεννήσεως: Χίος. Εγκατάστασις εις Χάλκην των Πριγκηπονήσων. Απόφοιτος Χάλκης: 1887/1888. Διατριβή: *Η ψυχή αθάνατος.*

Διδάσκαλος, έπειτα κληρικός.

Μιλητουπόλως, από Αρχιμανδρίτου, 12 Δεκεμβρίου 1896 – 13 Φεβρουαρίου 1900.

Κώου, 13 Φεβρουαρίου 1900 – 14 Φεβρουαρίου 1908.

Καστορίας, 14 Φεβρουαρίου 1908 - Ιούλιος 1911, θάνατος.

(ΕΚΤΑΚΤΟΝ) ΑΝΑΣΤΑΣΙΑΔΗΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ

Παπαδοπούλου Στυλιανού Γ., Γερμανός ο Αναστασιάδης (1874-1941), ΘΗΕ 4 (1964) 403.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 268.

Γέννησις, τόπος: Άγιος Γεώργιος, Δέρκοι. Χρόνος: 1870. Απόφοιτος Χάλκης: 1882. Διατριβή: *Αναγκαία τα αγαθά έργα προς σωτηρίαν.*

Αδριανούπολις: Καθηγητής και Ιεροκήρυξ.

Χαλκηδών: Πρωτοσύγκελλος (-11 Φεβρουαρίου 1903).

Λεύκης, 11 Φεβρουαρίου 1903 – 31 Ιουλίου 1908.

Στρωμνίτσης, 31 Ιουλίου 1908 – 8 Ιουνίου 1910.

Κορυτσάς, 8 Ιουνίου 1910 – 5 Ιουνίου 1912.

Πελαγονίας, 5 Ιουνίου 1912 – 14 Ιουνίου 1912, μη αποδεχθείς την μετάθεσιν (πόλιν) Κορυτσάς, 1912-22 Φεβρουαρίου 1922.

Σισανίου, 22 Φεβρουαρίου 1922 – 22 Φεβρουαρίου 1924.

Κυκλάδων, 5 Φεβρουαρίου – 9 Οκτωβρίου 1924.

Λαγκαδά, 9 Οκτωβρίου 1924 – Οκτώβριον 1932, παραιτηθείς.

Αποθανών ως πρώην Λαγκαδά, 13 Νοεμβρίου 1941 εις Αθήνας.

ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΒΕΝΙΑΜΙΝ

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 271 – Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι (1860 έως σήμερα), 2 τ., Θεσσαλονίκη, 1977-1978, 1 (1977) 550-570.

Γέννησις, τόπος: Ζεϊτινλή (Ελαιών) του Αδραμυττίου. Χρόνος: 1871. Απόφοιτος Χάλκης: 1891. Διατριβή: *Η εκ των Ιησουϊτικών Αρχών πιθανολογία*

είναι αντιχριστιανική.

Μέγας Πρωτοσύγκελλος (1908-1912).

Ρόδου, 26 Ιανουαρίου 1912 – 11 Ιουνίου 1913. Εσωτερικά διχόνοια εις την Ρόδον. Αρχή της Ιταλοκρατίας.

Σηλυβρίας, 11 Ιουνίου 1913 – 10 Σεπτεμβρίου 1913.

Φιλιππουπόλεως, 10 Σεπτεμβρίου 1913 – 21 Ιουλίου 1925.

Νικαίας, 21 Ιουλίου 1925 – 21 Οκτωβρίου 1933.

Ηρακλείας, 21 Οκτωβρίου 1933 – 18 Ιανουαρίου 1936.

Πατριάρχης Κων/πόλεως, 18 Ιανουαρίου 1936 – 17 Φεβρουαρίου 1946, θάνατος.

Ο τάφος του εις την Ιεράν Μονήν Βαλουκλή.

ΖΩΤΟΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ

Σταυρίδου Β.Θ., *Χάλκη*, σελίδες 270, 302-305.

Καταγωγή: Ήπειρος. Γέννησις, τόπος: Αδριανούπολις. Χρόνος: 1871. Απόφοιτος Χάλκης: 1896. Διατριβή: *Ιωάννης ο Βέκκος Πατριάρχης Κων/πόλεως, Νέας Ρώμης, ο Λατινόφρων*, Μόναχον, 1920.

Έγγαμος κληρικός. Καθηγητής και Ιεροκήρυξ. Σχολάρχης της Μεγάλης του Γένους Σχολής (1920-1926). Αποθνήσκει η σύζυγός του πρεσβυτέρα.

Αρχειοφύλαξ των Πατριαρχείων (1926-1927).

Τραχείας, 17 Δεκεμβρίου 1927 – 6 Ιουλίου 1933, θάνατος.

Βοηθός Επίσκοπος Μητροπόλεως Ρόδου. Δεν επετράπη η κάθοδός του εις την νήσον από τους Ιταλούς.

Αποκρισάριος του Οικουμενικού Πατριαρχείου εις την Εκκλησίαν της Πολωνίας και καθηγητής του Παν/μίου της Βαρσοβίας.

Σχολάρχης της Χάλκης, Δεκέμβριος 1931, επί ένα μήνα.

Αρχιγραμματεύς της Ι. Συνόδου, Μάρτιος 1932 – 6 Ιουλίου 1933, θάνατος.

Ο τάφος του, εις το κοινοτικόν νεκροταφείον της Χάλκης.

Αριστοκράτης και ευγενής τον χαρακτήρα.

ΤΡΥΦΩΝΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ

Αποστόλου Καρπάθου και Κάσου, *Το χρονικόν της Ιταλοκρατίας της Ρόδου*, 1973.

Αποστόλου Ρόδου, *Απομνημονεύματα*, 2 τ., Αθήναι, 1947.

Σταυρίδου Β.Θ., *Χάλκη*, σ. 273 – *Επισκοπική Ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, ανέκδοτον.

Τσερνόγλου Αθανασίου Ν., *Απόστολος, Μητροπολίτης Ρόδου*, ΘΗΕ 2 (1963) 1190-1192.

Γέννησις, τόπος: Κριθία Καλλιουπόλεως. Χρόνος: 1878. Απόφοιτος Χάλκης: 1901. Διατριβή: *Τις η σχέσις της περί Λόγου Διδασκαλίας του Ευαγγελιστού Ιωάννου προς την του Ιουδαίου Φίλωνος;*

Αρχιγραμματεύς της Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου, 12 Μαΐου 1909 – 11 Ιουνίου 1913.

Ρόδου, α) 11 Ιουνίου 1913 – 5 Φεβρουαρίου 1924. Περίοδος Ιταλοκρατίας.

Βερροίας και Ναούσης, 5 Φεβρουαρίου – 30 Απριλίου 1924.

Ρόδου, β) 30 Απριλίου 1924 – 8 Ιουνίου 1946, παραιτηθείς (πρώην).

Αμασείας, 25 Οκτωβρίου 1951 – 29 Νοεμβρίου 1957, θάνατος.

Συγγραφεύς. Λόγιος. Συνετός και ικανός Ιεράρχης.

ΧΑΤΖΗΣΤΑΥΡΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ

Ατέση Βασιλείου (πρώην Λήμνου), *Επίτομος Επισκοπική Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος, από του 1833 μέχρι σήμερα*, 3 τ., Αθήναι, 1948-1969, III (1969) 99-107.

Κωνσταντινίδου, Ιωάννου Χρ., Χρυσόστομος ο Β' ο Χατζή Σταύρου (Αθηνών), ΘΗΕ 12 (1968) 420-422.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 274 – Επισκοπική Ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ανέκδοτος.

Γέννησις, τόπος: Αϊδίνιον. Χρόνος: 1880. Απόφοιτος Χάλκης: 1902. Διατριβή: *Αι ησυχαστικά έριδες του ΙΔ' αιώνος*. Ανώτεραι σπουδαί εις την Λωζάννην.

Πρωτοσύγκελλος εις την Μητρόπολιν Σμύρνης.

Τράλλεων, 4 Δεκεμβρίου 1910 – 16 Μαρτίου 1913.

Φιλαδελφείας, 16 Μαρτίου 1913 – 16 Φεβρουαρίου 1922.

Εφέσου, 19 Φεβρουαρίου 1922 – 5 Φεβρουαρίου 1924.

Ρόδου, 5 Φεβρουαρίου – 30 Απριλίου 1924, μη αποδεχθείς.

Βερροίας και Ναούσης, 30 Αυγούστου 1924 – 7 Οκτωβρίου 1924.

Καβάλας (Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου), 7 Οκτωβρίου 1924 – 14 Φεβρουαρίου 1962.

Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος, 14 Φεβρουαρίου 1962 – 11 Μαΐου 1967, παραιτηθείς.

Θάνατος: 9 Ιουνίου 1968. Τάφος: Αθήναι.

Συγγραφεύς. Πρωθιεράρχης εκ του Οικουμενικού Πατριαρχείου.

2. Ιταλοκρατία

ΚΑΒΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 283.

Χαραμαντά Γ. Δρ., Επισκοπική ιστορία της Εκκλησίας της Καλύμνου, Κάλυμνος 1983, σελίδες 113-139 – *Η νήσος Κάλυμνος της Δωδεκανήσου*, Αθήναι 1989, σελίδες 92-94 – *Ιστορικά Σημειώματα της Εκκλησίας της νήσου Λέρου*, Λέρος 1990, σελίδες 80-87.

Γέννησις, τόπος: Μέτραι. Χρόνος: 1877. Απόφοιτος Χάλκης: 1912. Διατριβή: *Περί των καθ' ημάς λόγων διαζυγίου.*

Αρχιδιάκονος Χαλκηδόνος.

Ολύμπου, 1 Μαΐου 1912 – 6 Σεπτεμβρίου 1918.

Λέρου και Καλύμνου, 6 Σεπτεμβρίου 1918 – Ιούνιος 1946, παραιτηθείς.

Θάνατος: Νοέμβριος 1947. Τάφος: Α' Νεκροταφείον Αθηνών.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΙΔΗΣ ΤΙΜΟΘΕΟΣ

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 284-285 – Η Ιερά Αρχιεπισκοπή Αυστραλίας, Θεσσαλονίκη, 1995.

Γέννησις, τόπος: Μυτιλήνη. Χρόνος: 1880. Απόφοιτος Χάλκης: 1914. Διατριβή: *Περί των Αδελφών του Κυρίου.*

Προϊστάμενος και καθηγητής εις την ελληνικήν ορθόδοξον κοινότητα Βουκουρεστίου. Αποκριτάριος του Οικουμενικού Πατριαρχείου εις την Εκκλησίαν της Ρουμανίας.

Αυστραλίας, 19 Νοεμβρίου 1931 – 16 Ιανουαρίου 1947.

Ρόδου, α) 16 Ιανουαρίου 1947 – 7 Ιουνίου 1949.

Αμερικής, 7 Ιουνίου 1949 – 9 Σεπτεμβρίου 1949, παραιτηθείς.

Ρόδου, β) αποκατάστασις, 20 Σεπτεμβρίου 1949 – 5 Οκτωβρίου 1949, θάνατος.

Θάνατος εις την Κων/πολιν. Ο τάφος του εις την Ιεράν Μονήν Βαλουκλή. Ανακομιδή των οστών εις την Μυτιλήνην. Συνετός Ιεράρχης.

ΚΟΡΩΝΑΙΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 288, 312-318.

Χαραμαντά Γ. Δρ., Ιστορικά σημειώματα της Εκκλησίας της νήσου Λέρου, Λέρος, 1990, σελίδες 102-106.

Γέννησις, τόπος: Παλαιά Φωκαία, Σμύρνης. Χρόνος: 1894. Απόφοιτος Χάλκης: 1922. Διατριβή: *Η περί Λόγου Διδασκαλία κατά τον Ευαγγελιστήν Ιωάννην.* Ανώτεραι σπουδαί εις την Γαλλίαν.

Καθηγητής και Σχολάρχης Χάλκης.

Νεοκαισαρείας, α) 25 Απριλίου 1944 – 22 Ιουλίου 1950.

Λέρου και Καλύμνου, 22 Ιουλίου 1950 - μη αποδεχθείς (Αύγουστος 1950),

πρώην.

Νεοκαισαρείας, β) 25 Αυγούστου 1951 – 26/27 Νοεμβρίου 1976, θάνατος.
Ο τάφος του εις την Ιεράν Μονήν Βαλουκλή. Συγγραφεύς.

ΑΗΔΟΝΟΠΟΥΛΟΣ ΙΣΙΔΩΡΟΣ

Σταυρίδου Β.Θ., *Χάλκη*, σ. 466.

Χαραμαντά Γ. Δρ., *Επισκοπική ιστορία της Εκκλησίας της Καλύμνου*, Κάλυμνος 1983, σελίδες 187-214 – *Η νήσος Κάλυμνος της Δωδεκανήσου*, Αθήναι 1989, σελίδες 97-101 – *Ιστορικά Σημειώματα της Εκκλησίας της νήσου Λέρου*, Λέρος 1990, σελίδες 108-112.

Γέννησις, τόπος: Φανάριον Κων/πόλεως. Χρόνος: 1911. Απόφοιτος Χάλκης: 1933. Διατριβή: *Ιουλιανός ο Παραβάτης*.

Δευτερεύων των Πατριαρχείων (ικών διακόνων), 1940-1950.

Λέρου και Καλύμνου, 23 Νοεμβρίου 1950 – 19 Μαΐου 1983, θάνατος.

Τάφος: Ιερόν Βήμα νεκροταφειακού ναού Αγίου Μάμαντος.

ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΣ ΑΙΜΙΛΙΑΝΟΣ

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 47.

Ημερολόγιον 1995, σελίδες 547-548.

Σταυρίδου Β.Θ., *Χάλκη*, σ. 468.

Γέννησις, τόπος: Χάλκη. Χρόνος: 1915. Απόφοιτος Χάλκης: 1936. Διατριβή: *Η συμμετοχή του λαού εις την εκλογήν των Επισκόπων*.

Μέγας Πρωτοσύγκελλος.

Σελευκείας, 4 Ιουνίου 1959-1969. Αρχιερατικώς Προϊστάμενος Πέραν.

Συνοδικός.

Βελγίου, 1969 – 14 Δεκεμβρίου 1982.

Κώου, 14 Δεκεμβρίου 1982.

Συγγραφεύς.

ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ

Σταυρίδου Β.Θ., *Χάλκη*, σ. 470.

Γέννησις, τόπος: Κων/πολις. Χρόνος: 1894. Απόφοιτος Χάλκης: 1939. Διατριβή: *Η Θεότης του Χριστιανισμού αποδεικνυόμενη εκ της ταχείας αυτού εξαπλώσεως*.

Μέγας Αρχιδιάκονος των Πατριαρχείων. Ηγούμενος της Ιεράς Μονής Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολυτριάς εις την Χαλκιδικήν.

Καρπάθου και Κάσου, 1975-1980, παραιτηθείς, πρώην.

Θάνατος εις τας Αθήνας το 1991. Τα οστά του εις την Ι. Μονήν Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου.

3. Ελλάδα

ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗΣ (ΛΑΥΡΙΩΤΗΣ) ΑΜΒΡΟΣΙΟΣ

ΕΘΧ, Επετηρίς, σ. 106.

Ημερολόγιον 1995, σ. 556.

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σ. 487.

Γέννησις, τόπος: Ξάνθη.. Χρόνος: 1939. Απόφοιτος Χάλκης: 1962. Διατριβή: *Ιστορική εξέλιξις της οργανώσεως του Μοναστικού Πολιτεύματος εν Αγίω Όρει*.

Αρχιγραμματεύς Ιεράς Κοινότητος Αγίου Όρους. Πρωτοσύγκελλος της Μητροπόλεως Κώου.

Καρπάθου και Κάσου (24.5.) 1983.

(ΕΚΤΑΚΤΟΝ) ΚΑΛΛΙΓΑΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ

Ατέση Βασιλείου (πρώην Λήμνου), *Επίτομος Επισκοπική Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος, από του 1833 μέχρι σήμερα*, 3 τ., Αθήναι, 1948-1969, I (1948) 16-19..

Σταυρίδου Β.Θ., Χάλκη, σελίδες 258-259.

Φοροπούλου Ν.Α., Γερμανός ο Καλλιγας, ΘΗΕ 4 (1964) 397-399.

Φλωρεντή, Χρυσοστόμου, *Βραβείον της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου*, Αθήναι, 1988, σελίδες 120-121.

Γέννησις, τόπος: Κεφαλληνία. Χρόνος: 1844. Αδελφός της Ιεράς Μονής Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου, 1865. Απόφοιτος Χάλκης: 1874. Διατριβή: *Αι μεταξύ των Χριστιανικών Εκκλησιών διαφοραί ως προς το Μυστήριον της Θείας Ευχαριστίας*.

Αρχιδιάκονος και Πρωτοσύγκελλος του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας.

Προϊστάμενος της ελληνικής ορθοδόξου κοινότητος Μασσαλίας (1880-1884).

Κεφαλληνίας, 17 Μαρτίου 1884 – 5 Ιουλίου 1889.

Αθηνών, 5 Ιουλίου 1889-18 Ιανουαρίου 1896. Αιφνίδιος θάνατος, εις ηλικίαν 52 ετών. Τάφος εις Αθήνας.

Πρωθιεράρχης άριστος, εκλεκτός, με εκκλησιαστικόν φρόνημα.

ΜΕΡΟΣ ΙΙ.

Συμπεράσματα - Σύνοψις

Εις το μέρος Ι' παρετέθησαν οι απόφοιτοι της Χάλης, όσοι είχαν (ή έχουν) σχέσιν προς την Εκκλησίαν της Δωδεκανήσου, τμήμα Α' όσοι κατάγονται από τα Δωδεκάνησα και τμήμα Β' όσοι εγεννήθησαν εκτός της Δωδεκανή-

σου, αλλ' υπηρέτησαν εις την Εκκλησίαν της Δωδεκανήσου.

Ακολουθείται η χρονολογική σειρά της αποφοιτήσεως αυτών από την Σχολήν. Ο πρώτος ανήκει εις την τάξιν των πρώτων αποφοίτων εκ της Σχολής (1844-1848), ο Ιγνάτιος Ιωαννίδης και ο τελευταίος εις την τάξιν των αποφοίτων του 1966, Γεώργιος/Σπυρίδων Παπαγεωργίου.

Οι απόφοιτοι τοποθετούνται μέσα σε τρεις υποδιαίρεσεις:

1. Περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας (1844-1912).
2. Ιταλοκρατία (1912-1947).
3. Ελλάς (1947 και εξής).

Ο συνολικός αριθμός των αποφοίτων που εξετάζονται φθάνει τους 61. Από αυτούς οι γεννηθέντες εις τα Δωδεκάνησα είναι 32. Οι γεννηθέντες εκτός της Δωδεκανήσου αλλ' υπηρέτησαν εις αυτήν 28 και ένας εκτάκτως (σύνολον: 61).

Η έμφασις βεβαίως δίδεται εις την περίοδον της Ιταλοκρατίας (1912-1947). Αλλά και όλοι οι απόφοιτοι, κατά το μάλλον ή ήττον, λαμβάνουν μίαν γνώσιν της περιόδου ταύτης. Αρκετοί από τους αποφοίτους των χρόνων της οθωμανικής κυριαρχίας υπηρετούν και κατά την περίοδον της Ιταλοκρατίας. Οι δε ζώντες κατά την σύγχρονον εποχήν της ελληνικής κυβερνήσεως έχουν γεννηθή και ζήση κατά τους χρόνους της Ιταλοκρατίας.

Αυστηρώς, οι απόφοιτοι των χρόνων της Ιταλοκρατίας, οι γεννηθέντες εις τα Δωδεκάνησα, είναι τρεις, οι:

*Εμμανουήλ Καρπάθιος
Αθηναγόρας Κοκκινάκης
Απόστολος Παπαϊωάννου.*

Οι γεννηθέντες αλλού, αλλ' εργασθέντες εις τα Δωδεκάνησα, είναι 7, οι:

*Απόστολος Καβακόπουλος
Τιμόθεος Ευαγγελινίδης
Χρυσόστομος Κορωναίος
Ισίδωρος Αηδονόπουλος
Αιμιλιανός Ζαχαρόπουλος
Γεώργιος Ορφανίδης
Αμβρόσιος Παναγιωτίδης (Λαυριώτης)*

Ο μικρός αυτός αριθμός των αποφοίτων της Ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης κατά τους χρόνους της Ιταλοκρατίας εξηγείται από τους περιορισμούς που επέβαλλον και έθετον οι Ιταλοί εις τας θρησκευτικάς και άλλας πολιτιστικάς εκδηλώσεις των κατοίκων της Δωδεκανήσου.

Οι εκ της Χάλκης προελθόντες κατατάσσονται, ως ελέχθη ήδη, κατά την χρονολογικήν σειράν της εκ της Σχολής αποφοιτήσεώς των.

Δια κάθε ένα από αυτούς δίδεται μία σύντομος βιογραφική ενημέρωσις:

Καταγωγή, τόπος και χρόνος γεννήσεως.

Έτος αποφοίτησεως και ο τίτλος της εναισίμου επί πτυχίω διατριβής των. Είναι παράδοξον το φαινόμενον ότι κανείς από τους 61 σπουδάσαντας εις την σχολήν δεν ησχολήθη με θέμα σχετιζόμενον προς την Εκκλησίαν της Δωδεκανήσου, όπως συμβαίνει με αποφοίτους από άλλας γεωγραφικάς περιοχάς και εις συνάρτησιν προς τον τόπον της προελεύσεώς των.

Αρκετός αριθμός από αυτούς εισήλθον εις την ιερωσύνην.

Εκ των ιεραρχών τρεις ανήλθον εις τον οικουμενικόν θρόνον, οι:

Άνθιμος Ζ΄ Τσάτσος, 1895-1897, απόφοιτος του 1960 (1861).

Γερμανός Ε΄ Καβακόπουλος, 1913-1918, απόφοιτος του 1863.

Βενιαμίν Κυριακός, 1936-1946, απόφοιτος του 1896.

Δύο εγένοντο Αρχιεπίσκοποι (Μητροπολίται) Αθηνών, οι:

Γερμανός Β΄ Καλλιγιάς, 1889-1896, απόφοιτος του 1874.

Χρυσόστομος Β΄ Χατζή Σταύρου, 1962-1967, απόφοιτος του 1902.

Άπαντες απόφοιτοι του δευτέρου ημίσεος του ΙΘ΄ και των αρχών του Κ΄ αιώνα.

Άλλοι, αρκετοί, προήχθησαν εις τον επισκοπικόν βαθμόν, ολίγοι δε παρέμειναν ως πρεσβύτεροι και διάκονοι. Οι δε εκ των αποφοίτων λαϊκοί εργάζονται εις την εκπαίδευσιν, γενικώς την δευτεροβάθμιον και ολίγον εις την πρωτοβάθμιον.

Οι εκ της Δωδεκανήσου προερχόμενοι απόφοιτοι της Σχολής συνδέονται προς τον τόπον των και κατά προτίμησιν ή εκλογήν υπηρετούν εις τον τόπον της προελεύσεώς των, ως συμβαίνει με τους εκ Κρήτης προερχομένους συσπουδαστάς αυτών. Η διοικούσα Εκκλησία στέλλει αρκετούς Δωδεκανησίους εις άλλας περιοχάς και μη Δωδεκανησίους εις τα Δωδεκάνησα.

Αι ανώτεραι σπουδαί. Η συγγραφική δράσις. Ο χαρακτηρισμός. Ο θάνατος και ο τάφος αυτών.

Ο ομιλών, εις μίαν εργασίαν του δια τα 150 χρόνια από την ίδρυσιν της ιεράς Θεολογικής Σχολής της Χάλκης (1844-) το 1994, σχετικώς με το κλείσιμον της σχολής αυτής έγγραφεν:

«Προς το παρόν, οι χρηματίσαντες καθηγηταί και οι απόφοιτοι αυτής, επί 2-3 δεκαετίας ακόμη θα υπηρετούν το Οικουμενικόν Πατριαρχείον θεολογικώς εις την έδραν του και το εξωτερικόν.»

Η από του 1971 μη λειτουργία της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης και η αφάνταστος μείωσις των πιστών του Πατριαρχείου εις την Τουρκίαν (από του 1955 και εξής) επέφερον ήδη μίαν αισθητήν ελάττωσιν των εκ της Χάλκης θεολογικών στελεχών του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Εκ των μελών του καθηγητικού σώματος της Χάλκης, του θεολογικού τούτου επιτελείου της μητρός Εκκλησίας, παραμένουν οι εξ αυτών εις αρχιερείς προαχθέντες, εκ δε των λαϊκών ένας ή δύο μόνον. Εδώ θα πρέπει να λεχθή ότι κυρίως η

πατριαρχική αυλή από πλευράς θεολογικής και εκκλησιαστικής, αλλά και αι μητροπόλεις, αι αρχιεπισκοπαί και αι επισκοπαί, καθώς και μοναί του θρόνου, όπως και αι προς αυτόν συνδεόμεναι άλλαι θεολογικαί σχολαί και τα εκκλησιαστικά ιδρύματα διακρατούν, συνεχίζουν να μεταλαμπαδεύουν την ιεράν παρακαταθήκην, την πνευματικήν κληρονομίαν και την πατριαρχικήν παράδοσιν προς τας επερχομένας γενεάς. *Εν κατακλείδι, το τι επιφυλάσσεται δια την Χάλκην μελλοντικώς και τι θα συμβή από πλευράς θεολογικής εις το Οικουμενικόν Πατριαρχείον, άνευ της Χάλκης, το γνωρίζει μόνον ο Θεός».* (Σταυρίδου Β.Θ., *Η Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης, Μία συνοπτική θεώρησις, Οικουμενικόν Πατριαρχείον, 1994, σελ. 40-41*).

Εδώ, όπου γίνεται λόγος δια το Οικουμενικόν Πατριαρχείον, εξυπονοείται και η Εκκλησία της Δωδεκανήσου.

Η βιβλιογραφία, συνοπτική, συνδέεται και με τους δύο πόλους του θέματος: Η Εκκλησία Δωδεκανήσου και η Χάλκη. Η γενική βιβλιογραφία καλύπτει και τα επί μέρους. Δίδονται όμως και σύντομοι βιβλιογραφικαί νύξεις, οπουδήποτε υπάρχει η ανάγκη.

Ο ομιλών θα θεωρήση τον εαυτόν του ευτυχή εάν η παρούσα ομιλία του, εισηγητική εις το θέμα, δώση την αφορμήν εις τους Δωδεκανησίους και ετέρους αποφοίτους της Σχολής είτε και άλλους συγγραφείς, όπως ασχοληθούν ευρύτερον ή ειδικώτερον με το γενικόν θέμα, αλλά και με τα επί μέρους εις αυτήν θιγόμενα σημεία.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ

Παράρτημα - Γραπτά περί Χάλκης

– Αποστόλου Ρόδου, *Απομνημονεύματα*, 2 τ., Αθήναι, 1947, 1 (1947) 16-26.

– Αποστόλου Καρπάθου και Κάσου, *Το χρονικόν της Ιταλοκρατίας της Ρόδου*, Αθήναι, 1973, σελίδες 41, 52-53, 107, 115-117, 147-149.

– Χαλκιά Κωνσταντίνου Ιω., *Αναμνήσεις, Νήσος Ερατεινή, Εστίας Αποφοίτων Χάλκης «Ο Ιερός Φώτιος»*, Νέα Υόρκη, 1986, σελίδες 49-53.

Αναμνήσεις από την τροφόν μου κατά Χάλκην Ιεράν Θεολογικήν Σχολήν, 1951-1955, Επιστημονική Παρουσία Εστίας Θεολόγων Χάλκης 3 (1994) 783-787.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αιμιλιανού Κώου (Ζαχαροπούλου), *Δύο επικήδειοι λόγοι εις τον αείμνηστον Μητροπολίτην Λέρου, Καλύμνου και Αστυπалаίας Ισίδωρον (19 Μαΐου 1983) και Ρόδου Σπυριδωνα (25 Απριλίου 1988)*, Αθήναι, 1988.
- Αιμιλιανού Μιλήτου (Τσακοπούλου), *Επισκοπικοί Κατάλογοι... του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Ορθοδοξία 31 (1956) 417, βασικόν βοήθημα.
- Αποστόλου, Καρπάθου και Κώου (Παπαϊωάννου), *Το χρονικόν της Ιταλοκρατίας της Ρόδου*, Αθήναι, 1973.
- Αποστόλου Ρόδου (Αμασεΐας, Τρύφωνος), *Απομνημονεύματα*, 2 τ., Αθήναι, 1947.
- Ατέση Βασιλείου (πρώην Λήμνου), *Επίτομος Επισκοπική Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος, από του 1833 μέχρι σήμερα*, 3 τ., Αθήναι, 1948-1969. *Συμβολή εις την ιστορίαν της εν Πάτμω Ιεράς Μονής του Ευαγγελιστού Ιωάννου του Θεολόγου. Αρχιερείς, Αδελφοί αυτής από του 1550 και εντεύθεν*, Αθήναι, 1977. *Εκκλησιαστικός Φάρος* 39 (1977) 162-226.
- Γεδεών, Μανουήλ Ι., *Περί του τελευταίου των εκ Λέρου καταγομένων Μητροπολιτών Ηρακλείας Ιγνατίου*, Τύπος 2 (11 Νοεμβρίου 1871), αριθμός 249. *Αι Σποράδες Νήσοι, Ανατολή* (1877) αριθμός 2-4. *Μνημεία του Χριστιανισμού εν ταις Καλύνδαις Νήσοις*, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 4 (1883-1884) 1-9, 434-438, 449-45. *Έγγραφοι Λίθοι και Κεράμια*, Κων/πολις, 1892. *Μητροπολίται Λέρου και Καλύμνου*, σελίδες 140-155. *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 10 (1890) 52-54, 59-62. *Μητροπόλεις Αιγαίου Πελάγους (Καρπάθου και Κάσου)*, *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 32 (1912) 349-352. *Παλαιά Ακμή Νισύρου*, *Φωνή της Δωδεκανήσου* 1 (1922) αριθμός 1, σελίδες 10-11. *Σχολή Λέρου*, *Φωνή της Δωδεκανήσου* 1 (15 Δεκεμβρίου 1922) αριθμός 2, σελίδες 10-12 (1 Ιουνίου 1923) αριθμός 12, σελίδες 9-10. *Κρυπτοχριστιανοί εν... Δωδεκανήσω*. *Μεσαιωνικά Γράμματα* 1 (1920) 79-9 *Πέντε συγγενείς εκ Λέρου Αρχιερείς Ηρακλείας (1714-1830)*, *Θρακικά* 5 (1934) 3-40, αν. Αθήναι, 1934. *Μνεΐα των προ εμού, 1800 - 1863 - 1913*, Αθήναι, 1936.

- Γερμανού Σάρδεων, *Επισκοπικοί Κατάλογοι της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου*, Εκκλησιαστικός Φάρος 36, αν. Αλεξάνδρεια, 1937.
- Γριτσοπούλου, Τάσου Αθ., *Λέρου, Καλύμνου και Αστυπалаίας Μητρόπολις*, ΘΗΕ 8 (1966) 241-245.
- Εστίας Θεολόγων Χάλκης, *Επετηρίς Μελών*, Αθήναι, 1992.
- Ευαγγελίδου Τρύφωνος Ε., *Εκκλησία Ρόδου*, Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών 6 (1929) 145-179, αν.
- Ζερλέντη Περικλέους Γ., *Ιστορικά έρευναί περί της Εκκλησίας των Νήσων της Ανατολικής Μεσογείου Θαλάσσης*, τ. Α; (τεύχος Β'), Ερμούπολις, 1922.
- Ημερολόγιον του Οικουμενικού Πατριαρχείου, έτους 1995*, Οικουμενικόν Πατριαρχείον, 1995.
- Καρπαθίου Εμμανουήλ Ι. (Κώου, Μεσημβρίας), *Δωδεκανήσου Εκκλησία*, Θρησκευτική και Χριστιανική Εγκυκλοπαιδεία 2 (1937) 1410-144. *Αρχαίον Ιεράς Μητροπόλεως Κω*, εις τ. 4, Αθήναι, 1958-1962. *Πνευματική Κυψελίς*, Α' έκδ., Αθήναι, 1962. *Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου*, τ. Α; βιβλίον Πρώτον, Αθήναι, 1968. τ. Β' βιβλίον Δεύτερον, Αθήναι, 1970.
- Κρητικού Παναγιώτου Γ., *Πατμιακαί και Νισυριακαί Εκκλησιαστικά Σελίδες*, Αθήναι, 1956.
- Κωνσταντινίδου Εμμανουήλ Ι., *Δωδεκανήσου Εκκλησία*, ΘΗΕ 5 (1964) 248-261. *Εμμανουήλ Καρπάθιος*, ΘΗΕ 5 (1964) 679-680. *Κώου Μητρόπολις*, ΘΗΕ 7 (1965) 1224-1225. *Ρόδου Μητρόπολις*, ΘΗΕ 10 (1967) 817-820. *Συμβολή εις την Εκκλησιαστικήν Ιστορίαν της Δωδεκανήσου*, Αθήναι, 1968, Βιβλιογραφία. *Η εν Δωδεκανήσω Εκκλησία*, Αθήναι, 1970.
- Μαυρή Νικολάου, *Δωδεκανησιακή Βιβλιογραφία*, τ. Α', Αθήναι, 1965.
- Μαυρουδή Μιχαήλ Θ., *Πάτιμος, το νησί με την Ιερή Ιστορία και τους χριστιανικούς θησαυρούς*, Ρόδος, 1952.
- Μιχαηλίδου Κίμωνος, *Ο Μητροπολίτης Μηθύμνης Διονύσιος (1879-1951)*, Μυτιλήνη, 1952.
- Μουτζούρη Ιωάννου, *Διονύσιος Μηνάς, Μητροπολίτης Μηθύμνης (1922-1951)*, ΘΗΕ 5 (1964) 48.
- Παπαχριστοδοπούλου Χ.Ι., *Ιστορία της Ρόδου...*, Αθήναι, 1972.
- Πατρινέλη Χρήστου Γ., *Δημοσιεύματα Μανουήλ Γεδεών*, Αθήναι, 1974.
- Σταυρίδου Βασιλείου Θ., *Οι Οικουμενικοί Πατριάρχαι (1860-σήμερον)*, τ. 2, Θεσσαλονίκη, 1977-1978. *Ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου (1453-σήμερον)*, β' έκδ., Θεσσαλονίκη, 1987, Βιβλιογραφία. *Η Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης*, β' έκδ., Θεσσαλονίκη, 1988. *Αι Μητροπόλεις Χαλκηδόνος, Δέρκων και Προγκηπονήσων*, Θεσσαλονίκη, 1991. *Συνοπτική Ιστορία του*

- Οικουμενικού Πατριαρχείου, Θεσσαλονίκη, 1991. Η Ιερά Θεολογική Σχολή της Χάλκης. Μία συνοπτική θεώρησης, Οικουμενικόν Πατριαρχείον, 1994. Η Ιερά Αρχιεπισκοπή Αυστραλίας, Θεσσαλονίκη, 1995. Επισκοπική Ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, ανέκδοτος.*
- Τσερνόγλου Αθανασίου Γ., *Απόστολος Καβακόπουλος, Μητροπολίτης Λέρου και Καλύμνου*, ΘΗΕ 2 (1963) 1189-1190. *Απόστολος Μητροπολίτης Ρόδου*, ΘΗΕ 2 (1963) 1190-1192.
- Φιλιππαίου Θεοκλήτου (Μαντινείας και Κυνουρίας), *Εκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως Επισκοπαί και Επίσκοποι*, Αθ., 1961, αν. Θεολογία.
- Φλωρεντή Χρυσοστόμου, *Βραβείον της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου*, Αθήναι, 1988.
- Χαλκιά Κωνσταντίνου Ιω., *Αναμνήσεις, Νήσος Ερατεινή, Εστίας Αποφοίτων Χάλκης «ο Ιερός Φώτιος», Νέα Υόρκη, 1986, σελίδες 49-53. Αναμνήσεις από την Τροφόν μου κατά Χάλκην Ιεράν Θεολογικήν Σχολήν, 1951-1955*, Επιστημονι Παρουσία Εστίας Θεολόγων Χάλκης 3 (1994) 783-787.
- Χαραμαντά Γ. Δρ., *Επισκοπική ιστορία της Εκκλησίας της Καλύμνου*, Κάλυμνος 1983, Βιβλιογραφία. *Καλύμνιοι Επίσκοποι και Μητροπολίτες*, Κάλυμνος, 1986. Βιβλιογραφία. *Η νήσος Κάλυμνος της Δωδεκανήσου. Συμβολή στην Εκκλησιαστικο-Ιστορική έκφρασή της*, Αθήναι 1989. Βιβλιογραφία. *Ιστορικά Σημειώματα της Εκκλησίας της νήσου Λέρου. Συμβολή στην Επισκοπική Ιστορία της Νήσου Λέρου*, Λέρος 1990. Βιβλιογραφία. *Καλυμνιακή Βιβλιοπαρουσίαση και Εργογραφία από το 1861 μέχρι σήμερα*, Αθήναι, 1922. *Νισύριοι Μητροπολίτες*, Αθήναι, 1993. Βιβλιογραφία. *Οι Αρχιερατικοί Επίτροποι της Τοπικής Εκκλησίας της Νήσου Καλύμνου, από το 1888 μέχρι σήμερα*, Κάλυμνος, 1995.

Λευκή Αμμονδιά

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΕΝΤΡΗΣ
Με Θεολογίας, Εκκλησιαστικός - Ιστορικός

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΟΧΗ
ΤΗΣ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΗ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟ

*Ο κ. Ιωαν. Κέντρης
στο βήμα*

Όπως είναι γνωστό, η κατάληψη της Δωδεκανήσου υπό των Ιταλών άρχισε από την Αστυπάλαια στις 23 Απριλίου 1912 και ολοκληρώθηκε στις 21 Μαΐου 1912 με την κατάληψη της Σύμης. Τελική όμως υποδούλωση της Δωδεκανήσου έγινε στις 18 Φεβρουαρίου 1916 με την εξαγορά του Καστελλόριζου από τους Γάλλους. Η περίοδος αυτή τελείωσε τον Σεπτέμβριο 1943. Επομένως, η Ιταλοκρατία στη Δωδεκάνησο κράτησε 31 χρόνια (21 Μαΐου 1912-1943). Κατά συνέπεια, η παρούσα εργασία κινείται μέσα στα παραπάνω χρονικά πλαίσια.

Η χρονική αυτή περίοδος υπήρξε το αντικείμενο πολλών μελετητών και προσήλωσε το ενδιαφέρον πολλών αμέσως μετά την απελευθέρωση της Δωδεκανήσου.

Οι ιστορικοί διαιρούν αυτό το χρονικό διάστημα σε δύο περιόδους, στηριζόμενοι βέβαια στα ιστορικά γεγονότα της εποχής. Έτσι έχουμε, την πρώτη περίοδο 1912-1925 και τη δεύτερη 1926-1943.¹

Από άποψη ιστορίας της Εκπαίδευσης, εμείς διαιρούμε την εποχή αυτή σε τρεις περιόδους: α) Της αυτονομίας των ελληνικών σχολείων, β) της ημι-αυτονομίας με την ανάμειξη της Ιταλικής Διοίκησης στα σχολεία και γ) της πλήρους κατάργησης της ελληνικής εκπαίδευσης.

Τα πρώτα χρόνια της Ιταλοκρατίας είναι ανώδυνα για την ελληνική Εκπαίδευση της Δωδεκανήσου. Οι Ιταλοί ακολουθούν, κατά το μάλλον ή ήττον, ήπια πολιτική. Έχουμε, θα λέγαμε, μια «δελεαστική τυραννία», αν μου επιτρέπετε αυτό τον οξύμωρο χαρακτηρισμό.

Η αβεβαιότητα της κατοχής των νήσων² ίσως αναγκάζει τον κατακτητή σ' αυτή την πολιτική, η οποία αυτόματα θα μεταβληθεί με την κατοχύρωση της κατοχής των νήσων.

Προς το παρόν όμως, με τις υποσχέσεις περί δήθεν απόδοσης των νήσων στην Ελλάδα, με τα οικοδομικά και οδοποιητικά έργα που εξασφάλι-

1. Σ.Ι. Αγαπητίδης, *Η κατάσταση εις την Δωδεκάνησον*, Αθήνα 1946, σελ. 14. Και Β. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της νήσου Κω*, 1990.

2. Σύμφωνα με την συνθήκη Ουσύ (18 Οκτ. 1912), η Ιταλία υποχρεούτο να επιστρέψει τα Δωδεκάνησα στην Τουρκία.

ζαν εργασία στους κατοίκους, με τη διατήρηση των προνομίων στην ελληνική εκπαίδευση, εδίδετο η χάραξη της προσωρινής πολιτικής της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα. Ήδη, χαρακτηριστικά, ο Ιταλός στρατηγός Αμέλιο, με την απόβασή του στη Ρόδο στις 4 Μαΐου 1912, διεκήρυσσε στον Μητροπολίτη Ρόδου και τους δημογέροντες τα εξής: «*Διαβεβαιώ υμάς δια του κατηγορηματικώτερου τρόπου, ότι μετά την λήξιν του ιταλοτουρκοκού πολέμου, αι προσωρινώς κατεχόμεναι νήσοι θα λάβωσιν αυτόνομον πολίτευμα. Ταύτας λέγω και ως στρατηγός και ως χριστιανός και τους λόγους μου να τους θεωρήσετε ως λόγους Ευαγγελίου*».¹

Κατά ταύτα, την περίοδο αυτή, αναφορικά με τον τομέα της Παιδείας, μπορούμε να την χαρακτηρίσουμε περίοδο αυτονομίας των ελληνικών σχολείων. Διότι τα ελληνικά σχολεία Δωδεκανήσου συνεχίζουν τη λειτουργία τους με το ισχύον προνομιακό καθεστώς. Δηλαδή διευθύνονται από τις Σχολικές Εφορείες, που εκλέγονται από τις ελληνικές κοινότητες και η Εποπτεία λειτουργίας των ανήκει στην Εκκλησία.

Στην Κω, με τον κανονισμό της Ορθόδοξης Κοινότητας, ο Μητροπολίτης ορίζεται «Επόπτης και προστάτης των εν όλη τη επαρχία Κώου Ιερών Ναών, Σχολών και λοιπών ευαγών Καθιδρυμάτων».² Στη Ρόδο ιδρύεται, επί Ιωακείμ, Εκπαιδευτική Επιτροπή, που επί Αποστόλου Τρύφωνος γίνεται Επαρχιακή Εκπαιδευτική Επιτροπή.³

Το ίδιο ίσχυσε και στις υπόλοιπες δύο Μητροπόλεις Δωδεκανήσου. Οι κοινότητες είχαν την υποχρέωση της επάνδρωσης των σχολείων και της μισθοδοσία του προσωπικού αυτών.

Στη διδασκαλία ακολουθείται και εφαρμόζεται το πρόγραμμα της Κεντρικής Επιτροπής της Κωνσταντινούπολης και έπειτα του Υπουργείου Παιδείας της Ελλάδος, για τυχόν δε μετατροπές εχρειάζετο η έγκριση της Ιεράς Μητρόπολης.

Έτσι λοιπόν οι Ιταλοί, ερχόμενοι στη Δωδεκάνησο, συναντούν οργανωμένη ελληνική εκπαίδευση σ' όλο τον δωδεκανησιακό χώρο. Ο λαός βρίσκεται σε υψηλό πνευματικό επίπεδο. Χαρακτηριστικά σημειώνουμε, πως εδώ που σήμερα γίνεται το Συνέδριο, η Κοινότητα της Νισύρου στις 24 Ιουλίου 1888 αποφάσισε «η διδασκαλία στα σχολεία να γίνεται από κείμενα της νεοελληνικής γλώσσας και όχι από αρχαία κείμενα».⁴ Ένδειξη του φιλοπροόδου πνεύματος των Νισυρίων και του ενδιαφέροντός τους για τη μόρφωση των παιδιών τους.

Η εικόνα λοιπόν που παρουσιάζει η Δωδεκάνησος στον τομέα της Εκπαί-

1. Θ.Γ. Παπαμανώλης, *Ρόδος*, σελ. 154.

2. Β. Χατζηευαγγέλου, *Ιστορία της νήσου Κω*, σελ. 447.

3. Γ.Θ. Βεργωτή, *Η εκπαίδευσις εις την Ρόδον*, Αθ. 1974, σελ. 53.

4. Στ. Κέντρη, *Μνήμες του παρελθόντος*, Ανάτυπο από το περ. ΝΙΣΥΡΙΑΚΑ, Αθ. 1994, σελ. 208.

δευσης κατά την εποχή της κατάληψης των νησιών αυτών από τους Ιταλούς είναι η εξής:

Ρόδος: 50 σχολεία, με κορωνίδα το Βενετόκλειο Γυμνάσιο, Σχολή των Φρέρηδων, ένα τουρκικό Δημοτικό και ένα εβραϊκό Δημοτικό Σχολείο.

Κως: 10 σχολεία με Αρρεναγωγείο, ΠαρθENAγωγείο και Δημοτικά στο Ασφενδιού, στο Πυλί, στην Καρδάμενα, στην Αντιμάχεια και στην Κέφαλο.¹

Νίσυρος: Ημιγυμνάσιο (Ομήρειος Σχολή) που αναγνωρίστηκε από το Ελληνικό Κράτος στις 13 Μαΐου 1927 με Προεδρικό Δ/γμα «Περί αναγνωρίσεως σχολείων του υπόδουλου Ελληνισμού» στο φύλλο 83 της Εφημερίδας της Κυβέρνησης, Τεύχος Β' 19 Μαΐου 1927.² Είχε ακόμα Αστική Σχολή (αρρένων - θηλέων), νηπιαγωγείο, 6/τάξιο Δημοτικό σχολείο στο χωριό Εμπορειός και 4/ξιο σχολείο στα Νικιά.

Κάρπαθος: 10 Δημοτικά σχολεία και 2 Ελληνικά.

Κάλυμνος: Γυμνάσιο Αρρένων-Θηλέων και Δημοτικά σχολεία στα χωριά.

Καστελλόριζο: 8/τάξια Αστική Σχολή, 6/τάξιο ΠαρθENAγωγείο.

Πάτμος: 5 Δημοτικά σχολεία και Ιερατική Σχολή.

Σύμη: Γυμνάσιο, 3 αστικές σχολές, 2 ΠαρθENAγωγεία με αναγνωστήρια.

Κάσος: 2 Αρρεναγωγεία και 2 ΠαρθENAγωγεία.³

Για τα σχολεία των φρέρηδων που λειτουργούσαν στη Ρόδο, αξίζει να σημειώσουμε ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο είχε στείλει στις 26-8-1902 εγκύκλιο, που σώζεται στα Αρχεία της Μονής Σπηλιανής Νισύρου, με την οποία συνιστά στους χριστιανούς Δωδεκανησίους να μη στέλλουν τα παιδιά τους στα ξένα σχολεία, όπου υπάρχει φόβος να απομακρυνθούν τα παιδιά από τη θρησκεία τους και τη γλώσσα τους και αυτό είναι «Κίνδυνος ψυχικός και εθνικός».⁴

Αυτός ήταν, θα λέγαμε, ο χάρτης της Ελληνικής Εκπαίδευσης στη Δωδεκάνησο κατά την κατοχή της από την Ιταλία. Και όλα αυτά τα σχολεία, όπως προείπαμε, λειτουργούσαν με το προνομιακό καθεστώς. Προφανώς είναι η καλύτερη περίοδος για τα ελληνικά σχολεία της Δωδεκάνησου και η ποιότητα των εξερχομένων μαθητών είναι άριστη, αν κρίνει κανείς από τους τόσους αποφοίτους του Ελληνικού Πανεπιστημίου. Όλα τα νησιά έχουν να επιδείξουν κάποιο αριθμό Επιστημόνων.⁵

1. Β. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της νήσου Κω*, σελ. 462.

2. Εμμ. Φραντζή, *Συμβολή εις την Ιστορία της Εκπ/σης Νισύρου*, σελ. 7.

3. Ι. Καζαβής, *Τα Ιταλοκρατηθέντα Δωδεκάνησα*, Ν. Υόρκη 1952, σελ. 83-84.

4. Στ. Ι. Κέντρη, *Συμπληρωματικός κατάλογος εγγράφων του Αρχείου Ι.Μ.Π. Σπηλιανής Νισύρου*, αρ. εγγρ. 90, στα ΝΙΣΥΡΙΑΚΑ, τόμ. 14.

5. Σ.Ι. Αγαπητίδη, *Η κατάσταση εις την Δωδεκάνησον*, Αθ. 1946, σελ. 21.

Οι Ιταλοί, σεβόμενοι αυτό το πνευματικό επίπεδο στο οποίο είχαν φθάσει τα νησιά, ονόμαζαν την Δωδεκάνησο *Cossedimento*, δηλαδή κτήση και όχι *Colonia* (αποικία), όπως χαρακτήριζαν τους κατακτώμενους λαούς με κατώτερο πνευματικό επίπεδο. Παρ' όλ' αυτά, ο σεβασμός αυτός των Ιταλών και η εκ τούτου διατήρηση της αυτονομίας των σχολείων δεν θα διαρκέσει πολύ. Περίπου μετά τριετία, ο Διοικητής Δωδεκανήσου Mario Lago, αν και εφαινότο ευγενικός, μειλίχιος και υπομονετικός, άρχισε να θέτει σε εφαρμογή το μακρόπνοο πρόγραμμα εθνολογικής αλλοίωσης των κατοίκων.¹ Έτσι, από το 1925, που έχουμε πλέον την φασιστική δικτατορία του Μουσολίνι, αρχίζουν οι επεμβάσεις του κατακτητή στα σχολεία και μεταβαίνουμε σε μια νέα περίοδο που την χαρακτηρίζουμε της ημιαυτονομίας. Περίοδος εισαγωγής και προάγγελου της κατάστασης που θα ακολουθήσει. Ήδη, το 1918 ο Διοικητής της Κω θα αξιώσει την έγκριση των σχολικών προγραμμάτων και θα απαιτήσει να εισαχθεί στα σχολεία η διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας. Έτσι μπορούμε να πούμε πως έπειτα από τη Συνθήκη της Λωζάννης (24 Ιουλίου 1923), σύμφωνα με την οποία τα Δωδεκάνησα παραμένουν οριστικά στην Ιταλία, παρά τις αντιδράσεις της Ελληνικής Κυβέρνησης, ουσιαστικά ανοίγεται μια καινούρια σελίδα για την ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης, που ήδη χαρακτηρίσαμε ως περίοδο κατάρτησης της αυτονομίας, την πλήρη εξάρτηση των σχολείων από το Ιταλικό Κράτος και κατά συνέπεια την εξαφάνιση των προνομίων.

Την έναρξη της θλιβερής για τους Δωδεκανησίους αυτής χρονικής περιόδου σηματοδοτεί σειρά διαταγμάτων, το σπουδαιότερο και σημαντικότερο των οποίων υπήρξε το *Coordinamento Scolastico*), δηλαδή σχολικός κανονισμός της 1ης Ιανουαρίου του 1926. Σύμφωνα με το Διάταγμα αυτό, τα σχολεία διακρίνονται στα εξής: 1) Σε βασιλικά Ιταλικά σχολεία, δηλαδή κρατικά, β) σε επιχορηγούμενα σχολεία, δηλαδή τα ελληνικά κοινοτικά και 3) σε κοινοτικά σχολεία, δηλαδή ιδιωτικά σχολεία.

Επιβάλλεται η διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας τουλάχιστον για 4 ώρες εβδομαδιαίως. Η εποπτεία των σχολείων ανήκει στο κράτος και ασκείται από Ιταλούς επιθεωρητές. Καταργούνται οι σχολικές εφορείες και η Ιταλική Διοίκηση διορίζει και απολύει το διδακτικό προσωπικό. Όλοι δε οι δάσκαλοι και καθηγητές υποχρεώνονται να εκπαιδευτούν σε ιταλικές σχολές, διαφορετικά δεν θα μπορούν να εργαστούν στα σχολεία.²

Κατά τον Κωνσταντίνο Ηλιάδη, με το διάταγμα αυτό «η ιταλική πολιτική εις Δωδεκάνησον έναντι της Ελληνικής Παιδείας εσκόπει τον παντελή μαρασμόν ταύτης εις τρόπον ώστε τα παιδιά μας μη διδασκόμενα την μητρικήν μας γλώσσαν, αλλά μόνον την ιταλικήν, να καταστούν ευάλωτος λεία προς εξιταλισμόν. Τούτο είναι κατάδηλον».³

1. Β. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της νήσου Κω*, σελ. 470.

2. Σ.Ι. Αγαπητίδης, *Η κατάσταση εις την Δωδεκάνησον*, Αθ. 1946, σελ. 21.

3. Γ.Θ. Βεργωτή, *Η εκπαίδευσις εις την νήσον Ρόδον*, Αθ. 1972, σελ. 66.

Σύμφωνα λοιπόν με το Διάταγμα αυτό, αποξενώνεται πλέον η Εκκλησία ως όργανο εκπαιδύσεως της Ελληνικής Παιδείας και ο Μητροπολίτης παύει να είναι ο φυσικός πρόεδρος και προστάτης των σχολείων.

Ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος διαμαρτυρήθηκε στον Διοικητή Μάριο Λάγκο, ο οποίος απάντησε ότι «*το υφιστάμενον σχετικόν σχολικόν καθεστώς διατελεί εις εξάρτησιν από την θρησκευτικήν Αρχήν*».

Το Υπουργείο Εξωτερικών σαν πρώτη αντίδραση στο Διάταγμα αυτό, διπλασιάζει το σχολικό επίδομα στο ποσό των 220.000 ιταλικών λιρετών για τα σχολεία της Ρόδου και σε 40.000 για τα σχολεία της Κω. Τα ποσά αυτά στάλθηκαν μέσω του Γενικού Προξενείου Αλεξάνδρειας. Ακολούθησαν διαμαρτυρίες από το λαό της Ρόδου, στην Κάλυμνο μάλιστα έγιναν πολλά επεισόδια, αλλά τίποτε δεν στάθηκε ικανό να ανατρέψει τα σχέδια της ιταλικής πόλιτικής.¹ Πράγματι, η περίοδος που ακολουθεί αποδεικνύει τις αληθινές προθέσεις του κατακτητή.

Ο Διοικητής Mario Lago αντικαθίσταται από τον De Vecchi, άνθρωπο του φασισμού, ο οποίος ήλθε στη Δωδεκάνησο, με σκοπό να επιθεωρήσει και να διαπιστώσει σε ποιό σημείο εξιταλισμού βρίσκονται οι Δωδεκανήσιοι και συγκεκριμένα τα σχολεία. Η διαπίστωσή του ήταν απογοητευτική και εξοργιστική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι τα λόγια που είπε στον Αρχιερατικό Επίτροπο της Μητρόπολης Κω Φιλήμονα Φωτόπουλο: «*Φεύγω και θα γυρίσω μετά μία εβδομάδα και εννοώ να βρω την Κω εξιταλισμένη*».²

Αμέσως λοιπόν με την ανάληψη της Διοίκησης της Δωδεκανήσου, αφού απομάκρυνε τον Μάριο Λάγκο, άρχισε με σκληρό τρόπο την εφαρμογή του σχεδίου του πλήρους εξιταλισμού της Δωδεκανήσου. Βέβαια, ο Μάριο Λάγκο είχε εκδώσει πολλά διατάγματα για το σκοπό αυτό. Μεταξύ αυτών ήταν και το από 27-8-1932 Δ/μα, με το οποίο καθιέρωνε τη διδασκαλία της νεοελληνικής γλώσσας στα μεσαία και τα επαγγελματικά βασιλικά σχολεία, και το από 31-8-1932 Δ/μα που καθόριζε την προθεσμία για μετεγγραφή στα ιταλικά Πανεπιστήμια των Δωδεκανήσων φοιτητών. Αυτό ήταν συνέπεια προηγούμενων Δ/γμάτων, που επέβαλλαν στους επιστήμονες Δωδεκανησίους να εκπαιδευτούν στα ιταλικά πανεπιστήμια, ώστε να έχουν δικαίωμα εργασίας στη Δωδεκάνησο.³

Αξιοσημείωτο ότι οι Δωδεκανήσιοι αντέδρασαν στα ανθελληνικά αυτά μέτρα και στέλνουν έκκληση προς τον Ελληνικό λαό. Το κείμενο δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «*Δωδεκανήσιος*» Ν. Υόρκης, όπου μεταξύ άλλων αναφέρονται τα εξής χαρακτηριστικά:

1. Κώστα Τσαλαχούρη, *Το Αυτοκέφαλον της Εκκλησίας της Δωδεκανήσου, 1924-1929*, σελ. 88 και 93.

2. Β. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της νήσου Κω*, σελ.

3. Του ιδίου, σελ. 507-508.

*«Πολεμούν την εκκλησία μας
κτυπούν την ηθική μας
εξερχαβάλωσαν την παιδεία μας
καταδιώκουν τους διδασκάλους μας
παντού το θανάσιμον κατά παντός
ελληνικού μίσος.
Κατά εκατοντάδας ριπτόμεθα εις τας φυλακάς,
εφάγαμε ως πελεκάνος τας σάρκας μας
δια να θρέψωμεν ελληνικά τα παιδιά μας».¹*

Τον De Vecchi λοιπόν φαίνεται ότι δεν τον ικανοποιούσε αυτή η κατάσταση, αφού βέβαια σαν μεγάλο στέλεχος του φασισμού διακατείχεται από το δικτατορικό πνεύμα, γι' αυτό προβαίνει σε σκληρότερα μέτρα. Απαιτεί όλες οι υπηρεσίες να μιλούν την ιταλική γλώσσα. Απαγορεύει κάθε επαφή με την Ελλάδα. Οι ερχόμενοι από την Αθήνα Δωδεκανήσιοι φοιτητές παρακολουθούνταν στενά από την αστυνομία και σε πολλούς δεν επιτρέπετο να επανέλθουν στη Δωδεκάνησο. Τέλος, εκδίδει το 1937 Δ/μα από 52 άρθρα, με το οποίο ιταλοποιούνται οριστικά όλα τα σχολεία της Δωδεκανήσου, Δημοτικής και Μέσης Εκπαίδευσης. Το Διάταγμα αυτό μεταξύ άλλων έλεγε:

«Ιδρύνονται αι σχολαί του Κράτους εν ταις Ιταλικαίς νήσοις του Αιγαίου. Η Σχολή του Κράτους είναι δημοσία ή δημορχιακή. Είναι ιδιωτική πάσα άλλη σχολή ή εκπαιδευτήριον το οποίον κατόπιν νενομισμένης αδείας ανοίγει εις το κοινόν εν ταις Ιταλικαίς νήσοις του Αιγαίου.

Αι κυβερνητικάι σχολαί της στοιχειώδους ή μέσης παιδείας υπό της Βασιλικής Διοικήσεως των ιταλικών νήσων του Αιγαίου ιδρυσόμεναι λειτουργούν συμφώνως προς τους κανονισμούς, το πρόγραμμα της εκπαιδευτικής μεθόδου και το ωράριον των Δημοσίων Σχολείων του Ιταλικού Βασιλείου.

Εν αυταίς δύναται να διδαχθή και προαιρετικώς η νεοελληνική γλώσσα, ή εξαιρετικώς η τουρκική ή η εβραϊκή.

Εις τους Δήμους όπου δεν υφίστανται Κρατικάι σχολαί τα σχολεία της στοιχειώδους εκπαίδευσως..... θα διέπουν οι κανονισμοί, αι εκπαιδευτικάι μέθοδοι, το πρόγραμμα και το ωράριον των Δημοσίων του Ιταλικού Βασιλείου σχολών Η διεύθυνσις εκάστης κρατικής σχολής ανατίθεται κατ' έτος και κατά Δ/γήν του Διοικητού υπό του Δ/ντού της Παιδείας εις ένα των εκπαιδευτικών ή και εις άτομον μη ανήκον εις τον εκπαιδευτικόν κύκλον. Κλπ».¹

Ανταπόκριση από τη Ρόδο στις ελληνικές εφημερίδες της Ν. Υόρκης (ανταποκριτής με ψευδώνυμο Ρόδιος) αναφέρει:

1. Εφημ. «Δωδεκανήσιος» Ν.Υ. φύλ Σεπτεμβρίου 1937, σελ. 19.

Εφημ. «Δωδεκανήσιος» Ν.Υ. φύλ. Σεπτεμβρίου, σελ. 29.

«Θα ελάβατε ασφαλώς γνώσιν του νέου πρωτοφανούς Εκπ/κού Δ/γματος περί καταργήσεως των ελληνικών σχολών Δωδεκανήσου του Γεν. Διοικητού ντε Βέκκι, την σατανικότητα και ανθελληνικότητα του οποίου αληθώς δια πρώτην φοράν αντιμετωπιζομεν».¹

Αμέσως απαγορεύεται στους μαθητές και διδασκάλους να ομιλούν την Ελληνική γλώσσα μέσα στο σχολείο. Ετιμωρείτο δε ο μαθητής που θα ομιλούσε Ελληνικά με πρόστιμο ενός φράγκου για κάθε ελληνική φράση που θα εξεστόμιζε κατά την ώρα του διαλείμματος. Η αντίδραση των Δωδεκανησίων ήταν καταπληκτική. Αντλούμε από την εφημερίδα Ν. Υόρκης «Δωδεκανήσιος» ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα που έγινε εδώ στη Νίσυρο. Αξίζει να ακούσουμε το κείμενο:

«Εκ των 216 μαθητών μόνο 90 ενεγράφησαν εφέτος..... αποφεύγουμε να σας αναφέρωμεν ονόματα, δι' ευνοήτους λόγους. Ο κ. Χ. ενέγραψε το παιδί του εις το σχολείον, και μόλις άρχισαν τα μαθήματα το Νισυράκι αυτό, γνήσιο Ελληνόπουλο και με καρδιά που το λέγει, μόλις ετελείωσε η παράδοσις εξήλθε της τάξεως, επήρε μία πέτρα και έσπασε το δεξί του χέρι και ούτω τω εδόθη δικαιολογημένη αιτία δια να μη είναι αναγκασμένο να παρακολουθεί το σχολείο εξ αιτίας της αποστροφής του προς την Ιταλικήν. Ολίγας ημέρας προ των εγγραφών, ευρέθησαν ένα πρωί ελληνικάί σημαίαι ζωγραφισμέναι επί των τοίχων της Ομηρείου Σχολής του Μανδρακίου. Την επομένην ο Δ/ντής της Σχολής επήρε τα κλειδιά και τα παρέδωσε εις τον Ποδεστά (Δήμαρχο), αρνηθείς να ανοίξει αυτό, ίνα μη έχει συνεπείας...».²

Αυτή λοιπόν ήταν η νέα κατάσταση που δημιουργήθηκε στον τομέα της παιδείας στη Δωδεκάνησο. Είναι η τελευταία περίοδος όπου η ελληνική εκπαίδευση καταργείται τελείως και την θέση της παίρνει η Ιταλική εκπαίδευση. Είναι προφανώς η χειρότερη κατάσταση που μπορούσε να επιβληθεί στους Δωδεκανησίους. Τα νέα παιδιά της Δωδεκανήσου εστερούντο κάθε είδος ελληνικής γνώσης και πνεύματος. Η ιταλική Κυβέρνηση φρόντισε να δημιουργήσει στη Δωδεκάνησο ούτε λίγο ούτε πολύ σχολεία γενίτσαρων.

Στο προσκήνιο λοιπόν και πάλιν η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία και η Οικογένεια. Αυτοί οι δύο παράγοντες καλούνται να αναλάβουν την ελληνική πνευματική τροφοδοσία των παιδιών τους. Οι θρησκευτικές γιορτές παίρνουν εξ ολοκλήρου εθνικό περιεχόμενο. Τα κηρύγματα στους ναούς, με πυρήνα θρησκευτικό, εκτοξεύουν συνθήματα εθνικά και η ελληνική σημαία αντικαθίσταται με τα λάβαρα και τις εικόνες των αγίων και μαρτύρων. Κάθε σπίτι γίνεται κι ένα κρυφό σχολείο και όλοι οι νέοι κατά την ώρα των ιερών ακολουθιών μαθαίνουν να διαβάζουν τον Εξάψαλμο και να ψάλλουν ύμνους. Ενώ στο σπίτι μαθαίνουν κρυφά και τραγουδούν τον Εθνικό Ύμνο, χωρίς να ξέρουν τι ποίημα είναι αυτό. Δεν έχει σημασία, φτάνει που μιλά για το Έθνος τους, για την μητέρα τους την Ελλάδα. Και αυτή η κατάσταση

1. Εφημ. «Δωδεκανήσιος», Ν.Υ. Σεπτέμβριος 1937, σελ. 29.

2. Αυτόθι, φύλ. Νοεμβρίου 1937.

επικράτησε μέχρι το 1943, όταν η Ιταλία έκλεισε ανακωχή, οι δε Γερμανοί άφησαν την εκπαίδευση στα χέρια του Δωδεκανησιακού λαού, οπότε άρχισαν τα ελληνικά σχολεία να λειτουργούν μέχρι το 1945, που έρχεται η αγγλική κατοχή.¹

Η βρετανική Στρατιωτική Διοίκηση ίδρυσε στη Ρόδο γραφείο Παιδείας για να εποπτεύει τα ελληνικά σχολεία με Γενικό Επιθεωρητή ο οποίος ήταν Δωδεκανήσιος. Ο θεσμός αυτός δυσαρέστησε τους Δωδεκανήσιους, γιατί έβλεπαν στο μέτρο αυτό κυβερνητική επέμβαση στην ελληνική εκπαίδευση των νήσων. Μάλιστα στην Κάλυμνο και τη Σύμη συνέβησαν επεισόδια.

Μετά την απελευθέρωση οι μαθητές των σχολείων αυτών κατατάχτηκαν στις τάξεις των ιδρυθέντων πλέον από το Ελληνικό Κράτος Γυμνασίων. Ο συνολικός αριθμός των μαθητών αυτών υπερέβαινε τις 12.000.¹

Αυτή υπήρξε η οικτρά κατάσταση της Ελληνικής Εκπαίδευσης της Δωδεκανήσου επί Ιταλοκρατίας. Η πείρα όμως της μακράιωνης σκλαβιάς και η γιγαντωμένη ελληνική συνείδηση του Δωδεκανήσιου, διετήρησε ακέραιο και ακμαίο τον Ελληνισμό του και κατάφερε να παραδώσει στην Ελλάδα γνήσια και πιστά Ελληνόπουλα, τα περισσότερα των οποίων σήμερα είναι επιστήμονες.

1. Σωτ. Ι. Αγαπητίδη, *Η κατάσταση εις την Δωδεκάνησον*, Αθήναι 1946, σελ. 22.

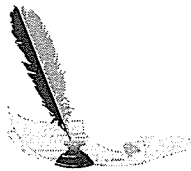

Τα Νικειά

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Ν. ΚΑΣΑΠΙΔΗΣ

Ιστοριοδίφης

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ
ΓΙΑ ΤΑ ΠΡΩΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ
ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
«ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΑΠΤΙΣΤΗΣ» ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ
ΤΟΥ ΤΑΓΜΑΤΟΣ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ
ΤΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΩΝ

Πριν από 25 χρόνια, το 1970, ο μελετητής της δωδεκανησιακής ιστορίας και διδάκτωρ Θεολογίας Καθηγητής **Εμμ. Κωνσταντινίδης** στο πόνημά του «**Η εν Δωδεκανήσω Εκκλησία**» ανέφερε για την περίοδο της Ιταλοκρατίας, καθώς και για τα χρόνια που θα ακολουθήσαν τα εξής:

«Η περίοδος αυτή είναι η κρισιμωτέρα της Ιστορίας της Δωδεκανήσου καθόλου και ως εκ τούτου η δυσκολωτέρα εις τον επιχειρούντα να κρίνη ταύτην. Επί πλέον είναι περίοδος της συγχρόνου Ιστορίας, διατηρουμένη ζωηρώς εις την μνήμην του μαρτυρικού δωδεκανησιακού λαού»¹.

Για αυτή, λοιπόν, την τόσο δύσκολη και ταυτόχρονα ακόμα τόσο ζωντανή περίοδο θα παραθέσουμε ορισμένα στοιχεία που καλύπτουν την περίοδο της πρώιμου Ιταλοκρατίας έως και το 1922. Τα στοιχεία που θα παραθέσουμε προέρχονται από το αρχείο της σχολής Ρόδου «Αγ. Ιωάννης» του τάγματος των αδελφών των Χριστιανικών σχολών². Το αρχείο μάς παρέχει πολύτιμα στοιχεία για γεγονότα της Ιστορίας του νησιού, ειδομένα όμως μέσα από ένα ιδιόμορφο πρίσμα χωρίς να παραγνωρίζεται ταυτόχρονα και ο ανταγωνισμός που προέκυψε στο μεταξύ ανάμεσα στους Ιταλούς κατακτητές και στους Γάλλους μοναχούς από τις πρώτες κιόλας μέρες της Ιταλικής κατοχής και που τελικά είχε ως αποτέλεσμα την αντικατάσταση των Γάλλων από Ιταλούς μοναχούς³.

Ανάμεσα στα γεγονότα, για τα οποία μας παρέχει πληροφορίες το αρχείο και τα οποία θα παρουσιάσουμε στην παρούσα ανακοίνωσή μας, συγκαταλέγονται η κατάληψη της Ρόδου από τους Ιταλούς, οι σχέσεις των Ιταλών με τους Έλληνες, τα Ιταλικά σχολεία, η συνθήκη ειρήνης μεταξύ Ιταλίας – Τουρκίας στο Ουσύ της Λωζάννης, η κήρυξη των Βαλκανικών πολέμων και του Α' Παγκ. Πολέμου διάφορα συμβάντα κατά τη διάρκεια του πολέμου, οι αντικαταστάσεις της ηγεσίας του ιταλικού στρατού κατοχής, αλλά και οι αλλαγές που έγιναν στο γαλλικό υποπροξενείο της Ρόδου. Προτού όμως προχωρήσουμε σε αναλυτικότερη παράθεση των ανωτέρω γεγονότων από το αρχείο, θα θέλαμε πολύ σύντομα να αναφερθούμε τόσο στις δραστηριότητες των «Φρερ» στην Ανατολή, όσο και στην εγκατάστασή τους στη Ρόδο.

Το τάγμα των αδελφών των χριστιανικών σχολών ιδρύθηκε το 1681⁴. Η πρώτη εγκατάστασή τους στην ανατολή ήταν αυτή της Σμύρνης που εγκαινιάστηκε στις 22.5.1841⁵. Ακολούθησαν το κοινόβιο της Αλεξάνδρειας (Κολλέγιο Αγ. Αικατερίνης) το 1847, του Καΐρου (College de Coronfish) το 1854, των Ιεροσολύμων το 1876 καθώς και άλλες εγκαταστάσεις. Στον ελληνικό χώρο εγκαταστάθηκαν κατ' αρχάς στη Σύρο το 1858 (α' περίοδος λειτουργίας της σχολής 1858 – 1863), στη Χίο το 1862 (α' περίοδος λειτουργίας 1862 – 6, β' περίοδος 1902 κ.ε.), στη Θεσσαλονίκη το 1888, στη Ρόδο το 1891 και τέλος στον Πειραιά το 1926.

Η ίδρυση και λειτουργία της σχολής Ρόδου εντασσόταν στη μεταφορά ορισμένων δραστηριοτήτων από τη σχολή St Maurice l' exil στο νησί της Ρόδου με το σκεπτικό πως οι μοναχοί έπρεπε να ζυμωθούν με τις συνθήκες ζωής της Ανατολής και να μάθουν τις γλώσσες που ομιλούνταν εκεί⁶.

Ωστόσο η εγκατάσταση των αδελφών των Χριστιανικών σχολών στη Ρόδο⁷ μπόρεσε και έγινε πραγματικότητα χάρη σε μια σειρά από προνομιακές δωρεές προς το τάγμα από τους: Henri Ducci, Άγγλο υπήκοο μόνιμο κάτοικο Ρόδου και τους αδελφούς Etienne και Charles Masse, Γάλλους εμπόρους. Οι τρεις προαναφερόμενοι δωρητές επιθυμούσαν να δουν να λειτουργεί στο νησί που διέμεναν ένα Γαλλικό σχολείο. Έτσι αφού επέλεξαν τους Αδελφούς των Χριστιανικών σχολών ως τους πιο κατάλληλους για την ίδρυση και λειτουργία του σχολείου προχώρησαν στην παραχώρηση των απαιτούμενων ακινήτων με παράλληλη διατύπωση ορισμένων όρων που θα δίδεπαν τη λειτουργία του σχολείου. Οι όροι αυτοί διατυπώθηκαν με μια σειρά από συμβολαιογραφικές πράξεις εκ των οποίων η πρώτη με ημερομηνία 25 Απριλίου 1889 παραχωρούσε ορισμένα ακίνητα⁸. Ακολούθησε η δεύτερη της 8.10.1889⁹ που αποτελούσε ένα ιδιόμορφο κανονισμό λειτουργίας της υπό ίδρυση σχολής και μεταξύ των άλλων όριζε:

α) Την παραχώρηση¹⁰ ενός οικήματος στους Αδελφούς το οποίο βρισκόταν στο κέντρο του οικισμού του Νεοχωρίου. Το οίκημα αποτελούνταν από δύο ορόφους και περιελάμβανε συνολικά έξι δωμάτια και τρεις προσθήκες (παλαιό κτίριο του Simian). Σε αυτό το χώρο θα λειτουργούσε ένα σχολείο στο οποίο η φοίτηση θα γινόταν με καταβολή διδάκτρων, αλλά θα υπήρχε η δυνατότητα και δωρεάν παιδείας. Το κτίριο μετά από είκοσι χρόνια διδασκαλίας θα ανήκε στους αδελφούς. Αν στο μεταξύ όμως θεωρήσουν, είτε λόγω πλήθους των μαθητών, είτε για κάποιο άλλο λόγο, πως δεν τους ικανοποιεί ο χώρος μπορούν να εγκατασταθούν σε άλλο χώρο.

β) Την ίδρυση¹¹ ενός οικοτροφείου στη Ρόδο για τους εσωτερικούς μαθητές. Μόνο μετά την ίδρυση του ανωτέρω οικοτροφείου ο δωρητής δεσμευόταν να παραχωρήσει μέσω του Γαλλικού Υποπροξενείου όλους τους τίτλους ιδιοκτησίας που κατείχε για την περιοχή της Acandia. Παραχωρούσε ακόμη ο δωρητής ένα χρονικό περιθώριο στους Φερρ για να σκεφθούν αν θα προχωρήσουν στην ίδρυση του Οικοτροφείου στην Acandia ή στο Νεοχώρι. Η αξία της δωρεάς ανερχόταν σε 30.000 γαλλικά φράγκα, ενώ ο

χώρος που παραχωρούνταν καταλάμβανε έκταση 10.000 m². Παράλληλα όμως οριζόταν ως *minimum* χρονικό διάστημα λειτουργίας του οικοτροφείου τα 20 έτη. Μετά το τέλος της εικοσάχρονης αυτής περιόδου όλα τα ακίνητα θα περνούσαν στην οριστική κυριότητα των μοναχών. Την ευθύνη για τη συντήρηση είχαν αποκλειστικά οι μοναχοί. Οι αδελφοί Charles και Etienne Masse παραιτούνται από το 1/3 της ιδιοκτησίας που κατείχαν και παραχωρούν και αυτοί το μερίδιο που τους αναλογεί ως δωρεά.

γ) Τη δωρεά ενός ποσού 20.000 γαλλικών φράγκων για τη συντήρηση των φρερ. Και η δωρεά αυτή θα παραχωρούνταν μέσω του Γαλλικού υποπροξενείου ύστερα από διάστημα 20 ετών. Στην αντίθετη περίπτωση το ποσό θα επιστρεφόταν στον Ducci ή στους κληρονόμους του. Σε περίπτωση όμως που οι μοναχοί αναγκάζονταν να αποχωρήσουν από τη Ρόδο για λόγους ανεξάρτητους από τη θέλησή τους, για το κάθε έτος παραμονής τους θα αποζημιωνόταν με 1.000 γαλλικά φράγκα. Η Γαλλική κυβέρνηση προικοδότησε και αυτή το σχολείο με 1.500 γαλλικά φράγκα ετησίως. Οι αδελφοί του τάγματος αναλάμβαναν την υποχρέωση να δεχθούν ως υποτρόφους 4 μαθητές της απόλυτης εκλογής του δωρητή, οι οποίοι θα προικοδοτούσαν ετησίως με 150 γαλλικά φράγκα έκαστος. Αμέσως μετά την ίδρυση του οικοτροφείου οι μοναχοί θα αναλάβουν την συντήρηση των υποτρόφων αυτών.

Στη δωρεά του Ducci αντικατοπτριζόταν – όπως άλλωστε και ο ίδιος πίστευε – απ' τη μιά το ενδιαφέρον του για τον τόπο διαμονής του και από την άλλη η εκτίμηση και η προσήλωσή του προς τους αδελφούς των Χρ. σχολών, αλλά και τη Γαλλία. Ένα σχεδόν χρόνο αργότερα με νεότερη πράξη¹³ που φέρει ημερομηνία 20.10.1890, ο Ducci προκαταβάλλει 50.000 φράγκα στους αδελφούς, ενώ στις 26 Απριλίου 1891¹⁴ ο δωρητής Ducci και οι δύο αδερφοί Masse προχωρούν στην πώληση και μεταβίβαση ακινήτων στην Acanidia στο όνομα του μοναχού Hugonis, με τον όρο ότι η μεταβίβαση θα αρχίσει να ισχύει μετά την πάροδο 20 ετών (1.8.1890 έως 1.8.1910) δηλαδή μετά την 1.8.1910.

Οι φρερ με τη σειρά τους θα διατυπώσουν δύο αιτήματα που κατά την άποψή τους θα συμβάλουν στην αρτιότερη οργάνωση και λειτουργία της σχολής. Με το πρώτο αίτημά τους¹⁵ στις 15.3.1895 ζητούν από τους δωρητές την άδεια να πωλήσουν την οικία στο Νεοχώρι (παλαιά οικία του Simian) χωρίς να μεσολαβήσει στο μεταξύ το χρονικό διάστημα των 20 ετών. Το αίτημα τους γίνεται αποδεκτό και η πώληση γίνεται μέσω της κυρίας Fanny Masse αντί του τιμήματος των 3.400 γαλλικών φράγκων, με τον ρητό όμως όρο πως αν δεν ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους έναντι των δωρητών είναι υποχρεωμένοι να επιστρέψουν το ανωτέρω ποσό. Με δεύτερο αίτημά τους¹⁶ στις 15.10.1895 ζητούν τη μεταβίβαση του τίτλου των ακινήτων στην Acanidia στο όνομα του μοναχού Casimir ή του σχολαστικάτου, ενώ παράλληλα υπόσχονται να διατηρήσουν σε λειτουργία για 20 χρόνια το οικοτροφείο δηλαδή έως και την 1.8.1910. Στην περίπτωση

που δεν τηρήσουν την υπόσχεσή τους αναλαμβάνουν την υποχρέωση να αποζημιώσουν τους δωρητές με 15.000 γαλλικά φράγκα. Τέλος με άλλη πράξη στις 29.2.1896¹⁷ επικυρώνουν όλα τα ανωτέρω. Έτσι ολοκληρώνεται και το πλαίσιο της δωρεάς βάση της οποίας θα λειτουργούσε η σχολή και το οικοτροφείο της Ρόδου.

Αν και το σχολείο της σχολής Ρόδου περιέχει πολύτιμες πληροφορίες για την εγκατάσταση των φρερ στο νησί και τη δράση τους κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, εμείς θα χρησιμοποιήσουμε το μέρος εκείνο που καλύπτει χρονικά την περίοδο της Ιταλοκρατίας αρχίζοντας με την παράθεση πληροφοριών για την κατάληψη του νησιού από τους Ιταλούς, η οποία περιγράφεται ως εξής¹⁸. Στις 18 Απριλίου 1912 δύο τορπιλλάκατοι και δύο άλλα πλοία προσεγγίζουν το νησί. Μετά από 2-3 κανονιοβολισμούς αποτραβιούνται. Στις 4 Μαΐου στις 5 το πρωί τα πλοία είναι έτοιμα να αρχίσουν ξανά τους κανονιοβολισμούς. Στις 9 το πρωί ο αριθμός των πλοίων ανέρχεται σε 32¹⁹. Τρεις κανονιοβολισμοί προκαλούν ένα μεγάλο θόρυβο, τα βλήματα πέφτουν στο όρος Μόντε - Σμίθ²⁰. Σκοτώνονται και τραυματίζονται κάποιοι στρατιώτες. Οι άνθρωποι τρέμοντας έρχονται από όλα τα μέρη του νησιού για να προστατευθούν κάτω από τη γαλλική σημαία που κυματίζει στη σχολή. Γύρω στο μεσημέρι ένας Ιταλός βουλευτής ήρθε να ζητήσει την παράδοση της πόλης. Ο κυβερνήτης Σουμπχί εφέντης απάντησε πως δεν έχει την εξουσιοδότηση για να συνάψει ανακωχή και ζήτησε να μη βομβαρδιστεί η πόλη διότι δεν υπήρχε πλέον στρατός εκεί²¹.

Οι Τούρκοι υποχωρούν στο εσωτερικό του νησιού, όπου και συναντούν Ιταλούς στην Καλλιθέα, στην ανατολ. πλευρά 1 χλμ. από τη Ρόδο, αλλά και μέσα στην περιοχή της Ακάντια σχεδόν απέναντι από τη σχολή. Διεξάγεται μάχη στη Μέγκαβλη. Δύο Τούρκοι σκοτώνονται και ένας Ιταλός ενταφιάζεται, ενώ οι δύο Τούρκοι παραμένουν άταφοι στο χωράφι κοντά στην κουζίνα της σχολής. 70 Τούρκοι περικυκλωμένοι προσπαθούν να αντισταθούν, αλλά τελικά παραδίνονται²². Οι αιχμάλωτοι οδηγούνται στη σάλα των φρερ και το κρασί που ήταν εκεί αποθηκευμένο εξαφανίζεται. Οι Ιταλοί τους αποζημιώνουν για το κρασί.

Αυτά συνέβησαν στις 3 το απόγευμα. Αμέσως μετά αρχίζουν κανονιοβολισμοί ξανά, που διαρκούν μιάμιση ώρα. Ο Βαλής μαζί με ορισμένους στρατιώτες αποσύρθηκε στην Ψίνθο.

Ακολουθεί η περιγραφή της εισόδου των Ιταλών στην πόλη της Ρόδου στις 5 Μαΐου 1912. Ο Τούρκος διοικητής της χωροφυλακής ύστερα από νέα απειλή για βομβαρδισμό της πόλης παρέδωσε την πόλη στους Ιταλούς οι οποίοι εισήλθαν από την πύλη Κοσκινού²³. Οι Ιταλοί αποβιβάζουν στο Μανδράκι 10.000 στρατιώτες. Ο στρατηγός Αμέλιο αποβιβάστηκε μέσα σε ένα σύννεφο σκόνης συνοδευόμενος από το επιτελείο του και από 16 έφιππους σημαιοφόρους οι οποίοι βάδιζαν σε παράταξη. Ο σαλπικγκτής έπαιξε τον ιταλικό εθνικό ύμνο. Ρίχτηκαν 101 κανονιές από τα πλοία και ανυψώθηκε σιγά - σιγά η ιταλική σημαία. Χαρακτηριστική είναι η τελική διαπίστωση

για την ολοκλήρωση της ιταλικής κατάκτησης που υπάρχει στο αρχείο: «Ρίγος έπιασε όλους καθώς κάτι έχει αλλάξει στη Ρόδο».

Οι επόμενες πληροφορίες που μας επιφυλάσσουν τα αρχεία της σχολής αφορούν το χρονικό διάστημα που καλύπτει την περίοδο από την κατάληψη της πόλεως της Ρόδου (5 Μαΐου 1912) έως τη μάχη της Ψίνθου (16 Μαΐου 1912) και περιέχουν κυρίως πληροφορίες για τις προετοιμασίες των Ιταλών οι οποίοι με 12 μεγάλα μεταγωγικά πλοία μεταφέρουν κανόνια, στρατό, αλλά και τρόφιμα, ενώ παράλληλα φροντίζουν για την οργάνωση υπηρεσιών όπως ταχυδρομείου, τηλεγράφου και τηλεφώνου²⁴, ενώ για πρώτη φορά γίνεται και μνεία της στάσης του ελληνικού πληθυσμού απέναντι στους Ιταλούς η οποία σχολιάζεται ως εξής: «Παντού Έλληνες χωρικοί δίνουν πληροφορίες και έχουν δεχθεί τους Ιταλούς ως απελευθερωτές κτυπώντας τις καμπάνες των εκκλησιών τους»²⁵.

Οι Ιταλοί αφού ολοκλήρωσαν τις προετοιμασίες τους και έχοντας παράλληλα συγκεντρώσει πληροφορίες για τις θέσεις των Τούρκων περικυκλώνουν στις 16 Μαΐου 1912 το πρωί τους 1.100 Τούρκους²⁶, που απέμειναν και μετά από ένα κανονιοβολισμό που διαρκεί μια ολόκληρη μέρα τους αναγκάζουν να παραδοθούν. Οι απώλειες των Ιταλών ανέρχονται σε 8 νεκρούς, εκ των οποίων ένας αξιωματικός και σε πολλούς τραυματίες. Οι τουρκικές απώλειες παρέμειναν άγνωστες, καθότι δε βρέθηκαν νεκροί γιατί είχαν ήδη ενταφιαστεί από τους Τούρκους σύμφωνα πάντα με τις πληροφορίες του αρχείου²⁷.

Πρώτη πράξη των Ιταλών αμέσως μετά τη μάχη ήταν η μεταφορά των αιχμαλώτων μαζί με 100 πολίτες, οι οποίοι θεωρούνταν επικίνδυνοι, στην Ιταλία. Ανάμεσα στους μεταφερθέντες ήταν και ο κυβερνήτης της Λίνδου²⁸. Οι φρερ μας πληροφορούν²⁹ για τις θετικές εντυπώσεις που αποκόμισαν από την – ευγενική όπως άλλωστε την αποκαλούν – μεταχείριση των Τούρκων αιχμαλώτων από τους Ιταλούς, ενώ δεν παραλείπουν να τονίσουν και την επιστροφή από το στρατηγό Αμέλιο του ξίφους του Τούρκου Διοικητή. Αρκετό ενδιαφέρον παρουσιάζει και η αναφορά στη συμπεριφορά των Ιταλών προς τον πληθυσμό αμέσως μετά την ολοκλήρωση της κατάληψης. Τονίζεται κατ' αρχάς ο ενθουσιασμός των Ελλήνων που είδαν τους Ιταλούς ως ελευθερωτές με την ελπίδα ότι την ιταλική κατοχή θα επακολουθήσει η ένωση με την Ελλάδα. Την ελπίδα όμως διαδέχεται η απογοήτευση. Ανάλογα είναι και τα αισθήματα των Ιταλών έναντι των Ελλήνων. Αντίθετα η τουρκική κοινότητα αργεί να προσαρμοστεί αλλά αργότερα φέρεται με ευγένεια. Για τη δική τους στάση οι φρερ αναφέρουν³⁰ πως η θέση τους ήταν πολύ λεπτή. «Δε μπορούσαμε», λένε χαρακτηριστικά, «να χαιρετίσουμε τους Ιταλούς. Φερθήκαμε ουδέτερα μη επιτρέποντας μεταξύ των μαθητών καμία συζήτηση για την πολιτική μεταβολή». Η στάση αυτή των Γάλλων μοναχών είχε ως αντίκτυπο τη δυσaréσκεια των Ιταλών οι οποίοι για πρώτη φορά αντιλαμβάνονται την ευνοϊκή θέση που κατέχει η Γαλλία στο νησί κυρίως λόγω της λειτουργίας της σχολής εκεί³¹. Οι κάτοικοι της Δωδεκανή-

σου έχοντας υπόψη την ιταλική πολιτική στο Δωδεκανησιακό, φροντίζουν για τη σύγκληση συνεδρίου στην Πάτμο (4.6.1912) στο οποίο διακηρύσσεται ο πόθος των νησιωτών για ένωση με την Ελλάδα. Ωστόσο, το πολύ σοβαρό αυτό γεγονός καλύπτεται στα αρχεία της σχολής³² με δύο μόνο σειρές, όπου όμως δίνεται έμφαση κυρίως στις διώξεις των Ελλήνων που επακολουθούν μετά το συνέδριο.

Οι ιταλικές αρχές κατοχής αποφασίζουν ήδη από τον πρώτο χρόνο της παρουσίας τους στο νησί να προχωρήσουν στην ίδρυση σχολείων. Για το λόγο αυτό φέρνουν 2 Σαλεσιανούς³³ στρατιωτικούς ιερείς που προσπαθούν να βολιδοσκοπήσουν τη διάθεση του πληθυσμού σε μια τέτοια εξέλιξη. Στις 11 Οκτωβρίου 1912 ο στρατηγός Αμέλιο, συνοδευόμενος από τον πρόξενο της Γαλλίας και 2 άλλους Ιταλούς αξιωματικούς, επισκέπτονται τη σχολή εθιμοτυπικά και εύχονται καλή πρόοδο στους μαθητές³⁴. Λίγες μέρες αργότερα στις 16–17 Οκτωβρίου 1912 υπογράφεται στο Ουσύ της Λωζάννης η συνθήκη ανακωχής μεταξύ Ιταλίας – Τουρκίας, παράλληλα όμως αρχίζει και ο Βαλκανοτουρκικός πόλεμος. Η νικηφόρος προέλαση των Συμμάχων οδηγεί τους φρερ στην εκτίμηση πως πιθανόν η Τουρκία θα χάσει τα ευρωπαϊκά της εδάφη. παράλληλα όμως διαπιστώνουν πως η έκβαση του πολέμου δημιουργεί ενθουσιασμό στους Έλληνες και ελαττώνει την προσοχή των μαθητών κατά τη διάρκεια της διδασκαλίας³⁵.

Στις 14.10.1913 ο στρατηγός Αμέλιο αντικαθίσταται από το στρατηγό Μάρκι³⁶. Λίγο αργότερα, σε μια προσπάθεια βελτίωσης των σχέσεών τους με τους Γάλλους μοναχούς, Ιταλοί αξιωματικοί αρχίζουν να παρακολουθούν μαθήματα γαλλικής γλώσσας. Ανάμεσα στους μαθητές συγκαταλέγεται ο διοικητής και πολλοί ανώτεροι αξιωματικοί του στρατού κατοχής, ενώ δύο λοχαγοί και δύο υπαξιωματικοί παρακολουθούν μαθήματα αγγλικής και ιταλικής γλώσσας³⁷. Παράλληλα, οι σχέσεις των φρερ με τους Ιταλούς βελτιώνονται ακόμη περισσότερο μετά την ίδρυση ιταλικού στρατιωτικού νοσοκομείου, όπου οι φρερ και οι μαθητές της σχολής εξετάζονται δωρεάν³⁸. Το ίδιο χρονικό διάστημα (1913) Ιταλοί Σαλεσιανοί μοναχοί εγκαινιάζουν σχολή στην Αττάλεια. Η μικρή όμως ανταπόκριση του πληθυσμού της πόλης – μόλις 2 Εβραίοι μαθητές παρακολουθούν τα μαθήματα – αναγκάζει τους Ιταλούς να ξανασκεφθούν προς το παρόν το ενδεχόμενο λειτουργίας ιταλικού σχολείου στη Ρόδο³⁹. Ωστόσο, το Μάιο του 1914 οι Ιταλοί επανέρχονται στην προσπάθειά τους αυτή. Ο Διευθυντής της εθνικής εταιρείας του Τορίνου και ο ηγούμενος των Σαλεσιανών επισκέπτονται το νησί όπου και αρχίζουν να συλλέγουν πληροφορίες και να βολιδοσκοπούν πώς μπορεί να επιτευχθεί κάτι τέτοιο. Στην προσπάθειά τους αυτή επισκέπτονται τις καλόγριες οι οποίες αποκομίζουν όμως την εντύπωση ότι οι Ιταλοί δεν είναι τελικά διατεθειμένοι να ανοίξουν σχολείο και ότι θα αρκεστούν προς το παρόν στα δύο μαθήματα ιταλικής που διδάσκονται από τους Γάλλους μοναχούς⁴⁰.

Μέσα στο Μάιο του 1914 η εφημερίδα «Κήρυκας» των Αθηνών σε εκτενές

άρθρο της καυτηριάζει την πολιτική της Ιταλίας στη Ρόδο, ενώ οι σχέσεις της ελληνικής κοινότητας με τους Ιταλούς κατακτητές χειροτερεύουν, με αποτέλεσμα το ελληνικό στοιχείο να απέχει από τις εκδηλώσεις και την ιταλική στρατιωτική παρέλαση που λαμβάνει χώρα στις 7 Ιουνίου 1914⁴¹.

Το 1914, όμως, αποτελεί και τη χρονιά κατά την οποία κορυφώνονται οι διώξεις των Ελλήνων στα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ο αντίκτυπος των διώξεων αυτών φτάνει και στη Ρόδο ύστερα από το κλείσιμο των ναών και των σχολείων στην οθωμανική αυτοκρατορία ως τρόπο διαμαρτυρίας του Οικουμ. Πατριαρχείου έναντι των διώξεων αυτών⁴². Λίγο αργότερα, τον Αύγουστο του 1914, θα επακολουθήσει η κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου, την οποία οι φρερ θα πληροφορηθούν κατά τη διάρκεια των πνευματικών ασκήσεών τους. Ο Γάλλος υποπρόξενος, που τους ενημέρωσε σχετικά, τους ανέφερε πως ίσως μερικοί θα κληθούν ως επίστρατοι⁴³. Πράγματι, στις 24.8.1914 φευγουν ορισμένοι με ιταλικό πλοίο για Πρίντεζι, ενώ άλλοι που βρίσκονταν ήδη στον Πειραιά θα αναχωρήσουν από εκεί για τη Γαλλία. Ο πρόξενος της Γαλλίας καλύπτει τα έξοδα του ταξιδιού, ενώ τους δίνει και 15 φράγκα για τις ανάγκες τους⁴⁴.

Ανεξάρτητα όμως από την κήρυξη του πολέμου, η διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας συνεχίζεται όλο το 1914 σε δύο τμήματα. Τα ιταλικά διδάσκουν δύο Ιταλοί μοναχοί, οι Ροβέρτος και Αντώνιος, που ήρθαν στο μεταξύ⁴⁵. Οι πρώτες συνέπειες του πολέμου γίνονται ορατές στη Ρόδο όταν στις 5 Δεκεμβρίου 1914 φτάνουν οι πρώτοι διωχθέντες μοναχοί από την Κωνσταντινούπολη, όπου τα σχολεία τους επιτάχθηκαν από τους Τούρκους και οι ίδιοι διώχθηκαν. Οι ιταλικές αρχές απαγορεύουν στην αρχή την αποβίβαση και τους στέλνουν στη Χίο, απ' όπου ορισμένοι θα επιστρέψουν στις 19 Δεκεμβρίου ύστερα από έντονες διαμαρτυρίες. Στις 28 Δεκεμβρίου 1914 ένα ιταλικό πλοίο προσεγγίζει το λιμάνι της Ρόδου. Μεταφέρει 320 μοναχές και μοναχούς διαφόρων καθολικών μοναχικών ταγμάτων που εκδιώχθηκαν από την Παλαιστίνη, μεταξύ των οποίων και 31 φρερ. Οι διωχθέντες μοναχοί ήταν νηστικοί 18 μέρες και έτυχαν φιλοξενίας και θερμής υποδοχής από τους συναδέλφους τους της Ρόδου. Το πλοίο αναχωρεί την ίδια μέρα για τον Πειραιά, ενώ ορισμένοι μοναχοί και μοναχές παραμένουν και φιλοξενούνται στο νησί, μεταξύ των οποίων και 27 Καρμηλίτισσες⁴⁶. Οι πληροφορίες που αντλούμε από το αρχείο της Μονής καλύπτουν και ορισμένα συμβάντα μικρής κυρίως σημασίας, όπως το κοινό μνημόσυνο Ιταλών και Γάλλων στις 2 Νοεμβρίου 1915⁴⁷, το βομβαρδισμό της πόλεως Ρόδου από εχθρικό αεροπλάνο με 13 βόμβες στις 9 Απριλίου 1916, τη συμμετοχή των Ιταλών στις γυμναστικές εκδηλώσεις της ισραηλιτικής σχολής στις 7 Ιουλίου 1916, όπου οι ιταλικές αρχές δίνουν και τα απολυτήρια στους μαθητές για τις επιδόσεις τους στην ιταλική γλώσσα και τους επιβραβεύουν με μετάλλια που φέρουν τα ιταλικά χρώματα⁴⁸. Το 1916 όμως οι φρερ θα αισθανθούν μεγάλη ανακούφιση, όταν γαλλικά πλοία θα καταλάβουν το Καστελλόριζο.

Το γεγονός αυτό τους δίνει τη δυνατότητα να ανταλλάσσουν επισκέψεις με τα πληρώματα των γαλλικών πλοίων ελεύθερα και ήδη το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους ο διευθυντής του σχολείου θα επισκεφθεί το Καστελλόριζο όπου θα γίνει δεκτός με μεγάλες τιμές⁴⁹. Αργότερα, το 1917, οι Γάλλοι κυβερνήτες του νησιού θα επισκεφθούν δύο φορές το σχολείο των φρερ⁵⁰, ενώ ανάλογες επισκέψεις θα έχουμε και το 1919⁵¹. Ο ανταγωνισμός μεταξύ Γάλλων και Ιταλών στην εκπαιδευτική πολιτική συνεχίζεται. Οι Ιταλοί ιδρύουν νυχτερινά σχολεία⁵² στα οποία διδάσκει ο Σαλεσιανός μοναχός π. Μανσίνι. Πολλοί μαθητές του σχολείου των φρερ παρακολουθούν πλέον τα μαθήματα του ιταλικού σχολείου, όπως επίσης και πολλοί Εβραίοι μαθητές. Επικεφαλής όλου του εγχειρήματος είναι ο αρχαιολόγος Maiuri, ο οποίος είναι υπεύθυνος για την παιδεία σε όλα τα Δωδεκάνησα. Παράλληλα οι Ιταλοί πλέον δραστηριοποιούνται πιο έντονα για ίδρυση σχολείων στα χωριά της Ρόδου, αλλά και στα άλλα νησιά. Διοργανώνουν εκδρομές για τους μαθητές στην εξοχή, όπου όμως, εκτός από φαγητό και διασκέδαση, παρέχουν, όπως πολύ καυστικά σημειώνεται στο αρχείο, και προπαγάνδα.

Στις 9 Φεβρουαρίου 1917 ο μέχρι τότε Γάλλος πρόξενος μετατίθενται στο Πορτ - Σάιντ τον αντικαθιστά ο Γεώργιος Tenver, που φθάνει στη Ρόδο στις 31.3.17 προερχόμενος από το Μιλάνο. Τόσο ο απερχόμενος όσο και ο νεοφερμένος επισκέπτονται τη σχολή⁵³. Αλλαγές όμως δεν έχουμε μόνο στο γαλλικό προξενείο, αλλά και στην ιταλική διοίκηση όπου ο στρατηγός Κρότσε φεύγει για το μέτωπο στις 28.5.1917 και αντικαθίσταται από το στρατηγό Βιττόριο Ελία⁵⁴. Στις 15.6.1917 οι φραγκισκανοί τελούν λειτουργία για τη 200ή επέτειο από την ίδρυση της μονής τους στη Ρόδο⁵⁵. Οι Ιταλοί στο μεταξύ εντείνουν τον ανταγωνισμό και απαγορεύουν πλέον στους Ιταλούς μαθητές να παρακολουθούν το γαλλικό τμήμα της σχολής των καλογραιών⁵⁶. Σε επεισόδια που θα ξεσπάσουν στο νησί, ένας Τούρκος χωρικός θα τραυματίσει με δρεπάνι βαριά έναν Ιταλό αξιωματικό. Ο Τούρκος τουφεκίζεται στις 25 Μαΐου 1918⁵⁷.

Ο νέος Γάλλος πρόξενος μαζί με το διευθυντή του σχολείου προσκαλούν το στρατηγό Ελία να επισκεφθεί το σχολείο. Ο Ιταλός στρατηγός περιγράφει στην εφημερίδα «Messagero di Rodi» τις εντυπώσεις του από την επίσκεψη αυτή⁵⁸. Στις 3 Ιουνίου του 1918 η σχολή δέχεται ακόμη έναν υψηλό επισκέπτη, τον Γάλλο πρόξενο της Αλεξάνδρειας⁵⁹.

Η ήρεμη ζωή των φρερ και των κατοίκων του νησιού θα ταραχθεί στις 8.6.1918, όταν στις 7.30 το πρωί εχθρικά αεροσκάφη εμφανίζονται πάνω από την πόλη της Ρόδου και την βομβαρδίζουν, χωρίς όμως να προκαλέσουν ζημιές⁶⁰.

Τον Ιούλιο του 1918 ανεξάρτητα από τις τυχόν αντιπαραθέσεις τους με τους Ιταλούς οι Γάλλοι μοναχοί θα επιφυλάξουν κολακευτικά σχόλια για ακόμη μια φορά προς το νοσηλευτικό προσωπικό του ιταλικού στρατιωτικού νοσοκομείου, το οποίο τους παρέχει ιατρική περίθαλψη δωρεάν⁶¹. Στις 11 Σεπτ. 1918 τελειώνει ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος. Ο πρόξενος της Γαλ-

λίας, ύστερα από σύσκεψη που γίνεται στην ιταλική στρατιωτική λέσχη (Circolo Italien) πληροφορεί τους μοναχούς για την εξέλιξη αυτή, ενώ την επόμενη μέρα παραχωρείται αργία στους μαθητές. Στις 14 Σεπτ. 1914 γίνεται μια επίσημη δοξολογία (Te Deum) από τους μοναχούς, στην οποία παραβρίσκονται οι πολιτικές και στρατιωτικές αρχές του νησιού καθώς και ο Έλληνας μητροπολίτης, ενώ ο πρόξενος της Γαλλίας, μη δυνάμενος να παραστεί, αναπληρώνεται από το δραγουμάνο του προξενείου Σισμάνη⁶².

Τις γιορτές όμως για την ειρήνη θα ακολουθήσουν τα αιματηρά γεγονότα του Πάσχα του 1919. Ωστόσο ανάμεσα στα δύο γεγονότα υπάρχει και μια περίεργη καταχώριση στο αρχείο της σχολής με την χρονολογική ένδειξη «Θεοφάνεια 1918»⁶³, όπου γίνεται μνεία ελληνικών κινητοποιήσεων στο νησί. Όμως αν πρόκειται για τα Θεοφάνεια του 1918, δεν μπορεί να προηγείται χρονολογικά η καταχώριση της υπογραφής της συνθήκης που έγινε στις 11 Σεπτεμβρίου 1918. Αυτό μας επιτρέπει να υποθέσουμε, πως είτε πρόκειται για κάποια μορφή κινητοποίηση που αφορά τα Θεοφάνεια του 1919 οπότε από λάθος αναγράφεται η χρονολογία 1918, είτε πρόκειται για τα γεγονότα του Πάσχα του 1919, που αμέσως ακολουθούν και από λάθος χρησιμοποιήθηκε στο αρχείο η ορολογία «Θεοφάνεια».

Για τα αιματηρά γεγονότα του Πάσχα του 1919⁶⁴ υπάρχει μνεία της αναταραχής που επικράτησε στα χωριά καθώς και των δολοφονιών στη Βιλανόβα του παπά Λουκά και της Ανθούλας Ζερβού, χωρίς όμως να αναφέρονται τα ονόματα των θυμάτων, ενώ διατηρείται και μια διακριτική απόσταση από το συμβάν καθώς σημειώνεται πως «είναι δύσκολο να ξέρει κανείς την αλήθεια. Ο καθένας έχει τη δική του άποψη για τα γεγονότα»⁶⁵.

Δύο άλλα γεγονότα θα προκαλέσουν λύπη στους Γάλλους φρερ. Το πρώτο είναι η αντικατάσταση του Γάλλου υποπροξένου Γεωργίου Terver στις 13.1.1920⁶⁶. Ο υποπρόξενος ονομάστηκε πρόξενος Μπρεσλάου. Η λύπη των Γάλλων μοναχών είναι μεγάλη καθώς παρατηρούν ότι με την απομάκρυνσή του το Κολλέγιο παραμένει ορφανό, αλλά ότι και κανείς άλλος δεν υπηρέτησε τόσο πιστά τα γαλλικά συμφέροντα, κάτι που είναι όμως γνωστό και από ιταλικές πηγές⁶⁷.

Ο Υποπρόξενος φεύγοντας κληροδότησε στη σχολή 3.400 γαλλικά φράγκα, ενώ και κατά τη διάρκεια του πολέμου είχε ενισχύσει τους φρερ με 1.000 φράγκα, όπως επίσης και κατά τη διάρκεια της απουσίας του στη Γαλλία, τους είχε δώσει άλλα 900 φράγκα. Η πολύ φιλική του συμπεριφορά προς αυτούς τους υποχρεώνει να τον θεωρούν φίλο και προστάτη τους. Η αμέσως επόμενη είδηση αφορά την αντικατάσταση του Ιταλού διοικητού F. Maissa (1920–1), που στο μεταξύ είχε αντικαταστήσει τον Vittorio Elia το 1920 και με τη σειρά του αναχωρεί στις 15.8.1921⁶⁸. Τον αντικαθιστά στις 16.8.1921 ο κόμης Bosdari. Τονίζεται και στην περίπτωση αυτή η φιλική διάθεση του αποχωρούντος προς τους φρερ.

Μετά την αντικατάσταση του Γάλλου υποπροξένου και του Ιταλού διοικητού έρχεται και η σειρά των Γάλλων μοναχών να αντικατασταθούν από Ιτα-

λους συναδέλφους τους το 1922 και να αποχωρήσουν από το νησί⁶⁹. Έτσι τελειώνει και η πρώτη περίοδος λειτουργίας της σχολής την οποία θα μπορούσαμε να ονομάσουμε Γαλλική περίοδο και η οποία διαρκεί 33 χρόνια, από το 1889 έως και το 1922. Κατά την περίοδο αυτή το σχολείο θα διευθύνουν οκτώ διευθυντές⁷⁰. Δυστυχώς οι πληροφορίες που έχουμε στη διάθεσή μας από το αρχείο της σχολής καλύπτουν χρονολογικά έως και το έτος 1922, ενώ το υπόλοιπο μέρος του αρχείου δεν είναι προς το παρόν προσπελάσιμο στην ιστορική έρευνα⁷¹.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα θέλαμε συμπερασματικά να τονίσουμε πως οι Γάλλοι Φρερ καθ' όλη τη διάρκεια της παραμονής τους στο νησί εξυπηρέτησαν πιστά τα γαλλικά συμφέροντα, συνεργαζόμενοι με τον εκάστοτε Γάλλο πρόξενο, κράτησαν αποστάσεις από τις διαμάχες του Ελληνικού πληθυσμού με τους Ιταλούς κατακτητές, αλλά παρέμειναν επίσης ουδέτεροι και στις διαμάχες μεταξύ των ομάδων του πληθυσμού.

Τέλος, παρ' όλη την αντίθεσή τους απέναντι στην εκπαιδευτική πολιτική των Ιταλών, αλλά και τον άνισο ανταγωνισμό τους με τα Ελληνικά σχολεία της Ρόδου προσπάθησαν να διατηρήσουν καλές σχέσεις τόσο προς τους μεν, όσο και προς τους δε, προσφέροντας ταυτόχρονα πολύτιμο εκπαιδευτικό έργο, έργο που συνεχίζουν να προσφέρουν και σήμερα οι διάδοχοί τους σε άλλες περιοχές της Ελλάδος αλλά και του κόσμου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(*) Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλει ο συντάκτης της παρούσης ανακοινώσεως στους πατέρες των Αδελφών των Χριστιανικών Σχολών: Φρερ Νικολά Πρίντεξη, Διευθυντή του Κολλεγίου Δελασάλ Θεσ/νίκης, Φρερ Φραγκίσκο Βαρθαλίτη, Διευθυντή του Κολλεγίου Δεσαλάλ Σύρου και Φρερ Μάριο Καπέλλα, Διευθυντή του Κολλεγίου Δεσαλάλ Πειραιά για την κάθε είδους βιβλιογραφική υποστήριξη τους, καθώς και για την άμεση ανταπόκρισή τους στο αίτημα του γράφοντος για παροχή του αρχειακού υλικού της σχολής Ρόδου. Επίσης ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται και στο Λαζαριστή πατέρα της κοινότητας Θεσ/νίκης π. Ιωσήφ Ολζιέρσκι που με υπομονή και καλοσύνη με βοήθησε να προσεγγίσω το αρχειακό υλικό που είναι γραμμένο στη γαλλική γλώσσα. Τέλος, ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλει ο συγγραφέας στον καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Ζαχαρία Τσιρπανλή, καθώς και στον πάρεδρο του παιδαγωγικού Ινστιτούτου και Δρ. Θεολογίας κ. Γεώργιο Βεργωτή που με το δικό τους τρόπο με βοήθησαν στην αριότερη προσέγγιση της δωδεκανησιακής βιβλιογραφίας, χωρίς την ουσιαστική βοήθεια όλων των ανωτέρω δεν υπήρχε η δυνατότητα της συγγραφής και φυσικά της παρουσίας της ανακοίνωσης αυτής.

1. Εμμ. Κωνσταντινίδης. Η εν Δωδεκανήσω Εκκλησία: α) Ιστορική Επισκόπησις, β) Αι Μητροπόλεις και οι Επισκοπικοί Κατάλογοι, Αθήνα 1970, σελ. 25.

2. Το αρχείο της σχολής έχει τον τίτλο: «Historique de Notre Communauté de Rhodes, Saint Jean Baptiste». Το πρωτότυπο αρχειακό υλικό φυλάσσεται στα κεντρικά αρχεία του Ινστιτούτου των Αδελφών των Χριστιανικών Σχολών. Τα φύλλα είναι αριθμημένα σε

Versus και Rectus. Αντίγραφα (φωτοτυπίες) του Αρχείου φυλάσσονται στο σχολείο των Φρερ «St. Paul» στον Πειραιά, ενώ μερικά έγγραφα για το σχολείο της Ρόδου υπάρχουν και στη Σύρο. Το αρχείο καλύπτει χρονολογικά έως και το έτος 1946, έτος που έκλεισε η σχολή Ρόδου.

3. Για την αντικατάσταση των Γάλλων μοναχών βλ. Χ.Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου* (Β' εκδ.) Αθήνα 1994 (στο εξής Παπαχριστοδούλου) σελ. 552–3, όπου όμως ο Παπαχριστοδούλου αναφέρει λανθασμένα τους Φρερ ως Φραγκισκανούς καθώς και Γ. Θ. Βεργωτή, *Ιστορικά τινά περί της δράσεως των Ετεροδόξων εις την Ιεράν Μητρόπολιν Ρόδου*, ανάτυπο από τα Δωδεκανησιακά Χρονικά, τόμος Ε' Αθήνα 1978 σελ. 10.

4. Για την ίδρυση του τάγματος και ιδρυτή του βλ. Γ. Κ. Ζωγραφήκη, Jean Baptiste de la Salle, ένας πρωτοπόρος Γάλλος παιδαγωγός, Θεσ/νίκη 1951 του ίδιου, ΔΕΛΑΣΣΑΛ, ένας φίλος των νέων – Jean Baptiste de la Salle 1651–1719, εκδ. Κολλεγίων Δελασάλ Ελλάδος 1982.

5. Για τις εγκαταστάσεις των Φρερ στην Ανατολή αλλά και για τα άλλα στοιχεία που παραθέτουμε βλ. Πολύκαρπος Φρέρης, «Il ya 100 Ans» σε δύο συνέχειες στο περιοδικό του τάγματος Bulletin de Liaison (στο εξής B.D.L.) τεύχη 20 (Δεκ. 1991) και 21 (Ιουν. 1992).

6. Βλ. Πολ. Φρέρης B.D.L. τευχ. 21 χ.σ.

7. Για την εγκατάσταση των Αδελφών των Χριστιανικών Σχολών καθώς και τις αντιδράσεις που προξένησε από ορθόδοξης πλευράς βλ. Γ. Θ. Βεργωτής. Η εκπαίδευση στο Κοινό της Ρόδου κατά την Οθωμανοκρατία Ρόδος 1995 σελ. 187–195, όπως επίσης και το άρθρο *Ιστορικά περί της Δράσεως των Ετεροδόξων εις την Ιεράν Μητρόπολιν Ρόδου*, στα Δωδεκανησιακά Χρονικά τόμος Ε' (1978) σελ. 257–63 και σε ανάτυπο (σελ. 5–11).

8. Βλ. Παράρτημα εγγρ. Νο 1 της 8.11.1889. Το εν λόγω έγγραφο συντάχθηκε όπως φαίνεται από τις πρώτες κιόλας σειρές στις 8.10.1889, φέρει αρχαιακή αρίθμηση Νο 8 και στην τελευταία του σελίδα φέρει ημερομηνία 9.9.1889, η οποία διαφέρει κατά ένα μήνα και μια μέρα από την ημερομηνία συντάξεως της πρώτης σελίδας (8.10.1889 στην 1η σελ. 9.9.1889 στην τελευταία σελ.). Η τελευταία λανθασμένη ημερομηνία πιθανώς οφείλεται σε λάθος του αντιγραφέα ο οποίος αντί να γράψει Οκτώβριος έγραψε Σεπτέμβριος. Μνεία του εν λόγω εγγράφου με την ημερομηνία 8.10.1889 έχουμε και σε μεταγενέστερα έγγραφα.

9. Βλ. Παρ/μα εγγρ. Νο 1.

10. Βλ. τον πρώτο όρο του εγγράφου Νο 1.

11. Βλ. το δεύτερο όρο του εγγράφου Νο 1.

12. Βλ. τον τρίτο όρο στο έγγραφο Νο 1.

13. Βλ. στο παρ/μα έγγραφο Νο 2 της 29.2.1896, τον 4 όρο.

14. Βλ. στο παρ/μα τον 6 όρο του εγγρ. Νο 2.

15. Για τη μνεία του αιτήματος αυτού βλ. στο παρ/μα εγγρ. Νο 2 στο μέρος όπου σημειώνεται ως Α.

16. Για το αίτημα αυτό βλ. στο παρ/μα εγγρ. Νο 2 στο μέρος του εγγράφου όπου σημειώνεται Β (Δε θεωρήσαμε σκόπιμο να εκδώσουμε τα έγγραφα Νο 1, 2 κατά στίχο όποτε θα ήταν πιο εύκολες οι παραπομπές απευθείας στον ανάλογο στίχο, πιστεύοντας πως καθώς πρόκειται για νεότερα έγγραφα δεν είναι απαραίτητη η μορφή της διπλωματικής αυτής έκδοσης).

17. Βλ. στο παρ/μα το έγγρ. Νο 2.
18. Βλ. Αρχείο Σχολής Αγ. Ιωάννη (στο εξής ΑΣΑΙ) «*Les Bateaux Italiens par le Rhodes*» σελ. 29–29V καθώς και το άρθρο του Φρ. Τιμόθεου Φρέρη, *Nos Anciens Etablissements en Territoire Grec* (β' μέρος) *La Conquete de Rhodes par les Italiens, Telle que l ont vue Vecue nos Freres du College Saint Jean* (1912) στο BDL τεύχος 10 (Οκτ. 85) χ.σ.
19. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 29 πρβλ και Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 528 όπου γίνεται μνεία 42 πλοίων. «*Δώδεκα θωρηκτά, 20 αντιτορπιλικά και 10 μεταγωγικά υπερωκεάνια*». Η διαφορά στον αριθμό των πλοίων οφείλεται στο ότι στο αρχείο της σχολής θα υπάρξει μνεία για 12 μεταγωγικά πλοία λίγο αργότερα, που θα φτάσουν στο νησί αμέσως μετά την κατάληψη της πόλεως της Ρόδου (5.5.1912) και πριν τη μάχη της Ψίνθου (16.5.1912) βλ. ΑΣΑΙ σελ. 30.
20. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 29 πρβλ και Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 528.
21. Βλ. ΑΣΑΙ ο.π. σελ. 29 Τιμ. Φρέρης, *La Conquete* ο.π. χ.σ. καθώς και Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 529.
22. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 29V Τιμ. Φρέρης ο.π. πρβλ. και την άποψη Παπαχριστοδούλου (σελ. 529) ο οποίος αναφέρει 50 μόνο Τούρκους αιχμαλώτους.
23. Η είσοδος των Ιταλών περιγράφεται σε ξεχωριστή καταχώριση στο αρχείο (σελ. 29V–30) υπό τον τίτλο «*Entrée des Italiens dans la ville – 5 MAI 1912*», βλ. και Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 529.
24. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 30 και Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 533.
25. ΑΣΑΙ σελ. 30, Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 531–3 καθώς και Εμμ. Κων/νίδης, *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Δωδεκανήσου*, Αθήνα 1968 (στο εξής συμβολή) σελ. 73–4.
26. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 30 πρβλ. Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 530–1 όπου υπάρχει πληροφορία για 36 Ιταλούς τραυματίες.
27. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 30 πρβλ. Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 531 όπου όμως, σε αντίθεση με τις πληροφορίες που μας παρέχει το αρχείο για τον αριθμό των τουρκικών απωλειών, υπάρχει η πληροφορία για διακόσιους Τούρκους νεκρούς και τραυματίες.
28. Για τη μεταφορά των αιχμαλώτων αλλά και των πολιτών βλ. ΑΣΑΙ σελ. 30V πρβλ. και Παπαχριστοδούλου σελ. 530.
29. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 30V.
30. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 30V.
31. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 31.
32. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 31 πρβλ. Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 534–6, 540 σημ. 1 και Κων/νίδης, *Συμβολή* ο.π. σελ. 75–8.
33. Για την εγκατάσταση των δύο Σαλεσιανών μοναχών καθώς και για το διορισμό νομάρχη βλ. ΑΣΑΙ σελ. 31. Η πληροφορία για διορισμό νομάρχη που υπάρχει στο αρχείο ίσως αφορά το διορισμό κυβερνητικού επιτρόπου, του Αττίλιο Μπρότσι, πρβλ. Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 531.
34. Για την επίσκεψη του στρατηγού Amelio βλ. ΑΣΑΙ σελ. 31V.
35. Για τη συνθήκη ειρήνης μεταξύ Ιταλίας – Τουρκίας στο Quich της Λωζάννης, τον Βαλκανικό πόλεμο και τον αντίκτυπο της νικηφόρου προελάσεως στους Έλληνες μαθητές της

σχολής βλ. ΑΣΑΙ σελ. 31V πρβλ. και Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 536–8, Κων/νίδης, Συμβολή ο.π. σελ. 78.

36. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 32V. Ο Amelio παρέμεινε διευθυντής για το χρονικόδιάστημα 1912–13, ενώ ο Fr. Marci για το χρονικό διάστημα 1913–4 πρβλ. Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 543 σημ. 1.

37. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 33.

38. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 33

39. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 33

40. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 33V.

41. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 33V. Στο κείμενο αναφέρεται ως τίτλος της εφημερίδας «Le Message d' Athenes». Δε κατορθώσαμε να εντοπίσουμε την εφημερίδα αυτή έτσι ώστε να έχουμε άμεση πρόσβαση στο κείμενο.

42. Για τους διωγμούς των Ελλήνων το 1914, το κλείσιμο των σχολείων και τις άλλες κινητοποιήσεις βλ. ΑΣΑΙ σελ. 34. Για τους διωγμούς του 1914 βλ. Τάνια Μπουνάτσου – Ρογκάκου (+ 2.7.93) *Η Ελληνικότητα της Σμύρνης και ο ρόλος των Μ. Δυνάμεων στη Μικρασία*, Θεσ/νίκη 1994 σελ. 26–7 όπου παραθέτονται οι εξής αποκαλυπτικές πληροφορίες για τους εν λόγω διωγμούς «Στις 20 Μαΐου 1914 έφθασε στη Μητρόπολη Σμύρνης η είδηση των πρώτων διωγμών. Οι Νεότουρκοι με την καθοδήγηση του Γερμανού στρατηγού Liman von Sanders θέτουν σε εφαρμογή το σχέδιο εξολόθρευσης των ελληνικών πληθυσμών των παραλίων της Μ. Ασίας, με σκοπό την αντικατάστασή τους από τους Τούρκους της ενδοχώρας και Γερμανούς. Οι μουσουλμάνοι, με διαταγή του υπουργού Εξωτερικών Τααλάτ, που υπέγραψε στις 14 Μαΐου 1914, μπορούν να μεταχειριστούν προς το σκοπό αυτό κάθε είδος έκτροπα. Από τα Δαρδανέλια μέχρι τον Τσεσμέ, τα χωριά και οι πόλεις λεηλατούνται και καταστρέφονται. Όλη η μικρασιατική ακτή γέμισε πρόσφυγες που προσπαθούν να διαφύγουν στα απέναντι νησιά, Χίο και Μυτιλήνη. Τα χωριά της Ερυθραίας, Κάτω Παναγιά, Σερέκιοι, Αλάταστα, Πυργί, Αγ. Παρασκευή, Πέργαμος, Αδραμύττιο, περιοχή Εφέσου, Εγγλεζονήσι, είναι τόποι ερημωμένοι. Στη Φωκαία η σφαγή φθάνει στο κατακόρυφο. Στο βιβλίο του ο Γάλλος Sartiaux αναφέρει ότι σε κρεοπωλείο της Φωκαίας Τούρκος κρεοπώλης αναρτά σε τοιγάλλια ανδρικά μέλη και τοποθετεί πινακίδα «κρέας χριστιανικό».

Για τους διωγμούς του 1914 βλ. ενδεικτικά και Τζ. Χόρτον, «Αναφορικά με την Τουρκία» Αθήνα 1992 σελ. 65–75 καθώς ακόμη και Χάρης Τσιρινιδής, «Επιτέλους τους ξεριζώσαμε» (Η γενοκτονία των Ελλήνων του Πόντου, της Θράκης και της Μ. Ασίας μέσα από τα Γαλλικά αρχεία) Θεσ/νίκη 1993 σελ. 112–3 και ιδίως βλ. τη σελ. 113 όπου και η μυστική διαταγή του Τααλάτ για τους διωγμούς με ημερομηνία 14.5.1914.

43. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 34.

44. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 34V.

45. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 34V.

46. Για τους διωγμούς των καθολικών μοναχών από τα εδάφη της αυτοκρατορίας βλ. ΑΣΑΙ σελ. 35 όπου υπό τον τίτλο «Αδελφοί εκδιωχθέντες» (σε μετάφραση) αναφέρονται τα εξής: «Εφόσον ο πόλεμος μεταξύ της Τουρκίας και της Αντάντ συνεχίζεται, τα σχολεία που ανήκουν στους συμμάχους οι Τούρκοι τα έχουν επιτάξει και έχουν διώξει τους καθηγητές. Στις 5 Δεκεμβρίου 1914 ήλθαν από την Κων/πολη οι εξής φρερ: Rogatien, Sarl – Maurice, Albert και Girard – Elia. Η ανωστηρότητα των Ιταλικών αρχών δεν τους επέτρεψε να αποβι-

βασθούν στη Ρόδο. Αναγκάστηκαν να πάρουν ένα δεύτερο πλοίο για τη Χίο. Μετά τα διαβήματατά μας τους δόθηκε η άδεια και επέστρεψαν στη Ρόδο στις 19 Δεκεμβρίου. Ο Fr. Gerardelia ήρθε μόνον τον Ιούνιο. Ο Fr. Rogaiien δέχθηκε να διδάσκει στο Κολλέγιο. Στις 28.12.1914, ένα ιταλικό πλοίο ήρθε στο λιμάνι μας. Είχε 320 μοναχούς και μοναχές που τους διώξαν από την Παλαιστίνη. Στους 31 Frer που βρίσκονταν στο πλοίο μπορέσαμε να δώσουμε ένα ζεστό δείπνο. Ήταν νηστικοί 18 μέρες. Τους δώσαμε επίσης ψωμί και κρασί για όλους. Την ίδια μέρα φύγαν για τον Πειραιά. Δώσαμε επίσης φιλοξενία σε 10 φοιτητές των πατέρων της Betharam (σημ. του συγγρ. Πατέρες της Betharam = Γάλλοι μοναχοί από την ομώνυμη πόλη που ήταν εγκατεστημένοι στη Βηθλεέμ. Ευχαριστώ τον π. Ολζιέρσκυ για την πληροφορία αυτή) που τους διώξαν από τη Συρία. Οι πατέρες κράτησαν οκτώ και οι καλόγριες φιλοξένησαν 27 Καρμηλίτισσες μοναχές».

Για τους διωγμούς και το κλείσιμο των σχολείων των Συμμάχων στη Συρία και στην Παλαιστίνη πρβλ και τις πληροφορίες που αντλούμε για το έτος 1917 από την υπηρεσία πληροφοριών του Γαλλικού ΓΕΣ με ημερομηνία 30.7.1917 (βλ. Τσιρκινίδης ο.π. σελ. 102) όπου αναφέρονται τα εξής: «Ο Djemal πασά διέταξε στην Παλαιστίνη και στη Συρία το κλείσιμο όλων των σχολείων των χωρών της συμμαχίας. 800 μαθητές τα περισσότερα των οποίων ήταν κορίτσια 18 έως 24 χρονών ματαφέρθηκαν σ' άλλα σχολεία. Αυτά τα σχολεία ήταν, δήθεν κατά τύχη, πιασμένα από Τούρκους αξιωματικούς. Όλες βιάστηκαν. Κοριτσόπουλα 7 έως 8 χρονών με τέτοιο τρόπο κόλλησαν σύφιλη».

47. Για το κοινό μνημόσυνο Ιταλών και Γάλλων βλ. ΑΣΑΙ σελ. 36. Δεν αναφέρεται ημερομηνία απλώς αναγράφεται «η ημέρα των πεθαμένων 1915». Γνωρίζουμε πως η μέρα αυτή αντιστοιχεί στις 2 Νοεμβρίου.

48. Για το βομβαρδισμό βλ. ΑΣΑΙ σελ. για τη συμμετοχή των Ιταλών στις εκδηλώσεις της Ισραηλιτικής σχολής βλ. ΑΣΑΙ σελ. 36V., πρβλ και Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 547, για τις σχέσεις της Ισραηλιτικής κοινότητας με τους Ιταλούς.

49. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 36V.

50. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 38.

51. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 41V.

52. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 37.

53. Βλ. ΑΣΑΙ για την αντικατάσταση του Γάλλου προξένου βλ. ΑΣΑΙ σελ. 36V, για την άφιξη του νέου προξένου Terver και την επίσκεψή του στο σχολείο βλ. ΑΣΑΙ σελ. 37.

54. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 37V. Ο στρατηγός G. Croce χρημάτισε διοικητής για το χρονικό διάστημα 1914–17. Ο διάδοχος του V. Elia παρέμεινε διοικητής για το χρονικό διάστημα 1917–9. Για τους στρατιωτικούς διοικητές βλ. Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 543 σημ. 1.

55. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 37V.

56. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 38.

57. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 39.

58. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 39.

59. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 39.

60. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 39.

61. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 39V.

62. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 40V. Δεν υπάρχει ονομαστική μνεία του Μητροπολίτη Ρόδου που παραβρέθηκε στην εκδήλωση. Γνωρίζουμε πως πρόκειται για τον Απόστολο Τρύφωνος που εποίμανε την Ι. Μητρόπολη Ρόδου σε δύο διαδοχικές περιόδους (α' 1913–24 και β' 1924–46). Βλ. σχ. Εμμ. Κων/νίδης, *Η εν Δωδεκανήσω Εκκλησία*, ο.π. σελ. 53, του ιδίου Συμ-

βολή, ο.π. σελ. 78, του ίδιου λήμμα Ρόδου Μητρόπολις εις ΘΗΕ τόμος 10 σελ. 817–20, ιδιαιτ. 820, Αρχιμ. Θεόκλητου Φιλιππαιίου, *Εκκλησίας Κων/πόλεως Επισκοπαί και Επίσκοποι* στο περιοδικό «Θεολογία» τόμος Α' (1960) σελ. 541, Γερμανού, Μητρ. Σάρδεων, *Επισκοπικοί κατάλογοι της Εκκλησίας Κρήτης, Δωδεκανήσου και λοιπών Ελληνικών νήσων* στον Εκκλ. Φάρο ΔΣΤ' (1937) σελ. 464.

63. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 40V–41.

64. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 41. Πρβλ και μια ιταλική άποψη για τα γεγονότα του Πάσχα του 1919 όπως διατυπώνεται μέσα από την έκθεση του Ιταλού διοικητού Vittorio d' Elia με θέμα «Φιλελληνικόν Κίνημα εν Δωδεκανήσω» και ημερομηνία 20 Απριλίου 1919. Την εν λόγω έκθεση δημοσίευσε ο Philip J. Carabott από το αρχείο του ελληνικού ΥΠ.ΕΞ. στο περιοδικό «Ίστωρ» τεύχος 1 (Απρ. 1990) σελ. 75–88, βλ. ιδιαιτ. σελ. 81–8. Για τα γεγονότα του Πάσχα του 1919 βλ. και Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 542.

65. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 41.

66. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 42.

67. Βλ. την έκθεση του Vittorio d' Elia ο.π. σελ. 75–88 και ιδαιτ. σελ. 77–8 όπου περιγράφεται η δραστηριότητα του Γάλλου προξένου μέσα από ιταλική οπτική γωνία ως εξής: «Και κατά τούτο εδικαιώθη πλήρως δια της προς ημάς ούτω μικράς φιλικής συμπεριφοράς εις πάντα τα εδάφη ταύτα, ιδία εν Ρόδω, δια της συμπεριφοράς του γνωστού Cavalier Temer, Υποπροξένου της Γαλλίας, όστις, μολοντί διατηρών μεθ' ημών αμέμπτους σχέσεις και διαμαρτυρούμενος κατά τας προς με συνομιλίας του, ότι τρέφει προς τους Έλληνας την μάλλον περιορισμένην εκτίμησιν, δεν παραλείπει ευκαιρίαν, σάακις νομίζει ότι δύναται να το πράττη παρατηρητέι, ίνα ενισχύη τας ελπίδας των περί της γαλλικής υποστηρίξεως και να εκφράζηται περί ημών δι' ήκιστα ευμενών κρίσεων».

68. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 47, πρβλ και Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 543 σημ. 1.

69. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 47V και Παπαχριστοδούλου ο.π. σελ. 552–3.

70. Βλ. ΑΣΑΙ σελ. 49 όπου και κατάλογος των διευθυντών του Κολλεγίου κατά τη Γαλλική περίοδο, αλλά και των αριστούχων μαθητών κατά την περίοδο 1909–20. Τη σελ. 49 παρουσιάζουμε στο παράρτημά μας ως έγγραφο Νο 4. Ενώ πτυχίο του σχολείου του μαθητού Vittorio Menasce παρουσιάζουμε στο παράρτημά μας ως έγγραφο Νο 3. Το πτυχίο αυτό προέρχεται από το βιβλίο της Εσθήρ Φίντζ Μενασέ, «Gli Ebrei a Rodi» Milano 1992 σελ. 432–3.

71. Όπως προαναφέραμε, το αρχείο της σχολής καλύπτει χρονολογικά έως το έτος 1946. Εμείς είχαμε την δυνατότητα να πάρουμε αντίγραφα του συνόλου του αρχαιακού υλικού από το έτος 1898 έως και το 1922, καθώς η ευρύτερη αρχειακή πολιτική δεν επιτρέπει προς το παρόν την παροχή και μελέτη αρχαιακού υλικού από το έτος αυτό και μετά. Για το χρονικό αυτό περιορισμό βλ. σχετικά Ν. Kowalsky (Ο.Μ.Ι.) – J. Metzler (Ο.Μ.Ι.), *Inventory of the Historica*

l Archives of the Congregation for the Evangelization of People or «de Propaganda Fide» (3 ED) Pontificia Universitas Urbaniana, Roma 1988, όπου σε ειδικό κεφάλαιο υπό τον τίτλο «Rules Governing the use of the Archives» στη σελ. 101 ορίζεται ρητά: «The Consultation of the Documents is Allowed up to 1922».

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΓΓΡΑΦΩΝ

Εγγραφο Νο 1

Convention passée par M. Ducci et les
Frères des Ecoles chrétiennes pour la
fondation d'une œuvre scolaire française

Extrait du Registre des actes publics et notariés du
Vice Consulat de France à Rhodes. - Année 1889 N° 6 F^o 37 Verso

L'an mil huit cent quatre vingt neuf et le huit du mois
d'octobre, à quatre heures de relevée

Par devant nous Gustave Cirilli, Vice Consul de France
à Rhodes (Iles Sporades) et en présence des Sieurs Simian
(Louis) Directeur du télégraphe et Vidal (Mathieu) employé de
Commerce, tous deux Français majeurs immatriculés témoins
à ce requis,

est comparu M. Ducci (Henri) propriétaire, sujet
Anglais, demeurant à Rhodes

lequel dans le but de fonder dans l'île une œuvre
scolaire française dont la direction sera confiée aux
Frères des Ecoles Chrétiennes et à l'effet de fixer les
dispositions vis-à-vis du Frère Hugonis en sa qualité de
Visiteur de la dite Congrégation en Orient, à ce présent
et acceptant au nom de la Communauté, a stipulé ce qui
suit :

1° Dès le jour de l'arrivée des Frères des Ecoles
Chrétiennes à Rhodes, il sera mis à leur disposition
un local situé au centre du faubourg dit de Néohori,
composé d'un rez-de-chaussée et d'un premier, compre-
nant en tout six chambres et trois annexes, (ancienne
maison Simian) situé en face de l'immeuble actua-
llement occupé par le Vice Consulat d'Italie, et ce
à l'effet, d'y établir

un externat tant payant que gratuit. Les Frères auront la pleine et entière jouissance de ce local, mais seulement en usufruit, pour autant de temps qu'ils jugeront convenable de distribuer leur enseignement dans ce faubourg considéré comme le plus fréquenté et le plus important de Rhodes. Ils auront la faculté, au cas où ils jugeraient ce local insuffisant soit pour la quantité des élèves, soit pour des convenances personnelles, de transférer leur établissement sur un autre point du faubourg, mais à leur charge et en affectant à leur nouvelle installation, les loyers et rentes de l'immeuble concédé comme il est dit ci-dessus, à titre d'usufruit. Toutefois, après vingt ans d'enseignement, cet immeuble leur appartiendra en toute propriété.

2e Dès que les Frères jugeront qu'il y a lieu de fonder à Rhodes un pensionnat pour des élèves internes, mais seulement le jour où ce pensionnat sera fondé, M. Ducci s'engage formellement à transférer au nom du Vice Consulat de France à Rhodes pour le compte de la Communauté, contre une déclaration expresse et ce afin d'éviter les multiples difficultés de la loi ottomane en matière immobilière, tous les titres et objets de sa propriété d'Acandia avec annexes et dépendances sans en rien excepter, retenir, ni réserver. Un délai de trois ans est accordé aux Frères pour arrêter leur décision de fonder un internat ou non soit à Acandia, soit au faubourg de Néohari.

La propriété dont il s'agit d'une valeur présumée de trente mille francs et comprenant dix mille mètres carrés environ, sera donnée aux Frères dans l'état où elle se trouve actuellement avec ses circonstances et dépendances, sans en rien retrancher, aux termes de la lettre adressé au Vice Consul de ce poste le vingt cinq avril mil huit cent quatre vingt neuf et de la description y annexée. Mais cette donation aura pour condition nécessaire le fonctionnement d'un internat à Acandia ou au faubourg Néchori, pour une période de vingt ans révolus, passé lequel délai le tout appartiendra aux Frères en toute propriété, sans aucune réserve, ni restriction pour tel but qui leur paraîtra convenable. En outre, cette donation sera faite à la charge par les donataires qui s'y obligent d'avance, de faire toutes les réparations et aménagement qu'ils jugeraient nécessaires et de payer tous les droits auxquelles ces présentes donneront lieu. Les frères Masse (Etienne et Charles) négociants français demeurant à Rhodes, intéressés pour un tiers environ dans la propriété en question, intervenant à cet effet dans le présent acte, acceptent de faire cette donation pour la part qui leur est afférente, aux mêmes conditions et obligations spécifiées ci-dessus, aux termes de la lettre par eux adressée à M. le Vice Consul de ce poste le vingt neuf avril dernier.

3e Dans le but de faciliter aux Frères leur entretien personnel, M. Ducci s'engage à verser entre leurs mains, dès le jour de leur

installation à Rhodes une somme de vingt mille francs qui sera placée aux conditions qui leur paraîtront les plus avantageuses et dont ils toucheront les revenus, sous la surveillance du Vice Consulat de France et suivant le conseil de personnes compétentes. Néanmoins ce don, comme le précédent, ne sera définitif qu'au terme du délai de vingt ans fixé pour le séjour des Frères à Rhodes. Dans le cas contraire, la somme ou la contre-valeur engagée, sauf les cas de force majeure, sera réversible au donateur ou à ses héritiers. S'il arrivait cependant que les Frères fussent obligés de quitter le pays pour des raisons indépendantes de leur volonté, il leur sera reconnu une indemnité pour les années qu'ils auraient passées à Rhodes, à raison de mille francs par an.

Dans le but d'aider l'œuvre, le Gouvernement de la République a bien voulu accorder à l'établissement des Frères de Rhodes, dès qu'il sera constitué et suivant le désir exprimé par le donateur, une subvention annuelle de quinze cents francs.

A l'effet de reconnaître les généreuses intentions de M. Ducci, le Frère Hugonis, au nom de sa Communauté, s'engage à faire élever dans l'établissement qui se fonde, pour toute la durée de leurs études, à titre d'externes et une fois pour toutes, quatre élèves au choix du bienfaiteur, à raison de cent cinquante francs par an pour chacun mais avec la convention acceptée d'une part et

d'autre que le jour où l'internat sera fondé, il sera tenu compte aux Frères du supplément du prix de la pension d'interne, prix qui sera ultérieurement fixé.

M. Ducci arrête les présentes dispositions qui l'engagent autant lui que les héritiers directs ou indirects, afin de donner au pays qu'il habite depuis si longtemps une preuve d'intérêt et d'attachement, aux Frères des Ecoles Chrétiennes une marque de son estime et au Gouvernement Français un témoignage de respect et de sympathie, au surplus parce que telle est sa volonté.

Dont acte fait et passé à la chancellerie du Vice Consulat de France à Rhodes et signé par le comparant, les intervenants et parties intéressées, par les témoins susnommés et nous Vice Consul soussigné, le jour, mois et an que dessus, après lecture faite.

(signé) Henri Ducci, Frères Hugonis, Charles Masse, Etienne Masse, Louis Simian, Mathieu Vidal, le Vice Consul Gustave Cirilli
Pour copie conforme collationnée

Rhodes le 9 Septembre 1889

Le Vice Consul de France
Gustave Cirilli

Εγγραφο Νο 2

Acte passé en chancellerie le 29 Février 1896 régularisant certaines modifications aux premiers arrangements signés avec M. Ducci.

L'an 1896 et le 29 du mois de Février à dix heures du matin, par devant nous Paul Taillet, Consul gérant le Vice Consulat de France à Rhodes et en présence des sieurs Mathieu Vidal et Simon Vighié, tous deux Français majeurs domiciliés en cette ville, immatriculés, témoins requis, ont comparu:

Monsieur Henry Ducci, rentier sujet anglais et Messieurs Etienne et Charles Masse, négociants, citoyens Français, domiciliés à Rhodes, d'une part

et d'autre part Frère Toussaint et Frère Cosimir, Directeur du Scolasticat des Frères des Ecoles Chrétiennes fondé à Acanthia (Rhodes), Frère Siméon-Marie, Directeur du Collège de St Jean Baptiste appartenant à la même Congrégation fondé au faubourg Néohori à Rhodes, tous trois agissant au nom et pour compte de leur Congrégation ainsi qu'avec l'approbation du Frère Hugonis, Visiteur des Frères pour le Levant actuellement de passage à Rhodes et qui signera ce dit acte.

Les comparants déclarent que par acte passé en cette même chancellerie en date du 8. 8th 1889, M. Henry Ducci dans le but de fonder dans l'île une œuvre scolaire française mettait à la disposition des Frères:

1° Un local situé au centre du faubourg dit « Néohori » composé du rez-de-chaussée et d'un premier étage, comprenant en tout six chambres et trois annexes (ancienne maison Simian) à l'effet d'y établir un externat tout payant que gratuit, lequel a commencé à fonctionner à la date du 6 Xth 1889.

Que le dit local leur était donné en usufruit et ne devait leur appartenir en bien propre et définitivement qu'après vingt années révolues de fonctionnement de l'Externat comme il est expliqué ci-dessus, au surplus que ce dit immeuble leur était affecté conformément aux clauses et conditions énoncées par le donateur dans l'acte de donation précité.

2e Que par le même acte, monsieur Henry Ducci, donnait également en usufruit à la même Congrégation sa part dans un immeuble sis à Acandia (ancienne maison) et dont il était copropriétaire avec les héritiers de la succession de feu P.R. Masse. Cette donation a eu lieu à la condition expresse que les Frères des Ecoles Chrétiennes établiraient à Rhodes un internat lequel devrait fonctionner durant une période de vingt années. Ce n'est qu'après l'expiration de ce terme que la propriété en question d'Acandia devait seulement appartenir aux Frères en toute propriété; au surplus en conformité des clauses et conditions portées au dit acte de donation, l'internat ayant commencé à fonctionner le 1. 8. ^{du} 1890, le terme des vingt années ne serait atteint qu'au 1. 8. ^{du} 1910.

3e Que le même donateur Monsieur Henry Ducci, pour faciliter l'installation et l'entretien des Frères devait verser entre leurs mains, une somme de 20.000 francs sous certaines clauses et conditions spécifiées dans l'acte y relatif du 8. 8. ^{du} 1889.

4e Que par acte passé en chancellerie le 20 x ^{du} 1890, monsieur Henry Ducci s'était engagé à avancer aux Frères, comme il la leur a en effet, avancée à titre de prêt, une somme de 50.000 francs, conformément aux conditions consignées dans l'acte susindiqué.

5e Qu'à la suite d'une réunion du Conseil de famille des héritiers mineurs de feu P.R. Masse, en date du 5 Août 1891, monsieur Henry Ducci et les frères Etienne et Charles

Masse ont été autorisés à désintéresser moyennant une indemnité convenue, les dits mineurs Abèle et Henri Masse, leurs copropriétaires pour la part leur revenant dans l'immeuble d'Acandia et que par suite Monsieur Henri Ducci et les frères Etienne et Charles Masse sont restés seuls propriétaires de l'immeuble en question.

6e Que par acte subséquent passé en chancellerie le 26 avril 1891, les propriétaires susnommés ont fait la vente sous seing privé du dit immeuble en faveur du Frère Hugonis susqualifié et pour compte de sa communauté, acte qui n'aura force et valeur qu'après le terme révolu de vingt années à partir du 1. 8. ^{de} 1890 soit au 1. 8. ^{de} 1910, et aux conditions et clauses énoncées au dit acte.

Telles sont les conventions établies d'une façon formelle, passées et reconnues à ce jour entre les parties savoir d'une part, la Congrégation des Frères des Ecoles Chrétiennes et d'autre part, Messieurs Henry Ducci et Etienne et Charles Masse.

Mais sur la demande des donataires diverses concessions leur ayant été accordées par les donateurs, le présent acte a pour but, tout en confirmant les engagements précédemment pris par les parties contractantes, d'établir et de préciser aujourd'hui leur situations respectives.

A. Par leur lettre en date du 15 mars 1895 et par la voix du Frère Siméon-Marie, Directeur de l'Internat de St Jean-Baptiste, les Frères des Ecoles Chrétiennes ont demandé à Monsieur Henry Ducci, et obtenu de lui l'autorisation de vendre la maison sise au faubourg « Néchori » (ancienne maison Simian) qui forme l'objet du paragraphe un du présent acte, et ce sans attendre l'échéance du terme prévu de vingt années, finissant à la date du 6. X. ^{de} 1909. Le dit immeuble dont les Hojets étaient libellés au nom de Madame Veuve Fanny Masse a été vendu par celle-ci d'ordre et pour compte des Frères qui en ont

touché le montant intégral en 3.400 francs et lui en donnent décharge ici même.

Cette concession anticipée accordée par Monsieur Henry Ducci ne dégage nullement les Frères des engagements pris par eux de ce chiffre et ils s'obligent à restituer à Monsieur Henry Ducci ou à qui pour lui, la somme de 3.400 francs montant de la valeur du dit immeuble dès le jour où ils ne s'en tiendraient pas aux engagements pris et acceptés par eux.

B. Par leur Lettre du 15 x. 1895 et par l'organe du Frère Casimir, Directeur du Scolasticat de Notre-Dame d'Acandia à Rhodes, les Frères des Ecoles Chrétiennes ont demandé aux donateurs, Monsieur Henry Ducci et Messieurs Etienne et Charles Masse, de vouloir bien faire dès à présent au nom du Frère Casimir ou de Notre-Dame d'Acandia, le transfert des Hojets de l'immeuble d'Acandia, sujet du paragraphe deux de cet acte et ce pour les motifs exposés dans leur lettre précitée.

Les propriétaires, bien que telles ne soient pas les clauses expresses portées aux actes de donation existants, prenant en considération les avantages qui en résulteraient pour les Frères, et désireux de leur donner une nouvelle marque personnelle de sympathie et de leur témoigner l'intérêt qu'ils attachent d'autre part à la mission dévolue à leur Communauté de propager l'enseignement de la langue française à Rhodes, par leurs écoles payantes et gratuites, s'empresseront de faire rédiger les titres de propriété du dit immeuble au nom du Frère Casimir ou de Notre-Dame d'Acandia dès que les difficultés auxquelles donne lieu la présence du mineur copropriétaire Henri Masse seront tranchées par les autorités ottomanes, seules compétentes en la matière et qu'ils seront autorisés par elles à désintéresser le mineur sur les bases précédemment établies. Les comparants déclarent

que l'anticipation relativement au transfert des Hojets ne porte aucune atteinte à la clause précédemment formulée d'une façon expresse à savoir que les Frères s'engagent à maintenir un internat à Rhodes pour une période de vingt ans qui prendra fin le 1. 8. ^{de} 1910. Dans le cas où les Frères ne se conformeraient pas à cette condition qui faisait la base même de cette donation, les Frères s'engagent à payer aux donateurs ou à qui pour eux et à titre d'indemnité, la somme de 15.000 francs dès le jour de la cessation du dit internat ou que d'après la loi ottomane seule régissant la matière, le fait du transfert des titres (Hojets) constituerait les Frères propriétaires absolus de cet immeuble sans que cette même loi ottomane laisse aux donateurs les moyens de faire valoir leurs droits.

C. La somme de 20.000 francs dont il est parlé au paragraphe trois a été portée en temps dû au crédit des Frères qui en donnent aujourd'hui quittance et décharge à Monsieur Henry Ducci tout en se soumettant aux clauses régissant cette donation conformément à l'acte passé à cette chancellerie en date du 8. 8. ^{de} 1894.

D. Comme il apput du règlement de comptes qui a eu lieu entre Monsieur Henry Ducci et les Frères le 1er février 1896 ceux-ci restent lui devoir sur le montant du 50.000 francs qui font l'objet du paragraphe quatre un solde de 5.883,20 francs en couverture duquel ils remettent ce jour à leur créancier une traite de même somme payable le 1er juillet de la présente année à Paris, en y joignant les intérêts jusqu'à cette échéance soit 122,50, au total 6.005,80 francs. Monsieur Henry Ducci leur en donne décharge sauf bonne foi.

E. En suite de la vente sous seing privé passée comme il est dit au paragraphe six de la présente convention, le Frère Hugonis soussigné autorise le transfert des titres (ou Hojets) de la propriété d'Acandia, au nom du Frère Casimir ou de

N. D. d' Acondia.

Dont acte fait et passé à la chancellerie de ce Vice-Consulat de France à Rhodes et signé après lecture par les comparants, les intervenants, les témoins.

Suivent les signatures : Henry Ducci, Frère Hugonis, Etienne Masse, Charles Masse, Mathieu Vidal, Siméon Vighié, Frère Toussaint, Frère Casimir, Frère Siméon-Marie.

Paul Touillet Consul gérant du Vice Consulat

COLLÈGE S. JEAN BAPTISTE

DIRIGÉ
PAR LES FRÈRES DES ÉCOLES CHRÉTIENNES
RHODES

Diplôme de **Med. Studies**

Les Membres du Comité du Collège, réunis en Commission d'Examen, déclarent que Monsieur Peter Minassé a subi avec succès à la fin de ses études
Mention Très Bien l'examen sur les matières suivantes: Elements de Philosophie, Langue et Littérature
Françaises, Rubens Français, Elements de Comptabilité, Histoire, Géographie Générale, Géographie de
l'Empire Ottoman, Arithmétique, Algèbre, Géométrie, Trigonométrie, Physique, Chimie, Histoire Naturelle
Dessins, Musique, Nécrologie, Sténographie, Langue Anglaise

C'est en ce que le présent Diplôme lui a été délivré pour valoir en que de raison
Rhodés, le 17 Juillet 1918

Le Membre du Comité

Le Directeur du Collège

A. Papadimitriou

Renseignements divers se rapportant au Collège. 49

Directeurs depuis la fondation du Collège jusqu'au départ de la Communauté française.

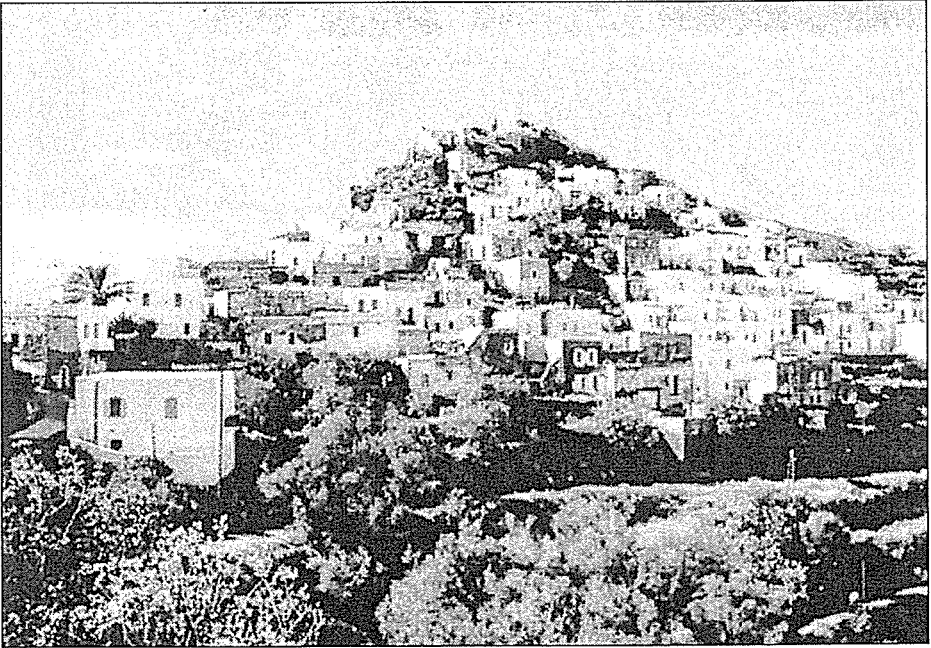

4 ans	F. Valentinien Martyr	- 1889 à Aout 1893 - part pour Jérusalem
1 an	F. Onésime Marie	- 7 ^h 1893 à " 1894 " " "
2 ans	F. Siméon Marie	- Aout 1894 à 2 ^h 1896
7 ans	F. Marc Bernardin	X ^h 1896 à 8 ^h 1903 - va à Occident
1 an	F. Marc Benoît	9 ^h 1903 à Janvier 1905 - va à la Pointe
3 ans	F. Isaac Bernardin	Janv. 1905 à Aout 1907 - " "
13 ans	F. Benoît Antoine	Aout 1907 à Aout 1920 - va à Galata
2 ans	F. Ignace René	Aout 1920 à Aout 1922
<u>33 ans.</u>		

Prix d'Excellence, et Diplômes décernés depuis leur création 1909 à 1920.

Diplômes

1908 - 1909		1909 - 1910	
Hiazim Chinassi	Constantin Hypriotes	Yaharon Mouradian	
Jedith Minashe'	Michel Sotiropoulos	Théodore Hadji Pares'	
Saïl Alhadef	Constantin Philippides		
Antoine Calambichis		1911 - 12	
Rahamin Minashe'		Hadji Apostolos	
Eleftri Diacoyannis		Constantin Panayotis	
1910 - 1911		1912 - 13	
Jean Louvidis	François Vidal	Barle Papadakis	
Panayotis Joannidis	Antoine Calipolitis	Panayotis Combozlor	
Elias Genzephilis		1914 - 15	
Michel Lamentziadis	Nicolas Gergiadis	Dimitri Hypriotes	
1913 - 14		Zacharias Papazacharias	
Barle Pipinos	Sadoc Minashe'		
Damasie Karamarios			
Stéphane Gracy			
Asher Comiel			
Abou Hassan			

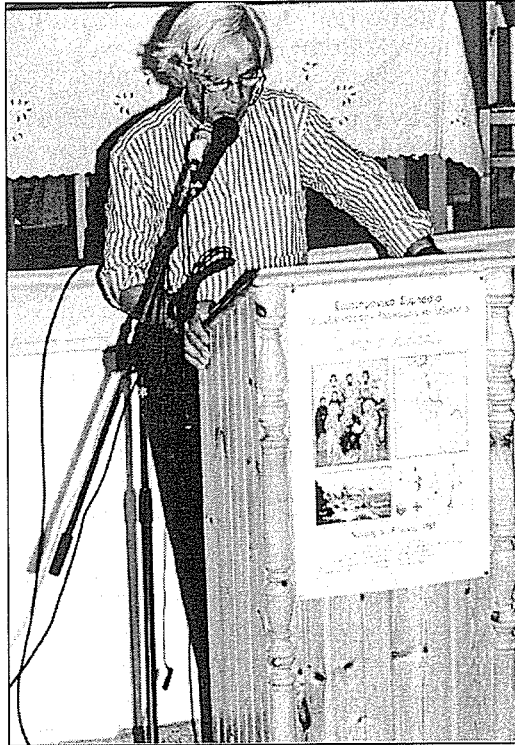
Ο Εμπορείος

ΤΕΧΝΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΗΛΙΑΣ ΚΟΛΛΙΑΣ

Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

**ΠΡΩΤΟΜΑΪΣΤΟΡΕΣ,
ΜΟΥΡΑΤΟΡΕΣ ΚΑΙ ΜΗΧΑΝΙΚΟΙ
ΤΩΝ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΟΧΥΡΩΣΕΩΝ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ**

*Ο κ. Ηλ. Κόλλιας
στο βήμα*

Όταν οι Ιππότες του Αγ. Ιωάννου της Ιερουσαλήμ πήραν τη Ρόδο στα 1309/10, βρήκαν μια αρκετά ισχυρή οχύρωση. Το γεγονός ότι πολιορκούσαν την πόλη 3 έως 4 χρόνια¹ το υποδηλώνει. Εξάλλου ήταν αρκετά ισχυρή και απόρρητη τουλάχιστον από το πρώτο μισό του 13ου αι., διότι δεν μπόρεσε ο στρατός του αυτοκράτορα Ιωάννη Βατάτζη² στα 1233 να την εκπορθήσει και να την αποσπάσει από τα χέρια του Λέοντα Γαβαλά, που την κατείχε από τα 1204 ως ανεξάρτητος άρχοντας³. Το ίδιο περίπου συνέβη και αργότερα, όταν στα 1248 κατέλαβαν την αφρούρητη πόλη οι Γενουάτες⁴. Ο βυζαντινός στρατός με μεγάλη δυσκολία, και μετά από συνθήκη με τους πολιορκημένους, ανακατέλαβε τη Ρόδο.

Εντούτοις, από τις πρώτες δεκαετίες της ιπποτικής κατοχής οι Ιωαννίτες άρχισαν να επισκευάζουν και να επεκτείνουν τη ροδιακή οχύρωση. Η παλιότερη μαρτυρία για το οχυρωματικό έργο των ιπποτών είναι εκείνη του Γερμανού περιηγητή Ludolf de Suchen⁵, που πέρασε από τη Ρόδο στα χρόνια του μεγάλου μάγιστρου Elion de Villeneuve και παρατήρησε έντονη οικοδομική δραστηριότητα στα τείχη και, γενικά, στην πόλη. Διατηρήθηκε το οικόσημο του Elion de Villeneuve⁶ (1319-1346) μόνος μάρτυρας της οικοδομικής δραστηριότητάς του στην οχύρωση, εντοιχισμένο στη νότια όψη της νοτιοανατολικής πύλης του Κολλάκιου, της πύλης της Καστελλανίας⁷ (Σχ. 1). Επίσης είναι ένα σοβαρό στοιχείο, ότι ήδη από την εποχή του Villeneuve οι Ιωαννίτες Ιππότες προσπάθησαν να επεκτείνουν την πόλη ανατολικά. Από

1. Bosio, 32 κ.ε. Vertot (1726), τ. 1, σ. 493-500. Le Rouix (1904), σ. 272-284. Παπαχριστοδούλου (1994), σ. 271 κ.ε.

2. Νικηφόρος Βλεμμύδης, Εκδ. Λειψίας 1896, σ. 62. Παπαχριστοδούλου, σ. 259. Σαββίδης (1983), σ. 414-416. Σαββίδης (1987), σ. 314 κ.ε. Κόλλιας (1994), σ. 78.

3. Σαββίδης (1981). Σαββίδης (1983). Σαββίδης (1987), σ. 301-304.

4. Ακροπολίτης, εκδ. Βόννης 1837, σ. 92-95. Σκουταριώτης, εκδ. Σάθα 1894, σ. 499. Εφραίμιος Μοναχός, εκδ. Βόννης 1840, σ. 346-347. Σαββίδης (1983), σ. 420. Παπαχριστοδούλου σ. 259-261. Κόλλιας (1664), σ. 78.

5. Gabriel, τ. 1, σ. 107.

6. Ο.π., σ. 66, 101 και 107, πιν. XV, 3.

7. Κόλλιας (1992), σ. 99 κ.ε.

το έργο των διαδόχων του μέχρι τον Juan Fernandez de Heredia δεν σώθηκε καμιά ένδειξη πάνω στο τείχος. Αρχαιακή πηγή Nat. Library of Malta Rubrica et Regule Statuorum Arch. 69 φ. 33) και ο Bosio αναφέρουν ότι ο Dieudonné de Gozon⁸ (1346-1353) οικοδόμησε το μώλο του λιμανιού και έκλεισε την πόλη από τη θάλασσα. Ο ανατολικός όμως μώλος του λιμανιού υπήρχε από τα ελληνιστικά χρόνια και υπάρχει μέχρι τώρα. Μήπως τον επισκεύασε ή τον επεξέτεινε; Ή οικοδόμησε το βορεινό μώλο όπου στο ανατολικό του άκρο αργότερα ο μεγάλος μάγιστρος Philibert de Naillac⁹ οικοδόμησε τον ομώνυμο πύργο; Το συναξάρι του Αγίου Φανουρίου¹⁰ αναφέρει ότι την εποχή του μητροπολίτη Ρόδου Νείλου Διασορινού (1357-1369) ο «εξουσιαστής της Ρόδου» αποφάσισε να «ανακτίσει τα τείχη της χώρας» και έδωσε εντολή να αποσπάσουν οικοδομικό υλικό από ερειπωμένα κτίσματα νότια της πόλης. Αυτή η πληροφορία, κατά τη γνώμη μου, απηχεί την προσπάθεια των Ιπποτών στα μέσα του 14ου αι. να ενισχύσουν την οχύρωση και να επεκτείνουν την πόλη.

Ο Juan Fernandez Heredia (1377-1396) και ο διάδοχός του Philibert de Naillac (1395-1421) επισκεύασαν και ενίσχυσαν τα τείχη και τους πύργους της βορειοανατολικής πλευράς της πόλης και του λιμανιού¹¹. Ο τελευταίος μάλιστα οικοδόμησε στο βορειοδυτικό άκρο του λιμανιού τον ομώνυμο του πύργο (*εικ. 1*), που κατέρρευσε από το σεισμό του 1963. Αν κρίνουμε από το εντοιχισμένο οικόσημο του Naillac στο στενό πύργο που προβάλλει στο μέσον της οχύρωσης του λιμανιού, πρέπει ο παραπάνω μεγάλος μάγιστρος να ενίσχυσε το τείχος και σ' αυτή τη θέση¹².

Το γεγονός ότι τα παλαιότερα εντοιχισμένα οικόσημα¹³ στο τμήμα της δυτικής και νότιας οχύρωσης που αρχίζει από την πύλη του Αγ. Αντωνίου και τελειώνει στην πύλη του Αγ. Ιωάννου (*Σχ. 1*) είναι του μεγάλου μαγίστρου Anton Fluvian (1421-1437), μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι την εποχή του οι Ιππότες άρχισαν να επεκτείνουν το τείχος και να μεγαλώνουν την περίμετρο της πόλης (*εικ. 2*) δυτικά και νότια. Πιθανώς μέχρι τότε στην παραπάνω περιοχή να ήταν σε χρήση ακόμα το παλιό βυζαντινό τείχος¹⁴ (*Σχ. 1*). Όλα αυτά όμως δεν είναι βέβαια και βρίσκονται ακόμα στη σφαίρα των υποθέσεων.

Σε έγγραφο¹⁵ (Nat. Library of Malta Lib. Bul. Arch. 346, φ. 174-175) του τέλους του 1422 ή των αρχών του 1423, αναφέρεται ότι ο μεγάλος μάγι-

8. Bosio, σ. 85. Gabriel, τ. 1, σ. 108, σημ. 2.

9. Gabriel, τ. 1, σ. 72-73, πιν. XXIV-XXV και *εικ.* 40.

10. Δουκάκης, τ. 12, σ. 209. Κόλλιας (1994), σ. 80.

11. Gabriel, τ. 1, σ. 63-76 και 108.

12. Ό. π., σ. 63 και 108.

13. Όπ. π., σ. 96-99.

14. Κόλλιας (1992). Κόλλιας (1994), σ. 72-80. Σχ. I-II, εκ. 31-33.

15. Τσιρπανλής (1995), σ. 84 κ.ε. και 232-234.

στρος Α. Φλυβίαν επανέφερε στην Επάνω Οβριακή τους Εβραίους που ο προγενέστερος μεγάλος μάγιστρος Ph. de Naillac είχε μετακινήσει για άγνωστους λόγους στην Κάτω. Έτσι, η Επάνω συνοικία έμεινε έρημη και κατάντησε, σύμφωνα με το έγγραφο, περιοχή ενεδρών και φόνων. Εκτός των άλλων όμως, τα σκουπίδια που συσσωρεύονταν εκεί παρασέρνονταν από τα νερά της βροχής και έπεφταν στο λιμάνι που καταντούσε, πάντα σύμφωνα με το παραπάνω έγγραφο, απλησίαστο από τα πλοία. Το τελευταίο γεγονός μας κάνει να υποθέτουμε ότι η Επάνω Οβριακή βρισκόταν κοντά στο λιμάνι (Σχ. 1). Μήπως όμως θα πρέπει να υποθέσουμε ακόμη ότι μέρος της βορειοανατολικής πλευράς της πόλης, όπου βρισκόταν το λιμάνι, ήταν ακόμα ατείχιστο και έτσι τα νερά της βροχής εύκολα παρέσυραν τα σκουπίδια και τα έρριχναν στη θάλασσα; Είναι πολύ πιθανό. Το πρόβλημα όμως της συσσώρευσης σκουπιδιών στα λιμάνια το είχαν αρκετές παραθαλάσσιες πόλεις κατά το Μεσαίωνα και αργότερα στη δυτική Ευρώπη και στον ελληνικό χώρο, παρά το γεγονός ότι σε ορισμένες τουλάχιστον απ' αυτές είναι βέβαιο ότι τείχος διαχώριζε την πόλη από το θαλάσσιο χώρο. Στο Ηράκλειο¹⁶ της Κρήτης, στα 1323 οι κάτοικοι έρριχναν τα σκουπίδια πάνω στα τείχη και στη συνέχεια αυτά έπεφταν στο λιμάνι. Στα 1356 η βενετική Σύγκλητος¹⁷, ανάμεσα στα άλλα, συνιστά στις αρχές της παραπάνω πόλης να διοχετεύσουν τα νερά του οικισμού έξω από το λιμάνι για να εμποδιστεί η κάθοδος σκουπιδιών σ' αυτό. Αργότερα, στα 1584, αναφέρεται ότι χρειαζόταν δαπάνη 800 δουκάτων για να αλλάξει η κλίση των δρόμων των Χανίων¹⁸, ώστε να μην παρασύρονται τα σκουπίδια από τα νερά της βροχής και συσσωρεύονται στο λιμάνι. Παρόλα αυτά όμως η πιθανότητα να ήταν ατείχιστο τμήμα τουλάχιστον της βορειοανατολικής πλευράς, ενισχύεται κι από άλλα στοιχεία που ήλθαν στο φως πρόσφατα και θα τα παραθέσουμε παρακάτω.

Το έργο του Φλυβίαν συνέχισε ο διάδοχός του Jean Bonpart de Lastic¹⁹. Ενίσχυσε και συμπλήρωσε το τμήμα των οχυρώσεων που είχε αρχίσει ήδη ο Φλυβίαν, αλλά φαίνεται ότι ήταν συνάμα εκείνος που πρώτος πιθανώς περιέκλεισε την Οβριακή μέσα στα τείχη. Συνέχισε την οικοδόμηση του τείχους από το σημείο που σταμάτησε ο Φλυβίαν, δηλαδή από την πύλη του Αγ. Ιωάννου (εικ. 3) και έφθασε μέχρι το λιμάνι, μέχρι το μώλο των μύλων (Σχ. 1). Εκτός από το γεγονός ότι σ' όλη την έκταση του συγκεκριμένου τμήματος της οχύρωσης τα παλαιότερα υφιστάμενα οικόσημα ανήκουν στον J. B. de Lastic, δύο έγγραφα του Αρχείου της Μάλτας, που δημοσιεύθηκαν πρόσφατα, ενισχύουν την παραπάνω υπόθεση. Στο πρώτο²⁰ (Nat. Library of Malta

16. Πανοπούλου, σ. 185.

17. Όπ. π., σ. 195.

18. Όπ. π., σ. 197, σημ. 45.

19. Gabriel, τ. 1, σ. 108-109.

20. Τσιρπανλής (1995), σ. 84 κ.ε. και 616-617.

Lib. Bul. Arch. 363 f. 257) που υπεγράφη στις 14 του Μάρτη 1452, ο μεγάλος μάγιστρος εκφράζει την ευαρέσκειά του προς την Κοινότητα των Εβραίων, διότι αυτή δώρισε 1.000 τρέχοντα ροδίτικα φιορίνια για να επιταχυνθεί η οικοδόμηση των τειχών της πόλης και του πύργου του μώλου. Σύμφωνα με το παραπάνω έγγραφο, οι εργασίες είχαν ήδη αρχίσει. Επίσης θεωρήθηκε απαραίτητο, για μεγαλύτερη ασφάλεια του λιμανιού, να οικοδομηθεί ένας νέος προμαχώνας. Κατά τη γνώμη μου, ο πύργος του μώλου δεν είναι άλλος από εκείνον που αναφέρεται σε άλλα μεσαιωνικά κείμενα ως πύργος των μύλων και ο οποίος ορθώνεται ακόμα στο βόρειο άκρο του ανατολικού μώλου του λιμανιού (Σχ. 1). Ο A. Gabriel αρχικά υπέθεσε ότι ο πύργος των μύλων²¹ κτίστηκε γύρω στα 1461 και 1475 και πολύ πιθανώς γύρω στα 1465. Κατέληξε τότε σ' αυτή την υπόθεση, διότι μη έχοντας άλλο στοιχείο, τον συνέκρινε με τον πύργο²² του Αγίου Νικολάου (1464-1467) (εικ. 4) με τον οποίο έχει κοινά στοιχεία. Αργότερα διόρθωσε την παλαιότερη υπόθεσή του και χρονολόγησε τον πύργο των μύλων²³ μεταξύ των ετών 1440 και 1454, άποψη που ενισχύεται τώρα πλέον και από το πιο πάνω έγγραφο. Ο νέος προμαχώνας²⁴ επίσης διακρίνεται ακόμα και τώρα εμπρός από την πύλη της Αγίας Αικατερίνης (Σχ. 1). Είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι τα αναφερόμενα στο έγγραφο τείχη που βιάζεται ο J. B. de Lastic να οικοδομήσει ήταν τα ανατολικά, τα οποία θα προστάτευαν την Οβριακή, ή τουλάχιστον ήταν τμήμα της προς οικοδόμηση οχύρωσης. Πιθανώς αυτός ήταν ο ισχυρότερος λόγος που οι Εβραίοι ενίσχυσαν οικονομικά την προσπάθεια του μεγάλου μάγιστρου για την οχύρωση της πόλης.

Το δεύτερο έγγραφο²⁵ (Nat. Library of Malta Lib. Arch. 364 φ. 189-190), που χρονολογείται στις 24 Νοεμβρίου 1452, είναι μια νοταριακή πράξη παραχώρησης οικοπέδου μέσα στην πόλη στον Εβραίο γιατρό Σαμουήλ για τις προσφορές του προς το ιπποτικό τάγμα. Το οικόπεδο βρισκόταν *«εκεί που άλλοτε ήταν η πόρτα και ο πύργος της Ακαντιάς, στην έξοδο από τον βούργο της πόλης προς τα προάστια..... πάντα στη συνοικία της Ακαντιάς, χωρίς όμως να συμπεριλαμβάνεται ο εσωτερικός δρόμος που περιτρέχει το τείχος, όπως συμβαίνει και στο υπόλοιπο μέρος της πόλης που τελευταία περιτειχίστηκε»*²⁶.

Στο τελευταίο έγγραφο γίνεται μνεία πύλης και πύργου της Ακαντιάς, που προφανώς είχαν ήδη, τον Νοέμβριο του 1452, αχρηστευθεί γιατί νέα οχυρωματικά έργα τα είχαν αντικαταστήσει και αχρηστεύσει. Η πύλη και ο πύργος δεν μπορεί να βρίσκονταν μακριά από το ανατολικό λιμάνι που μέχρι

21. Gabriel, τ. 1, σ. 59-61. Κόλλιας (1994), Σχ. 1.

22. Gabriel, τ. 1, σ. 79-90.

23. Ό. π., τ. 2, σ. 232.

24. Ό. π., τ. 1, σ. 63.

25. Τσιρπανλής (1995), σ. 84 κ.ε. και 659-662.

26. Ό. π., σ. 659.

σήμερα φέρει την ίδια ονομασία. Το έγγραφο δεν ορίζει πότε έγιναν αυτά τα νέα έργα, αλλά αναφέρει ότι εκτελέστηκαν πρόσφατα (*noviter*). Θα πρέπει να υποθέσουμε ότι θα εκτελέστηκαν πριν από λίγα χρόνια ή και μήνες ακόμα οπωσδήποτε στη διάρκεια της δεκαπενταετούς θητείας του Lastic στη διακυβέρνηση της Ρόδου μέχρι το 1452, έτους υπογραφής του παραπάνω εγγράφου. Ο Jacques de Milly²⁷ (1454-1461) συμπλήρωσε το έργο του Lastic και η τειχισμένη μεσαιωνική πόλη πήρε τις σημερινές της διαστάσεις. Η δίγλωσση επιγραφή²⁸ του 1457 (εικ. 5), ιταλική και ελληνική, η εντοιχισμένη στο πλάι της δυτικής παραστάδας του εσωτερικού ανοίγματος της πύλης του Αγ. Ιωάννου (Σχ. 1), το υποδηλώνει. Εκεί ο πρωτομάστορας Μανουήλ Κούντης καυχείται ότι είναι «...protomaistro de tuta la Muralia nova de Rodo...», είναι δηλαδή πρωτομάστορας όλου του νέου τείχους της Ρόδου²⁹.

Η αψίδα της ανώνυμης εκκλησίας που βρίσκεται στην Οβριακή πλάι και βόρεια της νεότερης πύλης της Ακαντιάς (ανοίχθηκε επί ιταλοκρατίας) διατρυπάται από ένα μονόλοβο παράθυρο. Αργότερα το ανατολικό τείχος περιέβαλε την αψίδα της εκκλησίας και έφραξε το παράθυρο. Η ύπαρξη παραθύρου στην αψίδα υποδηλώνει ότι όταν η εκκλησία οικοδομήθηκε δεν υπήρχε το τείχος ανατολικά και σε επαφή μ' αυτή. Η εκκλησία³⁰ από τις αναλογίες της και από την ισόδομη τοιχοποιία³¹ δεν μπορεί, κατά τη γνώμη μου, να χρονολογηθεί σε εποχή παλαιότερη του 15ου αι. Τα παραπάνω νομίζω ότι ενισχύουν την άποψη ότι γύρω στα μέσα του 15ου αι. οικοδομήθηκε το ανατολικό τείχος της Οβριακής, το οποίο και έφραξε το παράθυρο της ανώνυμης εκκλησίας.

Νοταριακή πράξη³² του 1391 τοποθετεί τον ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης «... in borgo di Rodi iuxtum menia porte scilicet moduli...». Ως ξενώνας της Αγ. Αικατερίνης³³ θεωρείται κτήριο της Οβριακής, κοντά στα τείχη και πλησίον

27. Gabriel, τ. 1, σ. 109.

28. Man(o)li C(u)nti p(ro)tomast(ro) muradur é stato/p(ro)tomast(ro) de tuta la muralia nova de Rodo per laqual/cosa dw licenzia dw lo Reverendo in Christo p(at)re signo(r) Mo(n)signo(r) fra/Jacobo da Mil(l)i Maist(ro) de lo Hospital de Sant (Jh(e)r(us)a)l(e)m/ a fato far questo scritto l' an 1457 a 20 de aoust.

+ Ανηγέρθη εκ βάθρου και ανικοδομήθει το παρόν τηχαίον της Ρόδου προ/τομαστορεβοντος καμού Μανο(υ)ήλ Κούντ(η).

29. Με την οικοδομική επιγραφή του Μανουήλ Κούντης έχουν ασχοληθεί: Gabriel τ. 1, σ. 97-98. E. Weigand, *Byzantinische Zeitschrift*, τ. 26 (1926), σ. 147. Egidi, σ. 62. Geroia (1930), σ. 1021. Κόλλιας (1994), σ. 83, εικ. 38. Ο Ζ. Τσιρπανλής (1995), σ. 125-126 υποθέτει ότι ο Μανόλης Κόντης, που την 1-3-1437 νοικιάζει από το Τάγμα αλυκές κοντά στο Κάστρο Parambolino, θα μπορούσε να είναι και ο αναφερόμενος στην επιγραφή πρωτομάστορας.

30. Οι αναλογίες της αψίδας της πλησιάζει εκείνες του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και των Αγ. Θεοδώρων στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, εκκλησίες που χρονολογούνται με αρκετή πιθανότητα στον 15ο αι. (βλ. Gabriel, τ. 2, σ. 200-201. Κόλλιας (1994), Σχ. 1, αρ. 30 και 31).

31. Κόλλιας (1986), σ. 10-12.

32. Gabriel, τ. 2, σ. 227-228.

33. Ό. π., σ. 102-106. Επίσης για το D. d' Allemagna και τον ξενώνα της Αγ. Αικατερίνης βλ. το υπό έκδοση άρθρο του Ζ. Τσιρπανλή, Γνωστά και άγνωστα ευαγή ιδρύματα στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου (14ος-16ος αι.), στον τιμητικό τόμο του Α. Τσοπανάκη.

της πύλης της Αγ. Αικατερίνης (Σχ. 1), που ταυτίζεται με την πύλη του μώλου και έχει πάνω του εντοιχισμένο το οικόσημο των Allemagna (ιδρυτής του Ξενώνα ήταν ο Domenico d' Allemagna). Σε άλλο έγγραφο (Nat. Library of Malta Arch. 347 φ. 163) η «πάνω Οβριακή», όπου βρισκόταν και ο Ξενώνας της Αγ. Αικατερίνης, τοποθετείται «in borgo Rodi». Εδώ επίσης βρίσκονταν, η συνοικία της Αγ. Βαρβάρας³⁴ και σπίτια και οικόπεδα των πλουσίων ευγενών Δραγονέτου Κλαβέλη και Saffredo Calvo. Τι συμβαίνει λοιπόν; Στο έγγραφο του 1422-1423 η συνοικία της Επάνω Οβριακής φαίνεται, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, να βρίσκεται εκτός τειχών. Επίσης σε άλλα έγγραφα του 1452, που και αυτά αναφέρθηκαν πιο πάνω, γίνεται λόγος για οικοδόμηση νέων οχυρώσεων και μάλιστα μνημονεύονται και παλιές αχρηστευμένες πλέον οχυρώσεις μετά την οικοδόμηση πρόσφατα (noviter) νέων τειχών. Ο εκδότης³⁵ των τριών παραπάνω εγγράφων αναρωτιέται: «Το κομμάτι επομένως αυτό του βούργου ήταν εκτός τειχών». Και απαντά ο ίδιος «πιθανώς». Επομένως και ο Ξενώνας της Αγ. Αικατερίνης στο τέλος του 14ου αι. ορθωνόταν και αυτός έξω από τα τείχη και κοντά σ' αυτά που πιθανώς βρίσκονταν τότε δυτικότερα. Τότε, με τα παραπάνω δεδομένα, η πύλη του μώλου, που αναφέρεται στη νοταριακή πράξη του 1391, δεν θα βρισκόταν στη σημερινή της θέση, αλλά δυτικά του Ξενώνα. Έχοντας λοιπόν εμπρός του ο Ζ. Τσιρπανλής, εκδότης των παραπάνω εγγράφων, όλον αυτόν τον κυκεώνα των πληροφοριών, καταλήγει γράφοντας: «Οι υποθέσεις πάντως θα παραμένουν στη σφαίρα των αμφιβολιών, ως τη στιγμή που η αρχαιολογική έρευνα θα δώσει ασφαλέστερες αποδείξεις».

Εντούτοις δεν είναι παράξενο μεγάλα και πολυτελή κτίρια να βρίσκονται κατά το Μεσαίωνα εκτός των τειχών της Ρόδου. Η πολυτελής έπαυλη³⁶ του μεγάλου μαγίστρου Foulques de Villaret (1309-1317) βρισκόταν στο προάστιο του Ροδινίου. Από εκεί διέφυγε ο Villaret, όταν ξέσπασε κίνημα εναντίον του, και κατέφυγε στο Κάστρο της Λίνδου το 1317. Επίσης πολυτελείς κατοικίες πλουσίων Ροδίων βρίσκονταν στα προάστια της πόλης ανάμεσα σε κήπους με οπωροφόρα δέντρα, όπως εκείνη του Δραγονέτου Κλαβέλη³⁷, την οποία επισκέφθηκε στα 1413 ο Nicola d' Este. Στα 1458 ο Roberto da Sanseverino³⁸ επισκέφθηκε την έπαυλη του Καστελλάνου της Ρόδου στην περιοχή του Μαλπάσο. Η περιοχή αυτή, γνωστή με την ίδια ονομασία μέχρι σήμερα, βρίσκεται 5-6 χλμ. νοτιοδυτικά της πόλης της Ρόδου. Ο G. Caoursin³⁹ αναφέρει κατοικίες Εβραίων στα προάστια και στις μικρογραφίες του κώδικά⁴⁰ του (Par. Lat. 6067) απεικονίζονται εκκλησίες και επαύλεις εκτός τειχών.

34. Τσιρπανλής (1995), σ. 81-84, 87, 236-237, 254-255 και 459-460.

35. Ό. π., σ. 87.

36. Bosio, σ. 45. Picenardi, σ. 171-172.

37. Picenardi, σ. 149. Waldstein-Wartenberg, σ. 60. Τσιρπανλής (1991), σ. 334 και σημ. 3.

38. Sanseverino, σ. 55. Waldstein-Wartenberg, σ. 62.

39. Gabriel, τ. 1, σ. 14 σημ. 4. Τσιρπανλής (1995), σ. 87.

40. Κόλλιας (1994), εικ. 40.

Στις μικρογραφίες μάλιστα στα φ. 18, φ. 32, φ. 37^v, φ. 48^v και φ. 80^v, όπου απεικονίζεται η πόλη της Ρόδου με τα προάστια της σε διάφορες φάσεις της μεγάλης πολιορκίας από τους Τούρκους στα 1480, διακρίνονται στο αριστερό πάνω άκρο των μικρογραφιών κτίρια με επίπεδες στέγες μέσα σε ένα ψηλό και κτιστό περίβολο. Δεξιά στην όψη του περιβόλου βρίσκεται η πύλη του με τοξωτό ανώφλι. Προφανώς απεικονίζεται μια έπαυλη ή αγροικία, που ήταν οχυρωμένη (εικ. 6). Είναι γνωστό ότι σε όλη τη δυτική Ευρώπη στη διάρκεια του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης υπήρχαν στα προάστια των πόλεων επαύλεις⁴¹ που ήταν συνήθως οχυρωμένες. Η εκκλησία του Αγ. Αντωνίου⁴², που αν κρίνουμε από τις απεικονίσεις της στις μικρογραφίες του κώδικα του Caoursin ήταν σεβαστών διαστάσεων, βρισκόταν εκτός τειχών στη δυτική ακτή του Μανδρακίου (εικ. 6).

Στα 1465 φαίνεται ότι η οχύρωση της Ρόδου είχε πάρει τη σημερινή έκταση και γι' αυτό το λόγο ο μεγάλος μάγιστρος Pedro Ramon Zacosta (1461-1467) εκδίδει διάταγμα⁴³ με το οποίο ανακατανέμει στις διάφορες «γλώσσες» του ιπποτικού τάγματος την οχύρωση (Σχ. 1). Κάθε εθνότητα «γλώσσα» των Ιωαννιτών είχε καθορισμένη με ακριβή όρια θέση στην οχύρωση σε περίπτωση πολιορκίας. Ο ίδιος οικοδόμησε και τον πύργο του Αγ. Νικολάου⁴⁴ (εικ. 1) γύρω στα 1464-1467, ανεξάρτητο φρούριο στην άκρη του μώλου του Μανδρακίου και θέση-κλειδί για την άμυνα της Ρόδου. Ο Giovanni Batista degli Orsini⁴⁵ (1467-1476) συνέχισε το έργο των προκατόχων του έχοντας ως επόπτη των οχυρωματικών έργων τον Pierre d' Aubusson⁴⁶, διάδοχό του στο αξίωμα του μεγάλου μαγίστρου (1476-1503). Ο τελευταίος δεν είναι μόνο ο πιο ένδοξος μάγιστρος της Ρόδου, νικητής του Μεχμέτ Β' του Πορθητή στη μεγάλη πολιορκία της Ρόδου στα 1480, αλλά και ένας από τους πιο δραστήριους οικοδόμους. Το οικοσήμό του είναι εντοιχισμένο στις οχυρώσεις τουλάχιστον σε πενήντα σημεία. Οι διάδοχοί⁴⁷ του Emery d' Amboise (1503-1512), Fabrizio del Carretto (1513-1521) και ο τελευταίος μάγιστρος της Ρόδου Philippe Villiers de l' Isle-Adam (1521-1522) συνέχισαν το έργο του, ιδιαίτερα ο Del Carretto, και κυρίως ενίσχυσαν τις οχυρώσεις για να αντιμετωπίσουν επιτυχώς το πυροβόλο.

Ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα είναι πώς οι Ιωαννίτες ιππότες έφεραν σε πέρας αυτό το τεράστιο έργο, που με μεγάλη συντομία αναφέραμε παραπάνω. Αυτό δηλαδή που μας ενδιαφέρει εδώ είναι η οργάνωση του έργου⁴⁸. Τα στοιχεία που έχουμε μέχρι στιγμής στα χέρια μας είναι

41. Βλ. πρχ Enlart, σ. 189-195.

42. Picenardi, σ. 150-151. Gabriel, τ. 2, σ. 211, Waldstein-Wartenberg, σ. 61-62.

43. Bosio, σ. 293-294. Gabriel, τ. 1, σ. 19-26 και 143-144, εικ. 4.

44. Gabriel, τ. 1, σ. 79-90. Κόλλιας (1994), εικ. 36. Τσιρπανλής (1995), σ. 87.

45. Gabriel, t. 1, s. 109.

46. Ό π., σ. 109-111.

47. Ό π., σ. 111.

48. Ό π., σ. 113-117.

λίγα, αλλά ικανά για να κατανοήσουμε σε χοντρές γραμμές το οργανωτικό πλαίσιο της εργασίας.

Μεγάλο μέρος του βοηθητικού εργατικού προσωπικού ήταν συνήθως σκλάβοι που ανήκαν στο Ιωαννιτικό Τάγμα ή σε ιδιώτες. Συχνά οι ταξιδιώτες που περνούσαν από τη Ρόδο ανέφεραν ότι είχαν δει εκατοντάδες σκλάβους⁴⁹ να βοηθούν στο κτίσιμο των οχυρώσεων ή να σκάβουν και να βαθαίνουν την τάφρο. Σύμφωνα με πληροφορίες ταξιδιωτών του τέλους του 15ου και των αρχών του 16ου αι. οι απασχολούμενοι κατά καιρούς σκλάβοι από τους ιππότες για τη βελτίωση των οχυρώσεων ήταν από το 100 έως 3.000. Σε έκτακτες περιπτώσεις οι ιππότες έκαναν επίταξη και των σκλάβων των ιδιωτών. Ο μεγάλος μάγιστρος λ.χ. Ph. de Villiers de l'Isle-Adam⁵⁰ διέταξε να χρησιμοποιηθούν για την επισκευή των οχυρώσεων και γενικά για τις ανάγκες της άμυνας στη διάρκεια της τελευταίας πολιορκίας της Ρόδου του 1522, τα 3/4 των σκλάβων του Τάγματος και των ιδιωτών και μόνο το 1/4 να παραμείνει στη διάθεση των κυρίων τους. Επίσης χρησιμοποιούσαν εργάτες αμειβόμενους, τους *homines* ή αργοδουλάτους⁵¹, που συχνά αναφέρονται σε ιπποτικά έγγραφα.

Τα έργα⁵² εκτελούσαν οι οικοδόμοι, οι μάστορες που από τις ιστορικές πηγές αναφέρονται ως μουράτορες ή μάγιστροι μουράτορες. Τα έργα, σ' όλη τη διάρκεια του 14ου και του 15ου αι., τα σχεδίαζε και τα διηύθυνε ο πρωτομαΐστορας, πρωτομάστορης, πρωτομάστρος, πρωτομάστορας ή *protomagistro*, *protomastro*, *protomaestro*, *protomaistro*. Οι περισσότεροι τουλάχιστον πρωτομάστορες πρέπει να ήταν Έλληνες. Τα ονόματα πολύ λίγων γνωρίζουμε μέχρι στιγμής και πιθανώς κατά σύμπτωση είναι Ελλήνων.

Με ένα έγγραφο στα 1428 ο μεγάλος μάγιστρος προάγει από την τάξη του παροίκου στην τάξη του μαρινάριου τον γιού του μουράτορα και πρωτομάστορα Γεωργίου Singan (Τσιγγάνου;) ή Τούρκου⁵³, για τις υπηρεσίες του τελευταίου προς το ιπποτικό τάγμα. Ένα άλλο έγγραφο του 1448 προάγει τον πρωτομάστορα Θεόδωρο Στρατιώτη⁵⁴ από την τάξη και πάλι του παροίκου στην τάξη του μαρινάριου. Τρίτο έγγραφο του 1494 αναφέρει τον πρωτομάστορα Αντώνιο του Παπά⁵⁵ να μετέχει σε επιτροπή, που είχε οριστεί από το ιπποτικό τάγμα, για την παραλαβή οχυρωματικού έργου στο Κάστρο του αποστόλου Πέτρου, στο Πετρούμι, στο σημερινό Μπουντρούμ, που βρί-

49. Trevisan, σ. 118. Thenaud, σ. 134. Waldstein-Wartenberg, σ. 53-54.

50. Bosio, σ. 632.

51. Τσιρπανλής (1995), σ. 30-31. Παλαιότερα ο A. Gabriel, τ. 1, σ. 113 σημ. 3 και 149, πίστευε οι αργοδουλάτοι ανήκαν στην τάξη των σκλάβων.

52. Τσιρπανλής (1995), σ. 78-79. Gabriel, τ. 1, σ. 98, 113 και 148-149.

53. Lutrell, σ. 60-61. Κόλλιας (1994), σ. 83. Τσιρπανλής (1995), σ. 77.

54. Τσιρπανλής (1988), σ. 6 σημ. 2. Ο ίδιος (1995), σ. 77. Κόλλιας (1994), σ. 83.

55. Gabriel, τ. 1, σ. 148-149. Egidi, σ. 69. Gerola (1930), σ. 1022. Κόλλιας (1994), σ. 83 σημ. 96. Τσιρπανλής (1995), σ. 77.

σκεται απέναντι από την Κω στη θέση της αρχαίας Αλικαρνασσού. Αυτά και μόνο γνωρίζουμε, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, γι' αυτούς τους τρεις πρωτομάστορες. Είναι φανερό ότι ήταν απλοί άνθρωποι του λαού. Οι δυο μάλιστα, ο Γεώργιος Singan ή Τούρκος και ο Θεόδωρος Στρατιώτης ανήκαν σε κατώτερη τάξη, ήταν πάροικοι, ήταν εξαρτημένοι.

Ο πλέον γνωστός πρωτομάστορας είναι ο Μανόλης Κούντης⁵⁶, που το όνομά του, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, είναι χαραγμένο στη δίγλωσση επιγραφή του 1457, την εντοιχισμένη δυτικά του βόρειου ανοίγματος της Πύλης του Αγ. Ιωάννου (Σχ. 1 και εικ. 5). Είναι η πρώτη φορά και η μοναδική, απ' όσα ξέρω, που οι Ιππότες επιτρέπουν να εντοιχιστεί πλάκα με την αναγραφή του ονόματος ενός πρωτομάστορα. Ήθελαν οι Ιππότες να τιμήσουν τον Κούντη για τις πολλές υπηρεσίες του προς το Τάγμα και για τη σημαντική συμβολή του στην άμυνα της Ρόδου; Πιθανώς. Ήταν όμως ο μόνος πρωτομάστορας που συνέβαλε στην οικοδόμηση ή τη βελτίωση των τειχών; Το θέμα μένει ανοικτό μέχρις ότου νέα στοιχεία έλθουν στο φως για την πιθανή λύση του προβλήματος.

Τους πρωτομάστορες λοιπόν που γνωρίζουμε μέχρι τώρα, έστω και ελάχιστα, είναι Έλληνες. Λατίνοι, Δυτικοευρωπαίοι πρωτομάστορες ή αρχιτέκτονες ήλθαν και δούλεψαν στη Ρόδο. Ποιοί εφάρμοσαν στις οχυρώσεις τα δυτικοευρωπαϊκά αμυντικά και μορφολογικά στοιχεία; Υπάρχουν λοιπόν ενδείξεις ότι είχαν έλθει στη Ρόδο και δυτικοευρωπαίοι πρωτομάστορες, που σχεδίασαν και οικοδόμησαν κτίρια και τμήματα οχυρώσεων και δίδαξαν στη ντόπια μαστοράτσα τη νεότερη στη Ρόδο αρχιτεκτονική.

Η πιο πάνω υπόθεση ενισχύεται από το γεγονός ότι δύο πολύ σημαντικές προσωπικότητες Λατίνων ανέλαβαν να διευθύνουν οικοδομικά έργα: ο πριόρης της εκκλησίας του Αγ. Ιωάννου και κατόπιν αρχιεπίσκοπος Ρόδου Jean Morel και ο μεγάλος μάγιστρος Pierre d' Aubusson. Ο πρώτος, ενώ ήταν μεγάλος πριόρης, δηλαδή ο ανώτατος αξιωματούχος της εκκλησιαστικής ιεραρχίας του Τάγματος, πήρε την άδεια στα 1437 να ανακαινίσει εκ θεμελίων την κατοικία⁵⁷ του (Canonica Conventuale) που είχε ήδη οικοδομήσει το 1433⁵⁸. Αργότερα, στις 20-3-1441, ο μεγάλος μάγιστρος και το συμβούλιό του υπέγραψαν συμφωνία με τον Morel⁵⁹, που ανέλαβε την εποπτεία για το χτίσιμο του νέου Νοσοκομείου⁶⁰. Εξάλλου ο πριόρης Morel⁶¹ είχε οριστεί από το 1437, μαζί με τον μεγάλο Κουμενδούρη Ιωάννη Cavalion, εκτελεστής της διαθήκης του Α. Fluvian και διαχειριστής του κληροδοτήματός του για την οικοδόμηση του νέου Νοσοκομείου.

56. Βλ. σημ. 24 και 25.

57. Τσιρπανλής (1995), σ. 94 και 294-298.

58. Gabriel, t. 2, σ. 89 σημ. 5. Τσιρπανλής (1995), σ. 94.

59. Τσιρπανλής (1995), σ. 95 και 403-404.

60. Για το νοσοκομείο βλ. Gabriel, t. 2, s. 13-36.

61. Bosio, s. 153.

Το γεγονός ότι ανέλαβε ο Morel να διευθύνει την εκτέλεση δύο σημαντικών οικοδομικών έργων, που ήταν το χτίσιμο της Canonica Conventuale και του νέου Νοσοκομείου, πιθανώς να είναι ένδειξη ότι ο πριόρης διέθετε εκτός των άλλων και γνώσεις μηχανικής ή αρχιτεκτονικής. Σε παπικό όμως έγγραφο της 10-2-1447 ο Morel χαρακτηρίζεται μόνο ως «Utriusque iuris doctor»⁶², δηλ. διδάκτορας του δικαίου.

Η δεύτερη προσωπικότητα Λατίνου, που γνώριζε την οικοδομική τέχνη και ιδιαίτερα των οχυρώσεων, ήταν ο μεγάλος μάγιστρος Pierre d' Aubusson. Ο βιογράφος του Bouhours αναφέρει μεταξύ των άλλων, ότι ο P. d' Aubusson «...σπούδασε τα μαθηματικά και κυρίως το τμήμα των μαθηματικών που αφορούσε την πολεμική τέχνη»⁶³. Εκτιμώντας αυτές τις γνώσεις του και πιθανώς και άλλα προσόντα του P. d' Aubusson ο μεγάλος μάγιστρος G. B. degli Orsini τον διόρισε το 1472 επόπτη⁶⁴ όλων των οχυρωματικών έργων, θέση την οποία κράτησε μέχρι το 1476, έτος θανάτου του G. B. degli Orsini και εκλογής του ίδιου ως μεγάλου μαγίστρου.

Στις 18 Δεκεμβρίου του 1476, λίγους μήνες μετά την ανάληψη της εξουσίας από τον P. d' Aubusson, το Συμβούλιο του Τάγματος αναθέτει στον ίδιο το μεγάλο μάγιστρο την ανοικοδόμηση τμήματος του τείχους⁶⁵ του λιμανιού μεταξύ της πύλης του Ταρσανά και της πύλης του Κολλάκιου (Πύλη Καστελλανίας) (Σχ. 1) που είχε καταρρεύσει πρόσφατα από θεομηνία⁶⁶. «Και επειδή – αναφέρει η απόφαση⁶⁷ (Nat. Library of Malta Lib. Conciliorum Arch. 75 φ.

62. Τοιρπανλής (1995), σ. 95 σημ. 2.

63. Bouhours, σ. 8.

64. Bosio, σ. 335. Gabriel, τ. 1, σ. 109.

65. Το τμήμα του τείχους που κατέρρευσε από την καταιγίδα βρισκόταν, σύμφωνα με την παραπάνω απόφαση, «...retro Ecclesiam Cathedralem Sanctae Mariae Castellae Rhodi et domum archiepiscopalem...». δηλ. «...πίσω από την Παναγία του Κάστρου της Ρόδου και του αρχιεπισκοπικού οίκου...». Ο αρχιεπισκοπικός οίκος δεν βρισκόταν στη σημερινή πλατεία Εβραίων Μαρτύρων, δηλ. στο λεγόμενο «Ναυαρχείο», όπως αναφέρεται από τον Αγ. Τσοπανάκη, σ. 120, αλλά δίπλα και βόρεια της Παναγίας του Κάστρου (Gabriel, τ. 2, σ. 170-174 Αχειμάστου-Ποταμιάνου). Επρόκειτο για την κατοικία του λατίνου αρχιεπισκόπου (Archiepiscopus Colossensis) και όχι του Ορθόδοξου μητροπολίτη. Αυτό το κτίριο δόθηκε με παπική βούλα στα 1322 (Archives de l' Orient latin, τ. 1, σ. 269) στο λατίνο αρχιεπίσκοπο. Τα δύο λοιπόν κτίρια (η Παναγία του Κάστρου και ο αρχιεπισκοπικός οίκος δεν δηλώνουν τα δύο όρια του τείχους που κατέπεσε, αλλά ένα μικρό τμήμα του, που διακρίνεται ακόμα και σήμερα από την πλευρά του λιμανιού. Φαίνονται σαφώς το παλιότερο τμήμα στο κάτω μέρος με μεγάλους πωροπλίνθους και το νεότερο με μικρούς.

Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι το κτίριο που αναφέρεται σήμερα ως «Ναυαρχείο», ήταν η κατοικία του ορθόδοξου μητροπολίτη (Gabriel, τ. 2, σ. 114). Τα στοιχεία όμως για την αποδοχή αυτής της υπόθεσης είναι αρκετά ισχνά.

66. Απ' όσα αναφέρει ο Bosio, σ. 365, Υποθέτουμε ότι η αναφερόμενη στο ιπποτικό έγγραφο θεομηνία έγινε στα τέλη Νοεμβρίου ή στις αρχές Δεκεμβρίου 1476.

67. Gabriel, τ. 2, σ. 228-229 (με πολλά λάθη στην μεταγραφή του Εγγράφου). Τσοπανάκης, σ. 117-118 (τα αποσπάσματα της μετάφρασης του λατινικού εγγράφου στα ελληνικά τα αντλήσαμε από το άρθρο του Αγαπ. Τσοπανάκη, σ. 118-119).

145) – κανένας δεν έχει τη σχετική καταλληλότητα και μεγάλη ευκολία και επιμέλεια να το εκτελέσει εκτός από τον ίδιο τον Σεβασμιώτατον κύριο Μάγιστρο, που ανέκαθεν είναι ολόψυχα διατεθειμένος να κάμνει αυτά και έχει και δούλους και τεχνίτες γι' αυτό παρακλήθηκε από τους κυρίους του εν λόγω Συμβουλίου ο εν λόγω Σεβασμιώτατος κύριος Μάγιστρος να ενεργήσει να χτίσει το ίδιο το τείχος.... και έτσι ο ίδιος ο Σεβασμιώτατος κύριος Μάγιστρος κατά παράκληση του εν λόγω Σεβαστού Συμβουλίου για την τιμή και ωφέλειαν του Τάγματος ανέλαβε αυτός την υποχρέωση.... αν και δεν έχει αναλάβει και πολλά άλλα έργα επιδιορθώσεων».

Δεν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία, σύμφωνα με αυτά που αναφέρονται στο παραπάνω έγγραφο, ότι ο P. d' Aubusson ανέλαβε το έργο της ανοικοδόμησης του θαλασσινού τείχους του Κολλάκιου ως εργολάβος, ο οποίος μάλιστα είχε συγκροτημένα συνεργεία από σκλάβους και τεχνίτες (qui habet sclavos et operarios). Επίσης το ίδιο έγγραφο τονίζει τις γνώσεις και την επιδεξιότητα του μεγάλου μαγίστρου σχετικά με την οικοδομική τέχνη.

Το έργο, αν κρίνουμε από την επιγραφή⁶⁸ την εντοιχισμένη πάνω σ' αυτό το τμήμα του τείχους, τελείωσε το δεύτερο εξάμηνο του 1478.

Σε μια προγενέστερη απόφαση⁶⁹ του Συμβουλίου του Τάγματος (nat. Library of Malta Lib. Conciliorum Arch. 75 φ. 119) χρονολογημένη στις 2 Ιουλίου 1476 λίγες μέρες μετά την εκλογή του P. d' Aubusson ως μεγάλου μαγίστρου, ορίστηκε το ετοιμόρροπο τείχος του Ταρσανά⁷⁰ να επισκευαστεί. Προφανώς πρόκειται για το ίδιο τμήμα του τείχους που κατέρρευσε στη διάρκεια του χειμώνα της ίδιας χρονιάς από τη γνωστή θεομηνία. Είναι φανερό ότι και μ' αυτή την απόφαση ο P. d' Aubusson αναλάμβανε ως εργολάβος τις εργασίες επισκευής.

Στα 1366 παραχωρήθηκαν στον Barello Assanti⁷¹ από το Τάγμα των Ιωαννιτών ως φέουδο τα νησιά Τήλος, Χάλκη και η νησίδα Αλιμιά, με την υποχρέωση του φεουδάρχη, εκτός των άλλων, να κτίσει στην Αλιμιά ισχυρό πύργο **σύμφωνα με σχέδια που θα του παρέδιδαν δύο ιππότες**. Από τα μέσα τουλάχιστον του 14ου αι. οι Ιωαννίτες εκτελούσαν οχυρωματικά έργα σύμφωνα με σχέδια που εκπονούσαν μηχανικοί ή πρωτομάστορες που είχαν γνώσεις μηχανικής.

Ο Gerola⁷² αμφισβήτησε τη γνώση της μηχανικής των Ροδίων πρωτομαστό-

68. Η επιγραφή αναφέρει ότι το έργο περατώθηκε στα 1478 και στη διάρκεια του δεύτερου έτους της μαγιστρίας του P. d' Aubusson: «MCCCCLXXVIII, Reve(rendissimus) D(ominus) Frater) Petrus Dau/busso(n) Rhodi Mag(iste)r M(e(n)ia Co(n)didit Mag(ister) an(n)o II». Βλ. Gabriel, τ. 2, σ. 68-69 και 101, εικ. 61 και πιν. XXX, 2.

69. Gabriel, τ. 1, σ. 114 και 147-148.

70. Ο Ταρσανάς καταλάμβανε το βορειοανατολικό τμήμα της μεσαιωνικής πόλης και στο νοτιοανατολικό τμήμα του βρισκόταν η Παναγία του Κάστρου και ο αρχιεπισκοπικός οίκος (βλ. Gabriel, τ. 1, σ. 10-11).

71. Bosio, σ. 105. Gabriel, τ. 1, σ. 115, σημ. 1.

72. Gerola (1930), σ. 1021-1022.

ρων. Πράγματι υπάρχει το πρόβλημα, αν οι Έλληνες πρωτομάστορες ήταν απλά και μόνο άξιοι και ικανοί να πελεκούν την πέτρα και να χτίζουν οχυρά μεγάλης αντοχής, ή αν κάποιοι απ' αυτούς ήταν και γνώστες της μηχανικής επιστήμης. Με τα τωρινά δεδομένα της επιστημονικής έρευνας δεν είναι εύκολο να δοθεί απάντηση. Ένα όμως είναι το γεγονός, ότι από τα μέσα του 15ου αι. βρισκόμαστε εμπρός σε μια επανάσταση στην πολεμική τέχνη. Η εφεύρεση της πυρίτιδας από τον 14ο αι. και η γενίκευση της χρήσης της στον 15ο αι. επέβαλε θεμελιώδεις αλλαγές στα όπλα και στην τακτική της επίθεσης και της άμυνας. Τώρα πια δεν αρκούν οι εμπειρικές γνώσεις των μαστόρων και των στρατιωτικών για να οχυρωθεί μια θέση. Απαιτούνται γνώσεις μαθηματικών και μηχανικής.

Για την παρουσία μηχανικών στη Ρόδο η πρώτη μνεία γίνεται από τον ιστορικό του ιπποτικού τάγματος τον Bosio⁷³. Περιγράφοντας την πολιορκία της Ρόδου από τους Τούρκους στα 1480, αναφέρει τον Γερμανό μηχανικό Γεώργιο Φραππάν ή Μαστρογιώργη, που πρόδωσε τους Ιππότες, βοηθώντας τους Τούρκους και τελικά απαγχονίστηκε από τους Ιωαννίτες. Επίσης ο ίδιος ιστορικός γράφει ότι κάποιος ανώνυμος μηχανικός⁷⁴ στη διάρκεια της πολιορκίας του 1480 συμβούλευσε τους πολιορκημένους να κατασκευάσουν μια πολεμική μηχανή. Ο ιππότης Sabba da Castiglione⁷⁵ σ' ένα γράμμα του στα 1507 προς την Isabella Gonzaga d' Este αναφέρει έναν επίσης ανώνυμο μηχανικό από την Κρεμόνα, ο οποίος ήταν εγκατεστημένος στη Ρόδο.

Αρκετές είναι οι πληροφορίες για μερικούς σημαντικούς Ιταλούς μηχανικούς, που βοήθησαν τους Ιππότες στα τελευταία έξι ή επτά χρόνια του επιθανάτιου ρόγχου της Ρόδου.

Ο μηχανικός Matteo Gioeni⁷⁶ είχε εγκατασταθεί στη Ρόδο και στα 1521 παίρνει τον τίτλο του μηχανικού του ιπποτικού Τάγματος. Επίσης κατασκευάζει ανάγλυφο ομοίωμα της πόλης της Ρόδου, το οποίο ο μεγάλος μάγιστρος F. del Carretto έστειλε στον Πάπα Λέοντα Ι'. Ένας άλλος φημισμένος μηχανικός φθάνει στη Ρόδο με πρόσκληση του F. del Carretto στα 1519, ο Basilio dalla Scuola.⁷⁷ Στα 1520, σε συνεργασία με τον «Mastro Gioeni»⁷⁸, ενισχύει τμήμα του τείχους δυτικά της πύλης του Αγ. Ιωάννου. Επίσης επισκέπτεται, για να δώσει οδηγίες, τα κάστρα κι άλλων νησιών της Δωδεκανήσου. Πριν φύγει στα 1521, αφήνει στα χέρια των Ιπποτών τα σχέδια της μετασκευής της οχύρωσης στη θέση μάχης της «Γλώσσας» της Ωβέρνης. Αυτό το έργο θα το εκτελέσει ο μεγάλος μάγιστρος Ph. Villiers de l' Isle Adam.

73. Bosio, σ. 393, 400, 411 και 412.

74. Ό.π., σ. 410.

75. Luzio, σ. 109. Gerola (1930), σ. 1023.

76. Bosio, σ. 624. Gabriel, τ. 1, σ. 115. Gerola (1930), σ. 1024-1025.

77. Gerola (1915). Tadini.

78. Gabriel, τ. 1, σ. 115. Gerola (1930), σ. 1024-1025.

Δύο ακόμα μηχανικοί, ο Gerolamo Bartolucci και ο Gabriele Tadino da Martinengo, βρέθηκαν στη Ρόδο στη διάρκεια της πολιορκίας του 1522 και προσέφεραν πολλά στην εξουδετέρωση των τουρκικών υπονομεύσεων του τείχους, ιδιαίτερα ο δεύτερος, αλλά είναι σχεδόν βέβαιο ότι δεν σχεδίασαν ούτε κατασκεύασαν νέο έργο εξ αιτίας των πολεμικών επιχειρήσεων.

Η συμβολή⁷⁹ λοιπόν των Ιταλών μηχανικών στην ενίσχυση των οχυρώσεων της Ρόδου ήταν μικρή, παρά τα όσα έγραψε ο Gerola και άλλοι Ιταλοί ερευνητές. Από τους γνωστούς μέχρι τώρα Ιταλούς μηχανικούς Mateo Gioenio, Basilio dalla Scuola, Gerolamo Bartolucci και Gabriele Tadino da Martinengo, ο πρώτος μόνο φαίνεται να σχεδίασε και να διεύθυνε έργα στις ροδιακές οχυρώσεις.

Ο Basilio dalla Scuola χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως σύμβουλος για τη βελτίωση οχυρωμένων θέσεων και οι δύο τελευταίοι, Gerolamo Bartolucci και Gabriele Tadino da Martinengo, έπαιξαν επίσης το ρόλο συμβούλου για την αντιμετώπιση των τουρκικών υπονομεύσεων των τειχών. Εντούτοις είναι φανερό, έστω και από τα λίγα στοιχεία που διαθέτουμε, ότι ήδη από το τρίτο τέταρτο του 14ου αι. τα οχυρωματικά έργα στην ιπποτοκρατούμενη Δωδεκάνησο εκτελούντο βάσει σχεδίων που παρεδίδοντο από τους ιππότες τους υπεύθυνους του έργου.

Οι μέχρι τώρα γνωστοί μηχανικοί ανώνυμοι ή επώνυμοι είναι δυτικοευρωπαίοι. Αντίθετα οι τεχνίτες και οι πρωτομάστορες προέρχονταν από το ελληνικό στοιχείο.

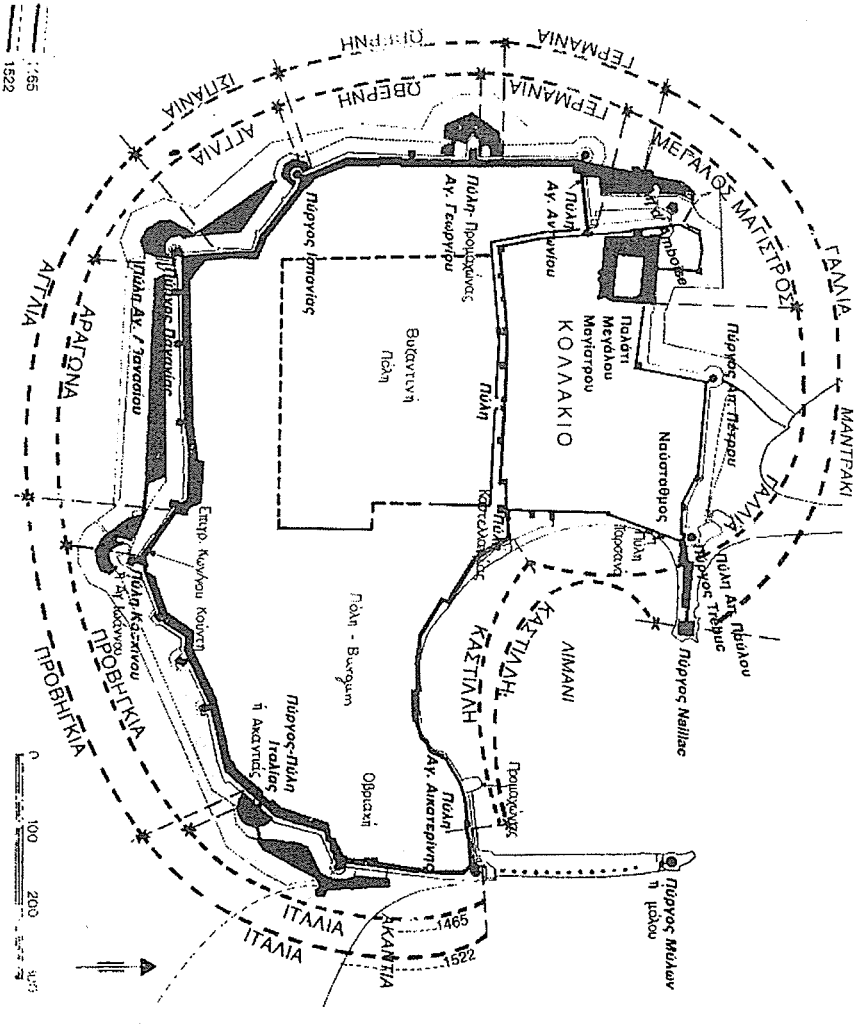
79. Gerola (1930). Santoro.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

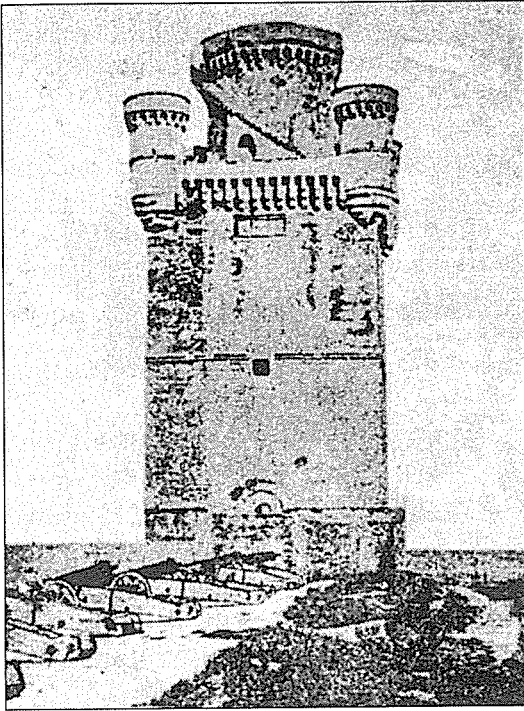
- Α.Δ.:** Αρχαιολογικό Δελτίο
AstLomb.: Archivio Storico Lombardo
ΔΙΕΕ: Δελτίο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας.

- Αχειμάστου-Ποταμιάνου:** Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η εκκλησία της Παναγίας του Κάστρου της Ρόδου*, ΑΔ, τ. 23 (1968), Μελέται, σ. 221-263.
- Κ. Δουκάκης,** *Ο μέγας Συναξαριστής*, τ. 1-12, Αθήνα 1966.
- Κόλλιας (1986):** Ηλ. Κόλλιας, *Δύο ροδιακά ζωγραφικά σύνολα της εποχής της Ιπποτοκρατίας. Ο Αγ. Νικόλαος στα Τριάντα και η Αγ. Τριάδα (Ντολαπλι Μετζίτ) στη μεσαιωνική πόλη*, Αθήνα 1986.
- Κόλλιας (1992):** Ηλ. Κόλλιας, *Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου και του νότιου τείχους του Κολλάκιου «Versus Civitatem*, Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, Αθήνα 1992, σ. 81-108.
- Κόλλιας (1994):** Ηλ. Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του μεγάλου μαγίστρου*, Αθήνα 1994.
- Πανοπούλου:** Αγ. Πανοπούλου, *Circa Mundiciam Civitalis. Μέτρα για την καθαριότητα του Χάνδακα από τον 14ο ως τον 17ο αιώνα*, Σύμμεικτα τ. 9 (1994). Μνήμη Δ.Α. Ζακωθινού, σ.183-212.
- Παπαχριστοδούλου:** Χριστ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου. Από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, Αθήνα 1994 (Β' έκδοση συμπληρωμένη).
- Σαββίδης (1981):** Αλ. Σαββίδης, *Η Ρόδος και η δυναστεία των Γαβαλάδων την περίοδο 1204-1250 μ.Χ.*, ΔΙΕΕ, τ. 24 (1981), σ. 358-376.
- Σαββίδης (1983):** Αλ. Σαββίδης, *Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων και η ελληνοϊταλική διαμάχη για τη Ρόδο το 13ο αι.*, Βυζαντινά, τ. 12 (1983), σ. 405-428.
- Σαββίδης (1987):** Αλ. Σαββίδης, *Βυζαντινά στασιαστικά και αυτονομιστικά κινήματα στα Δωδεκάνησα και στη Μικρά Ασία, 1189-1240 μ.Χ.*, Αθήνα 1987.
- Τσιρπανλής (1988):** Ζ. Τσιρπανλής, *Τιμωρία παροίκου της Ρόδου στα χρόνια των Ιπποτών (1491). Μια πράξη «αντιστάσεως κατά της αρχής»*, Βυζαντινά Μελέται, τ. 1 (1988), σ. 1-23.
- Τσιρπανλής (1995):** Ζ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών*, Ρόδος 1995.
- Τσοπανάκης:** Αγ. Τσοπανάκης, *Ζημιές στο Κάστρο της Ρόδου από τον κατακλυσμό του 1476. Ροδιακά γλωσσιστορικά μελετήματα*, Αθήνα 1992, σ. 115-124.
- Bosio:** J. Bosio, *Dell' istoria della Sacra religione et illustrissima Militia di S. Giovanni gerosolimitano*, τ. 2, Venezia 1695.
- Bouhours:** Bouhoys, *Histoire de Pierre d' Aubusson Grand-Maitre de Rhodes*, Paris 1677.

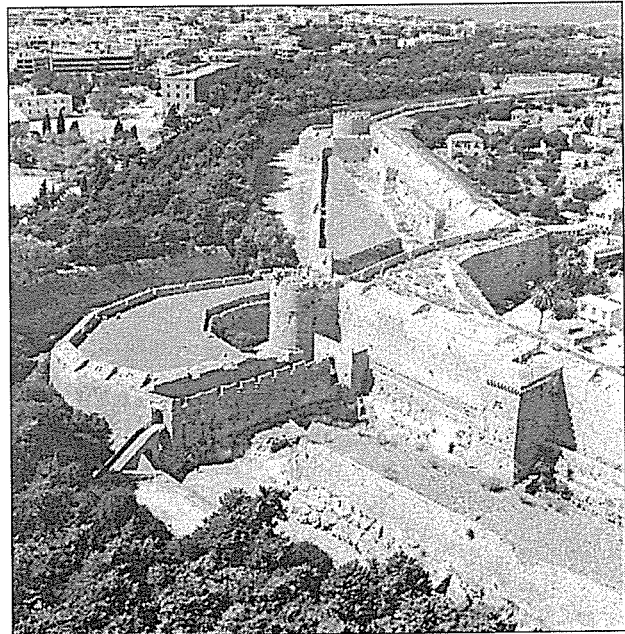
- Egidi:** P. Egidi, *Di un' iscrizione medievale italo-greca sulle Mura di Rodi*, Atti della Reale Accademia delle Scienze di Torino, τ. 6. (1928), σ. 61-69.
- Enlart:** C. Enlart, *Manuel d' archeologie française depuis de temps mérovingiens jusqu' a la renaissance. Architecture. Architecture Civile et militaire*, Paris 1904.
- Gabriel:** A. Gabriel, *La Cité de Rhodes*, τ. 1-2, Paris 1921-1923.
- Gerola (1915):** G. Gerola, *L' Opera di Basilio della Scuola per le fortificazioni di Rodi*, Atti del R. Istituto Veneto, τ. 74 (1915).
- Gerola (1930):** G. Gerola, *Il Contributo dell' Italia alle Opere d' Arte Militare rodiesi*, Atti del Reale Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, T. LXXXIX (Par. 2o), σ.1015-1027.
- Le Rouix (1904):** J. Delaville Le Rouix, *Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre (1100-1310)*, Paris 1904.
- Luttrell (975):** A. Luttrell, *The Servitudo Marina at Rhodes: 1306-1462*, Serta Neograeca, Amsterdam 1975, σ.50-65.
- Luzio:** A. Luzio, *Lettere inedite di fra Sabba da Castiglione*, A St Lomb., 2a serie, T. 3 (1921).
- Picenardi:** F. Guy Sommi Picenardi, *Itinéraire d' un chevalier de Saint-Jean de Jérusalem dans l' ile de Rhodes*, Lille 1900.
- Sanseverino:** G. Maruffi, *Viaggio in Terra Santa fatto e descritto per Roberto da Sanseverino*, Bologna 1888.
- Santoro:** Rodo Santoro, *G. Gerola e A. Gabriel sui Bastioni di Rodi*, Atti dell' Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti, T. 147 (1988-89), σ. 29-51.
- Tadini:** G. Tadini, *Gabriele Tadino detto il Martinengo eroe della difesa di Rodi*, Atti dell' Ateneo di Scienze, Lettere ed Arti, T. 35 (1970-1971).
- Thenaud:** Ch. Schefer, *Le Voyage d' Outremer de Jean Thenaud, gardien du Couvent de Cordeliers d' Angoulême*, Recueil de voyages et de documents pour servir à l' histoire de la géographie, T. 5 (1884), σ. 123-137.
- Trevisan:** Ch. Schefer, *Voyage du magnifique et très illustre chevalier et procureur de Sant-Marc Domenico Trevisan ambassadeur de l' illustrissime gouvernement Vénétien auprès du sérénissime Seigneur, le Grand Soudan du Caire de voyages et de documents pour servir à l' histoire de la géographie*, T. 5 (1884) σ. 143-226.
- Vertot (1726):** A. de Vertot, *Histoire des Chevaliers de S. Jean de Jérusalem, appelés depuis les Chevaliers de Rhodes et aujourd'hui les Chevaliers de Malte*, T. 1-4, Paris 1726.
- Waldstein-Wartenberg:** B. Waldstein-Wartenberg, *Die Mittelalterlichen Bauten von Rhodos auf der Grundlage von Beschreibungen zeitgenössischer Reisender*, Annales de l' Ordre Souverain Militaire de Malte, juillet-décembre 1977, σ. 51-64.

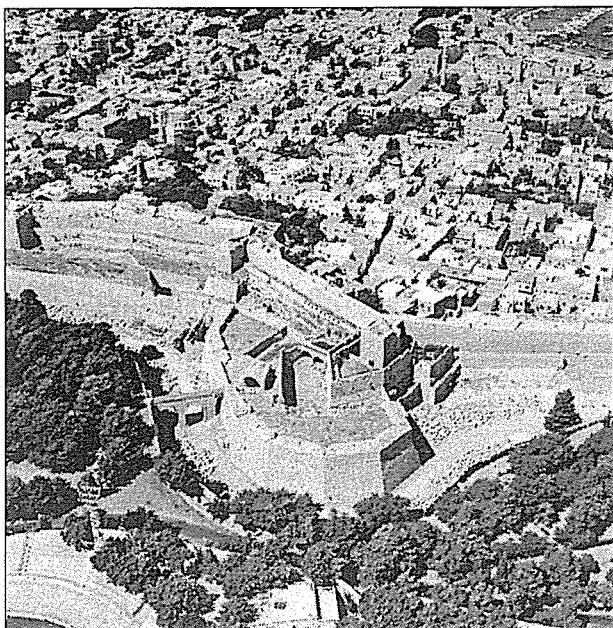
Σχ. 1. Η οχύρωση της Ρόδου με τις θέσεις μάχης των «γλωσσών».

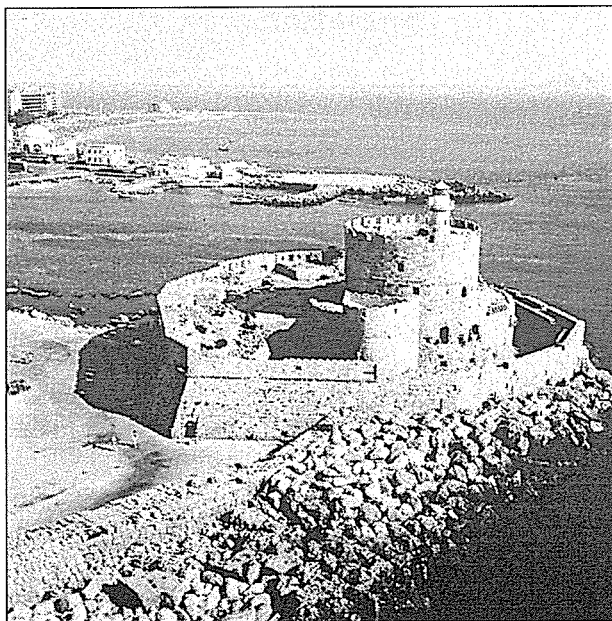
*Εικ. 1. Ο πύργος του Naillac
(φωτ. Μ.Ε.Ε.).*

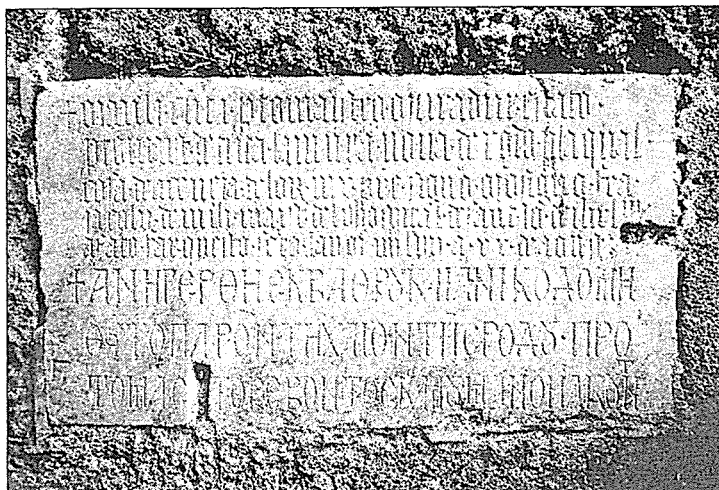
*Εικ. 2. Ο προμαχώνας της
πύλης του Αγ. Αθανασίου και η
θέση μάχης της «Γλώσσας»
της Αγγλίας.*

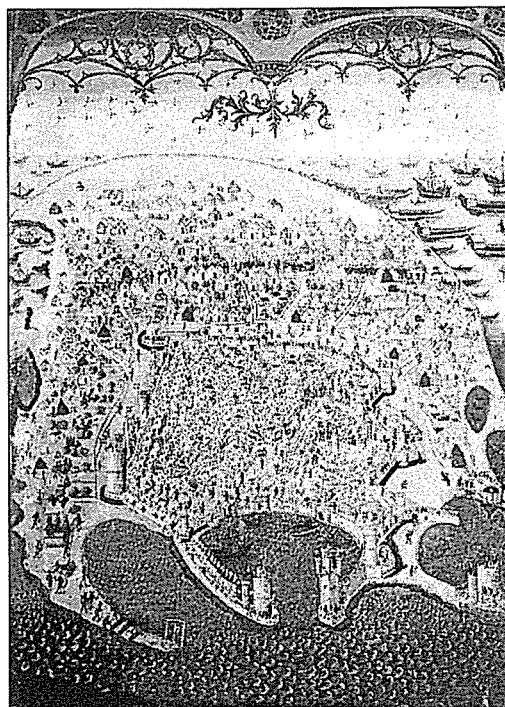
*Εικ. 3. Ο προμαχώνας
της πύλης Κοσκινού
ή Αγ. Ιωάννου.*

*Εικ. 4. Ο πύργος
του Αγ. Νικολάου.*

Εικ. 5. Δίγλωσση επιγραφή (ιταλική-ελληνική) εντοιχισμένη στην πύλη του Αγ. Ιωάννου, όπου αναφέρεται ο πρωτομάστορας Μανόλης Κούντης.

Εικ. 6. Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου στη διάρκεια της πολιορκίας του 1480 (κωδ. Par. Lat. 6067, φ. 32) (1483-1489).

ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

Δρ. Αρχαιολογίας

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ
ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ - ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

*Ο κ. Ι. Βολανάκης
στο βήμα*

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Σύντομη ιστορική επισκόπηση

Ο Χριστιανισμός διαδόθηκε ενωρίτατα στη Δωδεκάνησο. Οι πρώτες ειδήσεις αναφέρονται σε αυτή την Καινή Διαθήκη¹. Κατά το τέλος του 3ου αι. μ.Χ. υπήρχε ήδη οργανωμένη Επισκοπή στη Ρόδο, της οποίας προϊστάτο ο Επίσκοπος Φωτεινός². Στην Α' Οικουμενική Σύνοδο (Νίκαια Βιθυνίας, 325 μ.Χ.) παρέστη ο Επίσκοπος Ρόδου Ευφρόσυνος³.

Κατά την παλαιοχριστιανική εποχή (4ος-6ος αι. μ.Χ.) και ιδιαίτερα κατά τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ., ανηγέρθησαν πολυάριθμα χριστιανικά μνημεία στα Δωδεκάνησα. Το έτος 1953 είχαν επισημανθεί από την αρχαιολογική έρευνα 79 παλαιοχριστιανικά μνημεία στην περιοχή, από τα οποία τα 76 βασιλικές⁴. Το έτος 1986 ο αριθμός των μέχρι τότε γνωστών παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου ανήρχετο σε 186⁵. Το 1993 ο αριθμός αυτός υπερβαίνει τα 200 μνημεία. Η έρευνα συνεχίζεται και διαρκώς νέα μνημεία αποκαλύπτονται.

Ο μεγάλος αριθμός, το μέγεθος, η μορφή και ο πλούτος των μνημείων αυτών προϋποθέτουν μεγάλο αριθμό κατοίκων, καθώς επίσης και οικονομική, πνευματική και καλλιτεχνική άνθηση.

Τα μνημεία αυτά έκείντο εντός κατοικημένων οικισμών, οι οποίοι ευρίσκοντο κατά κανόνα επί ή πλησίον της παραλίας και εξυπηρετούσαν τις θρησκευτικές ανάγκες των χριστιανών κατοίκων των. Από τον 7ο αι. μ.Χ. αρχίζουν να ερειπώνονται τα μνημεία αυτά και οι οικισμοί να εγκαταλείπονται. Οι κάτοικοι αυτών μετοικίζουν στο εσωτερικό για μεγαλύτερη ασφάλεια.

Πολλοί λόγοι συνετέλεσαν στην καταστροφή των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου, της Ελλάδος και των παραλίων ιδία περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου γενικότερα. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και οι εξής:

α) Η παλαιοχριστιανική εποχή αποτελεί την τελευταία περίοδο του αρχαίου κόσμου, ο οποίος, αφού έδωσε ό,τι καλλίτερο ηδύνατο να προσφέρει, παρήκμασε, εξαντληθεισών των δημιουργικών αυτού δυνάμεων (θεωρία βιολογικού μαρασμού των πολιτισμών).

β) Η μεγαλοϊδεατική πολιτική του αυτοκράτορος Ιουστινιανού Α' (527-565), η οποία απέβλεπε στην ανασυγκρότηση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και την αποκατάσταση αυτής στα σύνορα της ακμής της, εξήντησε τις οικονομικές και άλλες δυνατότητες του κράτους, εκούρασε το στράτευμα και τους κατοίκους και συνέβαλε στην παρακμή.

γ) Οι πόλεμοι μεταξύ Βυζαντινών και Περσών οδήγησαν μεν στην ήττα των τελευταίων, είχαν όμως αποτέλεσμα την διατάραξη της μέχρι τότε υφιστάμενης ισορροπίας δυνάμεων και την δημιουργία κενού, γεγονός το οποίο συνετέλεσε στη ραγδαία εξάπλωση των εξισλαμισθέντων Αράβων και στην απώλεια των μεγάλων επαρχιών της Αυτοκρατορίας: Συρίας, Παλαιστίνης, Αιγύπτου κλπ.

δ) Η εμφάνιση του Ισλαμισμού (Εγείρα, έτος 622 μ.Χ.) και η σε σχετικά σύντομο χρόνο ραγδαία εξάπλωση αυτού, με αποτέλεσμα η Μεσόγειος θάλασσα από θάλασσα των Βυζαντινών να ελέγχεται κατά ένα μεγάλο μέρος από τους Άραβες μουσουλμάνους.

ε) Η Εικονομαχία (726-843) μ.Χ.), η οποία δεν απετέλει μόνον έριδα επί θρησκευτικού πεδίου, αλλά είχε ποικίλες πλευρές και οδήγησε στην καταστροφή του αρχαίου κόσμου και στην παρακμή αυτού.

στ) Οι σλαβικές επιδρομές, οι οποίες άρχισαν από του 6ου αι. μ.Χ. και είχαν σοβαρές συνέπειες για τους πληθυσμούς της Βαλκανικής Χερσονήσου και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας γενικότερα⁶.

ζ) η εμφάνιση νέων δυνάμεων στο ιστορικό προσκήνιο και η διασάλευση της μέχρι τότε επικρατούσας ισορροπίας δυνάμεων. Είναι αξιοσημείωτο ότι ανά χιλιετία επέρχεται γενική αναστάτωση στον κόσμο συνεπεία μετακινήσεων μεγάλων μαζών πληθυσμών, οι οποίες οφείλονται σε πολλά και ποικίλα αίτια.

η) Φυσικές καταστροφές, όπως: σεισμοί, πλημμύρες, ξηρασίες, λιμοί, λοιμοί κλπ.

Η εποχή από των αρχών του 7ου αι. μ.Χ. μέχρι και των μέσων του 9ου αι. μ.Χ. ονομάζεται, ως γνωστόν, «σκοτεινή περίοδος», Κατά την περίοδο αυτή δεν ανεγείρονται σημαντικά οικοδομήματα, δεν αντιγράφονται κείμενα, δεν παραδίδονται επιγραφές και γενικότερα δεν υπάρχουν πληροφορίες για τα λαμβάνοντα χώραν. Από των μέσων του 9ου αι. μ.Χ. και εξής αρχίζει να αναδύεται από τα ερείπια του αρχαίου κόσμου και το επικρατήσαν χάος ένας νέος κόσμος, ο οποίος όμως είναι τελείως διάφορος του αρχαίου κόσμου.

Κατά τους πρώτους χριστιανικούς χρόνους η Ρόδος και ολόκληρη η Δωδεκάνησος υπάγονται στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Μετά την διαίρεση της Αυτοκρατορίας (395 μ.Χ.) σε ανατολικό και δυτικό Ρωμαϊκό Κράτος, η Δωδεκάνησος υπήχθη στο ανατολικό, με πρωτεύουσα αυτού την Κωνσταντινούπολη, στο οποίο και παρέμεινε.

Κατά τον 13ο αι. άρχει στη Ρόδο η οικογένεια των Γαβαλάδων. Από του

1308-1522 εγκαθίστανται στη Ρόδο οι Ιππότες του Τάγματος του Αγίου Ιωάννου, γνωστοί ως «Ιωαννίτες Ιππότες», προερχόμενοι από τα Ιεροσόλυμα και την Κύπρο. Στη δικαιοδοσία των υπάγονται σχεδόν όλα τα Δωδεκάνησα, πλην της Καρπάθου, Κάσου και Αστυπάλαιας⁷.

Οι Τούρκοι κατέλαβαν τη Ρόδο το 1522 και παρέμειναν σε αυτήν μέχρι το 1912. Ακολούθησε η κατάληψη των Δωδεκανήσων υπό των Ιταλών (1912-1943/45), κατά δε το έτος 1947 έλαβε χώρα η ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου μετά της Ελλάδος.

2. Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου

Η πόλη της Ρόδου συνωκίσθη, ως γνωστόν, το έτος 408 π.Χ., από τους κατοίκους των τριών αρχαίων πόλεων-κρατών της νήσου Ρόδου, ήτοι: της Ιαλυσού, της Καμείρου και της Λίνδου.

Η πόλη κτίσθηκε σύμφωνα με το λεγόμενο «Ιπποδάμειο σύστημα», ήτοι υπήρχαν ευθείες οδοί, παράλληλοι μεταξύ των, οι οποίες ετέμνοντο κάθετα από άλλες, επίσης παράλληλες μεταξύ των οδούς. Είχαν προβλεφθεί χώροι για την Αγορά, τα Ιερά, το στάδιο, το γυμνάσιο, το ωδείο κλπ. Το πολεοδομικό σύστημα της Ρόδου εθεωρείτο ένα από τα καλλίτερα της αρχαιότητας⁸. Η πόλη είχε τουλάχιστον πέντε λιμάνια, στα οποία εστάθμευαν τα πολυάριθμα ροδίτικα και ξένα πλοία. Η Ρόδος ήκμασε ίδια κατά την ελληνορωμαϊκή εποχή και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Από του 7ου αι. μ.Χ. παρατηρείται γενικότερα μία συρρίκνωση των αρχαίων πόλεων. Το ίδιο συμβαίνει και με την πόλη της Ρόδου, η οποία περιορίζεται στη θέση περίπου της μεσαιωνικής πόλεως. Περιβάλλεται από ισχυρή οχύρωση και υπάρχει διοικητικό κέντρο στη θέση, όπου κτίσθηκε αργότερα το ανάκτορο του Μεγάλου Μαγίστρου (Καστέλλο).

Κατά την Ιπποτοκρατία (1508-1522) η πόλη περιβάλλεται από ισχυρή οχύρωση και τάφρο γύρω από αυτήν. Το Κολλάκιο, όπου διαμένουν οι Ιππότες, έχει ιδιαίτερη οχύρωση και διακρίνεται από το υπόλοιπο μέρος της πόλεως, τον «Μπούργκο», όπου διαμένει ο λαός.

Κατά την Τουρκοκρατία (1522-1912) εντός της οχυρωμένης πόλεως διαμένουν μόνο Τούρκοι και Εβραίοι. Οι Χριστιανοί μένουν εκτός των τειχών, στα προάστια ή μαράσια. Η είσοδος των στην πόλη επιτρέπεται μόνο από της ανατολής μέχρι της δύσεως του ηλίου.

3. Χριστιανικοί ναοί της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου

Εντός της μεσαιωνική πόλεως της Ρόδου διατηρούνται ακέραιοι ή ερειπωμένοι πολυάριθμοι χριστιανικοί ναοί, οι οποίοι προέρχονται από διάφορες περιοχές. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και οι εξής:

Α'. Παλαιοχριστιανική περίοδος: 4ος-6ος αι. μ.Χ.

α) Άγιος Κωνσταντίνος ο Υδραίος ή Αρχάγγελος Μιχαήλ (Ντεμιρλί), βασιλική.

Στο ΒΑ άκρο της Πλατείας Αθηνάς και κάτω από τον μεσαιωνικό ναό, απεκαλύφθησαν τα λείψανα μεγάλων διαστάσεων τρικλίτου παλαιοχριστιανικής

βασιλικής⁹. Διακρίνεται η μεγάλη, ημικυκλική αφίδα του Ιερού Βήματος, εντός της οποίας περικλείεται πεταλοειδές σύνθρονον.

β) Οδός Αγησάνδρου (οικόπεδο Πεκμετζή), βασιλική)

Στο οικόπεδο Πεκμετζή, επί της οδού Αγησάνδρου, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής απεκαλύφθησαν τα λείψανα μεγάλων διαστάσεων οικοδομήματος, πιθανότατα παλαιοχριστιανικής βασιλικής, μετά μαρμαρινής κολυμβήθρας σε σχήμα σταυρού¹⁰

γ) Πύλη D' Amboise, κολυμβήθρα.

Στην Πύλη D' Amboise και δεξιά ως προς τον εισερχόμενο, κείται μαρμάρινη παλαιοχριστιανική κολυμβήθρα, πιθανώς του βου αι. μ.Χ.¹¹

δ) Παναγία του Κάστρου, κολυμβήθρα.

Εντός της Παναγίας του Κάστρου φυλάσσεται κολυμβήθρα με σχήμα ελευθέρου σταυρού, από σιτόχρου πωρόλιθο, η οποία προέρχεται πιθανώς από το β' μισό του βου αι. μ.Χ.¹²

Β'. Βυζαντινή εποχή: 11ος αι. - 1308 μ.Χ.)

α) Παναγία του Κάστρου (Έντερουμ)

Πρόκειται για μεγάλων διαστάσεων οικοδόμημα, στο οποίο γίνεται συνδυασμός της τρικλίτου καμαροσκεπούς βασιλικής, μετά του σταυροειδούς, εγγεγραμμένου μετά τρούλλου ναού¹³. Ο ναός αυτός ανηγέρθη πριν από την έλευση των Ιπποτών στη Ρόδο και απετέλει τον καθεδρικό ναό της Ρόδου (έδρα Μητροπολίτου Ρόδου). Επί Ιπποτοκρατίας απετέλει τον καθεδρικό ναό της πόλεως και ήτο έδρα του Ρωμαιοκαθολικού Επισκόπου Ρόδου. Επί Τουρκοκρατίας μετετράπη σε μουσουλμανικό τέμενος (Έντερουμ Τζαμί).

β) Ανώνυμο ναύδριο στην οδό Αγησάνδρου (οικόπεδο Πεκμετζή).

Επί των ερειπίων μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανικής βασιλικής ανηγέρθη τον 12ο αι. μ.Χ. μικρών διαστάσεων ναύδριο σε σχήμα ευρυτέρου σταυρού και εκαλύφθη με τοιχογραφίες, λείψανα των οποίων απεκαλύφθησαν¹⁴. Πρόκειται για κοιμητηριακό ναό, ο οποίος ανήκε στην οικογένεια Αρμενοπούλου, σύμφωνα με επιγραφή η οποία αποκαλύφθηκε.

γ) Άγιος Φανούριος, στη συμβολή των οδών Ομήρου/Αγ. Φανουρίου.

Ναός σε σχήμα ελευθέρου σταυρού μετά τρούλλου, με τοιχογραφίες του 13ου, β' μισού 14ου και τέλους 15ου αι.

δ) Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη, στην οδό Μενεκλέους

Ναός κτισμένος στη θέση παλαιότερου, με λείψανα τοιχογραφιών. Ο παλαιότερος ναός ανήκει πιθανώς στον 12-13ο αι.

Γ'. Εποχή Ιπποτοκρατίας: 1308-1522.

Μεγάλος είναι ο αριθμός των ναών, οι οποίοι διατηρούνται μέχρι σήμερα

στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και προέρχονται από την εποχή της Ιπποτοκρατίας. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και οι εξής:

α) Άγιος Παντελεήμων, στην Πλατεία Πεισιρόδου ή Αγίου Παντελεήμονος, τέλους 15ου αι.

β) Ανώνυμος ναός, στη συμβολή των οδών Κισθηνίου/Ε. Αλχαδέφ, 15ου αι.

γ) Άγιος Κωνσταντίνος ο Υδραίος ή Αρχάγγελος Μιχαήλ (Ντεμρλί), στην πλατεία Αθηνάς ή Χαρίτου, 14ου αι.

δ) Αγία Τριάδα (Ντολαπλί), στην Πλατεία Λεωνίδου Ροδίου, τέλους 15ου αι.

ε) Αγία Αικατερίνη (Ιλκ Μιχράμπ), επί των οδών Περικλέους/Ηρίνης, 14ου-15ου αι.

στ) Αγία Μαρίνα, στην οδό Δημοσθένους 83, 14ου αι.

ζ) Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, επί της οδού Αρχιεπισκόπου Ευθυμίου 28, 14ου-15ου αι.

η) Αγία Κυριακή, πάροδος Ομήρου, 14ου-15ου αι.

θ) Άγιος Σπυρίδων (Καβακλί), 13ου αι.

ι) Ανώνυμο ναύδριο, στην οδό Πυθαγόρα 109, 14ου αι.

ια) Αγία Τριάδα, επί της οδού Ιπποτών, παρεκκλήσιο της γλώσσας της Γαλλίας, 15ου αι.

ιβ) Παναγία του Μπούργκου, γνωστή και ως «κομμένη εκκλησία», στη συμβολή των οδών Ε. Αλχαδέφ/Εβραίων Μαρτύρων, 14ου αι.

ιγ) Άγιος Βερναρδίνος, στην οδό Ανδρονίκου 25, τέλους 15ου - αρχών 16ου αι.

ιδ) Άγιος Αρτέμιος, στην οδό Εργείου 6, 14ου-15ου αι.

ιε) Άγιος Μάρκος, στην οδό Ιεροκλέους 29, 14ου αι.

ιστ) Αγία Παρασκευή, στην οδό Ιπποδάμου 20, 19ου αι.

ιζ) Άγιος Γεώργιος (Χουρμαλί Μεδρεσέ), επί της οδού Απολλωνίων, του 15ου αι.

ιη) Παναγία της Νίκης, ΒΑ του Αγίου Παντελεήμονος, τέλους 15ου αι.

ιθ) Άγιος Γεώργιος επί του τείχους, της γλώσσας της Αγγλίας, τέλους 15ου - αρχών 16ου αι.

κ) Αρχάγγελος Μιχαήλ (Αλεμνάκ), πάροδος Αγίου Φανουρίου, 15ου-16ου αι.

κα) Άγιοι Απόστολοι (Ιμαρέτ), 15ου αι.

κβ) Άγιος Αθανάσιος, επί της οδού Ομήρου (Πύλη Κοσκινού), αρχών του 16ου αι.

Οι προαναφερθέντες ναοί προέρχονται από την εποχή της Ιπποτοκρατίας, αν και σε ορισμένους από αυτούς υπάρχουν λείψανα ναών παλαιότερων εποχών. Επί Τουρκοκρατίας όλοι αυτοί οι ναοί μετετράπησαν σε μουσουλμανικά τεμένη και παρέμειναν σ' αυτή τη χρήση μέχρι το τέλος αυτής.

Επί Ιταλοκρατίας (1912-1943/45) πολλοί από τους ναούς αυτούς περιήλθαν στην αρμοδιότητα της Ιταλικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας. Μετά την ενσωμάτωση την Δωδεκανήσου μετά της Ελλάδος (1947) οι ναοί αυτοί περιήλθαν σταδιακά στην αρμοδιότητα και την ευθύνη της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, η οποία προέβη στην έρευνα, στερέωση και αναστήλωση ορισμένων από αυτούς.

Ο ΝΑΟΣ ΑΓΙΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ (Καβακλί Μετζίντ)

Γενικές παρατηρήσεις

Εντός της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου και στη ΝΔ γωνία της Πλατείας Αθηνάς ή Χαρίτου), υψώνεται ο ναός του Αγίου Σπυριδωνος¹⁵. Επί Τουρκοκρατίας ο ναός αυτός μετεβλήθη σε μουσουλμανικό τέμενος, γνωστό ως «Καβακλί Μετζίντ»¹⁶, οπότε προσετέθη ΝΑ αυτού ο μιναρές, ο οποίος διατηρείται μέχρι σήμερα και προσελκύει την προσοχή του επισκέπτη από μακριά.

Ο ναός του Αγίου Σπυριδωνος¹⁷ κείται ΝΔ και σε απόσταση είκοσι μέτρων περίπου μεγάλων διαστάσεων παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹⁸. Είναι πιθανόν, ο υπό τον ναόν του Αγίου Σπυριδωνος κείμενος παλαιοχριστιανικός ναός να σχετίζεται μετά της βασιλικής αυτής.

Στις αρχές του 1984 άρχισαν από την 4η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου εργασίες στερεώσεως και αναστηλώσεως του μνημείου. Με την ευκαιρία αυτή έλαβε χώρα σωστική ανασκαφή, η οποία διεξήχθη υπό την ευθύνη του γράφοντος, τα αποτελέσματα της οποίας ήταν σημαντικά, τόσο για τις διάφορες οικοδομικές φάσεις και την ιστορία του μνημείου, όσο και για την ιστορία της πόλεως της Ρόδου από των αρχαίων χρόνων μέχρι σήμερα.

Στην μελέτη που ακολουθεί επιχειρείται μια πρώτη παρουσίαση των αποτελεσμάτων της σχετικής έρευνας.

Α'. ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Ο ναός του Αγίου Σπυριδωνος της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου εμφανίζει περισσότερες οικοδομικές φάσεις, αποτέλεσμα των ποικίλων επεμβάσεων των διαφόρων ιστορικών περιόδων. Ειδικότερα διακρίνονται οι εξής οικοδομικές φάσεις:

1. Ελληνιστικοί χρόνοι: 3ος - 2ος αι. π.Χ.

Κατά την ελληνιστική εποχή και πιθανώς κατά τον 3ο - 2ο αι. π.Χ. ανηγέρθη στη θέση αυτή ένα οικοδόμημα, πιθανώς Ιερό. Πρόκειται για ορθογωνίου κατόψεως οικοδόμημα (μήκους 20 μ. περίπου και πλάτους 16 μ. περίπου), ο κυρίως άξονας του οποίου έβαινε από Δ. προς Α. (προσανατολισμός του οικοδομήματος). Τούτο ήτο κτισμένο με μεγάλους, ορθογωνίου σχήματος Πλίνθους από σιτόχρου πωρόλιθο¹⁹ και σύμφωνα με το ισόδομο σύστημα. Δύο κτιστοί στυλοβάτες (πλάτ. 0,60 μ.) εχώριζαν αυτό σε τρία κλίτη.

Από αυτό το μεσαίο κλίτος (πλάτ. 5,10 μ.) είχε ορθογωνίου σχήματος κάτοψη. Η ανατολική και η δυτική αυτού πλευρά δεν απεκαλύφθησαν. Το βόρειο κλίτος (πλάτ. 4,80 μ. περίπου) είχε επίσης ορθογωνίου σχήματος κάτοψη. Τα θεμέλια του βόρειου αυτού εξωτερικού τοίχου κείνται σε απόσταση 0,36 μ. βορειότερα της βορείας εξωτερικής πλευράς του και σήμερα σωζομένου ναού του Αγίου Σπυριδώνος. Το νότιο κλίτος (πλάτ. 4,80 μ. περίπου) είχε επίσης ορθογωνίου σχήματος κάτοψη. Απεκαλύφθη τμήμα του βόρειου αυτού τοίχου, ήτοι του νοτίου στυλοβάτου του όλου οικοδομήματος. Οι υπόλοιποι τοίχοι δεν απεκαλύφθησαν, καλυπτόμενοι από μεταγενέστερα κτίσματα.

2. Παλαιοχριστιανική περίοδος: 4ος αι. μ.Χ.

Κατά την παλαιοχριστιανική εποχή (4ο - 6ο αι. μ.Χ.) και πιθανότατα ήδη κατά τον 4ο αι. μ.Χ., το τρίκλιτο οικοδόμημα της ελληνιστικής εποχής φαίνεται ότι μετετράπη σε χριστιανική βασιλική, επίσης τρίκλιτη.

Ειδικότερα, το ανατολικό τμήμα του μεσαίου κλίτους εχωρίσθη από το δυτικό δια κτιστού στυλοβάτου, με κατεύθυνση από Β. προς Ν. Ο στυλοβάτης αυτός (αποκαλυφθέν μήκος 4,54, πλάτ. 0,68 και ύψος 0,41 μ.) αποτελείται από τέσσερις μεγάλους, ορθογωνίου σχήματος, πλίνθους από σιτόχρου πωρόλιθο, ήτοι (από Β. προς Ν.):

- α) Ορατό μήκος 0,75, πλάτος 0,67 και ύψος 0,41 μ.
- β) Μήκος 1,38, πλάτος 0,67 και ύψος 0,41 μ.
- γ) Μήκος 1,38, πλάτος 0,68 και ύψος 0,41 μ.
- δ) Μήκος 1,25, πλάτος 0,67 και ύψος 0,41 μ.

Στο μέσον της άνω επιφανείας του στυλοβάτου (πλάτ. 0,68 μ.) ανοίγεται αύλακα ορθογωνίου διατομής (πλάτ. 0,20 και βάθ. 0,10 μ.)²⁰ για την υποδοχή των διαχωριστικών θωρακίων, τα οποία δεν διατηρήθησαν. Ο ανατολικά του στυλοβάτου κείμενος χώρος εχρησίμευε ως Ιερό Βήμα του χριστιανικού ναού. Ανατολικά του στυλοβάτου και σε απόσταση 0,08 μ. από αυτόν απεκαλύφθη κατά χώραν κτιστή βάση σχήματος ορθογωνίου (διαστ. 0,98X0,90 μ.), η οποία είναι κατασκευασμένη από πλίνθους σχήματος επίσης ορθογωνίου εκ λαρτίου λίθου.

Στο μέσον της ανατολικής πλευράς της βάσεως αυτής απεκαλύφθη κατά χώραν δόμος από επίσης λάρτιο λίθο, ορθογωνίου σχήματος (διατομής 0,42X0,25 και ύψους 0,34 μ.), ο οποίος έχει εμπηχθεί εντός του δαπέδου και φαίνεται ότι απετέλει το κατώτερο τμήμα Αγίας Τράπεζας²¹.

3. Βυζαντινή εποχή: αρχές 13ου αι. μ.Χ.

Κατά τους βυζαντινούς χρόνους και μετά την ερείπωση των προγενεστέρων οικοδομημάτων, τα οποία έκείντο στη θέση αυτή, ανηγέρθη επί των ερειπίων αυτών χριστιανικός ναός, τμήματα του οποίου διατηρούνται μέχρι σήμερα, ενσωματωμένα στο ναό της τελευταίας περιόδου, καθώς και λείψα-

να τοιχογραφιών.

Ο ναός αυτός επερατούτο προς Α. σε μία ημικυκλική αψίδα, η οποία διατηρείται μέχρι σήμερα και περί της οποίας γίνεται λεπτομερέστερος λόγος κατωτέρω. Εντός του χώρου της αψίδας διατηρείται δάπεδο από μαρμαροδέτημα (opus sectile). Στην κόγχη της αψίδας διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες.

4. Εποχή Ιπποτοκρατίας: αρχές 16ου αι.

Μετά την ερείπωση του προηγούμενου ναού ανηγέρθη επ' αυτού έτερος ναός. Από τον παλαιότερο διετηρήθη η αψίδα και τμήματα της τοιχοποιίας, ενσωματωθέντα στον νέο ναό. Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού αυτού εκαλύφθησαν με τοιχογραφίες, λείψανα των οποίων διατηρούνται μέχρι σήμερα.

Οι κτήτορες του ναού αυτού Ανδρέας (πατήρ) και Γεώργιος (υιός), προφανώς επιφανή πρόσωπα της ρωδιακής κοινωνίας του τέλους του 15ου και των αρχών του 16ου αι. μ.Χ., κατασκεύασαν υπόγεια ταφική κρύπτη κάτω από το δάπεδο του βορείου κλίτους του ναού, όπου και υπάρχει ο τάφος των.

5. Τουρκοκρατία: 1522-1912 μ.Χ.

Οι Τούρκοι κατέλαβαν τη Ρόδο, ύστερα από μακρά πολιορκία, το 1522. Οι χριστιανικοί ναοί μετετράπησαν όλοι ανεξαιρέτως σε μουσουλμανικά τεμένη (τζαμιά). Το ίδιο συνέβη φυσικά και με τον ναό του Αγίου Σπυριδώνος.

Στη ΝΑ εσωτερική γωνία του ναού ανηγέρθησαν δύο κόγχες προσευχής (Μιχράμπ) με κατεύθυνση πρὸν την Μέκκα, την ιερά πόλη των Μουσουλμάνων, οπότε και εκαλύφθησαν τμήματα των τοιχογραφιών, με αποτέλεσμα να διασωθούν μέχρι σήμερα²².

Στη ΝΔ γωνία του οικοδομήματος ανηγέρθη ένας μετρίων διαστάσεων μιναρές. Στηρίζεται σε βάση (διαστ. 3Χ3 και ύψ. 3,85 μ.), η οποία είναι κτισμένη από ορθογωνίου σχήματος πλίνθους εκ σιτόχρου πωρολίθου (διαστ. 0,5Χ0,22Χ0,20 μ.), πάνω στην οποία υψώνεται ο κυλινδρικός κορμός του μιναρέ (διαμ. 2,50 μ. περίπου), ο οποίος καλύπτεται με κωνική οροφή.

Στο μέσον περίπου του μιναρέ υπάρχει κτιστός εξώστης, αποτελούμενος από επίσης ορθογωνίου σχήματος δόμους. Στον εξώστη οδηγεί ορθογωνίου σχήματος θύρα. Επί του εξώστου αυτού ίστατο ο Μουεζίνης και εκαλούσε τους πιστούς μουσουλμάνους στην καθημερινή προσευχή (ναμάζι), η οποία γίνεται πέντε φορές καθημερινώς.

Νέα μουσουλμανικά τεμένη της μεσαιωνικής πόλεως Ρόδου

Εκτός από τους πολυάριθμους χριστιανικούς ναούς της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου, οι οποίοι μετετράπησαν, όπως ήδη ανεφέρθη, σε μουσουλμανικά τεμένη επί Τουρκοκρατίας (1522-1912), ανηγέρθησαν επίσης και άλλα τεμένη εξ υπ' αρχής, διατηρούμενα μέχρι σήμερα²³. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και τα εξής:

α) Τέμενος Σουλειμάν ή Σουλειμανιέ (Σωκράτους//Παναιτίου/Ιπποδάμου/ Ορφέως).

Το τέμενος αυτό ιδρύθη πλησίον του ναού των Αγίων Αποστόλων, υπό του Σουλτάνου Σουλειμάν Β' του Μεγαλοπρεπούς ή Νομοθέτου (1494-1556 μ.Χ.), του Πορθητού της Ρόδου. Ανηγέρθη λίγο μετά την κατάληψη της Ρόδου υπό των Τούρκων, ως έκφραση ευγνωμοσύνης προς τον Αλλάχ, με τη βοήθεια του οποίου οι Τούρκοι κυριεύσαν τη Ρόδο, όπως επίστευαν. Κατά τον 19ο αι. το τέμενος αυτό ανεκαινίσθη και έλαβε τη μορφή την οποία διατηρεί μέχρι σήμερα.

β) Τέμενος Ιμπραήμ Πασά (Πλατεία Δαμαγήτου)

Το τέμενος αυτό ανηγέρθη το έτος 1531 μ.Χ. και ευρίσκεται σε λειτουργία μέχρι σήμερα, εξυπηρετούν τις θρησκευτικές ανάγκες των μουσουλμάνων της Ρόδου.

γ) Τέμενος Μουσταφά Πασά (Πλατεία Αρίωνος)

Πρόκειται για ευρύχωρο οικοδόμημα, το οποίο ιδρύθη το έτος 1765 μ.Χ. Πιθανώς σύγχρονα με αυτό είναι τα παρακείμενα Δημοτικά Λουτρά (Χαμάμ), τα οποία ευρίσκονται σε λειτουργία μέχρι σήμερα.

δ) Τέμενος Ρετζέπ Πασά (Πλατεία Δωριέως)

ΒΑ του ναού του Αγίου Φανουρίου και επί της Πλατείας Δωριέως υψώνεται το τέμενος Ρετζέπ Πασά, το οποίο ιδρύθη το έτος 1588 μ.Χ. Ονομάζεται έτσι από τον ιδρυτή του, του οποίου η σαρκοφάγος κείται σε παρακείμενο Μουσουλείο (Τουρμπέ).

ε) Τέμενος Αγά (Σωκράτους/Αγίου Φανουρίου)

Στη συμβολή των οδών Σωκράτους και Αγίου Φανουρίου, όπου ήτο η Αγορά (Παζάρι) επί Τουρκοκρατίας και όπου είναι η σημερινή Αγορά της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου, υψώνεται το τέμενος Αγά, κείμενο σε όροφο, στον οποίο οδηγεί κτιστή κλίμακα.

στ) Τέμενος Χαμτζά Μπέη (Τιμοκρέοντος 44).

Πρόκειται για μετρίων διαστάσεων οικοδόμημα, καλυπτόμενο με ημισφαιρικό τρούλλο, όπως και τα άλλα. Φέρει πρόπυλο ξυλόστεγο, κεραμοσκεπές.

Τα τεμένη αυτά διατηρούνται σε καλή κατάσταση. Ορισμένα από αυτά διατηρούν ακεραίους τους μιναρέδες των, οι οποίοι προσδίδουν ιδιαίζοντα χαρακτήρα στο περιβάλλον.

6. Σημερινή κατάσταση (σχέδ. 1-2)

Πρόκειται για μετρίων διαστάσεων οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει ακανονίστου σχήματος κάτοψη, αποτέλεσμα επεμβάσεων προσθηκών, κατεδαφίσεων και αλλοιώσεων, οι οποίες έλαβαν χώρα κατά τις διάφορες περιόδους. Στο μνημείο αυτό έχουν αποτυπωθεί και εκφράζονται κατά τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο οι διάφορες ιστορικές περιπέτειες της Ρόδου, από την ίδρυση της πόλεως (συνοικισμός, 408 π.Χ.) μέχρι σήμερα.

Το οικοδόμημα είναι προσανατολισμένο. Ο κυρίως άξονας του οικοδομή-

ματος έχει κατεύθυνση από Δ. προς Α. (90°). Στο μνημείο αυτό γίνεται συνδυασμός του τύπου της τρικλίτου, καμαροσκεπούς, ανατολικής βασιλικής και του σταυροειδούς, εγγεγραμμένου ναού μετά τρούλλου^{24, 25}.

Μεσαίο κλίτος: Το μεσαίο κλίτος εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 9,70X4,27 μ.) και περατούται προς Α. σε μία αψίδα, εσωτερικά ημικυκλική (χορδής 3,38 και βέλους 1,44 μ.) και εξωτερικά τρίπλευρη ή ημιεξαγωνική (μήκος πλευρών από Β. προς Ν.: α) 2,30, β) 1,50 και γ) 2,30 μ.).

Στο μέσο της αψίδας ανοίγεται ένα παράθυρο (διαστ. 0,95X0,55 μ.), το οποίο χωρίζεται σε δύο λοβούς. Ο βόρειος λοβός (πλάτ. 0,185 μ.) περατούται άνω σε τόξο (χορδής 0,195 και βέλους 0,25 μ.). Ο νότιος λοβός (πλάτ. 0,20 μ.) περατούται άνω επίσης σε τόξο (χορδής 0,185 και βέλους 0,23 μ.).

Στο μέσο του παραθύρου της αψίδας του Ιερού Βήματος ίσταται διαχωριστικός αμφικιονίσκος από λευκόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 0,61X0,185X0,155 μ.). Στηρίζεται πάνω σε βάση, η οποία αποτελείται από τμήμα ιωνικού κιονοκράνου εκ φαιού μαρμάρου, σε Β' χρήση (διαστ. 0,44X0,34 και πάχ. 0,09 μ.). Πάνω από τον διαχωριστικό αμφικιονίσκο κείται επιθήμα από φαιό μάρμαρο (διαστ. άνω επιφανείας: 0,53X0,18 μ., κάτω επιφανείας: 0,25X0,165, συνολικό ύψος 0,185 μ.), μετά λοξομήτου κυματίου. Στη δυτική στενή πλευρά φέρει ανάγλυφο διάκοσμο, αποτελούμενο από σχηματοποιημένο άνθος λωτού.

Εντός του χώρου της αψίδας του Ιερού Βήματος διατηρείται το δάπεδο, το οποίο καλύπτεται με μαρμαροθέτημα (opus sectile)²⁶. Τούτο υποδιαιρείται σε ζώνες και περιλαμβάνει περισσότερα διάχωρα. Ειδικότερα, σε επαφή με την εσωτερική παρειά της κόγχης της αψίδας υπάρχει μία ζώνη (πλάτ. 0,15), η οποία καλύπτεται με ορθογωνίου σχήματος πλάκες από φαιόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 0,25X0,13 μ.). Επί της χορδής της κόγχης υπάρχει άλλη ζώνη (πλάτ. 0,20 μ.), η οποία καλύπτεται από πλίνθους από λάρτιο λίθο (διαστ. ενός δόμου: 1,20X0,20X0,12 μ.). Η λοιπή επιφάνεια περιλαμβάνει τρεις ζώνες, ήτοι:

Μεσαία ζώνη: Έχει περίπου ορθογώνιο σχήμα (διαστ. 1,23X0,25 μ.). Στο ανατολικό αυτής τμήμα διατηρείται το μαρμαροθέτημα σε καλή κατάσταση. Εντός ρόμβων (πλευράς 0,07 μ.) εγγράφονται τετράγωνα (πλευράς 0,043 μ.). Το δυτικό τμήμα της ζώνης αυτής δεν διατηρείται.

Νότια ζώνη: Έχει σχήμα τετάρτου κύκλου (διαστ. 0,05X0,90 μ.) και περιλαμβάνει ένα διάχωρο. Κοσμεύεται με τετράγωνα (πλευράς 0,12 μ.), εντός των οποίων εγγράφονται ρόμοι (πλευράς 0,09 μ.), καθώς επίσης και με απλά τετράγωνα (πλευράς 0,12 μ.).

Βόρεια ζώνη: Έχει σχήμα τετάρτου κύκλου (διαστ. 1,25X0,95 μ.) και περιλαμβάνει δύο επί μέρους διάχωρα, ήτοι:

α) Ανατολικό διάχωρο: Είναι σχήματος τετάρτου κύκλου (διαστ. 0,66X0,43 μ.) και φέρει διάκοσμο από ρόμβους (πλευράς 0,09 μ.), εντός των οποίων εγγράφονται τετράγωνα (πλευράς 0,09 μ.).

β) Δυτικό διάχωρο: Έχει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (διαστ. 0,09X0,067 μ.) και κοσμείται με οκτάγωνα (διαστ. 0,10X0,10 μ., μήκος εκάστης πλευράς 0,04X0,05 μ.) και τετράγωνα (πλευράς 0,045 μ.).

Πρόκειται για καλής ποιότητας μαρμαροθέτημα και προέρχεται πιθανώς από τον 13ο αι.

Η ανατολική κεραία του μεσαίου κλίτους (εσωτ. μήκους 2,27/2,73 και πλάτ. 4,15 μ.) καλύπτεται με κτιστή, ημικυλινδρική οροφή. Το δάπεδό της δεν διατηρείται. Ο χώρος της ανατολικής κεραίας θα εχωρίζετο με τέμπλο από του χώρου του κυρίως ναού και θα απετέλει το Ιερό Βήμα. Λείψανα του τέμπλου ή της Αγίας Τράπεζας δεν διετηρήθησαν.

Η δυτική κεραία του μεσαίου κλίτους (εσωτ. μήκους 2,75 και πλάτ. 4,25 μ.) καλύπτεται επίσης με κτιστή, ημικυλινδρική οροφή. Το δάπεδό της δεν διατηρείται. Αρχικά η δυτική κεραία είχε μεγαλύτερο μήκος, εκτεινόμενη προς δυσμάς.

Στο κέντρο του μεσαίου κλίτους υψώνεται ημισφαιρικός τρούλλος (διάμ. βάσεως 4 μ. περίπου). Τέσσερεις ογκώδεις και ακανονίστου κατόψεως κτιστοί πεσσοί, από τους οποίους ο ΒΑ και ο ΒΔ ίστανται ελεύθεροι, ενώ ο ΝΑ και ΝΔ έχουν ενσωματωθεί στην τοιχοποιία, φέρουν ημικυκλικό τόξο, επί των οποίων στηρίζεται το τύμπανο του τρούλλου (εσωτ. διαμ. 4 μ.). Η μετάβαση από το τετράγωνο στον κύκλο γίνεται με τη χρήση σφαιρικών τριγώνων.

Το τύμπανο του τρούλλου έχει σχήμα κυλινδρικό. Στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα ανοίγονται ορθογωνίου σχήματος παράθυρα, τα οποία φέρουν άνω τοξωτές απολήξεις. Τα τόξα του παραθύρου χαρακτηρίζονται από την τριγωνική προς τα άνω ιδιόρρυθμη απόληξη, τυπική για τα ανοίγματα κουφωμάτων των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Συνεπώς, όταν στις αρχές της Τουρκοκρατίας ο ναός μετετράπη σε μουσουλμανικό τέμενος, πλην της ανεγέρσεως των δύο Μιχράμπ, περί των οποίων έγινε ήδη λόγος, μετεσκευάσθησαν και τα τοξωτά ανοίγματα των παραθύρων του τρούλλου, ακολουθήσαντα τον ρυθμό της εποχής.

Στην εξωτερική επιφάνεια του τυμπάνου του τρούλλου ανοίγονται 16 συνολικά διακοσμητικές κόγχες. Πρόκειται για ορθογωνίου σχήματος αβαθείς κόγχες, ανοιγόμενες εντός του πάχους του τοίχου του τυμπάνου του τρούλλου και περατούνται άνω σε ημικυκλικά τόξα.

Τόσο το τύμπανο όσο και ο ημισφαιρικός τρούλλος του ναού του Αγίου Σπυριδώνος, έχουν κτισθεί από μετρίου μεγέθους, ορθογωνίου σχήματος, πωρολίθους και σύμφωνα με το ισόδομο σύστημα. Αρχικά οι εξωτερικές επιφάνειες αυτών ήσαν δικαιολογημένες, ενώ οι εσωτερικές εκαλύπτοντο με επιχρίσματα. Σήμερα οι εσωτερικές και εξωτερικές επιφάνειες του μνημείου έχουν αρμολογηθεί, εκτός από τα τμήματα των εσωτερικών επιφανειών, επί των οποίων διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών.

Ηχητικά αγγεία. Ηχητικών αγγείων ή ακουστικών αγγείων ή απλώς ηχείων, ονομάζεται αυτοτελές, συνήθως πήλινον, αγγείον έχον σχήμα επί-

μηκες κυλινδρικό ή σφαιρικό ή φλασκοειδές και το οποίο εντοιχίζεται σε οικοδομήματα, συνήθως ναούς, με σκοπό να δέχεται, να μεταβιβάζει και να ενισχύει και κατά κάποιο τρόπο να αποδίδει μελωδικότερα τον ήχο²⁷. Αγγεία αυτού του είδους απαντούν στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς της Δωδεκανήσου και της Ελλάδος γενικότερα.

Στο κάτω τμήμα των τεσσάρων λοφίων ή σφαιρικών τριγώνων (pendentifs)²⁸, των ευρισκομένων στη βάση του τρούλλου του ναού του Αγίου Σπυριδωνος, είναι εντοιχισμένα ισάριθμα ηχητικά αγγεία. Πρόκειται για πήλινα, άωτα, επιμήκη αγγεία, από τα οποία διακρίνεται μόνο το κυκλικό στόμιο (διαμ. 0,05 μ. περίπου).

Παρόμοια ηχητικά αγγεία απαντούν και σε άλλους ναούς της Ρόδου. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ακόλουθα παραδείγματα:

α) Ρόδος (μσαιωνική πόλη), Άγιος Φανούριος, 13ου αι.

Σε ύψος 3.50 μ. περίπου από της σημερινής στάθμης του δαπέδου του κυρίως ναού και στη βάση των λοφίων ή σφαιρικών τριγώνων, των ευρισκομένων κάτω από το τύμπανο του τρούλλου του ναού, είναι εντοιχισμένα ισάριθμα ηχητικά αγγεία από πηλό (βάθ. 1,40, πάχ. τοιχ. 0,015, διάμ. στομί-ου 0,04/0,09 μ.).

β) Ρόδος, Αρνίθα, Άγιος Γεώργιος Βάρδας, 1289/1290 μ.Χ.

Στην περιοχή της Κοινότητας Αρνίθας Ρόδου ευρίσκεται ο ναός του Αγίου Γεωργίου Βάρδα²⁹. Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη και καλύπτεται με κτιστή καμάρα και κοίλα κεραμίδια.

Στις τέσσερις εσωτερικές γωνίες του ναού και σε ύψος 1,90 μ. από της σημερινής στάθμης του δαπέδου του κυρίως ναού, έχουν εντοιχισθεί ισάριθ-μα πήλινα αγγεία (βάθ. 0,50, πάχ. 0,015, διάμ. στομ. 0,07/0,10 μ.)³⁰.

Νότιο κλίτος

Το νότιο κλίτος του ναού εμφανίζει επίσης ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 4,52X2,62 μ.). Τούτο αρχικά είχε μεγαλύτερο μήκος. Δρόμος διερχόμενος νότια του μνημείου κατέλαβε μέρος της ΝΑ. γωνίας του νοτί-ου κλίτους, ενώ η ανέγερση του μιναρέ ΝΔ του μνημείου αχρήστευσε το δυτικό τμήμα του νοτίου κλίτους του ναού.

Στο μέσον περίπου της νοτίας πλευράς του νοτίου κλίτους ανοίγεται μία θύρα (πλάτ. 1,30 μ.), η οποία εντοιχίσθηκε αργότερα και παραμένει κλειστή μέχρι σήμερα. Το νότιο κλίτος καλύπτεται με κλειστή, ημικυλινδρική οροφή. Στη ΝΔ. γωνία του νοτίου κλίτους ανηγέρθη επί Τουρκοκρατίας δεύτερο Μιχράμπ, μικρότερο εκείνου του μεσαιού κλίτους.

Βόρειο κλίτος

Το βόρειο κλίτος (εσωτ. διαστ. 10,60X2,65/3,36 μ.) εμφανίζει ακανόνιστη κάτοψη και χωρίζεται σε δύο επί μέρους χώρους, ήτοι:

Ανατολικός χώρος. Πρόκειται για ορθογωνίου κατόψεως χώρο

(εσωτ. διαστ. 3,85X2,65 μ.) και καλύπτεται με κτιστή καμάρα. Στο μέσον περίπου της ανατολικής αυτού πλευράς ανοίγεται ένα παράθυρο (πλάτ. 1 μ.). Στο δυτικό τμήμα της βορείας αυτού πλευράς ηνοίγετο μία θύρα (πλάτ. 0,95 μ.), η οποία όμως εντοιχίστηκε αργότερα.

Στο ανατολικό τμήμα της βορείας εσωτερικής πλευράς του χώρου ατρώου και εντός του πάχους του τοίχου ηνοίγετο μία ιορθογωνίου σχήματος κόγχη (πλάτ. 0,85 μ.), η οποία εντοιχίσθηκε αργότερα.

Δυτικός χώρος. Εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 6,94X3,38 μ.) και καλύπτεται επίσης με κτιστή καμάρα. Στο μέσον περίπου της βορείας αυτού πλευράς ανοίγεται μία θύρα (πλάτ. 1,22/1,39 μ.), η οποία αποτελεί και την κυρία είσοδο του ναού σήμερα.

Στο δυτικό άκρο της βορείας πλευράς ηνοίγετο δεύτερη θύρα (πλάτ. 1,20 μ.), η οποία εντοιχίσθηκε αργότερα. Στο βόρειο άκρο της δυτικής πλευράς ανοίγεται μία θύρα (πλάτ. 1,08 μ.), η οποία επιτρέπει την επικοινωνία με την παρακείμενη οικία. Στο νότιο άκρο της δυτικής πλευράς ανοίγεται ένα παράθυρο (πλάτ. 1,10 μ.).

Μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη

Εντός και εκτός του ναού του Αγίου Σπυρίδωνος διατηρείται ικανός αριθμός μαρμαρίνων αρχιτεκτονικών μελών, προερχομένων από διάφορες εποχές. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται και τα εξής:

I. Ελληνορωμαϊκή εποχή

α) Τμήμα πλάκας από λευκό μάρμαρο (0,95X0,05 και πάχ. 0,03 μ.), επί του οποίου υπάρχει εγχάρακτη, μεγαλογράμματη επιγραφή (ύψος γραμμ. 0,02 μ.), η οποία έχει ως εξής:

«.....I....
..... ΡΑΔΙ.
...ΕΚΑΤΟ.....».

Η επιγραφή αυτή προέρχεται πιθανώς από τον 2ο αι π.Χ.

β) Κυλινδρικός βωμός από λάρτιο λίθο (ύψος βωμού 0,47, διάμ. 0,42 μ.). Η επιφάνεια αυτού καλύπτεται με ανάγλυφο διάκοσμο, αποτελούμενο από βουκράνια και γιρλάντες. Επ' αυτής υπάρχει και η εγχάρακτη, μεγαλογράμματη επιγραφή (ύψος γραμμ. 0,015 μ.), η οποία έχει ως ακολούθως:

« ΠΕΛΟΥ
ΧΡΗΣΤΟΣ
ΧΑΙΡΕ »

Πρόκειται προφανώς για επιτύμβιο βωμό και προέρχεται πιθανώς από τον 2ο αι. π.Χ.

II. Παλαιοχριστιανική περίοδος: 5ος - 6ος αι. μ.Χ.

Από την παλαιοχριστιανική εποχή και ειδικότερα από τον 5ο και 6ο αι. μ.Χ. προέρχονται τα εξής μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη:

α) Τμήμα κορμού κυλινδρικού, αρραβδώτου κίονα από φαιόχρωμο μάρμαρο (σωζ. ύψος 0,45, διάμ. 0,20 μ.).

β) Ομοίως (σωζ. ύψος 0,30, διάμ. 0,19 μ.).

γ) Ομοίως (σωζ. ύψος 0,45, διάμ. 0,29 μ.).

δ) Επίθημα διαχωριστικού αμφικιονίσκου παραθύρου σε β' χρήση (διαστ. άβακα: 0,63X0,27, ύψος 0,20 μ.).

ε) Ομοίως, φέρον ανάγλυφο, ανισοσκελή σταυρό στη μία στενή αυτού πλευρά (διαστ. άβακα: 0,60X0,30, διαστ. κάτω επιφανείας: 0,30X0,15, ύψος 0,25 μ.).

στ) Ομοίως, φέρον ανάγλυφο διάκοσμο και στις δύο στενές αυτού πλευρές: ήτοι: στη μία πλευρά υπάρχει ανισοσκελής σταυρός και στην άλλη άνθος λωτού σχηματοποιημένου (διαστ. άβακα: 0,38X0,25, διαστ. κάτω επιφανείας: 0,25X0,18, ύψος 0,22 μ.).

ζ) Τμήμα επιθήματος διαχωριστικού αμφικιονίσκου παραθύρου, φέρον στη μία στενή αυτού πλευρά ανάγλυφο ανισοσκελή σταυρό (διαστ. άβακα: 0,39X0,24, διαστ. κάτω επιφανείας: 0,24X0,20, ύψος 0,175 μ.).

η) Τμήμα διαχωριστικού θωρακίου από λευκό μάρμαρο, φέρον ανάγλυφο διάκοσμο διαστ. 0,31X0,22, πάχος 0,065 μ.).

θ) Τμήμα μαρμαρίνου αρχιτεκτονικού μέλους, φέρον ανάγλυφο διάκοσμο στην κυρία αυτού όψη, αποτελούμενο από κοιλόκυρτα κυμάτια και ρόδακες. Προέρχεται πιθανώς από θωράκιο ή από πλευρά σαρκοφάγου (διαστ. 0,28X0,28 και πάχ. 0,08 μ.).

Β'. ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

Γενικά

Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού του Αγίου Σπυριδώνος της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου απεκαλύφθησαν, κάτω από τα μεταγενέστερα κονιάματα, λείψανα τοιχογραφιών με δύο στρώματα, προερχόμενα από δύο εποχές³¹. Και το μεν πρώτο (αρχαιότερο στρώμα) προέρχεται πιθανώς από τις αρχές του 13ου αι. μ.Χ., ενώ το δεύτερο στρώμα (νεώτερο) προέρχεται από τις αρχές του 16ου αι. μ.Χ.

Εικονογραφικό πρόγραμμα

Οι διατηρούμενες τοιχογραφίες αποτελούν μικρό μόνο μέρος του αρχικού γραπτού διακόσμου του ναού. Όμως από τα διατηρούμενα λείψανα είναι δυνατόν να αποκατασταθεί σε γενικές γραμμές το εικονογραφικό πρόγραμμα, το οποίο είχε περίπου ως εξής:

I. Ιερό Βήμα

Αψίδα. Τεταρτοσφαίριο: Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης της αψίδας δεν διατηρούνται λείψανα από τοιχογραφίες, λόγω πτώσεως των κονιαμάτων. Πιθανώς στη θέση αυτή εικονίζετο η Θεοτόκος, στον τύπο της Πλατυτέρας, όπως συνηθίζεται σε ναούς της Δωδεκανήσου³², εφ' όσον στον τρούλλο θα εικονίζετο ο Ιησούς Χριστός, Παντοκράτωρ. Ίσως όμως

εικονίζετο η μικρή Δέηση ή το αποκαλυπτικό όραμα, όπως επίσης συνηθίζεται σε μεσαιωνικούς ναούς της Ρόδου.

Κόγχη. Στην κόγχη της αψίδας του Ιερού Βήματος διατηρούνται λείψανα σε δύο παράλληλα στρώματα, ήτοι:

α) Στρώμα (αρχαιότερο).

Κάτω από το δίλοβο παράθυρο της αψίδας του Ιερού Βήματος και στο κατωτέρω τμήμα της κόγχης διατηρείται επιφάνεια (μήκους 3,20 και ύψους 0,44 μ.), επί της οποίας διακρίνεται τμήμα από το αρχαιότερο στρώμα των τοιχογραφιών του ναού. Διακρίνονται πέντε ζεύγη ποδών, καθώς και τα κατώτερα τμήματα των ενδυμάτων Αγίων. Πρόκειται για τα λείψανα πέντε Αγίων Ιεραρχών ή Μαρτύρων, οι οποίοι εικονίζονται ολόσωμοι, όρθιοι, μετωπικοί, φέροντες μικρά ενδύματα και χαμηλά μαύρα υποδήματα, με οξεία απόληξη στα άκρα.

Αρχικά εικονίζοντο επτά συνολικώς πρόσωπα, ήτοι ένα στο κέντρο της αψίδας και ανά τρία στο βόρειο και νότιο μισό αυτής. Δεν διατηρήθησαν λείψανα από τους δύο πρώτους Αγίους (από Β. προς Ν.).

Στο κάτω άκρο της ζώνης αυτής υπάρχει ερυθρά ταινία (πλάτ. 0,06 μ.) και κάτω από αυτήν άλλη φαιόχρωμη (πλάτ. 0,08 μ.). Πρόκειται για πολύ καλής ποιότητας τοιχογραφίες, πιθανώς των αρχών του 13ου αι. μ.Χ.

β) Στρώμα (νεώτερο)

Όταν οι τοιχογραφίες του α' στρώματος είχαν αλλοιωθεί ή δεν ικανοποιούσαν πλέον, εκαλύφθησαν με επίχρισμα (πάχ. 0,05/0,01 μ.) και η επιφάνεια του ναού αγιογραφήθηκε και πάλιν.

Στην κόγχη της αψίδας του Ιερού Βήματος και κάτω από το δίλοβο παράθυρο διατηρείται επιφάνεια (μήκους 3,20 και ύψους 0,60 μ.), η οποία ευρίσκεται πάνω ακριβώς από το α' στρώμα τοιχογραφιών. Σε αυτή διακρίνονται τα λείψανα έξι συνολικά Αγίων Ιεραρχών. Αρχικά παρίσταντο οκτώ συνολικά Άγιοι Ιεράρχες, ήτοι τέσσερεις στο βόρειο και τέσσερεις στο νότιο μισό της κόγχης. Εικονίζοντο, ολόσωμοι, όρθιοι, στραμμένοι προς το κέντρο της αψίδας, φέροντες λειτουργικά άμφια, συλλειτουργούντες³³. Διατηρούνται τα άκρα των ποδών και τα κατώτερα τμήματα των αμφίων αυτών. Ειδικότερα εικονίζονται οι εξής (από Β. προς Ν.):

1. Άγιος Ιεράρχης αδιάγνωστος

Λόγω της πτώσεως των κονιαμάτων δεν διατηρούνται λείψανα από αυτούς.

2. Άγιος Ιεράρχης αδιάγνωστος

Δεν διατηρούνται λείψανα από αυτόν.

3. Άγιος Ιεράρχης αδιάγνωστος

Διατηρούνται τα άκρα των ποδών και το κάτω τμήμα των ενδυμάτων αυτού. Έφερε λευκόχρωμο στιχάριο και κυανούν επιτραχήλιο με μέλανεσ σταυρούς.

4. Άγιος Ιεράρχης ο Χρυσόστομος

Στη θέση αυτή εικονίζεται, ως συνήθως, ο Άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος³⁴. Φέρει λευκόχρωμο στιχάριο με ερυθρούς ποταμούς και κυανούν επιτραχήλιο με ερυθρούς σταυρούς.

5. Μέγας Βασίλειος

Συνήθως στη θέση αυτή, ήτοι νότια του κέντρου της κόγχης, παρίσταται ο Μέγας Βασίλειος³⁵. Φορεί λευκό στιχάριο με μέλανες ποταμούς και κίτρινο επιτραχήλιο με κυανούς σταυρούς.

6. Άγιος Ιεράρχης αδιάγνωστος

Έφερε λευκό στιχάριο με ερυθρούς ποταμούς και φαιόχρωμο επιτραχήλιο με επίσης ερυθρούς σταυρούς.

7. Άγιος Ιεράρχης αδιάγνωστος

Φέρει λευκό στιχάριο με ερυθρούς ποταμούς και κίτρινο επιτραχήλιο με μέλανες σταυρούς.

8. Άγιος Ιεράρχης αδιάγνωστος

Φέρει λευκό στιχάριο με κυανούς ποταμούς και κίτρινο επιτραχήλιο με ερυθρούς σταυρούς.

Στο κέντρο της αψίδας και κάτω ακριβώς από το δίλοβο παράθυρο, υπάρχει ορθογωνίου σχήματος επιφάνεια (διαστ. 0,70X0,65 μ.), η οποία φέρει γραπτό ανεικονικό διάκοσμο. Εντός τεσσάρων ισοσκελών τριγώνων εγγράφονται Λ, αποτελούμενα από κυματοειδείς γραμμές, εναλλάξ χρώματος κυανού και ερυθρού.

Νότιος τοίχος

Στη νότια εσωτερική πλευρά του Ιερού Βήματος απεκαλύφθη κάτω από μεταγενέστερο στρώμα τοιχοποιίας (πάχ. 0,20 μ.), μία επιφάνεια (διαστ. 2,50X0,90 μ.), φέρουσα γραπτό διάκοσμο. Η επιφάνεια αυτή χωρίζεται σε δύο ζώνες, ήτοι:

α) Άνω ζώνη (ύψους 0,30 μ.)

Στη ζώνη αυτή διατηρούνται λείψανα τριών Αγίων Ιεραρχών, οι οποίοι εικονίζοντο ολόσωμοι, όρθιοι, μετωπικοί. Έφεραν λειτουργικά άμφια. Διακρίνονται τα άκρα των ποδών και το κατώτερο τμήμα των αμφίων αυτών. Φορούν κυανόχρωμα στιχάρια με ποταμούς και λευκά επιτραχήλια³⁶.

Γραπτή επιγραφή. Στο άνω τμήμα του δυτικού άκρου της ζώνης αυτής και σε ύψος 0,80 μ. από της στάθμης του δαπέδου του ναού, υπάρχει εντοιχισμένος ορθογωνίου σχήματος πλίνθος από σιτόχρου πωρόλιθο (διαστ. 0,60X0,30X0,20 μ.) σε δεύτερη χρήση. Στην κυρία αυτού όψη διατηρείται επίχρισμα (διαστ. 0,40X0,20 μ.), επί του οποίου υπάρχει γραπτή, μεγαλογράμματη, ανεστραμμένη επιγραφή. Τα γράμματα είναι λευκά (ύψος γραμμ. 0,025/0,03 μ.) και το βάθος κυανούν.

Η επιγραφή περιλαμβάνει τρεις στίχους, είναι ανεξίτηλος και μόνον τμήμα-

τα αυτής είναι δυνατόν να αναγνωσθούν, ήτοι:

«ΕΡΟΙ..... ΤΟΥ ΠΑΝΙΑ . Ο .
ΙΩΝ ο ΗΚ..... ΙΟ
ΟΚΤΩΗΧΟ ... Γ ΑΓΙΩΝ».

β) Κάτω ζώνη (ύψους 0,53 μ.)

Η επιφάνεια αυτής φέρει ανεικονικό διάκοσμο, μιμούμενο ορθομαρμάρωση. Χωρίζεται σε ορθογώνια διάχωρα (διαστ. 0,46Χ0,38 και 0,46Χ0,20 μ.), μιμούμενα πλάκες μαρμάρου χρώματος λευκού και ερυθρού με νευρώσεις. Πρόκειται για απομίμηση ορθομαρμαρώσεως.

II. Κυρίως ναός

Μεσαίο κλίτος

Τ ρ ο ύ λ λ ο ς . Λόγω πτώσεως των κονιαμάτων δεν διατηρούνται λείψανα τοιχογραφιών. Πιθανότατα στη θέση αυτή εικονίζετο, ως συνήθως³⁷, ο Ιησούς Χριστός, Παντοκράτωρ.

Τ ύ μ π α ν ο . Επίσης, λόγω της πτώσεως των κονιαμάτων δεν διετηρήθησαν λείψανα τοιχογραφιών. Πιθανώς στις εσωτερικές επιφάνειες του τυμπάνου του τρούλλου εικονίζονται, ως συνήθως, μορφές προφητών της Παλαιάς Διαθήκης³⁸.

Σ φ α ι ρ ι κ ά τ ρ ί γ ω ν α . Στις επιφάνειες των τεσσάρων σφαιρικών τριγώνων, τα οποία ευρίσκονται στη βάση του τρούλλου, παρίσταντο οι τέσσερις Ευαγγελιστές³⁹. Διατηρούνται μόνο λίγα λείψανα του Ευαγγελιστού, ο οποίος εικονίζετο στο ΝΑ, σφαιρικό τρίγωνο.

Ν Α . π ε σ σ ό ς . Στη δυτική όψη του ΝΑ πεσσού του ναού του Αγίου Σπυρίδωνος διατηρούνται λείψανα ενός ολόσωμου μετωπικού Αγίου, ο οποίος φέρει ποδήρη, χειροπιαστό, φαιόχρωμο χιτώνα και κυανούν ιμάτιο. Το έδαφος είναι χρώματος πρασίνου και το βάθος χρώματος κιτρίνου.

Κάτω και δεξιά, ως προς τον θεατή, υπάρχει γραπτή επιγραφή (ύψος γραμμ, 0,02 μ.), ημεξίτηλος, από την οποία μετά δυσκολίας αναγιγνώσκονται τα εξής:

« ΑΦΕ' ΖΟΜΕ...»

Συνεπώς, αναφέρεται το έτος 1505 μ.Χ., το οποίο θα πρέπει να είναι και το έτος αγιογραφήσεως του ναού του Αγίου Σπυρίδωνος κατά την τελευταία αυτού φάση πριν από την Τουρκοκρατία. Σημειωτέον, ότι στην επιτύμβια πλάκα του τάφου των κτητόρων αναγράφεται η χρονολογία: «1508».

Νοτία πλευρά

Αγία Μεγαλομάρτυς Αικατερίνη

Στο δυτικό άκρο της νοτίας εσωτερικής πλευράς και κάτω από μεταγενέστερο τοίχο, ο οποίος εκτίσθη όταν εντοιχίσθηκε τμήμα της δυτικής κεραίας

του ναού, απεκαλύφθη επιφάνεια (διαστ. 1,60Χ0,70 μ.), με παράσταση της Αγίας Μεγαλομάρτυρος Αικατερίνης⁴⁰.

Η Αγία Αικατερίνη παρίσταται σχεδόν σε φυσικό μέγεθος, ολόσωμη, όρθια, μετωπική. Το πρόσωπό της είναι εξίτηλο. Η κεφαλή αυτής περιβάλλεται από κίτρινο φωτοστέφανο (απόχρωση ώχρας). Φορεί ποδήρη, χειριδωτό, κυανόχρωμο χιτώνα με περικλείση άνω και παρυφή κάτω και πορφυρό ιμάτιο. Επίσης φέρει κίτρινο, διάλιθο λώρο. Με το αριστερό της χέρι κρατεί κλειστό κώδικα βιβλίου, ο οποίος φέρει πολύτιμη, διάλιθη στάχωση, ενώ με το δεξί κρατούσε πιθανότατα σταυρό. Εκατέρωθεν της κεφαλής της Αγίας υπάρχει η γραπτή επιγραφή:

« [Η ΑΓΙΑ] ΑΙΚΑ [ΤΕΡΙΝΗ] »

Βορεία πλευρά

Ευαγγελισμός της Θεοτόκου

Στο δυτικό άκρο της βορείας εσωτερικής πλευράς του μεσαίου κλίτους και κάτω από μεταγενέστερο τοίχο απεκαλύφθη επιφάνεια (διαστ.1,80Χ0,50 μ.), επί της οποίας διατηρείται τμήμα από την παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου. Διατηρείται η μορφή της Παναγίας, ενώ ο Αρχάγγελος Γαβριήλ καλύπτεται πιθανώς από τον μεταγενέστερο τοίχο, ο οποίος κτίστηκε στη θέση αυτή κατά τον εντοιχισμό του δυτικού τμήματος της δυτικής κεραίας του κυρίως ναού.

Ειδικότερα, στο ανατολικό άκρο της συνθέσεως εικονίζεται η Θεοτόκος ολόσωμη, γονυκλινή, στραμμένη προς τον Αρχάγγελο Γαβριήλ. Το πρόσωπό της παρίσταται κατά 3/4. Έχει σχήμα ωσειδές, οι οφθαλμοί είναι αμυγδαλωτοί, η μύτη ευθεία, το στόμα μικρό, το πηγούνι στρογγύλο, ο λαιμός λεπτός και ψηλός. Το χρώμα της σάρκας είναι ρόδινο. Η κεφαλή της Παναγίας περιβάλλεται από φωτοστέφανο κιτρίνου χρώματος (απόχρωση ώχρας).

Η Θεοτόκος φορεί ποδήρη, χειριδωτό, κυανόχρωμο χιτώνα και πορφυρό μαφόριο. Έχει υψωμένο το δεξί της χέρι σε στάση ομιλίας, ενώ το αριστερό δεν διακρίνεται. Το έδαφος είναι χρώματος πρασίνου, ενώ το βάθος χρώματος κιτρίνου.

Στο βάθος της συνθέσεως παρίστανται αρχιτεκτονήματα. Ειδικότερα, πίσω από την Θεοτόκο εικονίζεται διόροφο οικοδόμημα, το οποίο φέρει στο ισόγειο μία ορθογωνίου σχήματος είσοδο και δύο, επίσης ορθογωνίου σχήματος, παράθυρα επί της προσόψεως του ορόφου. Είναι αξιοσημείωτο ότι καταβάλλεται προσπάθεια ορθής προοπτικής αποδόσεως του χώρου, του βάθους και των αντικειμένων στην μεταξύ των σχέση πράγμα τελείως ασύνηθες για τη βυζαντινή τέχνη.

Τούτο ακριβώς, καθώς και απόδοση των γυμνών μερών της Θεοτόκου, αποτελούν χαρακτηριστικές επιδράσεις της τέχνης της Δύσεως και της βυζαντινής αγιογραφίας.

Νότιο κλίτος

Στις σωτηρικές επιφάνειες του νοτίου κλίτους του ναού και κάτω από τα μεταγενέστερα επιχρίσματα απεκαλύφθησαν επίσης λείψανα τοιχογραφιών, ήτοι:

Νότιος τοίχος

Θεοτόκος Βρεφοκρατούσα

Στο ανατολικό τμήμα της νοτίας εσωτερικής πλευράς του νοτίου κλίτους, πάνω σε μεγάλη επιφάνεια (διαστ. 2X1,50 μ.), εικονίζεται η Θεοτόκος ολόσωμη, ένθρονη, μετωπική, φέρουσα επί των γονάτων της τον Ιησούν Χριστόν⁴¹.

Η Παναγία κάθεται αναπαυτικά πάνω σε πολυτελή, ξυλόγλυπτο θρόνο, ο οποίος στηρίζεται σε λεπτά περίτεχνα στηρίγματα (πόδια) και φέρει τοξωτό ερεισίνωτο, ενώ στερείται ερεισίχειρα. Τα πόδια της Θεοτόκου στηρίζονται σε ξύλινο υποπόδιο. Στο κάθισμα έχει τοποθετηθεί ερυθρό πολυτελές προσκεφάλαιο.

Η Θεοτόκος φορεί ποδήρη, χειριδωτό, κυανόχρωμο χιτώνα, πορφυρό μαφόριο και ερυθρά χαμηλά υποδήματα. Το πρόσωπό της είναι ωοειδές, οι οφθαλμοί κατεστραμμένοι, η μύτη ευθεία, το στόμα μικρό, το πηγούνι στρογγύλο. Ο λαιμός λεπτός και ψηλός. Το κεφάλι περιβάλλεται με κίτρινο φωτοστέφανο (απόχρωση ώχρας).

Εκατέρωθεν της κεφαλής της Παναγίας υπάρχει η γραπτή επιγραφή:

« ΜΗΡ ΘΥ »

ήτοι: «Μή(τη)ρ Θεο(υ)»

Ο Ιησούς Χριστός παρίσταται ολόσωμος, καθήμενος επί των γονάτων της μητρός του. Φορεί ποδήρη, χειριδωτό, ερυθρού χρώματος χιτώνα και κιτρίνου χρώματος ιμάτια, το οποίο φέρει χρυσίζουσες ανταύγειες. Ευλογεί με το δεξί του χέρι και κρατεί συνεπτυγμένο ειλητάριο, τον Νόμον⁴² με το αριστερό.

Το πρόσωπο του Ιησού είναι ωοειδές, ενώ τα επί μέρους χαρακτηριστικά αυτού είναι εξίτηλα. Το κεφάλι του περιβάλλεται με ένσταυρο φωτοστέφανο.

Άνω και αριστερά ως προς τον θεατή, εικονίζεται ο Αρχάγγελος Μιχαήλ. Παρίσταται από την οσφύ και άνω, στραμμένος προς την Θεοτόκο. Το κεφάλι του αποδίδεται κατά 3/4. Το πρόσωπό του είναι εξίτηλο. Φορεί χειριδωτό, κυανόχρωμο χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο. Από τους ώμους του φύονται κίτρινες πτέρυγες. Πάνω από το κεφάλι του υπάρχει η γραπτή επιγραφή:

« ΑΡΧ(ΩΝ) ΜΙΧΑΗΛ »⁴³

Άνω και δεξιά ως προς τον θεατή, παρίσταται ο Αρχάγγελος Γαβριήλ⁴⁴. Εικονίζεται από την οσφύ και άνω, στραμμένος προς την Θεοτόκο. Το κεφάλι του αποδίδεται κατά 3/4. Το πρόσωπό του είναι εξίτηλο. Φορεί χειριδωτό, φαιόχρωμο χιτώνα και καστανόχρωμο ιμάτιο. Από τους ώμους του φύονται

κίτρινες πτέρυγες. Πάνω από το κεφάλι του υπάρχει η επιγραφή:

« ΑΡΧ(ΩΝ) ΓΑΒΡΙΗΛ»

Το έδαφος είναι πρασίνου χρώματος και το βάθος κυανούν.

Διακοσμητική ταινία

Ανατολικά της παραπάνω εικόνας της Παναγίας υπάρχει επιφάνεια (διαστ. 2,50X0,40 μ.), η οποία καλύπτεται με διακοσμητική ταινία. Εντός ισοσκελών τριγώνων εγγράφεται σχηματοποιημένος ελικοειδής βλαστός.

Ποδέα

Κάτω από την παράσταση της Παναγίας και την προαναφερθείσα διακοσμητική ταινία εκτείνεται επιφάνεια (διαστ. 1,54X0,50 μ.), η οποία καλύπτεται με γραπτό διάκοσμο, μιμούμενο ποδέα.

Ανατολικός τοίχος

Άγιος Γεώργιος έφιππος, δρακοντοκτόνος

Στην ανατολική εσωτερική πλευρά του νοτίου κλίτους και σε ευρύχωρη επιφάνεια (διαστ. 2,50X1,70 μ.) παρίσταται ο Άγιος Μεγαλομάρτυς Γεώργιος ο Τροπαιοφόρος. Εικονίζεται ολόσωμος, έφιππος, δρακοντοκτόνος⁴⁵.

Ο ίππος, πάνω στον οποίο ιππεύει ο Άγιος Γεώργιος, έχει χρώμα λευκό⁴⁶ και κινείται με κατεύθυνση από δεξιά προς τα αριστερά ως προς τον θεατή (από Ν. προς Ν.). Φέρει πολυτελή σέλλα⁴⁷ και χαλινό.

Το πρόσωπο του Αγίου Γεωργίου είναι κανονικό, έχει σχήμα ωσειδές, οι οφθαλμοί είναι μεγάλοι, αμυγδαλωτοί, η μύτη ευθεία, το στόμα μικρό, το πηγούνι στρογγύλο, ο λαιμός λεπτός και ψηλός. Φέρει βραχεία, βοστρυχωτή κόμη, ενώ το πρόσωπο είναι αγένειο.

Ο Άγιος Γεώργιος φορεί βραχύ, κυανόχρωμο χιτώνα, ο οποίος φθάνει μέχρι το ύψος των γονάτων, καστανόχρωμο μάλλινο θώρακα και ερυθρά χλαμύδα ανεμιζομένη, ώστε να σχηματίζεται το «αναπετάριον»⁴⁸. Με το αριστερό του χέρι κρατεί τον χαλινό του ίππου, ενώ με το δεξί κρατεί μακρύ δόρυ, έτοιμος να πλήξει θανάσιμα τον επί του εδάφους κείμενον δράκοντα⁴⁹. Μεταξύ του Αγίου και του δράκοντα παρίσταται λίμνη ή θάλασσα, όπως παρατηρείται και σε άλλες περιπτώσεις⁵⁰.

Άνω και αριστερά εικονίζεται, προβάλλουσα εκ των νεφών, «η ευλογούσα χείρ του Κυρίου». Το βάθος της συνθέσεως είναι βαθύ κυανούν. Κάτω και αριστερά, ως προς τον θεατή, παρίσταται οικόσημο (διαστ. 1,16X0,14 μ.), αποτελούμενο από πέντε οριζόντιες ζώνες (Πλάτ. 0,03 μ.), εναλλάξ χρώματος ερυθρού και πρασίνου. Πρόκειται για το ίδιο οικόσημο, το οποίο απεικονίζεται και στην παράσταση των κτητόρων του ναού, κάτω από τη σύνθεση της Σταυρώσεως του Χριστού στην υπόγεια ταφική κρύπτη της οικογενείας των κτητόρων, με τη διαφορά ότι στο οικόσημο της τοιχογραφίας του Αγίου Γεωργίου παραλείπονται οι τρεις οπτόπλινθοι, οι οποίοι απαντούν στα οικόσημα της Σταυρώσεως.

Ποδέα

Η επιφάνεια του τοίχου κάτω από την παράσταση του Αγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου (διαστ. 2,30X0,50 μ.) καλύπτεται με γραπτό διάκοσμο, απομιμούμενο ποδέα.

Βόρειος τοίχος

Άγιος Δημήτριος ο Μυροβλήτης (πίν. 8)

Ο ΝΑ. και ο ΝΔ. πεσσός του ναού του Αγίου Σπυριδώνος ενώνονται με ένα τόξο, στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς του οποίου σχηματίζεται περιορισμένης έκτασης επιφάνεια (διαστ. 1,00X0,80 μ. περίπου), πάνω στην οποία εικονίζεται ο Άγιος Μεγαλομάρτυς Δημήτριος ο Μυροβλήτης⁵¹.

Παρίσταται στηθαίος⁵², μετωπικός, φέρων χειριδωτό, φαιού χρώματος χιτώνα και ερυθρό ιμάτιο. Το πρόσωπό του είναι ωσειδές, οι οφθαλμοί μεγάλοι, αμυγδαλωτοί, η μύτη ευθεία, το στόμα μικρό, το πηγούνι στρογγύλο. Η κεφαλή φέρει βραχεία, βοστρυχωτή, καστανή κόμη και περιβάλλεται από κίτρινο φωτοστέφανο. Το βλέμμα του Αγίου είναι βλέμμα εκστασιαστού. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου του φανερώνουν ευγένεια και χάρη.

ΝΔ. πεσσός

Άγιος Αρτέμιος

Στην ανατολική όψη του ΝΔ πεσσού του ναού, ο οποίος έχει ενσωματωθεί στην τοιχοποιία και σε ύψος 0,75 μ. από της στάθμης του δαπέδου, έχει εντοιχισθεί, σε δεύτερη χρήση, πλίνθος από σιτόχρου πωρόλιθο (διαστ. 0,62X0,50X0,40 μ.).

Πάνω στον πλίνθο αυτό διατηρείται κονίαμα (διαστ. 0,58X 0,50 μ.) φέρων παράσταση στρατιωτικού Αγίου, πιθανώς του Αγίου Αρτεμίου⁵³. Διακρίνεται το κάτω άκρο του χιτώνα του Αγίου, τα γόνατα και μέρος από τις κνήμες. Η παράσταση είναι ανεστραμμένη.

Ο Άγιος Αρτέμιος παρίστατο αρχικά ολόσωμος, όρθιος, μετωπικός, φέρων πλήρη στρατιωτική στολή⁵⁴. Φορούσε βραχύ, ερυθρού χρώματος χιτώνα⁵⁵, βαθυπόρφυρη περισκελίδα και κίτρινα, υψηλά υποδήματα. Το βάθος της συνθέσεως είναι κυανούν.

Βόρειο κλίτος

Επίσης στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του βορείου κλίτους του ναού του Αγίου Σπυριδώνος υπήρχαν παλαιότερα τοιχογραφίες, όπως συνάγεται από τα ελάχιστα ίχνη, τα οποία ευρίσκονται σήμερα στις γωνίες των τοίχων και σε σημεία της ημικυλινδρικής οροφής του κλίτους αυτού. Ατυχώς, λόγω της πτώσεως των κονιαμάτων, δεν διατηρήθηκαν παραστάσεις τοιχογραφιών στις επιφάνειες του βορείου κλίτους του ναού.

Γ'. ΤΑΦΟΙ

Γενικές παρατηρήσεις

Κατά τους τελευταίους κλασικούς χρόνους και την ελληνιστική περίοδο, οι τάφοι των πόλεων και των οικισμών έκειντο, κατά κανόνα, εκτός των ορίων των κατοικημένων περιοχών. Το αυτό παρατηρείται στην αρχαία Ρόδο, όπου οι νεκροπόλεις ανευρίσκονται εκτός του τείχους της πόλεως⁵⁶.

Κατά την ρωμαϊκή εποχή, η νομοθεσία προέβλεπε όπως οι νεκροπόλεις και τα κοιμητήρια κείνται «εκτός των τειχών»⁵⁷ και τούτο προφανώς για λόγους ψυχολογικούς, καθαριότητας, υγιεινής, θρησκευτικούς κ.ά.

Η παραπάνω πρακτική ακολουθείται, ως προς το θέμα των κοιμητηρίων, και κατά την παλαιοχριστιανική εποχή (4ος-6ος αι. μ.Χ.)⁵⁸. Φαίνεται όμως, ότι από πολύ ενωρίς, ήδη από την πρωτοχριστιανική εποχή (1ος-3ος αι.μ.Χ.) επικράτησε παράλληλα η τάση όπως χριστιανοί ενταφιάζονται παρά ή πλησίον των τάφων μαρτύρων της Πίστεως ή εξεχουσών προσωπικοτήτων της νέας θρησκείας⁵⁹. Κατά την παλαιοχριστιανική εποχή απαντούν βασιλικές, εντός και εκτός των οποίων υπάρχουν πολυάριθμες ταφές, ώστε να γίνεται λόγος για «κοιμητηριακές βασιλικές»⁶⁰.

Κατά τους μέσους χρόνους επικρατεί η συνήθεια όπως σημαίνοντα πρόσωπα ενταφιάζονται εντός των ναών, είτε σε υπόγειες ταφικές κρύπτες⁶¹, είτε σε υπέργειους καλλιμάρμαρους τάφους⁶².

Ειδικότερα, οι μέχρι σήμερα σωστικές ανασκαφές σε ναούς της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου απεκάλυψαν, σε όλες τις περιπτώσεις την ύπαρξη τάφων ή απλών ταφών, κειμένων εντός και εκτός των ναών. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής παραδείγματα:

- α) Αγία Τριάδα (Ντολαπλί).
- β) Αγία Αικατερίνη (Ιλκ Μιχράμπ).
- γ) Άγιος Κωνσταντίνος ο Υδραίος, ή Αρχάγγελος Μιχαήλ (Ντεμιρλί).
- δ) Άγιοι Κωνσταντίνος και Ελένη.
- ε) Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος.
- στ) Άγιος Αθανάσιος.
- ζ) Αγία Παρασκευή,
- η) Άγιος Μάρκος.
- θ) Άγιος Αρτέμιος.
- ι) Ανώνυμο ναύδριο οδού Αγησάνδρου (οικόπεδο Πεκμετζή).

Το φαινόμενο αυτό είναι δυνατόν να ερμηνευθεί εκ λόγων θρησκευτικών αλλά και πρακτικών, ήτοι:

Γενικά επιστεύετο ότι η ταφή εντός των ναών ωφελοούσε τις ψυχές των κεκοιμημένων, επειδή οι συνεχείς δεήσεις και η τέλεση της Θείας Ευχαριστίας επενεργούσαν θετικά υπέρ των θανόντων. Αλλά και κατά την ανάσταση των νεκρών, κατά την δεύτερα παρουσία, οι εντός των ναών κείμενοι και ανιστάμενοι θα ετύγχανον προνομιακής μεταχειρίσεως υπό του Κριτού

ζώντων και νεκρών.

Επίσης, λόγοι πρακτικοί υπαγόρευαν την εντός των ναών ταφή ή και του περιβάλλου αυτών. Κατά τις δύο πολιορκίες της Ρόδου υπό των Τούρκων (1480 και 1522 μ.Χ.), ασφαλώς οι αποθνήσκοντες και οι φονευόμενοι εκ των μαχητών, ήτο αδύνατον να ενταφιασθούν εκτός των τειχών της πόλεως. Φυσικό ήτο να εθάπτοντο εντός των ναών ή στους περιβάλλους αυτών.

Οι εντός των ναών τάφοι αποκλείεται να προέρχονται από την εποχή της Τουρκοκρατίας, επειδή οι ναοί αυτοί ήσαν μουσουλμανικά τεμένη, στα οποία απαγορεύεται αυστηρά και αυτή η είσοδος του νεκρού.

Κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής στον ναό του Αγίου Σπυριδώνος της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου απεκαλύφθη εντός του ναού μεγάλος αριθμός τάφων και απλών ταφών, καθώς και μία υπόγεια ταφική κρύπτη, η οποία απετέλει το μαισωλείο της οικογενείας των κτητόρων του ναού, κατασκευασθείσα στις αρχές του 16ου αι. μ.Χ.

1. Ταφική κρύπτη κτητόρων

Στο μέσον περίπου του βορείου κλίτους του ναού του Αγίου Σπυριδώνος και κάτω από το δάπεδο αυτού, σε βάθος 0,50 μ. περίπου από της επιφανείας του δαπέδου, απεκαλύφθη ταφική κρύπτη των αρχών του 16ου αι., σύμφωνα με επιγραφή, η οποία έχει χαραχθεί επί της επιτύμβιας πλάκας.

α) Αρχιτεκτονική

Πρόκειται για ένα σχετικά ευρύχωρο υπόγειο θάλαμο, ο οποίος εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2,45X 2,00 και ύψους 2,43 μ.), ο κυρίως άξονας του οποίου βαίνει από Δ. προς Α. Καλύπτεται με κτιστή, ημικυλινδρική οροφή⁶³, Στο δυτικό άκρο της οροφής υπάρχει άνοιγμα (διαστ. 1,35X0,70 μ.), το οποίο έκλεινε με μαρμάρινη επιτύμβια πλάκα, τμήματα της οποίας απεκαλύφθησαν κείμενα εντός της επιχωματώσεως του ταφικού θαλάμου.

β) Επιτύμβια πλάκα

Η επιτύμβια πλάκα (αρχικά διαστ. 1,35X0,70 μ. Περίπου) απετελείτο από φαιόχρωμο μάρμαρο. Στην άνω επιφάνεια αυτής έφερε ανάγλυφο διάκοσμο και περιμετρικά εγχάρκτη, μεγαλογράμματη επιγραφή με χρονολογία 1508.

Από την επιτύμβια πλάκα της ταφικής κρύπτης απεκαλύφθησαν δύο τμήματα, ήτοι:

1. Μικρών διαστάσεων απότμημα (0,35X0,30 και πάχ. 0,12 μ.), φέρον στο μέσον ανάγλυφο στεφάνι και ταινία. Περιμετρικά υπάρχει ταινία (πλάτ. 0,09 μ.) με την εγχάρκτη επιγραφή (ύψος γραμμ. 0,035 μ.):

« ΤΑΦΟΣ: ΚΟΙΝΟΝ ΧΡΕΟΣ ΦΥΣΕΩΣ ΑΝ (ΘΡΩΠ)ΙΝΗΣ:
ΑΝΔΡΟΣ Ε[ΠΙΦΑΝΟΙΣ...] »

2. Επίσης, μικρών διαστάσεων απότμημα (0,39X0,20 και πάχ. 0,12 μ.), φέρον ανάγλυφο διάκοσμο, αποτελούμενο από στεφάνι και ταινίες. Περιμετρικά υπάρχει ταινία (πλάτ. 0.09 μ.), με την εγχάρακτη επιγραφή (ύψος γραμμ. 0,035 μ.), η οποία αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης:

« [ΤΗ ΠΑΝΣΕ] ΠΤΩ ΤΡΙΑΔΕΙ: Α Φ Η': ΑΥΓΟΥΣΤ(ΟΥ) ΙΕ'
ΚΟΝΙΟ ΚΑΛΥΠΤ[ΕΙ...] »⁶⁴

Η χρονολογία: «15 Αυγούστου 1508 μ.Χ.», η οποία αναγράφεται επί της επιτύμβιας αυτής πλάκας, δηλοί προφανώς την ημερομηνία του θανάτου και της ταφής του ενός εκ των κτητόρων, προφανώς του Ανδρέου (πατρός). Συνεπώς, η ταφική κρύπτη κατεσκευάσθη στις αρχές του 16ου αι. μ.Χ.

γ) Ο εσωτερικός χώρος της κρύπτης

Αφαιρουμένης της επιτύμβιας αυτής πλάκας, η οποία – ως προαναφέρθη – έκλειε τον ταφικό θάλαμο, καθίστατο δυνατή η κάθοδος σε αυτόν με τη βοήθεια κτιστής κλίμακας, αποτελούμενης από τρεις βαθμίδες, εν είδει προβόλων, από σιτόχρου πωρόλιθο.

Οι πρόβολοι αυτοί της κλίμακας ήσαν πακτωμένοι εντός του πάχους του δυτικού τοίχου της ταφικής κρύπτης. Από αυτούς διατηρείται ο κατώτερος (διαστ. εξέχοντος τμήματος βαθμίδας: 0,30X0,25X0,20 μ.), ενώ οι δύο ανώτεροι έχουν αποκοπεί, διατηρείται όμως το εντός του τοίχου πακτωμένο τμήμα αυτών. Οι πρόβολοι εξείχαν της δυτικής εσωτερικής επιφανείας του ταφικού θαλάμου κατά 0,21 μ.

Το δάπεδο του ταφικού θαλάμου διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση. Τούτο καλύπτεται με ερυθρού χρώματος οπτοπλίνθους σχήματος ορθογωνίου (διαστ. 0,24X0,12 και πάχ. 0,06 μ.), τοποθετημένους σε οριζόντιες στρώσεις και με κατεύθυνση από Β. προς Ν.

Ο καθαυτός τάφος των κτητόρων κείται επί της βορείας εσωτερικής πλευράς της ταφικής κρύπτης και σε επαφή με αυτήν.

Πρόκειται για κτιστή υπέργεια κατασκευή⁶⁵ σχήματος ορθογωνίου (εξωτ. διαστ. 2,45X0,60 και ύψους 0,94 μ.). Εντός αυτής σχηματίζεται είδος αρκοσολίου (χορδής 1,84 και βέλους 0,75 μ.)⁶⁶.

Κάτω από το κτιστό αυτό αρκοσόλιο και υπό την επιφάνεια του δαπέδου της ταφικής κρύπτης κείται κτιστός, λακκοειδής, κιβωτιόσχημος, ορθογωνίου κατόψεως τάφος (εσωτ. διαστ. 1,84X0,58 και βάθ. 0,80 μ. περίπου). Ο τάφος αυτός εκλείετο προφανώς με ειδική επιτάφια πλάκα, αποτελούμενη πιθανώς από μάρματο, η οποία όμως δεν διετηρήθη.

Εντός αυτού του τάφου θα ετάφησαν οι κτήτορες Ανδρέας και Γεώργιος, ή τουλάχιστον ο πρώτος εξ αυτών.

Κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής δεν επροχώρησε η έρευνα στη συστηματική διερεύνηση του περιεχομένου του χώρου του καθαυτού τάφου. Μικρή δοκιμαστική τομή εντός αυτού δεν απεκάλυψε την ύπαρξη οστών από τον σκελετό νεκρού.

δ) Τοιχογραφίες

Οι εσωτερικές επιφάνειες της υπόγειας ταφικής κρύπτης είναι επιμελώς επιχρισμένες, με απώτερο σκοπό να καλυφθούν με τοιχογραφίες. Όμως, μόνο η ανατολική εσωτερική πλευρά της κρύπτης αγιογραφήθηκε. Φαίνεται ότι δεν πρόλαβαν ν' αγιογραφήσουν και τις υπόλοιπες. Ειδικότερα:

Η ανατολική εσωτερική πλευρά του ταφικού θαλάμου (διαστ. 2.00Χ2,43 μ.) χωρίζεται σε δύο διάχωρα, από τα οποία το νότιο είναι μεγαλύτερο (διαστ. 1,40Χ2,43 μ.) και καλύπτεται με μνημειώδη σύνθεση της Σταυρώσεως του Ιησού Χριστού στον Γολγοθά, ενώ το βόρειο τμήμα είναι μικρότερο (διαστ. 1,38Χ0,50 μ.) και καλύπτεται με μία διακοσμητική ταινία.

Η Σταύρωση του Χριστού (πίν. 1-2)

Ακολουθείται ο λιτός, ολιγοπρόσωπος τύπος της Σταυρώσεως του Χριστού, σύμφωνα με τη βυζαντινή παράδοση. Στον κατακόρυφο άξονα της συνθέσεως παρίσταται ο Ιησούς Χριστός, κρεμάμενος επί του ξύλου του σταυρού. Το σώμα του Κυρίου είναι στερεωμένο πάνω στο ξύλο με τη βοήθεια τριών ήλων, ήτοι: ανά ένας ήλος είναι κερκωμένος σε εκάστη παλάμη και ένας και για τα δύο πόδια, τα οποία είναι τοποθετημένα το ένα επί του άλλου. Το σώμα του Χριστού είναι γυμνό, φέρει μόνο βραχύ ένδυμα, το λεγόμενο «κολόβιον», χρώματος λευκού.

Το πρόσωπο του Χριστού είναι ωειδές, οι οφθαλμοί κλειστοί, η μύτη μεγάλη και ευθεία, το στόμα μικρό, το πηγούνι στρογγύλο, ο λαιμός ισχυρός. Η κόμη είναι καστανή, μακρά, ατημέλητος, πίπτουσα βοστρυχωτή στους ώμους και πίσω. Φέρει επίσης καστανό μύστακα και βραχύ γένειο. Η κεφαλή του Χριστού περιβάλλεται από ένσταυρο φωτοστέφανο.

Η κεφαλή του Ιησού Χριστού κλίνει προς την δεξιά Του πλευρά. Το πρόσωπο συσπάται και η όλη έκφρασή Του χαρακτηρίζεται από βαθύ πόνο και οδύνη. Ο θώρακας είναι ευρύς και αθλητικός, το στέφανο προβάλλεται προς τα έξω. Από την δεξιά «νυγείσαν πλευράν» εξέρχεται αίμα, το οποίο φαίνεται να αναβλύζει με δύναμη.

Τα πόδια στηρίζονται πάνω σε οριζόντια σανίδα. Από τις πληγές των ποδών ρέει αίμα, εκχυνόμενον επί του κρανίου του προπάτορος Αδάμ., το οποίο παρίσταται κάτωθεν του σταυρού και εντός σπηλαιώδους κοιλότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο δηλώνεται παραστατικά η δια του αίματος του Ιησού Χριστού επιτευχθείσα σωτηρία ολοκλήρου του ανθρωπίνου γένους⁶⁷.

Άνω και αριστερά, ως προς τον θεατή, εικονίζεται ολοπόρφυρος ο ήλιος και δεξιά η αργυρόχρωμη σελήνη. Και τα δύο ουράνια αυτά σώματα εικονίζονται με μορφή ανθρωπίνου προσώπου. Στην άνω κεραία του σταυρού υπάρχει οριζόντια σανίδα με την επιγραφή:

« Ο Β C T Δ Ξ »

ήτοι:

« 'Ο Β(α)σ(ι)λ(εύς) τ(ῆ)ς δ(ό)ξ(ης) »⁶⁸

Επίσης εκατέρωθεν της άνω κεραίας του σταυρού υπάρχει η επιγραφή:

« Η ΣΤΑΥΡΩΣΙΣ »

Η Θεοτόκος επί του Σταυρού (πίν. 3-4)

Δεξιά του Χριστού εικονίζεται, ως συνήθως, η Θεοτόκος. Παρίσταται ολόσωμη, όρθια, στραμμένη προς τον Ιησούν. Το πρόσωπό της είναι ελλειψοειδές, οι οφθαλμοί μεγάλοι, αμυγδαλωτοί, η μύτη ευθεία, το στόμα μικρό, το πηγούνι στρογγύλο, ο λαιμός λεπτός και ψηλός. Φορεί ποδήρη, χειριδωτό, κυανόχρωμο χιτώνα και πορφυρό μαφόριο. Έχει υψωμένα το αριστερό της χέρι σε στάση ομιλίας, ενώ με το δεξί άπτεται της κεφαλής του κτήτορος του ναού Ανδρέου.

Πάνω από το κεφάλι της Θεοτόκου υπάρχει η επιγραφή:

« ΜΗΡ ΘΥ »

ήτοι:

«Μή(τη)ρ Θεο)υ»

Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος επί του Σταυρού (πίν. 5)

Αριστερά του Ιησού Χριστού εικονίζεται ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Παρίσταται ολόσωμος, όρθιος, ατενίζων προς τον Εσταυρωμένον. Το πρόσωπό του είναι ωσειδές, οι οφθαλμοί αμυγδαλωτοί, η μύτη ευθεία, το στόμα μικρό, το πηγούνι στρογγύλο, ο λαιμός λεπτός και ψηλός. Η κόμη είναι καστανή, μακρά, πίπτουσα πίσω και επί των ώμων. Φορεί ποδήρη, χειριδωτό, κυανόχρωμο χιτώνα και καστανόχρωμο ιμάτιο. Έχει υψωμένο το δεξί του χέρι σε στάση ομιλίας, ενώ ακουμπά το αριστερό στο κεφάλι του νεωτέρου εκ των κτητόρων, του Γεωργίου.

Πάνω ακριβώς από το κεφάλι του υπάρχει η επιγραφή:

« Ο ΑΓ(ΙΟ)Σ ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ »

Στο βάθος της συνθέσεως παρίσταται το τείχος της Ιερουσαλήμ, με ορθόγωνα παράθυρα και τετράγωνους πύργους.

Παραστάσεις των κτητόρων του ναού του Αγίου Σπυριδωνος

Ο κτήτορας Ανδρέας (πατήρ) (πίν. 6)

Κάτω και αριστερά, ως προς τον θεατή, μπροστά από την Θεοτόκο επί του Σταυρού, εικονίζεται ολόσωμος, γονυκλινής, γέρων, ο κτήτορας του ναού Ανδρέας. Είναι εστραμμένος προς τον Εσταυρωμένο και έχει υψωμένα τα χέρια του σε στάση δέησεως.

Το πρόσωπό του είναι ελλειψοειδές, οι οφθαλμοί μεγάλοι, αμυγδαλωτοί, η μύτη μεγάλη και κυρτή, το στόμα μικρό, το πηγούνι στρογγύλο, ο λαιμός λεπτός και ψηλός. Τα αυτιά είναι σχηματοποιημένα, επέχοντα θέση κοσμηματος. Το μέτωπο είναι ευρύ και φαλακρό. Η κόμη βραχεία και λευκή. Ο

μύστακας λευκός και το γένειο είναι βραχύ και λευκό. Η έκφραση του προσώπου χαρακτηρίζεται από σοβαρότητα, ευγένεια, πίστη και βαθεία κατάνυξη.

Ο Ανδρέας φορεί ποδήρη, χειριδωτό, κυανού χρώματος χιτώνα και καστανόχρωμο, μακρύ μανδύα, ο οποίος καλύπτει σχεδόν ολόκληρο το σώμα και πέφτει επί του εδάφους. Επίσης φέρει κυανόχρωμη περισκελίδα και μαύρα, χαμηλά υποδήματα.

Ενώπιον αυτού εικονίζεται ένα οικόσημο (διαστ. 0,16Χ0,13 μ.), το οποίο φέρει πέντε οριζόντιες ζώνες, παράλληλες μεταξύ των, εναλλάξ ερυθρές και πράσινες. Επίσης υπάρχει διαγωνίως τοποθετημένη μία καστανόχρωμη ταινία, με κατεύθυνση από άνω αριστερά προς κάτω δεξιά. Εντός αυτής εικονίζονται τρία ορθογώνια σχήματα, πιθανότατα οπτόπλινθοι (τούβλα). Κατ' αυτό τον τρόπο δηλούται πιθανώς το επάγγελμα των κτητόρων, ήτοι ήσαν «μαϊστορες», ήτοι αρχιτέκτονες της εποχής των. Πρόκειται για το οικόσημο μιάς οικογένειας Ελλήνων ευγενών, των αρχών του 16ου αι., οι οποίοι ανήκαν προφανώς στις ανώτερες τάξεις της ροδιακής κοινωνίας της εποχής της Ιπποτοκρατίας.

Πάνω από το κεφάλι του ηλικιωμένου κτήτορος υπάρχει η γραπτή επιγραφή:

«ΑΝΔΡ(ΕΑC)»

Ο κήτορας Γεώργιος (υιός) (πίν. 7)

Κάτω και δεξιά, ως προς τον θεατή, μπροστά από τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο, παρίσταται ολόσωμος, γονυκλινής, ο δεύτερος των κτητόρων, όπως φαίνεται υιός του προηγούμενου, ονόματι Γεώργιος. Το όνομα αυτού δηλούται με γραπτή επιγραφή, η οποία ευρίσκεται πάνω ακριβώς από το κεφάλι του και έχει ως εξής:

«ΓΕΩΡΓΙΟC»

Πρόκειται για άνδρα μέσης ηλικίας. Το πρόσωπό του είναι ωοειδές, οι οφθαλμοί μεγάλοι, αμυγδαλωτοί, η μύτη κυρτή, το στόμα κανονικό, βραχύ γένειο και επίσης καστανόχρωμο μύστακα.

Ο Γεώργιος φορεί ποδήρη, χειριδωτό, ερυθρού χρώματος χιτώνα και μακρύ, καστανόχρωμο μανδύα, ο οποίος καλύπτει ολόκληρο σχεδόν το σώμα και πέφτει επί του εδάφους. Επίσης φέρει ερυθρή περισκελίδα και καστανόχρωμα, χαμηλά υποδήματα. Έχει υψωμένα τα χέρια του σε στάση δεήσεως.

Μπροστά από τον Γεώργιο παρίσταται το ίδιο ακριβώς οικόσημο, το οποίο εικονίζεται και ενώπιον του Ανδρέου, δια του οποίου δηλούται ότι πρόκειται για δύο πρόσωπα, τα οποία ανήκουν στην ίδια οικογένεια ευγενών της Ρόδου.

Είναι αξιοσημείωτον, ότι το ίδιο επίσης οικόσημο απαντά πάνω σε υπέρθυρο (ανώφλιο) από σιτόχρου πωρόλιθο (διαστ. 1,75Χ0,44Χ0,22 μ.) οικίας, η

οποία έκειτο επί της Πλατείας Αθηνάς και σε μικρή απόσταση από του ναού του Αγίου Σπυρίδωνος.

Η οικία αυτή μετά του οικοσήμου των κτητόρων διετηρείτο μέχρι του έτους 1943⁶⁹, οπότε κατέπεσε συνεπεία βομβαρδισμών των συμμάχων (Αγγλων)⁷⁰. Στη συνέχεια το υπέρθυρο αυτό, λόγω της σημασίας του, μετεφέρθη στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Ρόδου, όπου και φυλάσσεται μέχρι σήμερα⁷¹.

Το υπέρθυρο αυτό φέρει ανάγλυφο διάκοσμο, αποτελούμενο από κοιλόκυρτα κυμάτια και ταινίες διαφόρου πλάτους. Στο κέντρο της προσόψεως αυτού παρίσταται σε ανάγλυφο οικόσημο (διαστ. 0,22Χ0,145 μ.). Τούτο φέρει άνω και στο μέσον τετράφυλλο ρόδακα, ισχυρώς σχηματοποιημένο. Η επιφάνεια του οικοσήμου χωρίζεται σε πέντε οριζόντιες ζώνες (πλάτ. 0,03/0,04 μ.). Επίσης υπάρχει άλλη ζώνη (πλάτ. 0,035 μ.), η οποία τέμνει διαγωνίως τις άλλες, με κατεύθυνση από άνω αριστερά, ως προς τον θεατή, προς κάτω δεξιά. Εντός της διαγώνιας αυτής ζώνης παρίστανται σε ανάγλυφο τρεις οπτόλινθοι, όμοιοι ακριβώς με εκείνους, οι οποίοι εικονίζονται στα οικόσημα της κρύπτης των κτητόρων.

Εκατέρωθεν του οικοσήμου υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή (ύψος γραμμ. 0,04/0,055 μ.), η οποία έχει ως εξής:

« Ρ Μ »
1516»

ήτοι:

«Γ(εώργιος) Μ(αΐστωρ)
1516»

Πρόκειται προφανώς για τον νεώτερο εκ των κτητόρων του ναού του Αγίου Σπυρίδωνος, ο οποίος εικονίσθη μετά του πατρός του Ανδρέου στην τοιχογραφία της Σταυρώσεως της ταφικής κρύπτης, ως «συγκτήτωρ» του ναού αυτού. Το Μ πιθανότατα δηλοί «Μαΐστωρ»⁷², ήτοι αρχιτέκτων της εποχής του. Η αναγραφόμενη επί της επιτύμβιας πλάκας χρονολογία είναι το έτος «1505», ενώ επί του υπερθύρου αναγράφεται το έτος «1516», ήτοι η οικία του Γεωργίου ανηγέρθη ή επεσκευάσθη το 1516, μετά τον θάνατο του πατρός του Ανδρέου.

Αποτελεί ευτυχή σύμπτωση η διάσωση του οικοσήμου της οικίας του κτητορος Γεωργίου και η δι' αυτού ταύτιση της οικίας της οικογενείας των κτητόρων του ναού, καθώς και η συσχέτιση αυτής προς τον ανεγερθέντα υπ' αυτών ναό του Αγίου Σπυρίδωνος και της ταφικής κρύπτης, στην οποία φαίνεται να ετάφη σε αυτήν και ο υιός του Γεώργιος. Πιθανότερη φαίνεται η εκδοχή, να ανεχώρησε στις αρχές του 1523 μ.Χ. από τη Ρόδο, μαζί με ικανό αριθμό ευγενών και απλών ανθρώπων της Ρόδου, ύστερα από την τουρκική κατάκτηση της Ρόδου.

Η παράσταση των κτητόρων του ναού του Αγίου Σπυρίδωνος κάτωθεν της Σταυρώσεως του Ιησού Χριστού είναι σημαντική. Η απόδοση χαρακτηριστι-

κών στα πρόσωπα αποκλειστικά ατομικών, καθιστά αυτά δύο σπουδαίες προσωπογραφίες ευγενών της ανωτέρας τάξεως της ροδιακής κοινωνίας των αρχών του 16ου αι. μ.Χ. Από δε καλλιτεχνικής απόψεως θεωρούμενα, πρόκειται για πάρα πολύ σημαντικά έργα. Αποδίδονται όχι μόνον τα ιδιαίτερα ατομικά χαρακτηριστικά των εικονιζομένων, αλλά κυρίως εκφράζονται χαρακτήρες και ψυχολογικές καταστάσεις και αποδίδεται η ατμόσφαιρα της εποχής, έντονα θρησκευτικής.

Οι κάτοικοι της Ρόδου αισθάνονται έντονα την απειλή, την προερχόμενη εξ ανατολών, και αποθέτουν τις ελπίδες για τη σωτηρία και μόνον στην εξ ύψους βοήθεια.

Διακοσμητική ταινία

Στο βόρειο άκρο της ανατολικής εσωτερικής πλευράς του υπογείου θαλάμου του ναού του Αγίου Σπυριδώνος υπάρχει επιφάνεια (ύψους 1,38 και πλάτους 0,50 μ.), η οποία καλύπτεται με ελικοειδείς, σχηματοποιημένους βλαστούς, οι οποίοι φέρουν φύλλα και άνθη.

Χαρακτήρες και ποιότητα των τοιχογραφιών - Χρονολογία.

Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού του Αγίου Σπυριδώνος της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου, καθώς και σε εκείνες της υπόγειας ταφικής κρύπτης των κτητόρων του ναού, διατηρούνται, ως ήδη ανεφέρθη, λείψανα τοιχογραφιών σε δύο στρώματα, ήτοι:

α) Τοιχογραφίες α' στρώματος: αρχές 13ου αι. μ.Χ.

Πρόκειται για τα λείψανα των τοιχογραφιών, τα οποία διατηρούνται στο κατώτερο τμήμα της κόγχης του Ιερού Βήματος του ναού (αρχαιότερο στρώμα). Οι τοιχογραφίες αυτές είναι αρίστης ποιότητας και ακολουθούν τη συντηρητική βυζαντινή παράδοση με πολλά αρχαϊζόντα στοιχεία, όπως: Η μετωπική παράσταση των εικονιζομένων προσώπων, η επιπεδόμορφη, δισδιάστατη απόδοση των μορφών, η εντύπωση του θεατού, ότι οι εικονιζόμενες μορφές δεν ίστανται σταθερά επί του εδάφους, αλλά σχεδόν υπερίπτανται κλπ. Τοιχογραφίες του είδους και της ποιότητας αυτής σπανίζουν στη Ρόδο και τα Δωδεκάνησα γενικότερα.

β) Τοιχογραφίες β' στρώματος: αρχές 16ου αι. μ.Χ.

Από το β' στρώμα προέρχονται οι τοιχογραφίες των συλλειτουργούντων Ιεραρχών της κόγχης της αφίδας του Ιερού Βήματος και του κυρίως ναού, καθώς και εκείνες της ταφικής κρύπτης των κτητόρων

Και όσον αφορά μεν στις τοιχογραφίες του ναού, πρόκειται για καλής ποιότητας τοιχογραφίες, οι οποίες κινούνται εντός των πλαισίων της βυζαντινής παραδόσεως, έχουν όμως δεχθεί στοιχεία και επιδράσεις από την Τέχνη της Δύσεως. Τα στοιχεία αυτά τα έχουν εντάξει και ολοκληρωτικά σχεδόν αφομοιώσει, ώστε να παραμένουν σχεδόν απαρατήρητα. Εξαιρεση

αποτελεί η Παναγία, από την παράσταση του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου, στην οποία παρατηρούνται έντονες δυτικές επιδράσεις, ιδία όσον αφορά στην απόδοση του προσώπου και των γυμνών μερών του σώματος γενικότερα, την απόδοση των ενδυμάτων, την παράσταση των οικοδομημάτων κλπ.

Όσον αφορά, τέλος, στις τοιχογραφίες της υπόγειας ταφικής κρύπτης των κτητόρων, δύναται να λεχθεί ότι οι τοιχογραφίες αυτές ανήκουν στη λεγόμενη «εκλεκτική παράδοση», ήτοι ο καλλιτέχνης παίρνει επιλεκτικά στοιχεία, τόσο από την Τέχνη της Ανατολής, όσο και της Δύσεως, έχει όμως την ικανότητα να τα αφομοιώνει και να τα εντάσσει σε ένα ενιαίο και αρμονικό σύνολο.

Πρόκειται για ταλαντούχο αγιογράφο, ο οποίος χειρίζεται άριστα τον χρωστήρα, σχεδιάζει άνετα και κατορθώνει να αποδώσει τους χαρακτήρες των εικονιζομένων. Οι δύο προσωπογραφίες των κτητόρων αποτελούν άριστα δείγματα.

2. Κτιστοί, κιβωτιόσχημοι τάφοι

Εντός των κλιτών του κυρίως ναού απεκαλύφθησαν κτιστοί, κιβωτιόσχημοι τάφοι⁷³. Οι πλευρές αυτών είναι κτισμένες, συνήθως, από πλίνθους από σιτόχρου πωρόλιθο, προερχομένους από αρχαιότερα οικοδομήματα. Εκάλυπτοντο με λίθινες πλάκες, οι οποίες είτε έκειντο στο ύψος της στάθμης του δαπέδου του ναού, είτε κάτω από αυτό.

Το σύνολο σχεδόν των τάφων αυτών ήτο προσανατολισμένο, ήτοι ο κυρίως άξονας του τάφου έκειτο από Δ. προς Α. Οι νεκροί ετοποθετούντο εντός του τάφου, κείμενοι εντός ξυλίνου φερέτρου ή τυλιγμένοι μόνον με λευκή σινδόνα, σε ύπτια θέση, με το κεφάλι προς Α., ώστε κατά την Δευτέρα Παρουσία, ανιστάμενοι, να προσβλέπουν προς Α., προς τον Ερχόμενον Κύριον και Κριτήν όλης της Οικουμένης.

Μεσαίο κλίτος

Εντός του μεσαίου κλίτους απεκαλύφθη ένας κτιστός, κιβωτιόσχημος τάφος, ήτοι:

Τάφος 1

Στο μέσον περίπου του μεσαίου κλίτους και σε βάθος ενός μέτρου από της στάθμης του δαπέδου του ναού, ανεσκάφη κτιστός, κιβωτιόσχημος τάφος (εξωτ. σιαστ. 2,50X1,00 και ύψους 0,53 μ., εσωτ. διαστ. 1,90X0,47 και βάθ. 0,50 μ.). Το πάχος των τοίχων αυτού ήτο 0,30 μ.

Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό (μήκους 1,27 μ.) και λείψανα οστών από παλαιότερες ταφές.

Ο νεκρός έκειτο ύπτια τοποθετημένος έχων το κεφάλι προς Δ. και τα πόδια προς Α. Το κρανίο διετηρείτο σε άριστη κατάσταση και οι οδοντοστοιχίες ήσαν πλήρεις. Πρόκειται για άτομα ηλικίας 40 ετών περίπου.

Νότιο κλίτος

Εντός του νοτίου κλίτους του ναού απεκαλύφθησαν τρεις κτιστοί, κιβωτιόσχημοι τάφοι, καλυπτόμενοι με λίθινες πλάκες, ήτοι:

Τάφος 2

Ο τάφος αυτός είναι προσκολλημένος στο ανατολικό τμήμα της βορείας εσωτερικής πλευράς του νοτίου κλίτους και σε επαφή με τον νότιο στυλοβάτη του ναού. Έχει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 1,35X0,53 και βάθ. 0,65 μ.). Περιείχε ένα σκελετό.

Τάφος 3

Κείται νότια του προηγούμενου και σε επαφή με αυτόν. Οι δύο αυτοί τάφοι χωρίζονται δια μεσοτόχου (πάχ. 0,30 μ.), κτισμένοι από ορθογωνίου σχήματος δόμους μετρίου μεγέθους, από σιτόχρου πωρόλιθο. Απεκαλύφθη μόνο τμήμα του τάφου. Το δυτικό τμήμα δεν ανεσκάφη. Το αποκαλυφθέν τμήμα εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 1,05X0,42 μ.). Ο τάφος αυτός δεν ανεσκάφη πλήρως και δεν ερευνήθηκε στο εσωτερικό του, επειδή θα εδημιουργούντο προβλήματα στατικής επάρκειας για το μνημείο. Σημειωτέον ότι ο τάφος ευρίσκεται σχεδόν σε επαφή προς τη νότια εσωτερική πλευρά του νοτίου κλίτους.

Τάφος 4

Καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του νοτίου κλίτους του ναού. Ως ανατολική πλευρά αυτού χρησιμεύει η ανατολική εσωτερική πλευρά του νοτίου κλίτους, ενώ η νότια αυτού πλευρά κείται κάτω από το νότιο τοίχο του ιδίου κλίτους. Ο κυρίως άξονας του τάφου κείται από Β. προς Ν. Εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2,00X0,58 και βάθ. 1,10 μ.). Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό, ο νεκρός ήτο ύπτια τοποθετημένος, με το κεφάλι προς Ν. και τα πόδια προς Β. Η ασυνήθιστη αυτή θέση του τάφου ερμηνεύεται προφανώς, λόγω της στενότητας του χώρου.

Βόρειο κλίτος

Εντός του δυτικού χώρου του βορείου κλίτους του ναού απεκαλύφθησαν πέντε συνολικά κτιστοί, κιβωτιόσχημοι τάφοι, καλυπτόμενοι με λίθινες πλάκες. Οι τάφοι αυτοί είναι προσανατολισμένοι, ήτοι ο άξονας αυτών κείται από Δ. προς Α. Είναι όλοι κτισμένοι με ορθογωνίου σχήματος δόμους εκ σιτόχρου πωρόλιθου. Κείνται δυτικά της υπόγειας ταφικής κρύπτης των κητόρων, ο ένας δίπλα στον άλλον. Οι εντός αυτών τοποθετημένοι νεκροί έκειντο σε ύπτια θέση, με το κεφάλι προς Δ. και τα πόδια προς Α., ήτοι από Β. προς Ν.):

Τάφος 5

Ο τάφος αυτός ευρίσκεται σε επαφή με την βορεία, εσωτερική πλευρά του βορείου κλίτους του ναού. Έχει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη εσωτ. διαστ.

1,95X0,46 και βάθ. 0,65 μ.). Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό. Εντός του τάφου αυτού ανευρέθησαν τρία πολύ οξειδωμένα μικρά , χάλκινα νομίσματα (υποδιαϊρέσεις).

Τάφος 6

Κείται νότια του προηγούμενου και σε επαφή με αυτόν. Έχει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 1,85X0, 56 και βάθ. 0,65 μ.). Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό. Εκτός αυτού υπήρχαν επίσης λείψανα από παλαιότερες ταφές και τρία κρανία.

Στους τάφους 5 και 6 ευρέθησαν, μεταξύ άλλων, και τα εξής:

α) Ένα χάλκινο εικοσανούμμιο του 6ου αι. μ.Χ. Στην πίσω όψη διακρίνεται η ένδειξη K, ήτοι είκοσι.

β) Τέσσερα πολύ οξειδωμένα χάλκινα νομίσματα.

Τάφος 7

Ο τάφος αυτός είναι προσκολλημένος νότια του προηγούμενου και έχει επίσης ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 1,95X0,56 και βάθ. 0,80 μ.). Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό και λείψανα από παλαιότερες ταφές. Εντός αυτών ανευρέθησαν, μεταξύ των άλλων, και τα εξής:

α) Ένας σταυρός από στεατίτη (διαστ. 0,033X0,025 μ.), φέρων στο μέσον και των δύο όψεων αυτού εγχάρακτο γράμμα X, ήτοι: X(ριστός). Στο άνω άκρο αυτού υπάρχει οπή για τη διέλευση αλύσου ή ιμάντος, προκειμένου να αναρτάται από του τραχήλου του κατόχου αυτού. Πρόκειται για σταυρό-περίαπτο και προέρχεται πιθανώς από τον 14ο αι. μ.Χ.

β) Δύο πολύ οξειδωμένα χάλκινα νομίσματα.

Τάφος 8

Κείται νότια του προηγούμενου και εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2,00X0,50 και βάθ. 0,55 μ.). Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό. Επίσης περιελάμβανε λείψανα από προγενέστερες ταφές, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και τρία καλώς διατηρούμενα κρανία.

Τάφος 9

Ευρίσκεται νότια του προηγούμενου και σε επαφή με αυτόν. Η νότια αυτού πλευρά εφάπτεται της νότιας εσωτερικής πλευράς του βορείου κλίτους. Εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 1,75X0,54 και βάθ. 0,52 μ.). Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό. Ο νεκρός ήτο ύπια τοποθετημένος, με το κεφάλι προς τα δυτικά και τα πόδια προς τα ανατολικά. Το κρανίο διετηρείτο ακέραιο και οι οδοντοστοιχίες ήσαν πλήρεις. Το κεφάλι παρουσίαζε μικρή κλίση προς Ν. Τα χέρια ήσαν τοποθετημένα επί της κοιλιακής χώρας. Πρόκειται για σκελετό ενηλίκου ατόμου, ηλικίας 40 ετών περίπου.

Στο μέσον περίπου της βορείας πλευράς του τάφου αυτού, μεταξύ το δεξιού αγκώνος και της λεκάνης του νεκρού, ευρέθη ακέραιο φιαλίδιο από κυανόχρωμη ύαλο, με υψηλό, στενό λαιμό (ύψος 0,15, διάμ. 0,08 μ.). Πρόκειται προφανώς για μυροδοχείο, το οποίο προέρχεται πιθανώς από τον 14ο αι. μ.Χ.

Εντός του τάφου υπήρχαν λείψανα σκελετών από προηγούμενες ταφές.

3. Απλές ταφές

Εντός του μεσαίου και του βορείου κλίτους του κυρίως ναού απεκαλύφθησαν πολυάριθμες απλές ταφές. Ειδικότερα, επί του εδάφους ηνοιγέτο απλούς, ορθογωνίου σχήματος, λάκκος (διαστ. 2,00Χ0,70 και βάθ. 0,60 μ. περίπου). Το δάπεδο του τάφου απετελείτο από πατημένο χώμα, ενώ οι πλευρές αυτού παρέμεναν άκτιστες. Επίσης δεν εγίνετο χρήση καλυπτηρίων πλακών.

Ο νεκρός ετοποθετείτο εντός του απλού αυτού σκάμματος σε ύπτια θέση, έχοντας το κεφάλι προς τα Δ. και τα πόδια προς Α. και τα χέρια σταυρωμένα επί του στήθους ή εκτάδην. Η σορός, είτε ήτο απλώς τυλιγμένη σε λευκή σινδόνα, είτε ετοποθετείτο εντός ξυλίνου φερέτρου. Μετά την απόθεση της σορού επί του δαπέδου του τάφου, εκαλύπτετο με χώμα, λαμβανομένης ειδικής μέριμνας για την αποκατάσταση του δαπέδου του ναού στην αρχική του θέση.

Μετά την παρέλευση ορισμένων ετών⁷⁴, όταν πλέον το σώμα είχε διαλυθεί, εγίνετο η ανακομιδή του νεκρού και εθάπτοντο στον ίδιο τάφο έτερα πρόσωπα. Κατά την ανακομιδή συγκεντρώνονταν τα μεγαλύτερα εκ των οστών και ετίθεντο σε μία πλευρά του τάφου, το δε κρανίο ετοποθετείτο είτε στα πόδια του τελευταίου νεκρού, είτε στις πλευρές. Οι ταφές αυτές είναι κατά κανόνα προσανατολισμένες, ήτοι ο άξονας αυτών κείται από Δ. προς Α., πλην μιάς η οποία, λόγω του περιορισμένου του χώρου, έχει κατεύθυνση από Β. προς Ν.

Μεσαίο κλίτος

Στο δυτικό τμήμα του μεσαίου κλίτους (δυτική κεραία του ναού) απεκαλύφθησαν, μεταξύ άλλων, και οι εξής απλές ταφές (από Β. προς Ν.):

Ταφή 1

Ευρίσκεται σε επαφή με το δυτικό τμήμα της βόρειας εσωτερικής πλευράς του μεσαίου κλίτους. Εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (διαστ. 2,00Χ0,50 και βάθ. 0,60 μ. περίπου). Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό.

Ταφή 2

Κείται νότια της προηγούμενης (διαστ. 2,00Χ0,60 και βάθ. 0,60 μ. περίπου). Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό και ένα σκελετό από προηγούμενη ταφή, το κρανίο του οποίου είχε αποθεθεί στο άκρο των ποδών του τελευταίου ενταφιασθέντος.

Ταφή 3

Ευρίσκεται νότια της προηγούμενης (διαστ. 1,80Χ0,70 και βάθ. 0,60 μ.). Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό και λείψανα από δύο προηγούμενες ταφές. Τα κρανία από τις δύο προηγούμενες ταφές είχαν τεθεί στα γόνατα και στην αριστερή πλευρά του τελευταίου ενταφιασθέντος.

Ταφή 4

Κείται σε επαφή προς το βόρειο άκρο της δυτικής εσωτερικής πλευράς του μεσαίου κλίτους (διαστ. 1,70Χ0,50 και βάθ. 0,65 μ.). Ο κυρίως άξονας του τάφου κείται από Β. προς Ν.⁷⁵ Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί ύπτια, με το κεφάλι προς Β. και τα πόδια προς Ν. Επίσης υπήρχαν λείψανα από παλαιότερη ταφή. Το κρανίο του νεκρού της προηγούμενης ταφής είχε αποθεθεί στα πόδια του τελευταίου θανόντος.

Ταφή 5

Μεταξύ του ΒΔ. και ΝΔ. πεσσού του ναού του Αγίου Σπυρίδωνος και σε βάθος 0,25 μ. από της στάθμης του δαπέδου του κυρίως ναού, απεκαλύφθη μία ταφή (διαστ. 1,70Χ0,50 και βάθ. 0,40 μ. Περίπου). Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό (μήκους 1,60 μ.), με κατεύθυνση από ΝΔ. προς ΒΑ. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί ύπτια, με το κεφάλι προς ΝΔ. και τα πόδια προς ΒΑ. Το κρανίο διετηρείτο σε πολύ καλή κατάσταση και οι οδοντοστοιχίες ήσαν πλήρεις. Νότια του τελευταίου νεκρού είχαν αποθεθεί λείψανα, προερχόμενα από προηγούμενες ταφές, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται πέντε συνολικά κρανία.

Είναι αξιοπαρατήρητο ότι το ίδιο παρατηρείται και σήμερα σε πολλά μέρη της Ελλάδος, ίδια σε οικογενειακούς τάφους, ήτοι, σε περίπτωση θανάτου μέλους της οικογένειας, ανοίγεται ο τάφος, περισυλλέγονται μετά σεβασμού και της δεούσης προσοχής τα οστά, τα προερχόμενα από προγενέστερες ταφές, πλένονται με νερό και κρασί⁷⁶ και τοποθετούνται στα άκρα ή τις πλευρές του τάφου⁷⁷, προκειμένου να δημιουργηθεί ικανός χώρος για την απόθεση του τελευταίως θανόντος.

Καθαρίσθηκε ο χώρος γύρω από τους σκελετούς – οι ακέραιοι σκελετοί παρέμειναν στην αρχική των θέση και δεν μετεκινήθησαν – και απεκαλύφθησαν μεταξύ άλλων και τα εξής:

- α) Τμήματα από έγχρωμα γυαλιά.
- β) Πολλά σιδερένια καρφιά, γεγονός το οποίο αποδεικνύει ότι οι νεκροί ενταφιάζονταν συνήθως εντός ξυλίνων φερέτρων.
- γ) Ακόσμητα όστρακα από διάφορα πηλίνα αγγεία.
- δ) Ένα έγχρωμο όστρακο (πορτοκαλόχρουν) με ανάγλυφο διάκοσμο, το οποίο προέρχεται πιθανώς από τον 14ο αι.
- ε) Εικοσιοκτώ οξειδωμένα, μικρά χάλκινα νομίσματα (υποδιαίρέσεις).
- στ) Διάφορα χάλκινα μικροαντικείμενα.
- ζ) Επτά μικροί χάλκινοι κρίκοι.
- η) Ένα χάλκινο ενώτιο (σκουλαρίκι).
- θ) Ένα χάλκινο αντικείμενο, σχήματος τριγωνικού.
- ι) Μικρών διαστάσεων χάλκινος, ισοσκελής σταυρός (περίαπτο), με τα άκρα των κεραιών αυτού εξογκωμένα σε σχήμα κύκλου. Φέρει οπή για τη διέλευση νήματος ή αλύσου, προκειμένου να αναρτάται από του τραχήλου.

Η εύρεση των παραπάνω αντικειμένων εντός των ταφών ή γύρω από αυτές, υποδηλώνει, μεταξύ άλλων, ότι:

α) Οι νεκροί εθάπτοντο, φέροντες μαζί των διάφορα κοσμήματα ή μικροα-ντικείμενα. Ιδιαίτερα οι γυναίκες έφεραν κοσμήματα.

β) Οι νεκροί προέρχονταν από κατώτερα ή μεσαία κοινωνικά στρώματα, επειδή απουσιάζουν τα κοσμήματα από πολύτιμα μέταλλα ή με πολύτιμους ή ημιπολύτιμους λίθους.

γ) Συνηθίζονται τὰ κτερίσματα στους τάφους, έθιμο αρχαιότατο, το οποίο επιβιώνει και κατά τους μέσους και νεώτερους χρόνους.

Βόρειο κλίτος

Στη ΒΔ. γωνία του βορείου κλίτους του ναού απεκαλύφθησαν επίσης δύο απλές ταφές, ήτοι (από Β. προς Ν.):

Ταφή 6

Ευρίσκεται σε επαφή μετά του δυτικού τμήματος της βορείας εσωτερικής πλευράς του βορείου κλίτους (διαστ. 2,00Χ0,50 και βάθ. 0,65 μ. περίπου). Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό.

Ο νεκρός ήτο ύπτια τοποθετημένος, με το κεφάλι προς Δ. και τα πόδια προς Α., ως συνήθως.

Ταφή 7

Κείται νότια της προηγούμενης και εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2,00Χ0,50 και βάθ. 0,60 μ.). Περιείχε έναν ακέραιο σκελετό, ύπτια τοποθετημένο.

Ταφή 8

Στη ΝΔ. γωνία του βορείου κλίτους απεκαλύφθη μία, επίσης απλή, ταφή διαστ. 1,80Χ0,45 και βάθ. 0,65 μ.). Ως νότια πλευρά του τάφου εχρησίμευε το νότιο άκρο της δυτικής εσωτερικής πλευράς του βορείου κλίτους. Η βόρεια και η ανατολική πλευρά παρέμεναν άκτιστες.

Ο νεκρός ήταν ύπτια τοποθετημένος, με το κεφάλι προς Α. και τα πόδια προς Α. και τα χέρια σταυρωμένα επί του στήθους. Στην ίδια θέση υπήρχαν λείψανα σκελετού, προερχόμενα από παλαιότερη ταφή. Το κρανίο του νεκρού της πρώτης ταφής ήτο τοποθετημένο κάτω ακριβώς από το κρανίο του νεκρού της δευτέρας ταφής.

Εντός της ταφής αυτής ευρέθησαν τέσσερα μικρά χάλκινα νομίσματα (υποδιαιρέσεις) πολύ οξειδωμένα.

Σημειωτέον ότι στο δυτικό τμήμα του βορείου κλίτους εμετρήθησαν συνολικά είκοσι ανθρώπινα κρανία, προερχόμενα από ισάριθμες απλές ταφές.

Από τον χώρο των ταφών του δυτικού τμήματος του βορείου κλίτους του ναού του Αγίου Σπυριδωνος προέρχονται, μεταξύ άλλων, και τα εξής αντικείμενα:

- α) Εικοσιπέντε χάλκινα, πολύ οξειδωμένα, νομίσματα.
- β) Χάλκινο ενώτιο (σκουλαρίκι), το οποίο φέρει μικρό κρίκο αναρτήσεως.
- γ) Δύο περιάπτα, έχοντα μορφή σταγόνας, τα οποία φέρουν κρίκο αναρτήσεως από του τραχήλου, με άλυσον ή νήμα.
- δ) Όρμος (χάνδρα) από ημιπολύτιμο λίθο (τουρκουάζ).
- ε) Ικανός αριθμός τεμαχίων υαλίνων αντικειμένων.
- στ) Τμήμα λαβής ξίφους (;) από χαλκό (διαστ. 0,06Χ0,035 και πάχ. 0,005 μ.).
- ζ) Διάφορα πήλινα αγγεία, καθώς και πολυάριθμα όστρακα από αυτά.
- η) Ζύγι πήλινο, σε σχήμα πυραμίδας, η βάση του οποίου είναι τετραγώνου σχήματος (πλευράς 0,04, ύψος 0,055 μ.).

ΑΝΑΚΕΦΑΛΑΙΩΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα μέχρι σήμερα πορίσματα της έρευνας του ναού του Αγίου Σπυριδώνος (Καβακλί Μετζίντ) της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου, η οποία έρευνα δεν έχει αποπερατωθεί, είναι δυνατόν να συνοψισθούν στα εξής:

α) Κατά την ελληνιστική περίοδο (3ος - 2ος αι. π.Χ.) ανηγέρθη στη θέση αυτή, όπου ο ναός του Αγίου Σπυριδώνος, ένα ορθογωνίου κατόψεως τρίκλιτο οικοδόμημα (διαστ. 20,00X16,00 μ. περίπου), ο κυρίως άξονας του οποίου έκειτο από Δ. προς Α. (προσανατολισμός του κτίσματος). Οι τοίχοι ήσαν κτισμένοι από μεγάλους, ορθογώνιου σχήματος, καλώς ειργασμένους πωροπλίνθους. Δύο στυλοβάτες, κτισμένοι επίσης από ορθογωνίους πωροπλίνθους, εχώριζαν το οικοδόμημα σε τρία κλίτη, από τα οποία το μεσαίο ήτο ευρύτερο των πλαγίων κλιτών. Πρόκειται προφανώς για αρχαίο Ιερό ή άλλο δημόσιο οικοδόμημα.

β) Κατά την παλαιοχριστιανική εποχή και πιθανότατα κατά τον 4ο αι. μ.Χ., το οικοδόμημα αυτό μετεσκευάσθη σε μία τρίκλιτη, χριστιανική βασιλική. Το Ιερό Βήμα εχώριζετο του κυρίως ναού με θωράκια, τα οποία εφέροντο πάνω σε στυλοβάτη εκ πωρολίθου, ο οποίος διατηρείται κατά χώραν. Στο μέσον περίπου του Ιερού Βήματος έκειτο η Αγία Τράπεζα, η βάση της οποίας διατηρείται κατά χώραν.

γ) Στους βυζαντινούς χρόνους (αρχές 13ου αι. μ.Χ.) ανηγέρθη επί των ερειπίων των παλαιότερων κτισμάτων χριστιανικός ναός. Η ανατολική αυτού πλευρά επερατούτο σε μίαν αψίδα, εσωτερικά ημικυκλική και εξωτερικά τρίπλευρη. Το δάπεδο εκαλύπτετο με μαρμαροθέτημα. Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων εκαλύπτοντο με τοιχογραφίες, λείψανα των οποίων διατηρούνται μέχρι σήμερα (αρχαιότερο στρώμα).

δ) Επί της εποχής των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου και μάλιστα κατά τις αρχές του 16ου αι. μ.Χ., έλαβε χώραν ανοικοδόμηση του ναού, διετηρήθη όμως η αψίδα από τον προγενέστερο ναό και τμήματα της παλαιάς τοιχοποιίας. Ο ναός αυτός διατηρείται μέχρι σήμερα. Πρόκειται για ένα μεικτό αρχιτεκτονικό τύπο, στον οποίο γίνεται συνδυασμός της τρικλίτου καμαροσκεπούς βασιλικής, μετά του σταυροειδούς, εγγεγραμμένου ναού μετά τρούλλου. Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού αυτού εκαλύπτοντο με τοιχογραφίες, ορισμένες από τις οποίες διατηρούνται μέχρι σήμερα (νεώτερο στρώμα τοιχογραφιών).

Ως κτήτορες του ναού αυτού των αρχών του 16ου αι. μ.Χ. φέρονται οι Ανδρέας (πατήρ) και Γεώργιος (υιός), οι οποίοι ανήκαν προφανώς σε γνω-

στή οικογένεια Ελλήνων αστών της Ρόδου. Στο μέσον περίπου του βορείου κλίτους του ναού και κάτω από το δάπεδο αυτού κατεσκεύασαν ταφική κρύπτη, η οποία εχρησίμευε ως μαυσωλείο της οικογενείας των κτητόρων. Σε αυτήν ετάφη ο Ανδρέας το έτος 1508 μ.Χ. Η ανατολική εσωτερική πλευρά της κρύπτης εκοσμήθη με τοιχογραφίες. Εικονίζεται η Σταύρωση του Χριστού. Κάτω από τον σταυρό εικονίζονται γονυκλινείς οι κτήτορες, μαζί με τα οικόσημά των.

ε) ΝΑ. του ναού του Αγίου Σπυριδώνος και σε απόσταση 50,00 μ. περίπου από αυτόν, έκειτο η οικία της οικογενείας των κτητόρων, η οποία διατηρείτο μέχρι το έτος 1943 μ.Χ., φέρουσα υπέρθυρο, επί του οποίου παρίστατο το οικόσημο της οικογενείας. Η οικία αυτή κατεστράφη κατά την διάρκεια των βομβαρδισμών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1940-1944). Το πώρινο υπέρθυρο, με το ανάγλυφο οικόσημο των κτητόρων, φυλάσσεται στην αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ρόδου.

στ) Επί Τουρκοκρατίας (1522-1912) ο ναός του Αγίου Σπυριδώνος μετετράπη σε μουσουλμανικό τέμενος, οπότε και κατεσκευάσθησαν εντός αυτού δύο κόγχες προσευχής (Μιχράμπ) με κατεύθυνση προς την Μέκκα, ενώ στη ΝΔ. γωνία αυτού ανηγέρθη ένας μινάρές, ο οποίος διατηρείται ακέραιος μέχρι σήμερα.

ζ) Οι ανασκαφές απεκάλυψαν εντός του ναού του Αγίου Σπυριδώνος εννέα κτιστούς τάφους, οι οποίοι είναι κιβωτιόσχημοι και εκαλύπτοντο με λίθινες πλάκες. Επίσης η ανασκαφική έρευνα απεκάλυψε μεγάλο αριθμό απλών ταφών. Συνολικά ανευρέθησαν περί τους πενήντα ανθρωπίνοι σκελετοί εντός του ναού, προερχόμενοι από άτομα διαφόρου ηλικίας και φύλου.

η) Τόσον οι κτιστοί τάφοι, όσον και οι απλές ταφές, απέδωσαν ικανό αριθμό αντικειμένων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και τα εξής: Σταυροί, περιαιπτα, ενώτια, δακτυλίδια, νομίσματα, ένα ακέραιο υάλινο κουτρούβιο (μυροδοχείο), τεμάχια υαλίνων σκευών, όστρακα πινακίων και άλλων πηλίνων αγγείων, καρφιά, τμήματα διαφόρων αντικειμένων από χαλκό και σίδηρο και άλλα. Τα ευρήματα αυτά χρονολογούνται από την παλαιοχριστιανική εποχή μέχρι και το τέλος της Ιπποτοκρατίας στη Ρόδο (1522 μ.Χ.).

θ) Ο ναός του Αγίου Σπυριδώνος της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου αποτελεί ένα από τα πλέον σημαντικά μνημεία της Ρόδου, οι διάφορες οικοδομικές φάσεις του οποίου σχετίζονται με σπουδαίους σταθμούς της ιστορίας της πόλεως της Ρόδου και της νήσου γενικότερα.

ι) Η έρευνα του ναού του Αγίου Σπυριδώνος επιβάλλεται να συνεχισθεί και να ολοκληρωθεί, θεωρείται δε βέβαιο ότι και άλλα σημαντικά ευρήματα θα έλθουν σε φως, διαφωτίζοντα την ιστορία και την τέχνη της περιοχής.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πράξ. Ι, 1: «Ὡς δὲ ἐγένετο ἀναχθῆναι ἡμᾶς ἀποσπασθέντας ἀπ' αὐτῶν (τῶν Ἐφεσίων), εὐθυδρομήσαντες ἤλθομεν εἰς τὴν Κῶ, τῇ δὲ ἐξῆς εἰς τὴν Ρόδον κάκειθεν εἰς Πάταρα». Αποκ. Ι, 9: «Ἐγὼ Ἰωάννης ... ἐγενόμην ἐν τῇ νήσῳ τῇ καλουμένῃ Πάτμῳ διὰ τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μαρτυρίαν Ἰησοῦ».
2. Ρ. Γ. 114, 849 Β-С, Πρβλ. Εμμ. Κωνσταντινίδην, *Συμβολή εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Δωδεκανήσου*, Αθήναι 1968, σ. 26-27.
3. MANSI, II, 695 D, 700 G. A, von Harnack, *Die Mission und Ausbreitung des Christentums in den ersten drei Jahrhunderten*, τ. II (Leipzig 1924), σ. 785-786.
4. Π. Λαζαρίδης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 227-248.
5. Ι. Βολανάκης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 311-347. *Συμβολή*, σ. 33-134.
6. G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, München 1963, σ. 47-48.
7. Η. Κόλλιας, *Ἱππότες Ρόδου*, σ. 14.
8. Αρχαῖες πόλεις, οἱ ὁποῖες εἶχαν κτισθεῖ κατά το λεγόμενον «Ἴπποδάμειο σύστημα» ἦσαν, μεταξύ ἄλλων, καὶ οἱ ἐξῆς: Μίλητος, Πειραιεύς, Ρόδος.
9. Ε. Ραπαβασίλιου, *Nouveaux éléments*, σ. 33-339, εἰκ. 3-4
10. Ε. Ραπαβασίλιου, *Nouveaux éléments*, σ. 340-342.
11. Ι. Βολανάκης, *Συμβολή*, σ. 81.
12. Ι. Βολανάκης, *Συμβολή*, σ. 79. *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 328.
13. Μ. Αχεϊμάστου, *Ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου*, ΑΔ, τ. 23 (1968). *Μελέται*, σ. 221-283.
14. Ε. Ραπαβασίλιου, *Nouveaux éléments*, σ. 340-345.
15. Α. Gabriel, *La cité de Rhodes*, τ. 2, σ. 189, εἰκ. 134. Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, τ. 6 (1948), σ. 69-70, εἰκ. 57 (κάτοψη - τομή). Ι. Βολανάκης, ΑΔ, τ. 39, 1984 (1989), σ. 337-340, σχέδ. 1-2 (κατόψεις). Κ. Gallas, *Rhodos*, σ. 156-157.
16. Η ονομασία «Καβακλί» προέρχεται ἀσπὸ τὴν τουρκικὴ λέξη «Κανακ», ἡ ὁποία σημαίνει «λεύκη» ἢ «συκὴ». Δένδρα τοῦ εἶδους αὐτοῦ θα εφύοντο στὴν αὐλὴ τοῦ τεμένου, ἀπὸ τα ὁποῖα προήλθε καὶ τὸ σχετικὸ ὄνομα.
17. Ι. Βολανάκης, ΑΔ, τ. 39, 1984, σ. 337-340. *Ἡ ονομασία «Ἅγιος Νικόλαος» δὲν ἔχει σχέση με τὴν ἀρχικὴ ονομασία τοῦ ναοῦ, ἡ ὁποία δὲν διετηρήθη – ὅπως τοῦτο συμβαίνει καὶ με ὅλα σχεδὸν τα μεσαιωνικὰ ναῦδρια τῆς πόλεως τῆς Ρόδου, τα ἐντὸς τῶν τειχῶν κείμενα – λόγῳ διακοπῆς τῆς παραδόσεως κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας. Οἱ σχετικὲς ονομασίαι ἐδόθησαν εἴτε αυθαίρετα, εἴτε σύμφωνα με ὑπάρχουσες λαϊκὲς παραδόσεις, συνήθως μεταγενέστερες.*
18. Ι. Βολανάκης, *Μνημεῖα Δωδεκανήσου*, σ. 328. Ε. Ραπαβασίλιου, *Nouveaux éléments*, σ. 333 κ.ε.
19. Πρόκειται γιὰ καλῶς ἐπεξεργασμένους πωρολίθους. Ενδεικτικὰ ἀναφέρονται οἱ διαστάσεις ἐνός ἀπὸ αὐτοῦς, ὁ ὁποῖος βρίσκεται κατὰ χώραν, κείμενος σήμερα στὸ μέσον περιήπου τῆς νοτίας πλευράς τοῦ μεσαίου κλίτους. Οἱ διαστάσεις αὐτοῦ εἶναι: 1,35Χ0,60Χ0,46 μ.

20. Παρόμοιος στυλοβάτης, αποτελούμενος από πλίνθους από σιτόχρου πωρόλιθο, φέρων στην άνω αυτού επιφάνεια αύλακα για την υποδοχή των θωρακίων, απεκαλύφθη στην ανασκαπτόμενη παλαιοχριστιανική βασιλική, στη θέση «Παλιοκκλησιά» Σαλάκου Ρόδου.

21. Γερμανός Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Ιστορία εκκλησιαστική και μυστική θεωρία*, Ρ Γ, τ. 98, στ. 388: «*Ἡ ἅγια Τράπεζα ἐστὶν ἀντὶ τοῦ τόπου τῆς ταφῆς, ἐν ἣ ἐτέθη ὁ Χριστός, ἐν ἣ πρόκειται ὁ ἀληθινὸς καὶ οὐράνιος ἄρτος, ἡ μυστικὴ καὶ ἀνάιμακτος θυσία...* "Ἐστὶ δὲ καὶ θρόνος ἡ αὐτή, ἐν ᾧ ὁ ἐπουράνιος Θεὸς ὁ ἐπὶ τῶν Χερουβὶμ ἐποχοῦμενος σωματωθεὶς ἀνεπαύσατο» - Συμεών Θεσσαλονίκης, *Περὶ τοῦ θεοῦ ναοῦ*, Ρ Γ, τ. 155, στ. 292: «*Ἡ ἱερὰ τράπεζα τυποὶ τοῦ Θεοῦ τὸν θρόνον καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ καὶ τὸ σεβάσιμον μῆμα*». Πρβλ. καὶ Ι. Μπάρνεα, *Το παλαιοχριστιανικὸν θυσιαστήριον*, Αθήναι 1940 - Γ. Σωτηρίου, *Αρχαιολογία*, σ. 507.

22. Εἶναι πιθανόν, οἱ οικοδόμοι, οἱ ὁποῖοι ἐργάσθησαν γιὰ τὴν ἀνέγερση τῶν Μιχράμπ, να ἦσαν χριστιανικοὶ αἰχμάλωτοι ἢ συμπαθῶς κείμενοι πρὸς τὸν χριστιανισμό καὶ σκοπίμως δὲν κατέστρεψαν τὶς τοιχογραφίες ἀλλὰ τὶς ἐκάλυψαν, προκειμένου νὰ διατηρηθοῦν. Εἶναι ἀξιοσημείωτο, ὅτι οἱ Τούρκοι κατακτητὲς ἐσεβάσθησαν τὰ οἰκόσημα καὶ τὶς ἐπιγραφὰς ἐπὶ τῶν τοίχων καὶ κτισμάτων τῆς Ρόδου.

23. Α. Gabriel, *La cité de Rhodes*, τ. 2 (1923), σ. 210-211.

24. Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, τ. 6 (1948), σ. 69-70, εἰκ. 57 (κάτοψη-τομή).

25. Ι. Βολανάκης, ΑΔ, τ. 39, 1984 (1989), σ. 337-340, σχέδ. 1-2 (κατόψεις). Ἴτερο μνημεῖο τῆς μεσαιωνικῆς πόλεως τῆς Ρόδου, τὸ ὁποῖο ἀνήκει ἐπίσης στὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο, τὸν συνδυάζοντα τὸν ρυθμὸ τῆς τρικλίτου θολωτῆς βασιλικῆς, μετὰ τοῦ σταυροειδούς ἐγγεγραμμένου με τρούλλο ναοῦ, εἶναι ὁ ναὸς τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου (Ἐντερὸν Τζαμί), πιθανῶς τοῦ 11ου-12ου αἰ. μ.Χ., με μεταγενέστερες προσθήκες - Μ. Αχειμάστου, *Ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου*, ΑΔ, τ. 23 (1968), Μελέται, σ. 221-283.

26. Πρβλ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Ἡ τεχνικὴ τοῦ opus sectile στὴν ἐντοίχια διακόσμηση. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς τεχνικῆς ἀπὸ τὸν 1ο μέχρι τὸν 7ο μ.Χ. αἰῶνα, με βάση τὰ μνημεῖα καὶ τὰ κείμενα*, Θεσσαλονίκη 1980.

27. Μ.Χ Γκητάκος, *Αγγεῖον ἡχητικόν*, Θ.Η.Ε., τ. 1 (Αθήναι 19862), στ. 162-164. Α.Γ. Πασπάτης, *Τὰ βυζαντινὰ ἀνάκτορα*, Αθήναι 1983. Μ. Στεφανίδης, *Τὸ ἀκουστικὸν Μυστήριον τοῦ Βυζαντίου*, ΕΕΒΣ, τ. 1 (Αθήναι 1925), σ. 189-195. Α. Brykezynski, *Vases acoustiques à Vloslaven*, Revue de l' art chretien, 1898. Ρ. Thielscher, *Die Schlaggefässe der griechischen Tragödie und der christlichen Kirche*, Akustische Beitschrift, 1938.

28. Γ. Σωτηρίου, *Αρχαιολογία*, σ. 345.

29. Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, τ. 6 (1948), σ. 114-142.

30. Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, τ. 6 (1948), σ. 114.

31. Ἡ ἀποκάλυψη, ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ στερέωση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος ἐγίνε ἀπὸ τοὺς πεπειραμένους συντηρητὲς τῆς 4ης Εφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, τοὺς ἀδελφούς Βασιλῶπτες, ἤτοι: α) Ἰωάννην, β) Ἀντώνιον, γ) Εὐθύμιον καὶ δ) Νικόλαον Μιχ. Βασιλῶπτον, τοὺς ὁποῖους ἐπιθυμεῖ νὰ ευχαριστήσῃ ὁ γράφων καὶ ἀπὸ τῆ θέσης αὐτή.

32. Ὅπως π.χ. συμβαίνει, μετὰξὺ ἄλλων, καὶ στὸ ναῦδριον τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Βάρδα στὴν Ἀρνίθα Ρόδου. Α. Ορλάνδος, ΑΒΜΕ, τ. 6 (1948), σ. 115-118.

33. Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα*, σ. 47. Ι Βολανάκης, *Ἅγιοι Θεόδωροι*, σ. 20. Ι Βολανάκης, *Ἅγιος Νικόλαος Μαρτισῶν*, σ. 16.

34. Ι. Βολανάκης, *Άγιοι Θεόδωροι*, σ. 20. Ι. Βολανάκης, *Άγ. Γεώργιος Αποδούλου*, σ. 45.

35. Ι. Βολανάκης, *Άγιοι Θεόδωροι*, σ. 21. Α. Τσιτουριδίου, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*, σ. 68, πίν. 3. Κ. Καλοκύρης, *Τοιχογραφία της Κρήτης*, σ. 118.

36. Είναι σύνηθες να εικονίζονται στη θέση αυτή, καθώς και στην αντίστοιχη βόρεια εσωτερική πλευρά του Ιερού Βήματος, Ιεράρχες φέροντες επισκοπικά άμφια, νοούμενοι ως συνέχεια των συλλειτουργούντων Ιεραρχών της κόγχης της αφίδας του Ιερού Βήματος.

37. Τούτο παρατηρείται σε όλους ανεξαιρέτως τους μεσαιωνικούς ναούς της Δωδεκανήσου, της Κρήτης και της Ελλάδος γενικότερα. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής παραδείγματα από τη νήσο Ρόδο: α) Λάερμα, Θάρι, Ταξιάρχης Μιχαήλ. β) Λίνδος, Κοίμηση Θεοτόκου κ.ά.

38. Κ. Καλοκύρης, *Τοιχογραφία Κρήτης*, σ. 117-118.

39. Κ. Καλοκύρης, *Τοιχογραφία Κρήτης*, σ. 118.

40. Στην Πλατεία του Λεωνίδου Ροδίου της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου διατηρείται μικρό τρίκλιτο ναύδριο, αφιερωμένο στους Αγίους: Γεώργιον, Ιωάννη τον Πρόδρομο και Αικατερίνη. Στο κλίτος της Αγίας Αικατερίνης (νότιο) εικονίζονται σκηνές από τον βίο της Αγίας. Α. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ*, τ. 6 (1948), σ. 150-152. Θ. Αρχοντόπουλος, *Ο εικονογραφικός κύκλος της Αγίας Αικατερίνης στην ομώνυμη εκκλησία της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου*, ΑΔ. τ. 41 (1985). Μελέται, σ. 85-100, πίν. 21-25.

41. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες Πάτμου*, πίν. 138, 142, 150, 156.

42. Γ. Σωτηρίου, *Αρχαιολογία*, σ. 116, 141.

43. Το όνομα «Μιχαήλ» είναι εβραϊκό και σημαίνει: «Τις ο Θεός;».

44. Επίσης και το όνομα «Γαβριήλ» είναι εβραϊκό και σημαίνει: «ο άνθρωπος του Θεού». Σημειωτέον, ότι ο Αρχάγγελος Γαβριήλ απαντά επίσης στην μουσουλμανική θρησκεία. Είναι εκείνος ο οποίος υπαγόρευσε στον Μωάμεθ το Κοράνιον, σύμφωνα με την υπάρχουσα παράδοση.

45. J. Aufhäuser, *Das Drachenzwunder des Heiligen Georg*, *Byzantinisches Archiv*, τ. V (Leipzig 1911), σ. 65, 115. Α. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ*, τ. 6 (1948), σ. 138-139, εικ. 119. 38. Ι. Βολανάκης, *Άγιος Γεώργιος Μασάρων*, σ. 190-191.

46. Ν. Οικονομίδης, *Η στολή του επάρχου*, σ. 433: «Ο λευκός ἵππος, ὃς σε τοῖ νότοις φέρει, δείχνει τὴν λαμπρότητα τῆς ἀρετῆς...».

47. Κ. Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, Ρ Γ, τ. 112, στ. 292: «Καὶ ἐξελθὼν ὁ βασιλεὺς, ἵππευει..., ὁ δὲ ἵππος ἐστρωται σελλοχαλίνον χρυσοῦν διάλιθον, ἡμφιεσμένον ἀπὸ μαργάρων, ἐν δὲ τῇ ουρᾷ τοῦ ἵππου καὶ τοῖς τέτταρσιν ποσὶν ἀποκρέμανται πέτασοι πράνδιοι...». Βλ. επίσης, Κ. Πορφυρογέννητος, *Αὐτόθι*, Ρ Γ, τ. 112, στ. 320-321: «Ἴππευει δὲ ἐκεῖσε ὁ βασιλεὺς ἐφ' ἵππου ἐστρωμένου ἀπὸ σελλοχαλίνου χρυσοῦ διαλίθου, χειμευτοῦ, ἡμφιεσμένου ἀπὸ μαργάρων». Πρβλ. Ι. Βολανάκη, *Άγιος Γεώργιος Μασάρων*, σ. 190.

48. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες Πάτμου*, σ. 75. *Θεοφάνης*, σ. 106.

49. Σύμφωνα με την αρχαία ελληνική μυθολογία, ο Απόλλων εφόνευσε στους Δελφούς τον φοβερό Πύθωνα, ο Βελλεροφόντης την Χίμαιρα, ο Περσέας την Μέδουσα, ο Θησέας τον Μινώταυρο, ο Ηρακλής τη Λερναία Ύδρα κλπ. Το θέμα της δρακοντοκτονίας απαντά σε όλους τους λαούς, τις θρησκείες και τους πολιτισμούς, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα.

50. Α. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ*, τ. 6 (1948), σ. 190-191, εικ. 147.
51. Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σ. 157, 184-185. Κ. von Bolzano, Rhodos, σ. 186.
52. Πρβλ. Κ. Gallas, *Kreta*, σ. 143, πίν. 84.
53. Διονύσιος, *Ερμηνεία*, σ. 157, 159, 195. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες Πάτμου*, σ. 136, πίν. 144.
54. Πρβλ. Ι. Βολανάκη, *Άγιος Γεώργιος Βαθειαικού*, σ. 49-50.
55. Πρβλ. Μ. Χατζηδάκη, *Εικόνες Πάτμου*, σ. 106, πίν. 38.
56. Πρβλ. τις Νεκροπόλεις στις θέσεις: Καρακόνερο, Ροδίσι, Ανάληψη κλπ.
57. Η ρωμαϊκή νομοθεσία προβλέπει επί λέξει, όπως τα νεκροταφεία κείνται «*extra muros*» (εκτός τειχών).
58. Κατά τη διάρκεια πρόσφατης ανασκαφής παλαιοχριστιανικής βασιλικής, κειμένης στη θέση «Ζωνάρας» Απολακκιάς Ρόδου, επισημάνθηκε τόσο η θέση του οικισμού, ευρισκομένου σε παρακείμενο ύψωμα, όσο και η θέση της νεκροπόλεως, κειμένη ΝΔ. του οικισμού και σε απόσταση 250 μ. περίπου από αυτών, στις πλαγιές ενός υψώματος.
59. Πρόκειται περί της συνηθείας της ταφής των πιστών «*ad sanctos*».
60. Στη θέση «Μπέη» της αρχαίας Κορίνθου ανεσκάφη μεγάλων διαστάσεων τρίκλιτη, Ξυλόστεγη βασιλική του 5ου αι., με μεγάλο αριθμό τάφων. Ε. Στίκας, *Κοιμητηριακή βασιλική Παλαιάς Κορίνθου*, ΠΑΕ 1961, σ. 129-136 και ΠΑΕ 1962, σ. 51-56. Ι. Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος*, Αθήνα 1976, σ. 69-70.
61. Πρβλ. ναόν Αγίου Πέτρου στη Ρώμη, όπου υπάρχουν οι ταφικές κρύπτες των Παπών και άλλων σημαινόντων προσώπων.
62. Πρβλ. βασιλικήν Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη και αλλαχού.
63. Ο υπόγειος αυτός ταφικός θάλαμος των κητόρων φαίνεται ότι εσυλήθη κατά την άλωση της πόλεως της Ρόδου υπό των Τούρκων (1522). Οι κατακτητές προφανώς κατέβηκαν στην κρύπτη, αναζητούντες θησαυρούς ή άλλα πολύτιμα αντικείμενα. Στη συνέχεια η κρύπτη εκαλύφθη με επίχωση, παραμείνασα στην κατάσταση αυτή μέχρι του Απριλίου του 1984, οπότε ανεκαλύφθη κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής.
64. Β. Κόλλιας, *Δύο ροδιακά σύνολα*, σ. 214-215. Ε. Παπαβασιλιού, *Nouveaux éléments*, σ. 327.
65. Ο όρος «υπέργεια κατασκευή» είναι σχετικός. Εννοείται ότι πρόκειται για κατασκευή, κειμένη υπεράνω του δαπέδου του υπογείου ταφικού θαλάμου. Ολόκληρος ο θάλαμος κείται υπό την επιφάνεια του δαπέδου του κυρίως ναού.
66. Η ονομασία αρκοσόλιον προέρχεται από τις λέξεις: *arcus*, τόξον και *solium*: έδαφος. Τα αρκοσόλια απαντούν συχνά στους τάφους της παλαιοχριστιανικής εποχής, επιβιώνει όμως η μορφή αυτή και κατά τους μέσους χρόνους και σε ορισμένα μέρη μέχρι σήμερα (Κάρπαθος).
67. Πρβλ.: «*Εξηγόρασας ήμας εκ τής κατάρας του νόμου τῷ τιμίῳ σου αίματι τῶ σταυρῷ προσηλωθείς καί τῇ λόγχῃ κεντηθείς, τήν ἀθανάσιαν ἐπήγασας ἀνθρώποις, Σωτήρ ἡμῶν δόξα σοι*». Ιερατικών, σ. 65.
68. Η αυτή ακριβώς επιγραφή απαντά στην αντίστοιχη θέση, στην παράσταση της Σταυρώσεως, σε τοιχογραφία του ναού των Αγίων Θεοδώρων, στη θέση «Κατακαλών», της Αρνίθας Ρόδου, του 13ου αι. μ.Χ.
69. Στις αρχές του 20ου αι. εφωτογραφήθη υπό του G. Gerola υπέρθυρο με το ίδιο οικό-

σημο, κείμενο κατά χώραν.

70. Ο βομβαρδισμός αυτός κατέστρεψε μεγάλο αριθμό οικιών της μεσαιωνικής πόλεως της Ρόδου και είχε αρκετά θύματα.

71. Ειδικότερα, κείται στο ΝΔ. τμήμα του κήπου του Μουσείου.

72. Πρβλ. τα μέχρι σήμερα διατηρούμενα επώνυμα: «Μαστρανδρέας» και «Μαστρογώργης», τα οποία προήλθαν προφανώς από αντίστοιχα επαγγέλματα. Το «Μαστρο-», ως πρώτο συνθετικό, απαντά και σε άλλα επώνυμα, καθώς και σε απλά επίθετα.

73. Α. Μουτζάλη, *Νεώτερα στοιχεία από τη βυζαντινή βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Μέτζαινα Αχαΐας*, AAA, τ. XVII 1984, τεύχ. 1-2 (Αθήνα 1985), σ. 35 - 41, σχέδ. 4 - 6, εικ. 10-11.

74. Συνηθίζεται σήμερα η εκταφή των νεκρών να γίνεται είτε μετά την παρέλευση τριετίας, είτε επταετίας. Αλλού συνηθίζεται ο τάφος να παραμένει κλειστός, μέχρις ότου αποθάνει κάποιος στενός συγγενής του ενταφιασθέντος. Κατά την παλαιοχριστιανική εποχή απαντούν συχνά επιτύμβιες επιγραφές, οι οποίες απαγορεύουν αυστηρά τη διάνοιξη του τάφου. Πρβλ. Στ. Ντάντην, *Απειλητικά εκφράσεις εις τας παλαιοχριστιανικές επιτύμβιους επιγραφάς*, Αθήνα 1983, σ. 196, παράρτημα 4: «*Τέλωσ χρηστός Στέφανος Θετταλός ἐνθάδε κείται ἢ τις οὖν ἐπιχρήσειεν τοῦτο ἀνύξει, τῆς τοῦ Θεοῦ ὀργῆς μεθέξετε*». Επίσης, βλ. Γ. Σωτηρίου, *Αρχαιολογία*, σ. 57: «... ἐνορκίζω ὑμᾶς, τὸν ὡσε ἐφεστῶτα ἄγγελον μὴ τίς ποτε τολμήσῃ τῶν ἐνθάδε τινά καταθέσθαι».

75. Προφανώς ο κυρίως ἀξονας της ταφῆς κείται από Β. προς Ν. και όχι από Δ. προς Α. (προσανατολισμός τάφου), ὅπως συμβαίνει κατά κανόνα, λόγω του περιορισμένου του χώρου.

76. Το πλύσιμο τῶν οστών με νερό και κρασί, καθώς και άλλα παραπλήσια ἔθιμα τα οποία επιβιώνουν μέχρι σήμερα, ιδίως μεταξύ των κατοίκων της υπαίθρου και των λαϊκών τάξεων γενικότερα, αποτελοῦν συνέχεια πανάρχαιων ταφικῶν ἐθίμων.. Πρβλ. Ὁμηρον, Οδύσσεια, λ, στ. 23-29:

« Ἐ ἦ' ἱερῆϊά μὲν Περιμήδης Εὐρύλοχος τε
ἔσχον· ἐγὼ δ' ἄορ ὄξυ ἐρυσσάμενος παρά μηροῦ
βόθρον ὄρουξ' ὄσσον τε πυγούσιον ἔνθα καὶ ἔνθα,
ἀμφ' αὐτῷ δὲ χοῆν χεόμην πᾶσιν νεκύεσσι,
πρῶτα μελικρήτῳ, μετέπειτα δὲ ἠδέϊ οἴνω,
τὸ τρίτον αὐθ' ὕδατι· ἐπὶ δ' ἄλφιτα λευκά παλυνον,
πολλά δὲ γουνούμην νεκῶν ἀμενηνά κάρηνα,....»

77. Σε ορισμένες περιοχές της Κρήτης οι τάφοι είναι διόροφοι, συνδεομένων των ορόφων με εἶδος εσχάρας. Τα οστά των προηγουμένων ταφῶν πίπτουν ἢ συγκεντρώνονται στον κάτω ὄροφο του τάφου και ἐπὶ του ἄνω ορόφου εναποτίθεται ἡ σορός του τελευταίου θανόντος.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΑ: Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών.

ΑΒΜΕ: Αρχεῖον των Βυζαντινών Μνημείων της Ελλάδος, εκδ. Α.Κ. Ορλάνδου.

ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον.

ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς.

Ι. Βολανάκη, *Άγιοι Θεόδωροι*: Ι. Βολανάκης, *Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων Αρχαγγέλου Ρόδου*, Ρόδος 1982.

Ι. Βολανάκης, *Άγιος Γεώργιος Αποδούλου*: Ι. Βολανάκης, *Ο εις Αποδούλου Αμαρίου Βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου Ξιφηφόρου*. Ανάτυπο από τον Β' τόμο των Πεπραγμένων του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειον Κρήτης 1976 (Αθήνα 1981), σ. 23-66, πίν. 13-48.

Ι Βολανάκης, *Άγιος Γεώργιος Βαθειακού*: Ι. Βολανάκης, *Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Βαθειακό Ρεθύμνης*. Ανάτυπον εκ της «Θεολογίας», τ. 57 (1986), τεύχ. Γ', σ. 608-675, ίδια αρίθμηση, σ. 1-80.

Ι Βολανάκης, *Άγιος Γεώργιος Μασάρων*: Ι. Βολανάκης, *Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Μάσαρι Ρόδου και οι τοιχογραφίες αυτού*. Ανάτυπο από τα «Δωδεκανησιακά Χρονικά», τ. 14 (1981), σ. 157-204.

Ι Βολανάκης, *Άγιος Νικόλαος Μαριτσών*: Ι. Βολανάκης, *Ο Βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου στα Μαριτσά Ρόδου*. Ανάτυπον εκ της «Θεολογίας», τ. 61 (1990), σ. 216-269, ίδια αρίθμηση, σ. 1-64.

Ι Βολανάκης, *Μνημεία Δωδεκανήσου*: Ι. Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Δωδεκανήσου*. Ανάτυπον από το «Αφιέρωμα εις τον Μητροπολίτην Ρόδου κ.κ. Σπυριδώνα, επί τη συμπληρώσει τεσσαράκοντα ετών αρχιερατείας», Αθήναι 1988.

Ι Βολανάκης, *Συμβολή*: Ι. Βολανάκης, *Συμβολή στην έρευνα των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου*. Ανάτυπο από τα «Δωδεκανησιακά Χρονικά», τ. 12 (Αθήνα 1987), σ. 33-144.

K. von Bolzano, *Rhodos*: K. - Y. von Bolzano, *Das andere Rhodos*, Salzburg 1977.

Διονύσιος, *Ερμηνεία*: Διονύσιος ο εκ Φουρνά, *Ερμηνεία της Ζωγραφικής Τέχνης*, έκδ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909.

A. Gabriel, *Kreta*: K. Gallas - K. Vessel - M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, München 1983.

K. Gallas, *Rhodos*: K. Gallas, *Rhodos. Eine der sonnenreichsten Inseln des Mittelmeeres - Ihre Geschichte, Kultur und Landschaft*, Köln 1984.

Ιερατικόν: Ιερατικόν, *Αι Θείαι Λειτουργίαι*, έκδοση Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήναι 1981.

Κ. Καλοκύρης, *Τοιχογραφίαί Κρήτης*: Κ. Καλοκύρης, *Αι Βυζαντιναι τοιχογραφίαί της*

Κορήτης, Αθήναι 1957.

Η. Κόλλιας, *Ιππότες Ρόδου*: Η. Κόλλιας, *Οι Ιππότες της Ρόδου. Το παλάτι και η πόλη*, Αθήνα 1991.

Η. Κόλλιας, *ΤοιχογραφίαΙ Ιπποτοκρατίας*: Η. Κόλλιας, *ΤοιχογραφίαΙ της Ιπποτοκρατίας (1309-1522) εις Ρόδον*, ΑΑΑ, τ. 6 (Αθήνα 1973), σ. 265-276.

Η. Κόλλιας, *Δύο ροδιακά σύνολα*: Η. Κόλλιας, *Δύο ροδιακά ζωγραφικά σύνολα της εποχής της Ιπποτοκρατίας: ο Άγιος Νικόλαος στα Τριάντα και η Αγία Τριάδα (Ντολαπλί Μετζίντ) στη μεσαιωνική πόλη*, Αθήνα 1986. Διδακτορική διατριβή (κείμενο δακτυλογραφημένο).

Π. Λαζαρίδης, *Μνημεία Δωδεκανήσου*: Π. Λαζαρίδης, *Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου*. Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953, τ. Α' (Αθήνα 1955), σ. 227-248.

Α. Ευγγόπουλος, *Σχεδιάσμα*: Α. Ευγγόπουλος, *Σχεδιάσμα της ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωση*, Αθήναι 1957.

Ν. Οικονομίδης, *Η στολή του επάρχου*: Ν. Οικονομίδης, *Η στολή του επάρχου και ο Σκυλίτζης της Μαδοίτης, εν «ευφρόσυνον αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη»*, τ. 2 Αθήνα 1992), σ. 422-434.

Π Α Ε: *Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας*.

Ε. Papavassiliou, *Nouveaux éléments*: Ε. Papavassiliou - Th. Archontopoulos, *Nouveaux éléments et archéologiques de Rhodes a travers des fouilles dans la ville médiévale*. Estratto del XXXVIII corso di cultura sull' arte ravennate e bizantina, Ravenna 15/20 marzo, 1991, σ. 307-350.

Ρ G: J. - Ρ. Migna, *Patrologiae cursus completus*, Series Graeca, τ. 1-161, Paris 1857 κ.ε.

Β. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*: Β. Στεφανίδης, *Εκκλησιαστική Ιστορία. Από αρχής μέχρι σήμερον*, Αθήναι 1959.

Γ. Σωτηρίου, *Αρχαιολογία*: Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία*, τ. Α' (Αθήναι 1963).

Γ. Σωτηρίου, *Βασιλικά*: Γ. Σωτηρίου, *Αι παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Ελλάδος*, ΑΕ 1929, σ. 161-256.

Α. Τσιτουρίδου, *Άγιος Νικόλαος Ορφανός*: Α. Τσιτουρίδου, *Ο ζωγραφικός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου Ορφανού Θεσσαλονίκης. Συμβολή στη μελέτη της Παλαιολόγειας ζωγραφικής κατά τον πρώιμο 14ο αι.*, Θεσσαλονίκη 1986.

Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες Πάτμου*: Ν. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής*, Αθήναι 1977.

Μ. Χατζηδάκης, *Θεοφάνης*: Μ. Χατζηδάκης, *Ο κρητικός ζωγράφος Θεοφάνης. Η τελευταία φάση της τέχνης του στις τοιχογραφίες της Ιεράς Μονής Σταυρονικήτα, Άγιον Όρος* 1986.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Kirche des Heiligen Spyridon in der mittelalterlichen Stadt von Rhodos

Im Zentrum der mittelalterlichen Stadt von Rhodos befindet sich die Kirche des Heiligen Spyridon (Kavakli Mestjid). Im Jahr 1984 wurde die Restaurierung der Kirche begonnen; bei dieser Gelegenheit fand eine Grabung statt, die bis heute noch nicht abgeschlossen ist. Die bisherigen Ergebnisse dieser Forschung können folgendermaßen zusammengefasst werden:

- a) In der hellenistischen Periode (3.-2. Jahrh. v.Chr.): wurde an dieser Stelle ein dreischiffiges Gebäude errichtet; es zeigte einen rechteckigen Grundriß (ca. 20.00 X 16.00 m.) und es war orientiert in Ost-West Richtung. Es handelt sich wahrscheinlich um ein Heiligtum oder öffentliches Gebäude.
- b) In der frühchristlichen Zeit (vielleicht im 4. Jahrh. n.Chr.): wurde dieses Gebäude zu einer dreischiffigen christlichen Basilika umgebaut. Der Altarraum wurde durch Schranken vom Hauptraum der Kirche getrennt, in seiner Mitte stand ein Altartisch.
- c) Während der byzantinischen Zeit (Anfang des 13.Jahrh.s) wurde über den Ruinen der vorigen, wieder eine Kirche gebaut. Ihr Fußboden wurde mit eingelegten Marmorplatten (opus sectile) gedeckt. Die Wände wurden mit Fresken geschmückt; davon sind noch spärliche Reste erhalten (ältere Schicht).
- d) In der Zeit der Ritter des Heiligen Johannes von Rhodos (Anfang des 16. Jahrh.s) baute eine griechische Familie an der gleichen Stelle eine Kirche, die bis heute erhalten ist. Es handelt sich um eine dreischiffige Basilika in Verbindung mit einer kreuzförmigen Kuppelkirche. Die Wände wurden mit Fresken geschmückt, die zum Teil bis heute erhalten sind (neuere Schicht).

In der Mitte des Nordschiffes der Kirche wurde eine unterirdische Krypta gebaut, die als Mausoleum für die Familie der Stifter gedient hat. Ihre Ostseite ist mit Fresken geschmückt: es wird die Kreuzigung Christi dargestellt. Unter dem Kreuz sind die Stifter Andreas (Vater) und Georg (Sohn) mit ihren Wappen abgebildet.

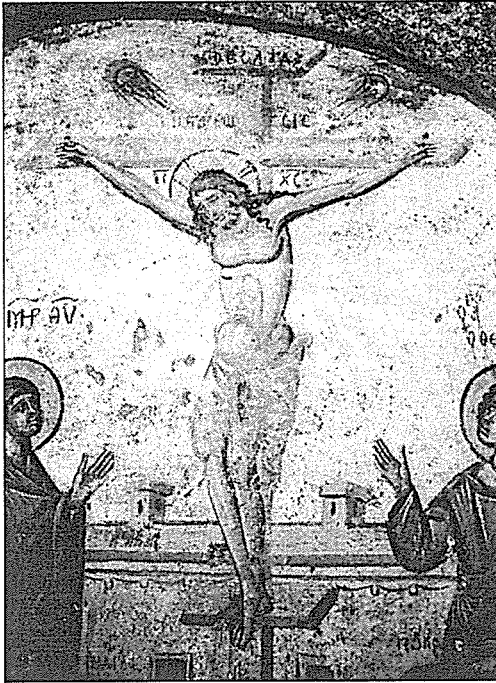
e) NÖ. der Kirche in einer Entfernung von ca. 50.00 m. lag das Familienhaus der Stifter. Es stand bis 1943, als es durch Bomben zerstört wurde. Im Archäologischen Museum von Rhodos ist ein Türsturz aus Tuffstein mit dem Familienwappen der Stifter aufbewahrt.

f) Als die Türken im Jahr 1522 n.Chr. die Stadt Rhodos eroberten, wurde die Kirche als Moschee benutzt. Es wurden zwei Gebetsnischen (Mihrab) gebaut; ebenfalls ein Minarett an der SW. Ecke des Gebäudes wurde errichtet.

g) Die archäologische Forschung hat viele Gräber, die unter dem Fußboden der Kirche lagen, aufgedeckt; es wurden ca.50 Skelette ausgegraben.

Unter der zahlreichen Grabfunden befinden sich, unter anderem, auch folgende Gegenstände: Kreuze , Amulette, Ohrringe, Ringe, Tonscherben, Glasscherben, ein vollständiges Glasgefäß (Myrodocheion), Nägel u.a.

h) Die Kirche des Heiligen Spyridon ist eins der wichtigsten Monumente der mittelalterlichen Stadt von Rhodos, weil ihre verschiedenen Bauphasen mit wichtigen Ereignissen der Stadtgeschichte verknüpft sind.-

*Ρόδος, Άγιος Σπυρίδων,
Η Σταύρωση του Χριστού*

Ρόδος, Άγιος Σπυρίδων, Η Σταύρωση του Χριστού, λεπτομέρεια

*Ρόδος, Άγιος Σπυρίδων,
Η Σταύρωση του Χριστού -
Θεοτόκος / Κτήτωρ Ανδρέας*

*Ρόδος, Άγιος Σπυρίδων,
Η Σταύρωση του Χριστού -
Θεοτόκος, λεπτομέρεια*

*Ρόδος, Άγιος Σπυρίδων,
Η Σταύρωση του Χριστού -
Θεοτόκος / Κτήτωρ Γεώργιος*

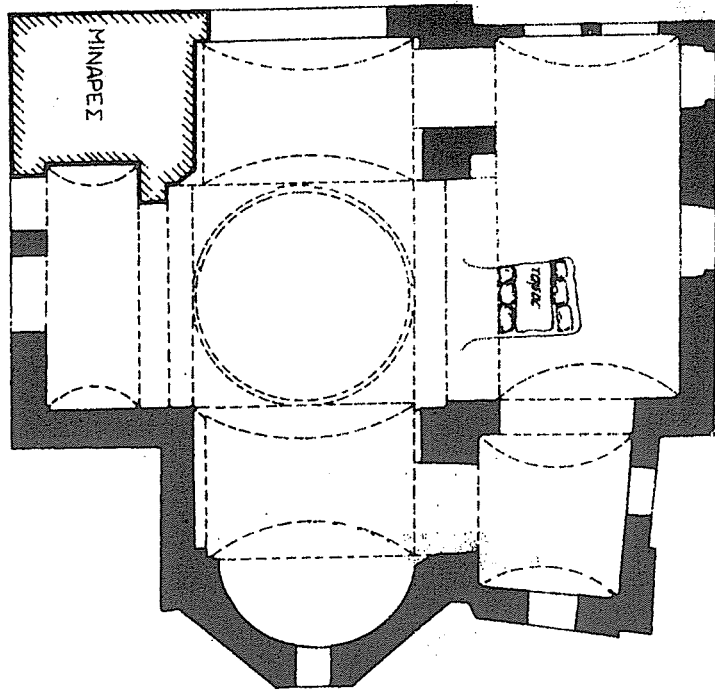
*Ρόδος, Άγιος Σπυρίδων,
Η Σταύρωση του Χριστού -
Κτήτωρ Ανδρέας*

*Ρόδος, Άγιος Σπυρίδων,
Η Σταύρωση
Κτήτωρ Γεώργιος*

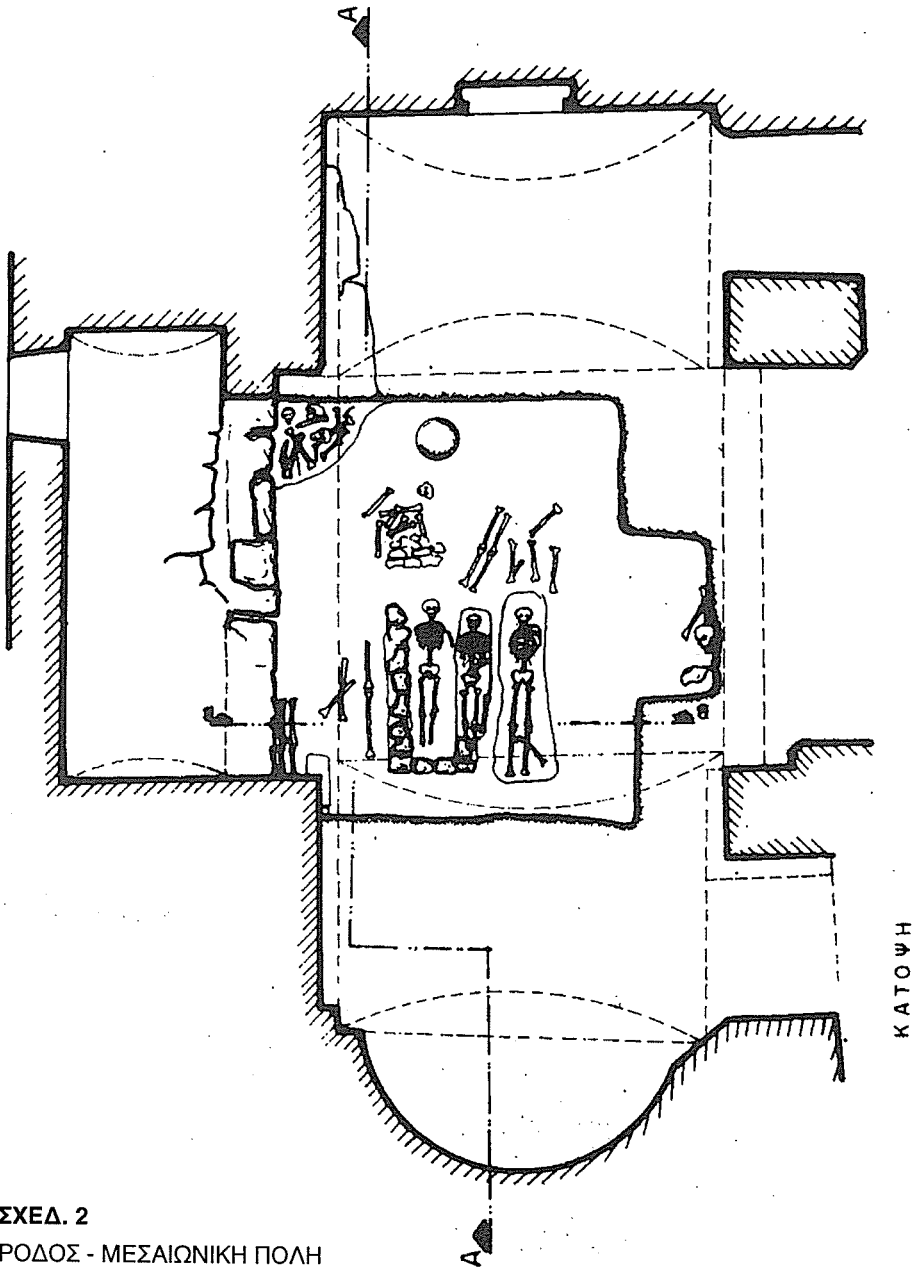

*Ρόδος, Άγιος Σπυρίδων,
Η Σταύρωση
Άγιος Δημήτριος*

0 1 2 3 4 5
 ΚΑΙΜΑΚΑ 1:100

ΣΧΕΔ. 1
 ΡΟΔΟΣ ΜΕΣΑΙΩΝ. ΠΛΑΝ
 ΑΓ. ΕΠΥΡΙΑΣΣΗΣ
 ΚΑΤΩΦΗ

ΣΧΕΔ. 2

ΡΟΔΟΣ - ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

ΑΓ. ΣΠΥΡΙΔΩΝ (ΚΑΒΑΚΛΙ)

ΚΑΤΟΨΗ - ΚΛΙΜΑΚΑ 1:50

ΜΕΣΑΙΟ ΚΛΙΤΟΣ

ΘΕΟΛΟΓΟΣ ΑΛΙΠΡΑΝΤΗΣ
Αναπλ. Καθηγητής Παν/μίου Θεσσαλονίκης

**ΤΑΦΙΚΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΕΩΣ ΡΟΔΟΥ
ΕΠΙ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ**

*Ο κ. Θ. Αλιπράντης
στο βήμα*

*Μ*ε την παρούσα ανακοίνωσή¹ μας θα παρουσιάσουμε ορισμένα ταφικά μνημεία² της πόλεως Ρόδου, που ανάγονται στην εποχή της Ιταλοκρατίας (1912—1946).

Η Ιταλοκρατία ήταν μια ιδιαίτερα δύσκολη εποχή³ για τα Δωδεκάνησα. Οι δυσκολίες στην αρχή ήταν λίγες, με την πάροδο όμως του χρόνου εγίνοντο ολονέν περισσότερες και μεγαλύτερες.

Το 1937 έφθασαν σχεδόν στο απροχώρητο. Τότε τα ελληνικά σχολεία έκλειναν με κυβερνητικό διάταγμα του κατακτητού και στη θέση τους λειτουργούσαν νέα κρατικά ιταλικά εκπαιδευτήρια.

Ο σκοπός του σκληρού αυτού μέτρου ήταν προφανής και ο κίνδυνος ιδιαίτερα σοβαρός. Απέβλεπε στον εξιταλισμό των κατοίκων. Δυσάρεστον αποτέλεσμα της Ιταλικής κατοχής και άμεσον επακόλουθον της ολέθριας αυτής τακτικής ήταν και το κλείσιμο του Βενετοκλείου Γυμνασίου⁴, που είχε λειτουργήσει από το 1911.

Αναφερόμεθα στο Βενετόκλειο Γυμνάσιο, που συνέβαλε αναμφιβόλως σημαντικά στην ανάπτυξη και προαγωγή της πνευματικής ζωής της Ρόδου και στην προώθηση της εθνικής υποθέσεως της Δωδεκανήσου, διότι υπενθυμίζει και ένα άλλο επίσης θεάρεστο έργο των αδελφών Δημ. και Μίνως Βενετοκλέους, μεγάλων ευεργετών⁵ της Ρόδου, την ανέγερση του ναού Αγ. Δημητρίου⁶, που ευρίσκεται εντός του ομωνύμου κεντρικού και παλαιότερου νεκροταφείου, όπου και τα ταφικά μνημεία για τα οποία θα γίνει λόγος.

Αξιοσημείωτον είναι το γεγονός ότι το εν λόγω νεκροταφείο καθιερώθηκε το 1903, ενώ ο κοιμητηριακός ναός ιδρύθηκε το 1904—1905, όπως αναφέρει σχετική κτητορική επιγραφή, που είναι χαραγμένη πάνω από την θύρα εισόδου:

*Ιερός Ναός Αγίου Δημητρίου/οικοδομηθείς
επί Αρχιερέως Ιωακείμ/Δαπάναις Δημητρίου
και Μίνως Βενετοκλέους και Μαρουλίτσας
Μ.Β. Βενετοκλέους. Εν Ρόδω 1904—1905.*

Στο κοιμητήριο, λοιπόν, αυτό, όπως πολύ σωστά το αποκαλούσαν και το αποκαλούν εισέτι, ιδιαίτερα οι κάτοικοι των χωριών, αναπαύονται και όσοι επί Ιταλοκρατίας ετάφησαν.

Τα μνημεία τους, τα περισσότερα απ' αυτά απλά και απέρριπτα, ζωντανεύουν μια ιδιαίτερα σημαντική πτυχή της ιστορίας της Ρόδου.

Ενδιαφέρουσες είναι οι επιτύμβιες στήλες, διδακτικά τα επιγράμματά τους από εθνικής, θρησκευτικής και ιστορικής πλευράς και χαρακτηριστική η μορφή των τάφων με τις ανάγλυφες ή ολόγλυφες παραστάσεις.

Στην παρούσα ανακοίνωση θα περιορισθούμε στην παρουσίαση ελαχίστων αλλά ιδιαίτερα σημαντικών μνημείων από πλευράς τέχνης και ιστορίας.

Προς Β. και παραπλεύρως του κοιμητηριακού ναού του Αγ. Δημητρίου υψώνεται πάνω σε μια τετράγωνη βάση, που αποτελείται από δύο βαθμίδες, η επιτύμβια στήλη των αδελφών και μεγάλων ευεργετών της Ρόδου Μίνωος και Δημητρίου Βενετοκλέους (εικ. 1, 2).

Την κορυφή της επιτύμβιας στήλης επιστέφει η προτομή του Μίνωος, όπως αυτό διακρίνεται από τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά του προσώπου, ενώ στο άνω μέρος της δυτικής πλευράς στήλης έχει φιλοτεχνηθεί ανάγλυφη η μορφή του αδελφού του Δημητρίου.

Η επιτύμβια αυτή στήλη με τις μορφές των δύο αδελφών, που έζησαν στη ζωή πραγματικά αγαπημένοι, όπως μαρτυρείται από την εν γένει πολιτεία τους, υψώνεται ως ένα σύμβολο όχι μόνο σπάνιας αληθινής αδελφικής αγάπης αλλά προ πάντων ως μνημείο αιώνιο φιλοπατρίας και αυταπαρνήσεως.

Τα αποκαλυπτήρια⁷ του μνημείου, που εφιλοτέχνησεν ο Ρόδιος γλύπτης Μιχαήλ Θεοχάρης, έγιναν στις 26 Οκτωβρίου του 1933. Της τελετής των αποκαλυπτηρίων προηγήθηκε αρχιερατικό μνημόσυνο, στο οποίο παρέστησαν οι Κοινοτικές αρχές, τα σχολεία, εκπρόσωπος του Ελληνικού Προξενείου, η χήρα Μαρουλίτσα Μ. Βενετοκλέους, ως επίσης και ο λοχαγός των «Καραμπινιέρων».

Το κάτω μέρος της επιτύμβιας στήλης κοσμεύεται με ένα δάφνινο στεφάνι εξέργου ή μάλλον σχεδόν ολόγλυφου τέχνης, ενώ στη βόρεια όψη της στήλης έχει αποδοθεί ανάγλυφα ένα κλωνάρι δάφνης, που αναρριχάται και φθάνει μέχρι τη βάση της προτομής του Μίνωος, αφήνοντας δεξιά ελεύθερη την μεγαλύτερη επιφάνεια για την αναγραφή των ονομάτων.

Τόσο το δάφνινο στεφάνι όσο και το κλωνάρι δάφνης⁸ είναι σύμβολα της αθανασίας και της δόξης. Ο γλύπτης Μιχαήλ Θεοχάρης, ο οποίος δεν είναι ευρύτερα γνωστός με άλλα έργα του δημοσιευμένα, κατόρθωσε να αποδώσει με ακρίβεια τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά των μορφών και να διεισδύσει στον ίδιο χαρακτήρα των προσώπων, που εικονίζονται. Έχουμε δηλαδή μια απόπειρα ψυχολογικής αναλύσεως και εκφράσεως της εσωτερικής ζωής των απεικονιζομένων μορφών.

Ένα άλλο ενδιαφέρον μνημείο από πλευράς ιστορίας και τέχνης είναι της Ευανθίας Δ. Αγιακάτσικα. Στην πλάκα του τάφου της έχει χαραχθεί η επι-

γραφή: *Ενθάδε κείται Ευανθία Δ. Αγιακάτσικα Γένος Ν. Βενετοκλή / Γεννηθείσα 21 Ιανουαρίου 1890 / Απεβίωσε 10 Φεβρουαρίου 1920.*

Πιο πάνω από την επιγραφή φαίνεται να περιβάλλεται το σχήμα του σταυρού από ένα δάφνινο στεφάνι, πράγμα που εξαίρει το αιώνιο σύμβολο⁹ του Χριστιανισμού τονίζοντας την νίκη και τον θρίαμβο του σταυρού κατά του Θανάτου (εικ. 3).

Στο κάτω μέρος της επιτύμβιας πλάκας και εντός κυκλικού κοιλώματος διαγράφεται ανάγλυφη μια λυχνία¹⁰.

Στη δυτική άκρη της ταφόπλακας υψώνεται η επιτύμβια στήλη, στο κάτω μέρος της οποίας αποδίδεται σχεδόν ολόγλυφη μια λήκυθος. Η λήκυθος ένα ιδιαίτερα υψηλό αγγείο, που προοριζόταν για το λάδι¹¹, απαντάται από την αρχαιότητα και σε τάφους (εικ. 4, 5).

Επάνω η στήλη καταλήγει σε αέτωμα, ενώ στο μέσον περίπου της στήλης και μέσα σε μια κόγχη, δηλαδή αχιβάδα, προβάλλεται έντονα η μορφή της Ευανθίας Δ. Αγιακάτσικα. Η αρμονική τοποθέτησή της μέσα στην κόγχη είναι προφανής. Επιδιώκεται να εξαρθεί περισσότερο η απεικονιζόμενη μορφή, ενώ η αχιβάδα στην προκειμένη περίπτωση μας παρέχει την εικόνα του τάφου.

Η μορφή της Αγιακάτσικα σε προτομή συνδυάζει κλασικιστικά και ρεαλιστικά στοιχεία. Κλασικιστικά στην απόδοση του ενδύματος και ρεαλιστικά στο κεφάλι και την έκφραση του προσώπου.

Τόσον η λήκυθος, που το στόμιό της είναι σκεπασμένο με ύφασμα, όσον και το λυχνάρι εναρμονίζονται με τον τάφο και τον θάνατο. Ο συμβολισμός των φανερός. Για να τονισθεί ότι η επίγεια ζωή τελειώνει, όπως σβήνει και το φως του λυχναριού, όταν σωθεί το λάδι.

Μια άλλη ομάδα μνημείων ξεχωρίζουν από την μορφή του τάφου. Ο τάφος είναι κτιστός, το επάνω μέρος του οποίου θυμίζει κάλυμμα αρχαίας σαρκοφάγου. Υπάρχει όμως μια διαφορά. Επάνω στο κάλυμμα σχηματίζεται έντονα ανάγλυφος σταυρός. Στην άκρη του τάφου υψώνεται η στήλη, που καταλήγει σε ανθεμωτή επίστεψη¹² κατ' απομίμηση προφανώς αρχαίων επιτύμβιων στηλών, ενώ στο μέσον περίπου είναι χαραγμένη η επιγραφή: *Ενθάδε κείται/Ειρήνη Καμψοπούλου/Απεβίωσε 27 Ιουλίου 1929.*

Και στις επόμενες διαφάνειες, ο τάφος που φαίνεται κατεστραμμένος, θα ήταν μάλλον όμοιος. Σώζεται η στήλη με την ανθεμωτή απόληξη στην κορυφή, και από τις δυο πλευρές της στήλης, ενώ την μεγαλύτερη επιφάνειά της καλύπτει μαρμάρινη πλάκα με την επιγραφή: *Παρασκευή/Θ. Σούρη/Απεβίωσε τη 31 Ιουλίου 1920/ετών 17 (εικ. 6).*

Αξιοπαρατήρητον είναι ότι τόσοσ σ' αυτόν τον τάφο, όσον και στον προηγούμενο δεν αναγράφεται το έτος της γεννήσεως αλλά του θανάτου, ενώ στην πλάκα της στήλης σημειώνονται επί πλέον και τα χρόνια ηλικίας.

Παρόμοιος τάφος είναι και ο επόμενος που διατηρείται σε πολύ καλή κατάσταση.

Το μεγαλύτερο και εδώ τμήμα της στήλης, της οποίας το επάνω μέρος δεν σώζεται, καλύπτεται από ορθογώνια μαρμάρινη πλάκα με την επιγραφή: *Ενθάδε κείται / Μόσχης / Αθανασιάδης / Εγεννήθη τη 14 Οκτωβρίου 1856 / Απεβίωσε τη 20 Ιουνίου 1918*. Ενδιαμέσως της επιγραφής έχει χαραχθεί κλάδος δάφνης και σταυρός (εικ. 7α, β).

Μνημείο επίσης με ωραία στήλη είναι και του Ιωάννου Σουμαρίπα. Το επάνω μέρος της στήλης καταλήγει σε ιωνικό κιονόκρανο με ανθέμια και στις δύο όψεις Α και Δ, φύλλα στις πλάγιες Β. και Ν. και κυμάτιο.

Πάνω στη μαρμάρινη πλάκα υπάρχει η επιγραφή: *Ενθάδε κείται / Ιωάννης Σουμαρίπας / απεβίωσε το 1912 / Ετών 21 / Η σύζυγος Εριέττη το γένος / Σ. Παπαποστόλου / τόδε το σήμα ήγειρεν (εικ. 8)*.

Η λέξη το σήμα¹³ είναι αρχαιοπρεπής, χρησιμοποιείται δε και σήμερα σε γνωστές φράσεις όπως «σήμα κατατεθέν».

Το επίθετο Σουμαρίπα ή Σομμαρίπα απαντάται επίσης στις Κυκλάδες. (Βλ. σχ. Θ. Χρ. Αλιπράντη – Ν. Χρ. Αλιπράντη Πάρος - Αντίπαρος, Αθήναι 1968, σελ. 47).

Επάνω στη μαρμάρινη πλάκα, που καλύπτει την μεγαλύτερη επιφάνεια του τάφου, διαβάζουμε: *Ενθάδε κείται Μαργαρίτα Δ. Σούρη / το Γένος Σ. Παπαποστόλου / Απεβίωσε τη 19η Οκτωβρίου 1929 / ετών 44*.

Τόσον η Εριέττη Παπαποστόλου, όσον και η Μαργαρίτα Δ. Σούρη ήταν το γένος Σ. Παπαποστόλου.

Στη συνέχεια παρατηρούμε μια άλλη μορφή τάφου. Επάνω στην ταφόπλακα σώζεται η επιγραφή: *Ενθάδε κείται / η λατρευτή μας θυγατέρα και αδελφή Ευτυχία Β. Ιωαννίδη / Εγεννήθη τη 21 Ιανουαρίου 1928. Απεβίωσε τη 7 Φεβρουαρίου 1944*. Στην κάτω δεξιά γωνία της ταφόπλακας έχει απαθανατισθεί και το όνομα του γλύπτου: *Marmista D. Campolonghi*. Ασφαλώς πρόκειται περί Ιταλού γλύπτου, που επιτομήθηκε την επιτύμβια στήλη με την ανάγλυφη γυναικεία μορφή. Δίπλα στη στήλη έχει κατασκευασθεί ένα είδος προσκυνηταρίου, μέσα στο οποίο κρέμεται το κανδήλι (εικ. 9).

Η υπάρχουσα επιτύμβια στήλη στον ορθόδοξο αυτό τάφο μαρτυρεί την επίδραση του νεοκλασικισμού από πλευράς τέχνης της ωραίας αναγλύφου παραστάσεως αφ' ενός και αφ' ετέρου προδίδει σαφή δυτική επιρροή αυτό και μόνο το θέμα της γυναικείας μορφής, που αγκαλιάζει τον σταυρό. Πέραν όμως της δυτικής επιρροής δηλώνεται η ακράδαντη ελπίδα στον Θεάνθρωπο γι' αυτό και αγκαλιάζει με βαθειά πίστη το δένδρο της θείας ζωής.

Η γυναικεία μορφή, όπως παρίσταται, θυμίζει παρόμοιες παραστάσεις της Μαρίας της Μαγδαληνής¹⁴, που απαντούν σε έργα δυτικής προελεύσεως και εμπνεύσεως, ενώ τα λουλούδια, που κρατεί στο χέρι της, τονίζουν ασφαλώς την ματαιότητα της ανθρώπινης ζωής, η οποία «ως χόρτος ξηραίνεται και ως άνθος μαραίνεται».

Εξ αφορμής του ταφικού αυτού μνημείου αξίζει να υπογραμμισθεί ότι η

συμβολή δύο μαρμαρολγυπτών από τα Υστέρνια της νήσου Τήνου, των αδελφών Ιακώβου και Φραγκίσκου Μαλακατέ¹⁵ υπήρξε καθοριστική για την ανάπτυξη της νεοελληνικής γλυπτικής και ειδικά του ταφικού αναγλύφου.

Τα δύο αυτά αδέρφια, που είχαν ιδρύσει το 1835 εργαστήριο στην Αθήνα με τον τίτλο «Ερμογλυφείον», είχαν επηρεασθεί από τον ευρωπαϊκό κλασικισμό και γενικότερα από την χριστιανική εικονογραφία της Δύσεως. Πολλά από τα σημαντικότερα έργα τους κοσμούν σήμερα το Α' Κοιμητήριο των Αθηνών.

Παρεμφερές με αυτό το μνημείο είναι και το επόμενο, πάνω στην ταφόπλακα του οποίου σώζεται η επιγραφή: *Θεοδώρα Κονζά / Εγεννήθη εν Γέροντα (Ανατολή) 16.5.1920. Απεβίωσε 23.5.1944.* Πιο κάτω από την επιγραφή εν μέσω δέσμης φύλλων και ανθέων έχει χαραχθεί λοξά ο σταυρός.

Αντί επιτύμβιας στήλης είναι τοποθετημένη επάνω σε μαρμάρινη βάση γυναικεία μορφή, που έχει αγκαλιάσει τον σταυρό. Το ταφικό αυτό μνημείο, εκτός από την ανάγλυφη μορφή με τον σταυρό και την ταφόπλακα, κατά τα λοιπά έχει υποστεί μεταγενέστερες επισκευές και αλλαγές.

Στη συνέχεια ακολουθούν δύο σχεδόν όμοιοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, που διαμορφώνονται από πλάκες μαρμάρου. Στις γωνίες της βάσεως του τάφου, που προεξέχει της ταφόπλακας, είναι τοποθετημένοι τέσσερις πεσίσκοι.

Κυριώτερο γνώρισμα των δύο τάφων είναι ότι στο επάνω μέρος της μονολίθου ταφόπλακας ανοίγεται βιβλίο, στις σελίδες του οποίου έχει χαραχθεί σχετική επιγραφή: *Ενθάδε κείται ο λατρευτός μας υιός Γεώργιος Ν. Τσουρίλλου.*

Ο πρώτος απ' αυτούς ανήκει στον Γεώργιο Ν. Τσουρίλλου, που γεννήθηκε στις 6.1.1927 και απεβίωσε στις 29.5.1944 σε ηλικία 17 ετών.

Στις σελίδες του ανοικτού βιβλίου γράφονται: *Μαΐου 29 Ε.Ε. Απ' τον Σάφραντς/έσκο βλήματα/πόμπας εχθρι-/κής έρχοντε/και σε βρήσ/κουν την ώρα/που επήγαινες/άλλους να βο/ιθήσεις Γιώργω/μου που σου/έμελεν το αι/μα σου να χή/σις την πρώτη/μέρα που βά/λες τον ερι/θρόν σταυρό/σου έβαλες/και το κρά/νος σου μέ/χρι το μέτο/πών σου και/όλο σου το/ντίσιμον ήτο/νε όλο χάρη.*

Και στο δεύτερο παρόμοιο μνημείο, όπου έχει ταφεί ο Εμμανουήλ Γ. Μέντος, που γεννήθηκε στις 10.8.1928 και απέθανε στις 29.5.1944 σε ηλικία μόλις 16 ετών, διαβάζεται το ακόλουθο επίσης συγκινητικό και διδακτικό επίγραμμα: *Τί νάδες εις/τον ύπνον σου/πιό νάταν το/νειρό σου θα/είδες ένα άν/γγελο να/στέκεται εμπ/ρός σου και/να σου λέγει/να νεβής ψυ/λά εις τα ου/ράνια να ζης/με άλλους αγ/γελους να ζης/με περιφάνεια ει/σού όμως δε ηθέλησες να/μας αφήσεις μό/νες και απροσ/τάτευτες και/καταφρονεμέ/νες για τή ει/σουν ο προστά/τις μας γλυκέ/μου υιέ/Μανώλη (εικ. 10).*

Και τα δύο επιγράμματα μας δίδουν χρήσιμες πληροφορίες. Μας πληροφορούν ότι ξαφνικά βρήκαν τον θάνατο νέα παιδιά και μάλιστα από εχθρική βόμβα.

Κατά την υποχώρηση των Γερμανών το 1944, όπως είναι γνωστόν, είχε δημιουργηθεί μια ανώμαλη κατάσταση. Μέσα σ' αυτήν την ανώμαλη, την ιδιαίτερα ταραγμένη, αλλά και επικίνδυνη κατάσταση υπήρχαν και λειτουργούσαν τα Σώματα του Ερυθρού Σταυρού.

Σ' αυτά τα σώματα είχε καταταγεί ο πρώτος από τους δύο νέους, ηλικίας μόλις 17 ετών, όπως αναφέρεται στην επιτύμβια επιγραφή, πιθανόν δε και ο δεύτερος ηλικίας 16 ετών.

Και οι δύο έπεσαν την ίδια μέρα 29 Μαΐου του 1944 επί των επάλξεων του καθήκοντος ως ήρωες, προσφέροντες πολύτιμες υπηρεσίες στους συνανθρώπους τους.

Κατακλείοντες τα όσα προαναφέραμε σχετικά με μερικά από τα ταφικά μνημεία της πόλεως Ρόδου, υπογραμμίζουμε τις ακόλουθες σκέψεις μας.

Έχω την αίσθηση ότι ενώπιόν μας ανοίχθηκε ένα μεγάλο βιβλίο, το βιβλίο της ιστορίας των Δωδεκανήσων.

Στις ελάχιστες σελίδες, που είδαμε, αντικρύσαμε συγκινητικές φωτογραφίες και διαβάσαμε πράγματι διδακτικά κείμενα.

Η σημασία, των ταφικών μνημείων επί Ιταλοκρατίας, όπως επισημάναμε και στην αρχή, είναι πολλαπλή: εθνική, θρησκευτική και καλλιτεχνική. Οι νεκροί μας, αν και κοιμούνται τον αιώνιο ύπνο, αναμένοντας την δευτέραν του δικαιοκρίτου Θεού παρουσίαν, μας ομιλούν με τη δική τους γλώσσα, μας διδάσκουν με την εύλαλη σιωπή τους υποδεικνύοντας σε μας και το δικό μας χρέος προς την θρησκεία, την πατρίδα μας και την οικογένεια.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Το κείμενο της ανακοινώσεώς μας δημοσιεύεται αυτούσιο, όπως ακριβώς ανεγνώσθη κατά την διάρκεια του Επιστημονικού Συμποσίου.

2. Ο υπογραφομένος, που αξιώθηκε να υπηρετήσει επί τριετία (1967–1970) ως Καθηγητής φιλόλογος στο Βενετόκλειο, το ιστορικό αυτό και ιερό τέμενος της Παιδείας, θα κυκλοφορήσει προσεχώς εκτενέστερη αυτοτελή μελέτη περί των ταφικών μνημείων της πόλεως Ρόδου επί Ιταλοκρατίας.

3. Γενικώς περί των περιοριστικών μέτρων των ιταλικών αρχών βλ. σχ. Χριστοδ. Ι. Παπαχριστοδοπούλου, Ιστορία της Ρόδου – Από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948), Β' Έκδοση Συμπληρωμένη, Αθήνα 1994, σελ. 552–556 και 561–584.

4. Περί της ιδρύσεως λειτουργίας αλλά και της σημασίας του Βενετοκλείου Γυμνασίου βλ. σχ. Χρ. Ι. Παπαχριστοδοπούλου, όπ. π., σελ. 496–498 και Πλάτωνος Κυπριώτου, Οι Βενετοκλείς και το Βενετόκλειο – Η συμβολή των εις την παιδείαν του Έθνους, Αθήναι 1973, σελ. 81–100 και 130–136.

5. Ο Κυπριώτης στο προαναφερθέν έργο του, σελ. 123, χαρακτηρίζει ως «ευεργετική ξυνωρίδα» τους αδελφούς Βενετοκλείς.

6. Περί της ανεγέρσεως του ναού του Αγ. Δημητρίου εντός του νεκροταφείου βλ. σχ. Πλ. Κυπριώτου, όπ. π., σελ. 72–79 και Χριστοδ. Ι. Παπαχριστοδούλου, όπ. π., σελ. 525.

7. Βλ. σχ. Χριστοδ. Ι. Παπαχριστοδούλου, όπ. π., σελ. 566.

8. Για το δάφνινο στεφάνι ως και το κλωνάρι δάφνης, που συμβολίζουν μεταξύ των άλλων τη νίκη, τη δόξα και την αθανασία όχι μόνον στην αρχαιότητα αλλά και στη χριστιανική εποχή, βλ. σχ. Gerd Heinz-Mohr, *Lexikon der Symbole*, Düsseldorf-Köln: Diederichs, 1979, σελ. 193 και Dorothea Forstner, *Die Welt der Christlichen Symbole*, 4η έκδοση, München 1982, σελ. 378–381.

9. Περί του Σταυρού ως του κατ' εξοχήν συμβόλου βλ. π.χ. Κ. Καλλινίκου, *Ο Χριστιανικός Ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, Αθήναι 1958, έκδοσις Β', σελ. 262–274.

10. Η λυχνία ή κανδήλα έχει συνδεθεί στενάς με τον θρησκευτικόν μας βίον, όπως παρατηρεί ο Κ. Καλλίνικος στο προαναφερθέν έργο του, σελ. 169.

11. Περί του συμβολισμού του ελαίου στην αρχαιότητα και στην χριστιανική εποχή βλ. π.χ. Dorothea Forstner, όπ. π., σελ. 167–169 και Κ. Καλλινίκου, όπ. π., σελ. 559–562.

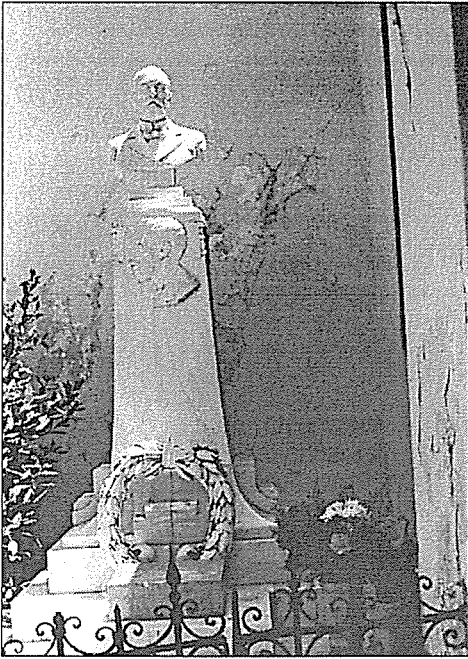
12. Παρόμοιες ανθεματές στήλες απαντούν και στην αρχαιότητα, όπως π.χ. μία στήλη από την Στρώμη της Θράκης που χρονολογείται μεταξύ των ετών 525–500 π.Χ. Η εν λόγω στήλη, κατασκευασμένη από αμμώδη πωρόλιθο (ψαμμίτη), στεφανώνεται με κανόνα ιωνικού κυματίου και με μεγάλο ανθέμιο, που αποτελείται από δύο ελαφρά κοίλες έλικες και από εννέα κοίλα φύλλα. (Βλ. σχ. Διαμ. Τριαντάφυλλος, *Αρχαία Θράκη*, Θράκη, (Αθήνα) 1994, σελ. 49.

13. Η λέξις σήμα φανερώνει μεταξύ των άλλων και το σημείον δια του οποίου αναγνωρίζεται κάποιος τάφος. Περί της σημασίας της λέξεως βλ. σχ. Μ. Κωνσταντινίδη, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής γλώσσης*, Αθήναι 1904, τόμ. 4ος.

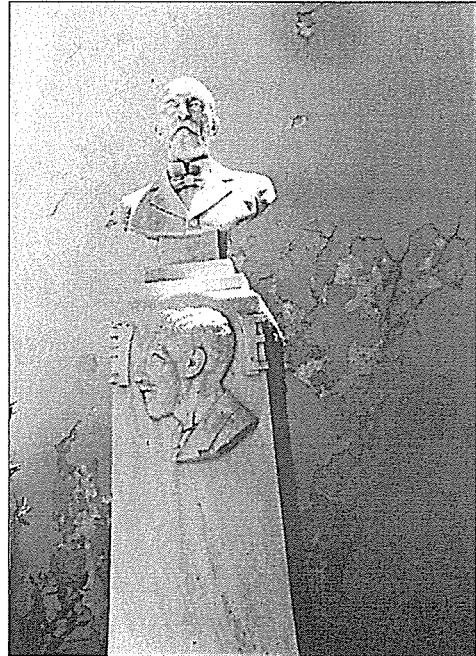
14. Η μορφή της Μαρίας της Μαγδαληνης, που αγκαλιάζει τον σταυρόν σε παραστάσεις της σταυρώσεως απαντάται σε έργα δυτικών ζωγράφων, όπως του Agnolo Gaddi (1350–1396) και του Marco Palmezzano (1460–1539) (βλ. σχ. Luciano Berti, *Die Uffizien*, Stuttgart und Zürich, 1981, σελ. 97 και 119), ως επίσης και στο μεσαίο φύλλο τριπτύχου του Γεωργ. Κλόντζα (;) του 16ου αι., που εκτίθεται στη Βαλτιμόρη (The Walters Art Gallery) (Βλ. σχ. Οδηγός εκθέσεως Holy Image, Holy Space – Icons and Frescoes From Greece, Greece 1988, εικ. 70).

Περί της παραστάσεως της Μαρίας της Μαγδαληνης, που αγκαλιάζει τον σταυρόν βλ. επίσης Katerina Mourellou, *Die griechische Bildhauerei des 19 Jahrhunderts 1830–1900*, Phil. Diss., Μόναχο 1972, σελ. 17 και Χρυσάνθου Χρήστου, *Μυρτώ Κουμβακάλη – Αναστασιάδη*, όπ. π., σελ. 30.

15. Η αφητηρία της εξελίξεως της νεοελληνικής γλυπτικής, μάλιστα δε της επιβολής του ταφικού μνημείου, που συνεχίζει τα επιτύμβια μνημεία της αρχαίας ελληνικής γλυπτικής, οφείλεται στους αδελφούς Μαλακατέ. (Βλ. σχ. Χρυσάνθου Χρήστου, ο καθοριστικός ρόλος της γλυπτικής των Κυκλάδων, *Επετηρίς Εταιρείας Κυκλαδικών Μελετών*, ΙΔ', 1993, σελ. 23–25 (Πρακτικά Α' Κυκλαδολογικού Συνεδρίου, Άνδρος 5–9 Σεπτεμβρίου 1991, Μέρος Α') και Χρυσάνθου Χρήστου, *Μυρτώ Κουμβακάλη – Αναστασιάδη*, Νεοελληνική Γλυπτική 1800–1940, Αθήνα, 1982, σελ. 20, 21, 27 και 28.

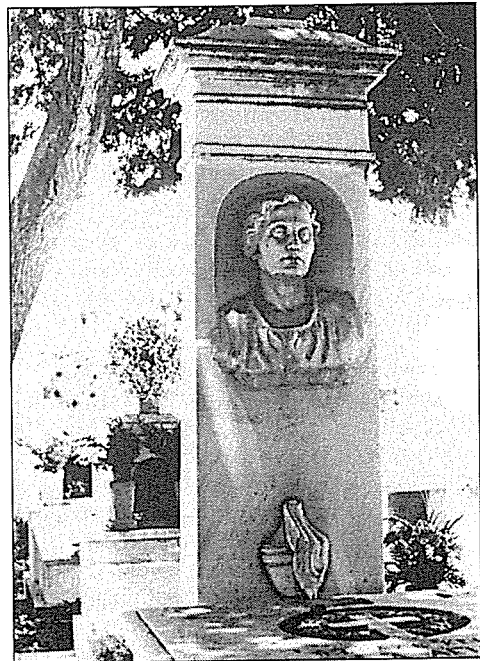
Εικ. 1. Το ταφικό μνημείο των αδελφών
Δημητρίου και Μίνως Βενετοκλέους

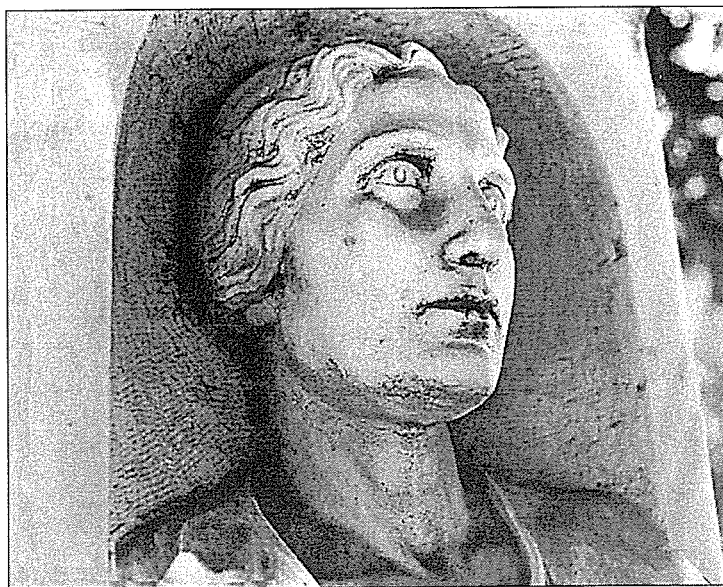
Εικ. 2. Λεπτομέρεια από το ταφικό μνημείο
των Βενετοκλέων

Εικ. 3. Το ταφικό μνημείο
της Ευανθίας Αγιακάτσικα

Εικ. 4. Λεπτομέρεια από το ταφικό μνημείο
της Ευανθίας Αγιακάτσικα

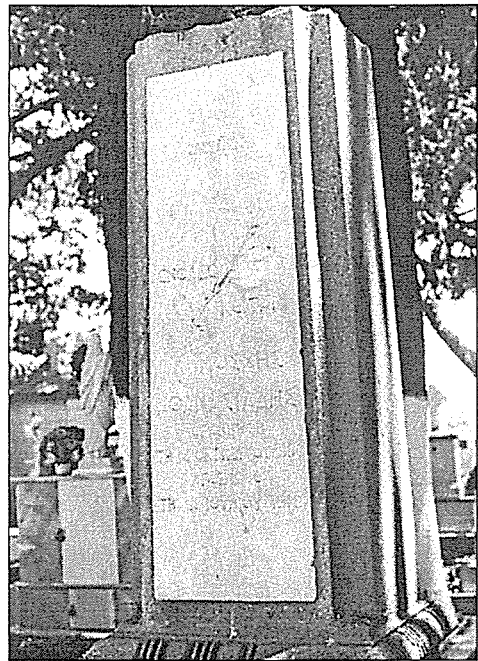
Εικ. 5. Λεπτομέρεια από το ταφικό μνημείο της Ευανθίας Αγιακάτσικα

Εικ. 6. Λεπτομέρεια από το ταφικό μνημείο της Παρασκευής Θ. Σούρη.

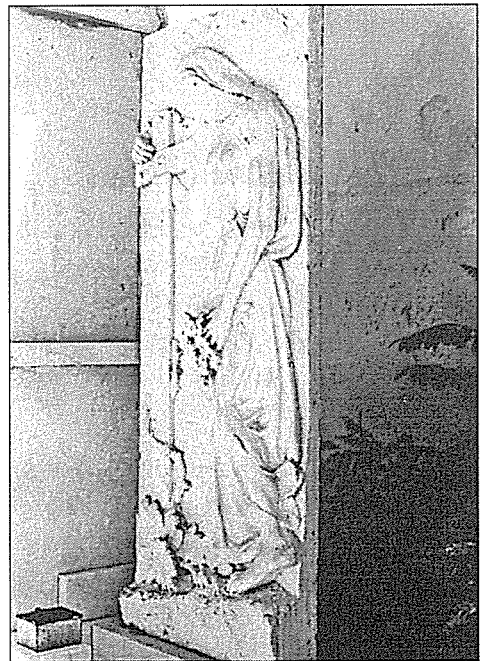
Εικ. 7α. Το ταφικό μνημείο
του Μόσχη Αθανασιάδη

Εικ. 7β. Λεπτομέρεια από το ταφικό μνημείο
του Μόσχη Αθανασιάδη

Εικ. 8. Το ταφικό μνημείο
του Ιωάννου Σουμαρίτα

Εικ. 9. Λεπτομέρεια από το ταφικό μνημείο
της Ευτυχίας Β. Ιωαννίδη

Εικ. 10. Λεπτομέρεια από το ταφικό μνημείο του Εμμανουήλ Γ. Μέντου

ΑΣΠΑΣΙΑ ΜΑΣΤΡΟΓΙΑΝΝΗ

Ζωγράφος

Η ΤΕΧΝΗ ΣΤΗ ΡΟΔΟ ΚΑΙ ΝΙΣΥΡΟ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΑ
ΚΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ
ΣΤΟΥΣ ΝΕΟΤΕΡΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

*Η κ. Α. Μαστρογιάννη
στο βήμα.*

Ρόδος, περίοδος Φραγκοκρατίας

Ζάνθηση οικονομική, κοινωνική και πνευματική κατάσταση των Ελλήνων και Φράγκων της Ρόδου στα χρόνια της Φραγκοκρατίας συνετέλεσε, όπως είναι φυσικό, στην ανάπτυξη της ζωγραφικής και γενικότερα της τέχνης. Ήδη από τον 15^ο αιώνα έχουμε στη Ρόδο σημάδια της πρώιμης Αναγέννησης, του γνωστού «quattrocento».

Παρατηρείται στη Ρόδο και στα υπόλοιπα ιπποτοκρατούμενα νησιά της Δωδεκανήσου, ότι το ποσοστό παραγωγής μνημειακής ζωγραφικής στη Φραγκοκρατία είναι μεγαλύτερο σε σχέση με τις παλαιότερες εποχές. Από τα μέσα του αιώνα, μετά την άλωση της Πόλης (1453), το στρατιωτικό οικονομικό σκηνικό διαφοροποιείται. Ο Λατινοκρατούμενος ελληνικός χώρος του νοτίου και νοτιοανατολικού Αιγαίου (Κρήτη, Κυκλάδες, Δωδεκάνησα), καθώς και η ανατολική πλευρά της Μεσογείου (Κύπρος), αναβαθμίζεται δημογραφικά, με την προέλευση προσφύγων από πρόσφατες τουρκοκρατούμενες περιοχές.

Γεύσιωδέστερες και περισσότερες διαρκείς στάθηκαν για το νησί οι συνέπειες από τη δραστηριότητα του Γουλιέλμου Caorsin ή Caoursin 1430-1501.

Στην εθνική βιβλιοθήκη του Παρισιού σώζεται χειρόγραφο του λατινικού κωδ. 6067 με γοθτικούς χαρακτήρες, το κείμενο της «obsidionis Rhodiae urbis descriptio», πλαισιωμένο με θαυμάσιες ολοσέλιδες πολύχρωμες μινιατούρες που έχουν γίνει από Φράγκο ζωγράφο στο τέλος του 15ου αιώνα και παριστάνουν τα κάστρα, το λιμάνι, τους πύργους της πόλης, καθώς και οικοδομικές εργασίες, σκηνές από τη ζωή μέσα στο παλάτι του μεγάλου Μαγίστρου ή στους δρόμους της πόλης. Είναι έργο τέχνης που δεν έχει μόνο αισθητική αξία αλλά και ιστορική.

Ο ζωγράφος Witdoek, που ακολούθησε τον περιηγητή Rottiers στη Ρόδο, το 1826 αντέγραψε μια μεγάλη παράσταση μυθικής δρακοντοκτονίας του Μ. Μαγίστρου D. de Gozon. Αυτή η τοιχογραφία, σύμφωνα πάντα με τον Rottiers, κοσμούσε κάποια αίθουσα ενός κτιρίου στην περιοχή του κολ-

λάκιου της μεσαιωνικής πόλης. Στη ζωγραφική που δημιουργήθηκε στα 213 χρόνια ιπποτοκρατίας στη Ρόδο διακρίνονται τρεις τεχνοτροπικές και εικονογραφικές τάσεις: Η **Δυτικοευρωπαϊκή**, η **Υστεροβυζαντινή** ή «**Παλαιολόγεια**» και η **Εκλεκτική ζωγραφική**.

Ελάχιστα δείγματα **δυτικοευρωπαϊκής** ζωγραφικής έχουν διασωθεί στη Ρόδο, γι' αυτό δεν είναι δυνατόν να εξαχθούν ουσιαστικά συμπεράσματα. Από τον 14ο αιώνα υπάρχει μόνο ένα δείγμα δυτικής τέχνης, η μορφή της Αγ. Λουκίας στην Παναγία του Κάστρου, που ήταν τότε καθεδρικός ναός των Καθολικών. Η μελέτη της μορφής αυτής δείχνει ότι κινείται στο χώρο της σχολής του Giotto.

Έχουν διασωθεί ακόμη ελάχιστες τοιχογραφίες που διακοσμούν το ιπποτικό διοικητήριο στο Κάστρο της Λίνδου, και οικόσημα ζωγραφισμένα σε αίθουσες του ιπποτικού νοσοκομείου (σημερινό μουσείο). Όλα αυτά είναι έργα του 15ου αιώνα.

Η Υστεροβυζαντινή ή Παλαιολόγεια

Αντιπροσωπεύεται από τριανταπέντε περίπου μνημειακά σύνολα στη Ρόδο και γύρω στα σαράντα σε άλλα νησιά της Δωδεκανήσου. Κατά τον 14ο αιώνα έχει να επιδείξει έργα υψηλής ποιοτικής στάθμης, τοιχογραφίες όπως εκείνες που έχουν διασωθεί στην Παναγία του Κάστρου στην Παλιά Πόλη, στον Αγ. Γεώργιο τον Παχυμαχώτη στη Λίνδο κ.λ.π. Επίσης στον ίδιο αιώνα ανήκουν πέντε αμφιπρόσωπες φορητές εικόνες που πιθανόν προέρχονται από την Βασιλεύουσα και είναι έργα εξαιρετων ζωγράφων.

Στην μεσαιωνική πόλη και στα περίχωρά της έχουν απομείνει επτά εκκλησίες που διατηρούν τοιχογραφίες αυτής της ζωγραφικής τάσης.

Η Παλαιολόγεια ζωγραφική τον 14ο αιώνα εκφράζει την αισθητική του συνόλου του ροδιακού λαού. Αντίθετα, τον 15ο αιώνα, όταν στη Ρόδο συντελείται μια αλλαγή φραγκοελληνική στην ιδεολογία των αστών, η Παλαιολόγεια ζωγραφική γίνεται η αισθητική έκφραση των συντηρητικών, που δεν παρακολουθεί τις σύγχρονες εξελίξεις και αναζητά τα πρότυπά της σε παλαιότερες εποχές.

Η **εκλεκτική** ζωγραφική τάση, αναμίγνυε εικονογραφικά ή τεχνοτροπικά στοιχεία της Βυζαντινής και Δυτικοευρωπαϊκής τέχνης.

Η ποικιλία των συνθέσεων των ανθρώπινων μορφών και το πλούσιο εικονογραφικό της πρόγραμμα, δείχνουν καλλιτέχνες που έχουν στα χέρια τους και εκμεταλλεύονται μεγάλο θεματολόγιο.

Πηγές που αντλούν τα θέματά τους είναι η σύγχρονη και παλαιότερη παραδοσιακή βυζαντινή ζωγραφική καθώς και η αντίστοιχη δυτικοευρωπαϊκή. Είναι δύσκολο να συλλάβουμε τις διεργασίες που διαμόρφωσαν την καλλιτεχνική παρακαταθήκη των ζωγράφων αυτής της τάσης. Την οριστική της μορφή φαίνεται να την παίρνει στην αρχή του 1ου αιώνα. Οι ζωγράφοι της, δεν αρκούνται μόνο στην αναζήτηση εικονογραφικών και τεχνοτροπι-

κών λεπτομερειών, απο την παράδοση του Βυζαντίου ή της Δύσης, αλλά δημιούργησαν και νέες συνθέσεις, που μερικές από αυτές παραμένουν μοναδικές χωρίς παρελθόν, αλλά και χωρίς μέλλον.

Στη Ρόδο, αυτή η ομάδα ζωγράφων φαίνεται να δραστηριοποιείται αμέσως μετά τις μεγάλες καταστροφές που προκάλεσε η πολιορκία των Τούρκων το 1480 και ο μεγάλος σεισμός το 1481. Τότε, νέα δημόσια και ιδιωτικά κτίρια χτίστηκαν και διακοσμήθηκαν με τοιχογραφίες.

Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι τους χορηγούς και τους αποδέκτες της εκλεκτικής ζωγραφικής δεν μπορούμε να τους περιορίσουμε στα όρια μιάς εθνικότητας και ενός θρησκευτικού δόγματος. Αυτή η τάση εξέφραζε τις αισθητικές αντιλήψεις της αστικής τάξης, ανεξάρτητα από εθνικότητα και θρησκευτικό δόγμα στη φραγκοκρατούμενη Ρόδο.

Από όσα αναφέρθηκαν φαίνεται ότι στη Ρόδο, την εποχή της Ιπποτοκρατίας και ιδιαίτερα τα τελευταία πέντε χρόνια, αναπτύχθηκε αρκετά ο οικονομικός, κοινωνικός και πολιτισμικός τομέας, γεγονός που φάνηκε από την κοινωνικοοικονομική και πολιτισμική της εξέλιξη, στην αρχιτεκτονική, στη γλυπτική και στη ζωγραφική.

Ο G. Gerola, υποστηρίζει ότι η συμβολή των Ιταλών μηχανικών στην οχύρωση της Ρόδου και των άλλων κάστρων της Δωδεκανήσου όχι μόνο ήταν σημαντική, αλλά και μοναδική. Πράγματι υπάρχει το πρόβλημα, αν οι Έλληνες πρωτομάστορες ήταν απλά και μόνο άξιοι και ικανοί να πελεκήσουν την πέτρα και να χτίσουν οχυρά μεγάλης αντοχής, ή αν ήταν και γνώστες της μηχανικής επιστήμης και των μυστικών της άμυνας. Ένα όμως είναι το γεγονός, ότι από τα μέσα του 15ου αιώνα βρισκόμαστε μπρος σε μια επανάσταση στην πολεμική τέχνη.

Η εφεύρεση της πυρίτιδας από τον 14ο αιώνα και η καθιέρωσή της τον 15ο αιώνα επέβαλε θεμελιώδεις αλλαγές στα όπλα, την επίθεση και την άμυνα. Τώρα πια δεν αρκούν οι εμπειρικές γνώσεις των μαστόρων και των στρατιωτικών για να οχυρωθεί μια θέση. Ιδιαίτερα, μετά την εισβολή (1495) του βασιλιά της Γαλλίας Καρόλου Η' στην Ιταλία, αποδείχτηκε ότι η παλιά μεσαιωνική οχυρωματική ήταν άχρηστη. Με εκπληκτική ταχύτητα ο Κάρολος εκπόρθησε τα κάστρο και τις οχυρωμένες πόλεις που έπεσαν κάτω από το σφυροκόπημα του πυροβολικού του.

Έτσι λοιπόν από την Ιταλία, που όχι μόνο δοκιμάστηκε από το νέο επαναστατικό όπλο αλλά και που ήταν έτοιμη πνευματικά, ξεπήδησε κατά κύριο λόγο η νέα αμυντική τακτική, η οποία απαιτούσε όχι μόνο έμπειρους πρωτομάστορες, αλλά και γνώστες των μαθηματικών και της μηχανικής επιστήμης.

Η ροδιακή αρχιτεκτονική της Ιπποτοκρατίας γενικά, χωρίζεται σε δύο άνισες περιόδους. Η πρώτη αρχίζει το 1309, χρονιά κατάληψης της Ρόδου από τους Ιωαννίτες Ιππότες και τελειώνει το 1480-81. Απ' αυτή την περίοδο ελάχιστα κτίσματα αναγνωρίζονται εύκολα. Η δεύτερη οικοδομική περίοδος εκτείνεται μεταξύ των ετών 1480-81 και 1522.

Οι βομβαρδισμοί που δέχτηκε η Ρόδος στη μεγάλη πολιορκία από τους Τούρκους το 1480 και ο ισχυρός σεισμός του 1481 κατέστρεψαν ένα μεγάλο τμήμα του οικισμού. Μία έντονη οικοδομική δραστηριότητα άρχισε για την ανοικοδόμηση των δημοσίων και ιδιωτικών κτιρίων, παράλληλα με εκείνη στην οχύρωση, που κράτησε όσο και η ιπποτοκρατία (1522). Το μεγαλύτερο μέρος των οικοδομημάτων που διατηρείται μέχρι σήμερα προέρχεται απ' αυτή την περίοδο.

Είναι βέβαιο ότι η ροδιακή αστική αρχιτεκτονική απο τον 14^ο αιώνα υιοθέτησε δυτικοευρωπαϊκά τυπολογικά και μορφολογικά στοιχεία. Ελάχιστα είναι εκείνα που προέρχονται από το Βυζάντιο και γενικότερα από την αρχιτεκτονική παράδοση της Ανατολής.

Από τις 400 περίπου εντοπισμένες εκκλησίες στη Ρόδο, που χρονολογούνται από τον 5^ο μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αι., οι 100 περίπου ανήκουν στην εποχή της Ιπποτοκρατίας.

Στη μεσαιωνική πόλη σώζονται 29 εκκλησίες. Εκτός των τειχών υπήρχαν ακόμα 23 περίπου εκκλησίες. Στη Ρόδο έχουν εντοπιστεί γύρω στα 76 μεσαιωνικά ζωγραφικά σύνολα σε εκκλησίες και σε κτίρια, που περιέχουν 94-99 ζωγραφικά στρώματα. Από αυτά τα 25 περίπου χρονολογούνται από το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα ως τις αρχές του 14^{ου}. Τα υπόλοιπα έχουν φιλοτεχνηθεί στο διάστημα 1309-1522, δηλαδή στην περίοδο της Ιπποτοκρατίας.

Μέχρι στιγμής δεν έχουν εντοπιστεί στη Ρόδο φορητές εικόνες παλαιότερες του 14ου αι. Στη Μάλτα διασώθηκε η Παναγία η Δαμασκηνή, των αρχών του 12ου αι. Είναι μια από τις τρεις φορητές εικόνες που πήραν μαζί τους οι Ιππότες όταν έφυγαν από τη Ρόδο.

Το μεγαλύτερο μέρος των παλαιοχριστιανικών βυζαντινών γλυπτών της Ρόδου είναι μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη, κιονόκρανα, θωράκια, κοσμητές τέμπλων, άμβωνες κ.α.

Στον 6ο αι. εντοπίζεται στη Ρόδο ένα εργαστήριο μαρμαράδων που σκαλίζει αρχιτεκτονικά μέλη σε ντόπιο γκρίζο μάρμαρο, τον «λάτριο λίθο», τα γλυπτά έχουν διασωθεί από την εποχή της Ιπποτοκρατίας. Τις οχυρώσεις κοσμούσαν ανάγλυφα πάνω σε μάρμαρο, όπως οικόσημα, μορφές αγγέλων, αγίων και φανταστικών ζώων.

Τα περισσότερα γλυπτά που έχουν διασωθεί χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 15ου αι. και στις αρχές του 16ου αι. Ελάχιστα έργα μπορούν να ενταχθούν στον κύκλο της βυζαντινής τέχνης. Διακρίνονται δύο τεχνικές, η χαρακτή και η ανάγλυφη. Τα έργα του 14ου αι. και το μεγαλύτερο μέρος του 15ου αι. ανήκουν στην υστερογοτθική τεχνοτροπία.

Τα περισσότερα έργα, φαίνεται ότι έχουν σκαλιστεί από Φράγκους ή Έλληνες τεχνίτες που δούλεψαν στα πλαίσια της δυτικής τέχνης. Μερικά από αυτά έχουν γίνει την τελευταία περίοδο της Ιπποτοκρατίας και έχουν επιδράσεις αναγεννησιακές, όπως δύο μαρμάρινα περιθωρώματα και μερι-

κά μαρμάρινα κομμάτια από ένα μνημειακό τάφο, που τώρα βρίσκονται εντοιχισμένα στην κεντρική πόρτα του τζαμιού του Σουλεϊμάν στη Ρόδο.

Ρόδος, περίοδος Ιταλοκρατίας

Οι δυνατότητες έρευνας για την περίοδο της Ιταλοκρατίας στη Ρόδο είναι πολύ περιορισμένες, μια και τα περισσότερα στοιχεία της εποχής με την αναχώρηση των Ιταλών καταστράφηκαν ή διασκορπίστηκαν. Επί πλέον, υπάρχουν ελάχιστες δημοσιεύσεις που έκανε η ιταλική κυβέρνηση της εποχής εκείνης.

Η αρχιτεκτονική που δημιουργήθηκε, από τους Ιταλούς στη Ρόδο μεταξύ 1924-30, θεωρείται από πολλούς παρατηρητές σημαντική, η οποία όμως παραμελήθηκε. από την ελληνική και την ιταλική βιβλιογραφία. Ο κυριότερος λογος οφείλεται στο δυσάρεστο κλίμα των γενικών συνθηκών, κάτω από τις οποίες πραγματοποιήθηκε. Τα έργα ονομάστηκαν «φασιστικά» και περιφρονήθηκαν από τους σύγχρονους μελετητές.

Ο αντικειμενικός παρατηρητής θα εντυπωσιασθεί από το πρόγραμμα του περιβαλλοντικού σχεδιασμού, με τον οποίο αντιμετώπισαν οι Ιταλοί τα Δωδεκάνησα και ιδιαίτερα τη Ρόδο. Διακρίθηκαν σε συνολικό σχεδιασμό και ιστορική διατήρηση και απέδειξαν την ικανότητά τους στη δημιουργία ατομικών κτιρίων και αρχιτεκτονικής του τοπίου.

Τα ευδιάκριτα αρχιτεκτονικά στοιχεία αυτής της περιόδου είναι τέσσερα: Το πρώτο είναι εξαιρετικά εκλεκτικό και έχει να επιδείξει σημαντικό αριθμό κτιρίων που η μορφολογία τους βασίζεται στα πρότυπα της αρχιτεκτονικής της βόρειας Ιταλίας, ιδιαίτερα της Βενετίας, απο την Αναγέννηση και το Μπαρόκ.

Η δεύτερη κατηγορία συμπεριλαμβάνει κτίρια με βάση την ανατολική και αραβική αρχιτεκτονική, όπως τρούλλοι, αψίδες διακοσμημένες με λεπτομερή σχέδια. Ο Ανατολικός εκλεκτισμός, πιθανόν να έφτασε στη Ρόδο, με σκοπό την ενοποίηση της ιταλικής παρουσίας σ' όλη τη Μεσόγειο.

Στην τρίτη κατηγορία συμπεριλαμβάνονται κτίρια που είχαν σαν αποτέλεσμα την ανάμιξη στοιχείων από τις δύο προηγούμενες κατηγορίες. Μια και οι μεγαλύτερες επενδύσεις έγιναν στη Ρόδο για λόγους γοήτρου, επόμενο ήταν να εγκριθούν προϋπολογισμοί που επέτρεπαν τη δημιουργία έντονης εικονογραφίας εσωτερικής διακόσμησης.

Η τέταρτη κατηγορία συμπεριλαμβάνει τον μεγαλύτερο αριθμό κτιρίων, που ανήκουν στη μορφολογία του διεθνούς στυλ του 1930, και το οποίο δημιουργήθηκε από τον αρχιτέκτονα Florestano Di Fausto και δύο διοικητές διορισμένους από τον Μουσολίνι, τον Mario Lago και τον Devecchi. Ο Di Fausto ήταν επικεφαλής της ομάδας μελέτης και συντήρησης ιστορικών μνημείων. Το σπουδαιότερο έργο ήταν η παλιά πόλη της Ρόδου.

Μελέτησαν, συντήρησαν αναστήλωσαν όλη την περιοχή, που περιφέρεται από τα μεσαιωνικά τείχη, το ίδιο έκαναν και για το καστέλλο. Τα υπάρ-

χοντα σχέδια για το έργο φανερώνουν την εξαιρετική φροντίδα και σοβαρότητα με την οποία διέποντο οι αναστηλωτές αρχιτέκτονες της εποχής. Πάρα πολλά σχέδια έγιναν με μολύβι και σχεδιαστική τεχνοτροπία, που φανερώνει το υψηλό επίπεδο της ποιότητας, της ευαισθησίας και καλλιτεχνικής διάθεσης των αρχιτεκτόνων αναστηλωτών.

Σχετικά με τις προσπάθειες εξυγίανσης της παλαιάς πόλης, ο Florestano Di Fausto πρότεινε και σχεδίασε μια νέα πόλη που χτιζόταν στη θέση του σημερινού νεκροταφείου στο νοτιοανατολικό τμήμα της σημερινής πόλης της Ρόδου, ικανής να εξυπηρετήσει τον πληθυσμό που ζούσε στον ιταλικό οικισμό της παλαιάς πόλης. Είχε δε προτείνει την κατεδάφιση των τούρκικων κτισμάτων και τη μετατροπή του χώρου εντός των τειχών σε άλσος. Αυτή η συγκεκριμένη πρόταση δεν πραγματοποιήθηκε, πράγμα που θεωρείται ευτυχές, μια και σήμερα η παλαιά πόλη της Ρόδου αποτελεί ένα ζωντανό μουσείο, μαρτυρία των εποχών και των πολιτισμών.

Ο ρόλος του Florestano di Fausto ήταν σημαντικός, αναφέρεται δε ως επικεφαλής αρχιτέκτονας πλείστων σημαντικών κτιρίων. Το διοικητήριο, η βιβλιοθήκη, η λέσχη του φασιστικού κόμματος, ο στρατώνας, είναι από τα πιο χαρακτηριστικά έργα του. Το σημαντικότερο όμως είναι το διοικητήριο, το οποίο αποτελεί εκλεκτική άσκηση πολλαπλών μορφολογικών επιδράσεων με πρωτεύουσα τη μορφολογία του παλατιού των Δόγηδων στη Βενετία.

Η διακοσμητική επένδυση από κόκκινη πέτρα στην ανατολική όψη, συνδέεται με την αυστηρή μεσαιωνική διάθεση και πλησιάζει στο Αραβουργίζον Βενετικό Μπαρόκ. Το διοικητήριο έδωσε τον τόνο για πολλά άλλα κτίρια. Ανάμεσά τους ήταν και το Ξενοδοχείο των Ρόδων. Οι όψεις του ενέπνεαν έναν αέρα αραβικού εξωτισμού.

Ένα άλλο σημαντικό έργο ήταν το συγκρότημα των ιαματικών πηγών της Καλλιθέας. Αρχιτέκτονας του έργου ήταν ο Pietro Lombardi, του οποίου η ταυτότητα είχε αποσιωπηθεί από δημοσιεύσεις του καιρού και διαπιστώθηκε τυχαία στην έκθεση που έγινε στο Μουσείο της Ρώμης το 1983. Το όλο συγκρότημα λειτούργησε σαν μία καλλιτεχνική οντότητα.

Τα αυστηρά γεωμετρικά κυκλικά ανοίγματα έρχονται σε αντίθεση με την τυχαία μορφολογία των βράχων, το δε αποτέλεσμα είναι απόλυτα αρμονικό. Είναι ένα έργο από τα σπουδαιότερα που έχει να επιδείξει μέχρι σήμερα η αρχιτεκτονική της αισθησιακής λειτουργικότητας.

Τέλος, η διοικητική περίοδος του Mario Lago με τις διαθέσεις για άνεση, υγεία, αναψυχή, υποταγμένη στους κανονες της τέχνης, αντικαταστάθηκε με την έλευση του Devecchi.

Η παρουσία του έπρεπε να γίνει αντιληπτή. Έγδυσε τα κτίρια από τις διακοσμήσεις, κατέβασε τους σοβάδες και τις ασίδες. Ήθελε να εξαφανίσει τον ανατολικό αέρα, που επικρατούσε στο έργο του προκατόχου του και, τελείως τυχαία, δημιουργήθηκε μια νέα περιβαλλοντική εικόνα, με την ματιέρα του μπεζ τσιμεντόλιθου.

Η νέα αντίληψη που καθιερώθηκε από τον Devecchi και έγινε ο κανόνας για τα επόμενα κτίρια της Ρόδου, μετά το 1932, αποτέλεσαν άσκηση ενός ιδιώματος, που ήδη ήταν γνωστό στην Ευρώπη, του ιδιώματος της «Διεθνούς Μορφολογίας».

Νίσυρος

Τον 5ο αι. η Νίσυρος παρουσιάζει μεγάλη ακμή. Η οικονομική άνθηση παρείχε τις προϋποθέσεις να αναπτυχθεί η ποίηση, η φιλοσοφία και η τέχνη. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισαν οι μύθοι, οι παραδόσεις και κυρίως οι καλλιτέχνες κάθε περιοχής.

Στη Νίσυρο ελατρεύετο ο Ποσειδώνας, κύριος του υγρού στοιχείου, και σ' αυτόν οφείλει την ύπαρξή της. Προς τιμήν του προστάτη της είχε ανεγείρει περιώνυμον ναόν. Η θέση του ήταν κοντά στο λιμάνι. Αναφέρεται δε και ως Αργεῖος Ποσειδών. Η μορφή του θεού εικονίζετο ανάγλυφη και σε Νισυριακά νομίσματα. Παρ' όλο ότι τα αρχαιολογικά ευρήματα είναι ελάχιστα, πρέπει να υποθέσουμε ότι ο 5ος αι. στη Νίσυρο ανοίγει νέους δρόμους στην τέχνη.

Τα γλυπτά έργα της Νισύρου τον 5ο αι. είναι ελάχιστα, όπως αναφέρθηκε. Ένα όμως εξ αυτών είναι αξιόλογο και το οποίο βρίσκεται στο μουσείο αρχαίων γλυπτών του Βερολίνου, με τα στοιχεία Ν.Κ. 575 και παριστάνει μαρμάρινο ειδώλιο γυναίκας. Το 1953, στο ανατολικό μέρος της. Ακρόπολης ανευρέθη εντός τάφου μαρμάρινη προτομή Νισύριας ύψους 0,34 μ. Το σπουδαιότερο όμως γλυπτό είναι η επιτύμβια στήλη του Εφήβου της Νισύρου, η οποία ευρίσκεται στο μουσείο της Κωνσταντινούπολης με αριθμό 11-1142 και είναι αντάξια των μεγαλύτερων καλλιτεχνημάτων της ιταλικής Αναγέννησης. Κανένα όνομα Νισύριου γλύπτη δεν διεσώθη, εκτός του επιγραφοποιού Επιχάρμου του Σολέως, ο οποίος πιθανόν να ήτο και γλύπτης.

Με βάση τις ιταλικές ανασκαφές το 1931 γύρω από την ακρόπολη, συμπεραίνουμε ότι στη Νίσυρο είχε αναπτυχθεί και η αγγειοπλαστική. Στην περιοχή της αρχαϊκής νεκρόπολης και κοντά στο ναό του Αγίου Ιωάννου, ευρέθησαν τάφοι κυκλικού ή ωοειδούς σχήματος με υλικά του 6ου και 5ου αιώνα, πιθάρια, αγγεία, οινοχόοι κ.α. με εξαιρετικές διακοσμήσεις. Η αγγειογραφία ήτο η κατ' εξοχήν τέχνη. Λόγω της πληθώρας των αγγειογραφικών και αγγειοπλαστικών ευρημάτων, διαπιστώνεται μία ιδιαίτερη στοργή των Νισυρίων στις μικρές τέχνες.

Τα αγγεία είναι μελανόμορφα, ερυθρόμορφα ή φαιά. Από τον 7ο μέχρι τον 5ο αι. π.Χ. η νισυριακή αγγειογραφία μεταπηδά, από τα συμβολικά και στατικά βιοτεχνικά σχέδια της μεταμικηναϊκής περιόδου, σε ελεύθερα και ποικίλα σχέδια. Οι Νισύριοι αγγειογράφοι ή αντιγραφείς με το χρώμα, την ακρίβεια του σχεδίου, την ποικιλία των θεμάτων και την αυστηρή επεξεργασία, επιτυγχάνουν εκπληκτικά αποτελέσματα.

Χρησιμοποιούν τα γεωμετρικά κενυλόμετρα σαν βάση και ζωγραφί-

ζουν ανθέμια, κλάδους, φύλλα, δένδρα, ιχθύς, ζώα, αστέρες, ανθρωπόμορφες παραστάσεις και επιτυγχάνουν το στιλπνόν μέλαν χρώμα της βαφής, δίνοντας στις κινήσεις των εικόνων ζωντάνια. Τα αγγεία είναι πρωτοκορινθιακής τεχνοτροπίας και αποδεικνύουν το πάθος προς την ακρίβεια των Δωριέων.

Το 475 μ.Χ. η Νίσυρος προσαρτάται στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, στην οποία υπάγεται επί αιώνες, μαζί με τα λοιπά νησιά του δωδεκανησιακού συμπλέγματος. Κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο – και ειδικότερα τον 5ο και 6ο αι. – η νήσος παρουσιάζει μεγάλη ακμή, όπως φαίνεται από πολυάριθμα μνημεία τα οποία ανηγέρθησαν. Μέχρι το 1953 είχαν επισημανθεί έξι παλαιοχριστιανικές βασιλικές, ενώ πρόσφατες έρευνες ανακάλυψαν την ύπαρξη τριών ακόμα παλαιοχριστιανικών βασιλικών. Πρόκειται για οικοδομήματα με πλούσια ακόμα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και πολύχρωμα ψηφιδωτά δάπεδα. Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της Νισύρου κατεστράφησαν από σεισμούς πιθανότατα το έτος 554 μ.Χ. Την εποχή αυτή τερματίζεται και ο αρχαίος βίος της νήσου και αρχίζουν οι μέσοι χρόνοι, κατά τους οποίους η Νίσυρος συνεχίζει να υπάγεται στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Σε ολόκληρη τη Δωδεκάνησο είναι γνωστοί μέχρι σήμερα 246 τοιχογραφημένοι ναοί, προερχόμενοι από τον 10ο–18ο αιώνα, εκ των οποίων 15 έχει η Νίσυρος. Οι 15 ναοί διατηρούνται είτε ακέραιοι είτε ερειπωμένοι. Και εκεί ακόμα που οι ναοί είναι ακέραιοι, οι τοιχογραφίες έχουν υποστεί φθορές, ή από το χρόνο και την υγρασία ή από τους ανθρώπους, οι οποίοι από άγνοια τις κάλυψαν με επιχρίσματα ή γαλακτώματα ασβεστίου. Καμιά από τις τοιχογραφημένες εκκλησίες δεν είναι ακριβώς χρονολογημένη. Οι τοιχογραφίες μπορεί να είναι σύγχρονες με το οικοδόμημα ή, σε άλλες περιπτώσεις, και μεταγενέστερες.

Χρονικά οι τοιχογραφίες της Νισύρου εκτείνονται σε πέντε αιώνες περίπου. Οι αρχαιότερες από αυτές προέρχονται από τον 14ο αι. και οι νεότερες τον 18ο αι., χρονικό όριο που τερματίζεται η μεταβυζαντινή ζωγραφική. Όσες τοιχογραφίες έγιναν τον 19ο και 20ο αι. είναι ελαιογραφίες δυτικής τέχνης και μέτριας ποιότητας. Ειδικότερα, τον 14ο και 15ο αι. προέρχονται οι τοιχογραφίες του Αγίου Μάμαντος στο Μανδράκι, της Παναγίας της Φανερωμένης στο Σταυρό και της Αγίας Τριάδας στα Νικεΐα. Ονόματα αγιογράφων δεν γνωρίζουμε. Πιθανώς οι αγιογράφοι ήταν μοναχοί ή λαϊκοί, οι οποίοι είχαν συνεργεία και περιέρχονταν τα νησιά και αγιογραφούσαν τα ναύδρια με εντολοδότες επισκόπους, ηγούμενους μονών, ιερείς ενοριών ή λαϊκούς, οι οποίοι χρηματοδοτούσαν την αγιογράφιση του ναού. Όσον αφορά για τα κάστρα της Νισύρου, υπάρχει η πρώτη έγκυρη γραπτή μαρτυρία του Φλωρεντινού μοναχού Boundelmonti το 1420, ο οποίος αναφέρει πως το Άργος της Νισύρου ήταν κατακτημένο μέχρι την εποχή των Ιπποτών. Επάνω στο ιπποτικό κάστρο είναι σήμερα χτισμένο το μοναστήρι του Σταυρού.

Ο Φλωρεντινός περιηγητής γράφει στο ταξιδιωτικό ημερολόγιό του, το

1420, πως στη Νίσυρο υπήρχαν πέντε πόλεις. Το Μανδράκι, η σημερινή πρωτεύουσα, το Παλαιόκαστρο, που αποτελούσε την ακρόπολη της αρχαίας Νισύρου, η Παντονίκη, το σημερινό κάστρο του Εμποριού, τα Νικιά όπου φαίνονται απομεινάρια μεσαιωνικού ιπποτικού κάστρου, και η πόλη Άργος με τα ερείπια της Ακρόπολης στο λόφο του Σταυρού. Και στις πέντε πόλεις κατά την αρχαιότητα υπήρχαν οχυρωματικά έργα.

Σε κάποιο άλλο κείμενο στην Ελληνική, που κατέγραψε ο Horf από το αρχείο της Μάλτας και είναι δημοσιευμένο στο βιβλίο των Miklosish Jos Muller με ημερομηνία 5 Νοεμβρίου 1453, αναφέρει πως ο Μέγας Μάγιστρος De Lastic {1437-1454} έστειλε τρεις ταξίαρχους για να δουν επί τόπου την κατάσταση του νησιού από άποψη οχύρωσης και να καταγράψουν τις ανάγκες. Εκεί, σε σύσκεψη που έγινε με τους άρχοντες και αξιωματούχους της Νισύρου, αποφασίστηκε να δυναμώσουν τα πέντε κάστρα του νησιού και παράλληλα όλοι μαζί οι κάτοικοι των οικισμών να κτίσουν ακόμη ένα κάστρο, στο μέσο του νησιού, στην τοποθεσία Πέρβα, όπου υπήρχε μισοερειπωμένο παλιό βυζαντινό κάστρο.

Από τα κάστρα σώζονται σήμερα, το κάστρο του Μαντρακίου (Παλαιόκαστρο) που αποτελούσε την ακρόπολη της αρχαίας Νισύρου, το κάστρο της Παντονίκης (Εμπορειού) και το κάστρο των Νικιών στη θέση Παρλέτα, απ' όπου σώζονται απομεινάρια του μεσαιωνικού ιπποτικού κάστρου. Και τα τρία κάστρα είναι προομηρικής περιόδου και χαρακτηρίζονται, σύμφωνα με τον L. Ross, ως Πελασγικά. Βρίσκονται σε βραχώδεις και απόκρημνες τοποθεσίες, το δε υλικό που χρησιμοποιήθηκε ήταν πελώριες επιτόπιες σιδερόπλακες και ηφαιστειογενείς μαύροι λίθοι από τραχείτη.

Θα μου επιτρέψετε δε να τελειώσω με τη φράση του περιηγητή στην παράγραφο περί της Νισύρου:

«Φαίνονται δε και φρούρια πέντε, αφ' ών, δύο μιν εισί τα μάλλον υπερέχοντα, Μανδράκι και Παλαιόκαστρον, Παντονίκη δε και Νικειά και το Άργος, κυκλωτερώς εισί”.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Τσιροπανλής, *Η Ρόδος και οι νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών 14ος -16ος*, Ρόδος 1991.
- Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, Στέγη Γραμμ. & Τεχνών.
- V. Coronelli, *Isola di Rodi*. Orzeta di Maestri. Venezia 1688.
- G. Fumagalli, *Bibliografia rodia*, Firenze 1937.

- A. Gabriel, *La cité de Rhodes*, I-II Paris 1921-23
- Υπουργ. Πολιτισμού, *Η Μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το Παλάτι του Μ. Μαγίστρου*, Τ.Α.Π. Αθήνα 1991.
- C. Torr, *Η Ρόδος στη σύγχρονη εποχή*. Cambridge 1887
- Ιστορία Ελλην. Έθνους, τομ. Θ, κειμ. Κόλια, *Τα Δωδεκάνησα*. Εκδοτ. Αθηνών
- Η. Κόλιας, *Τοιχογραφίες της Ιπποτοκρατίας στη Ρόδο (1309-1522)*.
- G. Gerola, *I monumenti medioevali delle tredici sporadi*. Annuario della R. scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiani in oriente, 1916.
- Ι. Ορλάνδος, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Ρόδου*. ABME τ.6, Αθήνα 1948
- Bruno Zevi, *Εισαγωγή στον Ιταλικό ορθολογισμό*.
- Danesi Silvia e Patetta Luciano, *Il Razionalismo e l' Architettura in Italia durante il fascismo*. Electa 1976.
- Il Messagero di Rodi, op. cit 6. 4-5.
- P. Lojacomio, *Il palazzo del Gran Maestro in Rodi & Clara*. Rhodos, τόμος VIII, Istituto storico - archeologico Rodi. M.C.MxxxVI -XIV.
- Dr. Enea Brunetti & Prof. Alberto Mochi, *Les Edux De Calithea*, Imprimerie Paul Barbey, 1933
- A. Cederna, *Mussolini urbanista*, Biblioteca di cultura moderna, Laterza 1979
- *Εισηγήσεις, και πορίσματα Α' πολιτιστικού συμποσίου Δωδεκανήσου 1978*, Στέγη Γραμμ. & τεχνών 1981.
- Λ. Κοντοβερός, *Εντυπώσεις από τας αρχαιότητας της νήσου μας. Το Παλαιοκαστρον*, Νισυριακά τ. 3, Αθήνα 1957.
- L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres*. τ. 2, Stuttgart and Tübingen 1843.
- Γεωργαλάς, *Η Νήσος Νίσυρος*. Ν.Χ 1958.
- Ι. Βολονάκη, *Βυζαντινές και μεταβυζαντινές τοιχογραφίες της Νισύρου*. Νισυριακά τ. 11, Αθήνα 1990.
- Lechat Henri, *Stele de Nisiros*. Μετάφ. Λ. Κοντοβερού, Ν.Χ. τ. 3 Αθήνα 1957
- Λ. Κοντοβερού, *Ο Έφηβος της Νισύρου*. Ν.Χ. τ. 3, Αθήνα 1957.
- C. Buondelmonti, *Description des iles de l' Archipel*. Μεταφ. από ανώνυμο, Emile Legrand, Paris 1897.

